

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Философски факултет

Книга Докторанти

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of Philosophy

Postgraduate Students Book

Том/Volume 1, 2016

ГЛАВЕН РЕДАКТОР

проф. д.ф.н. *ОЛЯ БОРИСОВА ХАРИЗАНОВА*

ЧЛЕНОВЕ

проф. д.пс.н. *ИРИНА ЛЮБЕНОВА ЗИНОВИЕВА*

проф. д.ф.н. *ИВАНКА ТОДОРОВА МАВРОДИЕВА-ГЕОРГИЕВА*

проф. д.п.н. *СТОЙКО ВАНЧЕВ ИВАНОВ*

проф. д-р *ХАРАЛАМБИ ГЕОРГИЕВ ПАНИЦИДИС*

доц. д-р *АЛБЕНА ГЕОРГИЕВА ТАНЕВА*

доц. д.ф.н. *БЛАГОВЕСТ СОТИРОВ МОЛЛОВ*

доц. д-р *БОРИС ПЕТРОВ ПОПИВАНОВ*

доц. д-р *ВАЛЕНТИНА ВАЛЕНТИНОВА ГЕОРГИЕВА*

доц. д-р *ПЕТЯ ЛЮБОМИРОВА КАБАКЧИЕВА*

СЕКРЕТАР

ИРЕНА ТОДОРОВА ЧЕРЕШАРОВА

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет
2017

ISSN 2534-935X

Факултетът ни е полагал много начала в Софийския университет. Докторантският годишник изпъква сред тях, но не само защото е от най-новите възможности за изява на млади изследователи от различни научни области. Преди всичко той е насочен към бъдещето, в което със сигурност покрай пукнатите балони на днешните тъй важни приоритети ще има много по-интересни, по-полезни и по-точни изследвания в неподозирани от нас посоки. Но когато някой от сегашните му автори или някой от непознатите тогавашни изследователи случайно или по библиографска необходимост си припомни и прелисти тоя годишник, ще открие така необходимите за всяка наука друг поглед, потвърждение, диалог, спор, несъгласие. Така изчезват времевите рамки, въпросът за началото става безинтересен и нещата опират преди всичко до истината в нейните изяви, независещи от първенства и време.

Авторите в този пръв годишник надали имат такова далечни и отвлечени предвиждания за своите работи. Философският факултет обаче полага началото на тая поредица от докторантски годишници и с такова намерение.

На добър час по тоя дълъг път.

Димитър Денков
Декан на Философски факултет

СЪДЪРЖАНИЕ

За авторите	9

I. Научна област

„Хуманитарни науки и изкуства“ / Научно направление „Философия“

Безкрайността като проблем / Infinity as a problem.....	21
<i>Йордан Георгиев Янков / Jordan Yankov</i>	
Носталгия и минало между слабост и съпротива / Nostalgia and Past between Weakness and Resistance.....	33
<i>Габриела Стефанова Русинова / Gabriela Stefanova Rusinova</i>	
Витгенщайн и практиката на езика / Wittgenstein and the practice of language....	47
<i>Катерина Георгиева Парзулова / Katerina Georgieva Parzulova</i>	
Полимат / Polymath.....	59
<i>Вихрен Митев / Vihren Mitev</i>	

II. Научна област

„Социални, стопански и правни науки“ / Научно направление „Психология“

Ислямски религиозни предпоставки на насилието / Islamic Religious Background of Violence.....	75
<i>Калоян Красимиров Атанасов / Kaloyan Atanasov Krasimirov</i>	
Сравнителен анализ на два от компонентите на саморегулативната система на личността – защитни механизми и копинг стратегии / Comparative analysis of two components of the self-regulatory system of personality – defence mechanisms and coping strategies.....	95
<i>Светослав Борисов Карабелъев / Svetoslav Borisov Karabelyov</i>	
Подходи при изучаването на мотивацията за постижение / Approaches to studying achievement motivation.....	109
<i>Наталия Викторова Николова / Nataliya Viktorova Nikolova</i>	
Стрес, удовлетвореност от живота и благополучие / Stress, life satisfaction and well-being.....	130
<i>Бисерка Петкова Зарбова / Biserka Petkova Zarbova</i>	
Теоретични основания и стратегии за емоционална регулация / Theoretical grounds and strategies for emotional regulation.....	141
<i>Женя Емилова Милушева / Zhenya Emilova Milusheva</i>	

Развитие на научните възгледи за романтичната любов / Evolution of scientific understanding of romantic love	158
<i>Мартин Петров Янков / Martin Petrov Yankov</i>	
Ефективното лидерство за култура на безопасност в работната среда / Effective leadership for safety culture at work.....	174
<i>Мартина Валериева Трушева – Найденова / Martina Valerieva Troucheva – Naydenova</i>	
Развитие на концепцията за корпоративна социална отговорност / Development of the Concept of corporate social responsibility	187
<i>Мария Милкова Минкова / Mariya Milkova Minkova</i>	
Организационно гражданско поведение: същност, предпоставки и последици / Organizational citizenship behavior: Its nature, antecedents and consequences.....	196
<i>Биляна Цветанова Александрова / Biliana Tsvetanova Alexandrova</i>	
Различия в организационните ценности в зависимост от йерархичното ниво на служителите / Differences in Organizational values depending on the hierarchical level of employees	213
<i>Цветелина Цветанова Панчелиева / Tsvetelina Tsvetanova Panchelieva</i>	

III. Научна област

„Социални, стопански и правни науки“ / Научно направление „Политически науки“

Индикатори за успех на протестните мобилизации в България в периода 2011–2014 г. / Success indicators of protest mobilizations in Bulgaria (2011–2014)	225
<i>Светлин Винченцо Тачев / SvetlinVinchentsoTachev</i>	
Разпределение на правомощията в образователната сфера между нивата на управление в България / Allocation of powers within the education sector among the levels of government in Bulgaria	239
<i>Тодор Валериев Ижбехов / Todor Valeriev Izhbehov</i>	

IV. Научна област

„Социални, стопански и правни науки“ / Научно направление „Социология, антропология и науки за културата“

Влиянието на организационния контекст върху баланса между професионален и личен живот на служителите / The influence of organizational context of Work-Life Balance among the employees	257
<i>Елена Любомирова Петрова / Elena Lyubomirova Petrova</i>	
Културни влияния и предпоставки за възникването на българските читалища и тяхната роля в конструирането на българската национална идентичност / Cultural influences and preconditions for the emergence of the Bulgarian chitalishta /community centers/ and their role in the construction of the Bulgarian national identity	270
<i>Силвена Неделчева Байракова / Silvena Nedelcheva Bayrakova</i>	

Сблъсъкът между „реалното“ и „не-реалното“: теоретична разработка на понятието за „игра“ / The clash between the “real” and the “non-real”: a theoretical development of the concept of “play” 282

Димитър Дончев Кацарски / Dimitar Donchev Katsarski

Пустотата (Śūnyatā) е „лазурно синьо“ – Нишитани Кейджи и „въобразеното“ (Феноменология на философията на „Школата от Киото“) / The Emptiness (Śūnyatā) is Blue – Nishitani Keji and the Imaginable (Phenomenology and Philosophy of the Kyoto School)..... 294

Калинка Петкова Янкова / Kalinka Petkova Yankova

Българското председателство на Съвета на ЕС: повече политики, по-малко фестивалност / Bulgarian Presidency of Council of the European Union: more policies, less festivity 294

Кремена Василева Христова / Kremena Vasileva Hristova

V. Научна област

„Социални, стопански и правни науки“ / Научно направление „Обществени комуникации и информационни науки“

Предизвикателства и бариери пред използването на импакт фактор като система за оценяването на научноизследователската дейност: самоцитиране под натиск и citation stacking / Challenges and barriers related to the use of impact factor as a system for the evaluation of scientific and research activities: coercive self-citation and citation stacking 327

Росен Красимиров Стефанов / Rosen Krasimirov Stefanov

Музейните публики – познати и непознати / The museum audience – do we know them or not 340

Мадлен Стаменова Янева – Георгиева / Madlen Stamenova Yaneva – Georgieva

TYPO3 като система за редакция на съдържание / TYPO3 as a content management system 354

Кирил Аспарухов Камбуров / Cyril Asparuhov Kamburov

ЗА АВТОРИТЕ

Философският факултет е център на българската хуманитарна наука още от основаването на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (1888 г.) и винаги се е отличавал с високо образователно равнище, ярка академична свобода и смел граждански ангажимент. По брой реализирани проекти и разработки, научни и научнопопулярни публикации Факултетът е с водещи позиции на национално ниво. Водещи са позициите му и по брой докторанти, студенти, преподаватели, включени в международен обмен. Ежегодно в него се обучават 250–300 докторанти и между 2500–3000 студенти в бакалавърска / магистърска степен.

Настоящото издание е първи брой на нова поредица, която няма аналог в историята на Факултета. В Годишника ще се предлагат постижения на докторанти на Философския факултет, които да достигнат до по-широка специализирана аудитория, да породят дискусии или да намерят приложение в практиката.

Годишникът за 2016 г. предлага общо 24 статии на докторанти в пет раздела.

- **В раздел I („Хуманитарни науки и изкуства“ / „Философия“)** са включени четири статии.

В първата разработка, озаглавена „Безкрайността като проблем“ (Infinity as a problem), авторът Йордан Янков (Jordan Yankov) разглежда понятието за безкрайност в античната философия, което от години е подложено на полемика между различните философски школи. Посочва се, че противостоящите се възгледи за безкрайността на Анаксимандър и Хераклит, от една страна, и на Аристотел, от друга страна, са в основата на дебата за същността на рационалното познание. Според докторанта въпросът дали съществува, или не съществува безкрайност, така както е поставен въпросът в Античността, е вододелът между религиозното съзнание и научната рационалност.

[Йордан Георгиев Янков е зачислен като докторант през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Онтология на безкрайността (метафизика, физика и математика)“.]

„Носталгия и минало между слабост и съпротива“ (“Nostalgia and Past between Weakness and Resistance”) е темата на статията на Габриела Русинова (Gabriela Rusinova). Авторката търси отговор на въпроса по какъв начин може да се мисли историята през единичното, конкретното преживяване на мина-

лото при дадена личност. Миналото е разгледано във връзка с преживяващия го човек, а също така във връзка с интерпретирането му от страна на историка и „вписването“ му в историята. В статията се анализират понятията за носталгия и за минало, като накратко се проследява генезисът на носталгията и обвързаността ѝ с миналото в дискурса на философско-екзистенциалната му интерпретация.

[Габриела Стефанова Русинова е зачислена като докторантка през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Феноменологични – екзистенциални хоризонти на миналото“.]

Докторантката Катерина Парзулова (Katerina Parzulova) посвещава статията си на основните идеи на Витгенщайн, представени във „Философски изследвания“, като я назовава „Витгенщайн и практиката на езика“ (Wittgenstein and the practice of language). В нея схематично са разгледани концепциите за езиковите игри, семейните прилики и значението като употреба. Както самата авторка отбелязва, на този етап текстът не би могъл да предложи задълбочен анализ върху съответните философски възгледи, но е първи опит за конкретно реализиране на досегашните ѝ проучвания, свързани с философията на Витгенщайн относно езика.

[Катерина Георгиева Парзулова е зачислена като докторантка през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Витгенщайновата философия на езика: познание и практика“.]

В следваща статията, назована „Полимаг“ (Polymath), докторантът Вихрен Митев (Vihren Mitev) представя личности, за които е характерно успешното овладяване на повече от една област на творчеството или познанието, както и безпроблемното им навлизане в тяхната дълбочина. Както авторът посочва, понятието „полимаг“ възниква още през 15-и век с развитието на ренесансовата личност, породено от ренесансовото развитие на хуманизма. Изследването на докторанта си поставя за цел да прокара граница между нормално развиващата се личност, търсеща съвършенство в една сфера на познанието (мономатично), и всестранно развитата личност (полимаг), която успешно овладява различни дейности.

[Вихрен Евгениев Митев е зачислен като докторант през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Понятие за личност в една антропология на личността“.]

- **В раздел II („Социални, стопански и правни науки“ / „Психология“)** са включени десет статии. Те са на разнородни теми, но обединени от научното направление, в което работят докторантите.

В статията „Ислямски религиозни предпоставки на насилието“ (Islamic Religious Background of Violence) авторът Калоян Атанасов (Kaloyan

Krasimirov) разглежда ислямския религиозен тероризъм като превръщаш се в значима заплаха за международната сигурност и свобода в съвременното глобално взаимодействие. Целта на докторанта е да сподели резултати от теоретичен анализ, осветляващ психичната и социална реалност на ислямистите, която според автора е различна от тази на секуларизираните хора.

[Калоян Красимиров Атанасов е зачислен като докторант през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Религиозни основания на насилието“.]

В разработка на тема „Сравнителен анализ на два от компонентите на саморегулативната система на личността – защитни механизми и копинг стратегии“ (“Comparative analysis of two components of the self-regulatory system of personality – defence mechanisms and coping strategies“) авторът Светослав Карабельов (Svetoslav Karabelyov) подлага на сравнителен анализ два основни компонента – защитните механизми и копинг стратегиите от гледна точка на функционирането им като механизми в саморегулативната система на личността. Използвани са достижения в знанието за защитите на личността и копингите и са представени факторите за пораждаване на субективно сложни ситуации като предпоставка за задействането им. Описани са някои диагностични възможности за клинично и емпирично идентифициране на двата феномена.

[Светослав Борисов Карабельов е зачислен като докторант през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Защитни механизми на личността, справяне със стреса и удовлетвореност от работата“.]

В статията на Наталия Николова (Nataliya Nikolova) на тема „Подходи при изучаването на мотивацията за постижение“ (Approaches to studying achievement motivation) се представят основните теории за мотивацията и по-конкретно насоките за изследване на мотивацията за постижение. Специално внимание е отделено на несъзнаваната страна на мотивационния процес, на вътрешната и външната мотивация, на имплицитните мотиви и на мотивите, които човек си приписва като обяснение за своите действия. Мотивацията за постижение е разгледана в релация със страха от неуспех, целите и стремежа към постигане на майсторство.

[Наталия Викторова Николова е зачислена като докторантка през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Личностни и социални фактори при мотивация за постижение“.]

„Стрес, удовлетвореност от живота и благополучие“ (Stress, Life Satisfaction and Well-Being) е темата на статията, в която докторантката Бисерка Зарбова (Biserka Zarbova) представя резултати от свое пилотно изследване относно психологията на здравето. Целта е да се проучи взаимосвързка-

та между субективното възприятие за равнището на стрес и благополучие, а също така корелацията с чувството за щастие и удовлетвореността от живота. Получените резултати от 90 изследвани лица потвърждават първоначалната хипотеза за значими положителни корелации на чувството за благополучие с удовлетвореността от живота и щастието, както и отрицателни взаимовръзки с равнището на стрес.

[Бисерка Петкова Зарбова е зачислена като докторантка през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Стрес и благополучие във високо рискова среда“.]

В статията на Женья Милушева (Zhenya Milusheva) със заглавие „Теоретични основания и стратегии за емоционална регулация“ (Theoretical grounds and strategies for emotional regulation) се прави обзор на тема, която през последните 30 години привлича огромен изследователски интерес. Разработката проследява научния дебат за дефиниране на стратегиите за емоционална регулация. Авторката разглежда произхода на термина и връзката му със сходни понятия.

[Женья Емилова Милушева е зачислена като докторантка през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Емоционална регулация и поведение във виртуалните и социални мрежи“.]

Докторантът Мартин Янков (Martin Yankov) предлага статия на тема „Развитие на научните възгледи за романтичната любов“ (Evolution of scientific understanding of romantic love). В нея са обобщени основни научни теории по проблематиката и са представени ранните възгледи на социолозите от 50-те години на 20. век, теорията на Рубин за любовта и харесването, теорията за шестте любовни стила на Лий, триъгълната теория за любовта на Стърнбърг и теорията на Хетфийлд за състрадателната и страстна любов. Посочени са скалите за измерване, създадени за проверка на всяка от разгледаните теории. В статията са представени и примери от българската научна литература по обсъждания въпрос, като по-специално внимание е отделено на разработките на Иван Иванов, Кирил Василев и Стефан Василев.

[Мартин Петров Янков е зачислен като докторант през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Нагласи към любовта, самооценка и полови роли“.]

Мартина Трушева-Найденова (Martina Troucheva-Naydenova) предлага статия на тема „Ефективното лидерство за култура на безопасност в работната среда“ (Effective leadership for safety culture at work). В нея авторката прави синтетично представяне на наличните теоретични постановки по проблема и достига до извеждането на ключови характеристики. Културата на безопасност се разглежда като подмножество на организационната култура, която оформя възприятието за безопасност и дейност на служителите. Самата култура, според докторантката, е резултат от сложен групов процес

на научаване, който частично се повлиява от лидера, но като най-важен аспект на лидерството е определено умението да се създава и управлява културата.

[Мартина Валериева Трушева–Найденова е зачислена като докторантка през 2013 г. и разработва дисертация на тема „Организационна култура и превенция на здравето и безопасността в работна среда“.]

В статията „Развитие на концепцията за корпоративна социална отговорност“ (Development of the Concept of corporate social responsibility) на докторантката Мария Минкова (Mariya Minkova) се очертават основните кодекси за етично поведение, базирани на визията и ценностите на служителите в дадена компания. Авторката достига до заключението, че концепцията за корпоративна социална отговорност представлява стратегическо предимство за съответната организация и значим източник на конкурентни предимства. Това е така, защото се поддържа ангажирано поведение както с вътрешните, така и с външните стейкхолдъри.

[Мария Милкова Минкова е зачислена като докторантка през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Влияние на корпоративната социална отговорност върху ангажираността и поведението на служителите“.]

Биляна Александрова (Biliana Alexandrova) предлага статия на тема „Организационно гражданско поведение: същност, предпоставки и последиствия“ (Organizational Citizenship Behavior: Its Nature, Antecedents and Consequences). В нея се дефинира явлението „организационно гражданско поведение“, като се изяснява същността му, формите и тенденциите в тълкуването му от различни автори. Анализирани са предпоставките за появата на такъв тип поведение, като са представени взаимовръзките между организационно гражданско поведение и други организационни явления (привързаност, ангажираност, просоциално поведение и др.). Акцентът е поставен върху анализ на вътрешната и външна организационна среда, процесите на индивидуално, групово и организационно ниво, които създават условия за формирането и развитието на всякакви форми на индивидуално поведение.

[Биляна Цветанова Александрова е зачислена като докторантка през 2014 г. и разработва дисертация на тема „Подходи в управлението на човешките ресурси за формиране на организационно гражданско поведение“.]

Проучването на Цветелина Панчелиева (Tsvetelina Panchelieva) на тема „Различия в организационните ценности в зависимост от йерархичното ниво на служителите“ (Differences in Organizational values depending on the hierarchical level of employees) цели да установи как служителите на различни йерархични позиции в бизнес организация възприемат организационната кул-

тура. В изследването участват ръководители и служители на оперативно ниво. Използван е Organizational Culture Assessment Instrument (OCAI), базиран на Модела на конкурентните ценности. Чрез съпоставителен анализ се открояват приликите и разликите в начина, по който служителите от различните йерархични нива възприемат организационната култура. В статията са описани разминаванията в ценностите, извеждат се възможните рискове и се дават насоки за организационно развитие.

[Цветелина Цветанова Панчелиева е зачислена като докторантка през 2014 г. и разработва дисертация на тема „Характеристики на организационната култура и екипна ефективност в ИТ сектора“.]

- **В раздел III („Социални, стопански и правни науки“ / „Политически науки“)** са включени две статии.

Първата статия, с автор Светлин Тачев (Svetlin Tachev), е на тема „Индикатори за успех на протестните мобилизации в България в периода 2011–2014 г.“ (Success indicators of protest mobilizations in Bulgaria (2011–2014)). В нея се анализират проведените протестни мобилизации в посочения период, които според докторанта са различни по своята същност и цели. В същото време обединяват големи маси от недоволни граждани и очертават ново поле на гражданска активност. Посочено е, че тази активност е откроена като своеобразна контрадемократична форма, защото протестните мобилизации обединяват хора не на базата на политически убеждения, а на постигането на определена цел. В статията са набелязани индикатори за успех, които подпомагат анализа на протестните мобилизации (специфики, особености и фактори, които определят ефективността им).

[Светлин Винченцо Тачев е зачислен като докторант през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Протести, социални движения и кризата на представителната демокрация в България (2011–2014)“.]

Втората статия, с автор Тодор Ижбехов (Todor Izhbehov), е на тема „Разпределение на правомощията в образователната сфера между нивата на управление в България“ (Allocation of powers within the education sector among the levels of government in Bulgaria). В нея се анализира съществуващият в България модел на разпределение на правомощията в сферата на образованието и по-конкретно неговата специфика, характеристики, организация, противоречия. Моделът е анализиран и оценен относно децентрализацията в образователния сектор и са формулирани възможни решения за усъвършенстването му.

[Тодор Валериев Ижбехов е зачислен като докторант през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Функциите на местните власти в България при управление на предучилищното и училищното образование“.]

- В раздел IV („Социални, стопански и правни науки“ / „Социология, антропология и науки за културата“) са включени пет статии.

В разработката на тема „Влиянието на организационния контекст върху баланса между професионален и личен живот на служителите“ (The influence of organizational context of Work-Life Balance among the employe) докторантката Елена Петрова (Elena Petrova) търси отговор на въпроса дали бизнес организацията оказва влияние върху професионалния и личния живот на служителите и в какви конкретни аспекти се проявява това влияние. За постигане на целта е проведено експертно интервю с HR мениджър в една бизнес организация и анкетиране на служителите в същата организация.

[Елена Любомирова Петрова е зачислена като докторантка през 2014 г. и разработва дисертация на тема „Баланс между професионален и личен живот: модели на съвместяване (Изследване върху ситуацията на заетите на пълно работно време в България, 2010–2015)“.]

Силвена Байракова (Silvena Bayrakova) предлага статия със заглавие „Културни влияния и предпоставки за възникването на българските читалища и тяхната роля в конструирането на българската национална идентичност“ (Cultural influences and preconditions for the emergence of the Bulgarian chitalishta /community centers/ and their role in the construction of the Bulgarian national identity). В нея се разглежда зараждането на читалищата през Българското възрождане, по време на прехода от традиционно към модерно общество и от народ към нация. Според авторката привнесането на чужд опит в организирането на модерни институции в специфичните условия на не-свобода води до появата на първата българска гражданска организация. В статията се защитава тезата, че всички културно-просветни дейности на читалищата са изява на стремеж за самообразование и достигане до модерна държавност с присъщите ѝ публични институции и национални граници.

[Силвена Неделчева Байракова е зачислена като докторантка през 2016 г. и разработва дисертация на тема „Българските читалища – между възхвалата и отрицанието. Читалищен мениджмънт в съвременен контекст“.]

Докторантът Димитър Кацарски (Dimitar Katsarski) участва със статията „Сблъсъкът между „реалното“ и „не-реалното“: теоретична разработка на понятието за „игра“ (The clash between the “real” and the “non-real”: a theoretical development of the concept of “play”). В нея той търси отговори на привидно

лесния въпрос „какво е игра“ и достига до заключението, че фокусирането върху спецификите на феномена на играта откроява една особена ситуация, при която „не-реалният“ свят на играта води до съвсем „реални“ последици. Това провокира необходимостта от задълбочаване на анализите и изследване на границите, при които една дейност престава да бъде игра и обратно. Авторът извежда понятието „игра“ като инструментариум при разработването на различни социални, социологически и философски проблеми. За целта се проследява развитието на понятието „игра“ в различни култури и времеви периоди. След това се анализират постиженията на различни социални учени по темата и на база критико-философски анализ се предлага авторова формулировка на понятието „игра“.

[Димитър Дончев Кацарски е зачислен като докторант през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Playing for a living: онлайн покер професионализъмът в България, 2001–2015“.]

Статията на Калинка Янкова (Kalinka Yankova) „Пустотата (Śūnyatā) е „лазурно синьо“ – Нишитани Кейджи и „въобразеното“ (Феноменология на философията на „Школата от Киото““ (The Emptiness (Śūnyatā) is Blue – Nishitani Keji and the Imaginable (Phenomenology and Philosophy of the Kyoto School)) е част от обширно културно и философско изследване на „Школата от Киото“. В нея е разгледан един от представителите ѝ – Нишитани Кейджи (Кейджи Нишитани, западно четене на името), с една от ранните му идеи, в които Пустотата се разглежда като образ на синевата, небето. Думата „Пустота“ (Śūnyatā) на японски се маркира с йероглифа за небе (空 – kū). Оттам Нишитани Кейджи щрихира един образ на пустотата, придавайки ѝ смисъл, означавайки я като нещо, което може да бъде разбрано, чувствано и преживяно. Докторантката се опитва да отговори на въпроси, породили се от взаимодействието между Изтока и Запада като начин на мислене и светогледи. Статията е част от търсенето на връзки и паралели между феноменология и „философия на пустотата“, в перспективата на межкултурния диалог Изток – Запад.

[Калинка Петкова Янкова е зачислена като докторантка през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Школата от Киото – „чистото съзнание“ и „жизнения свят“ във философията за „пустотата“. Феноменологични прочити. (Отраженията в межкултурния диалог Изток – Запад)“.]

Докторантката Кремена Христова (Kremena Hristova) разглежда в статията си „Българското председателство на Съвета на ЕС: повече политики, по-малко фестивалност“ (Bulgarian Presidency of Council of the European Union: more policies, less festivity) предизвикателството пред България във връзка с подготовката на Председателството на Съвета на ЕС (2018 г.). Ав-

торката разглежда това предизвикателство като опасност, свързана с вероятността да се предложи повече представителна, отколкото политическа програма пред Европа и международната общност. В статията се поставя акцент върху предизвикателство пред културната програма на българското председателство, която би могла да бъде „изложение“ и показ на българско изкуство и културно наследство, или чрез селекцията от изкуства, събития и участници да адресира конкретни проблеми и възможни техни решения. Докторантката защитава тезата, че председателството е отлична възможност България да заяви ролята си на събеседник в дебатите около дневния ред на ЕС, включително извеждайки важни за нея и Общността теми.

[Кремена Василева Христова е зачислена като докторантка през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Модели за организация на външна културна политика“.]

- **В раздел V („Социални, стопански и правни науки“ / „Обществени комуникации и информационни науки“)** са включени три статии.

Докторантът Росен Стефанов (Rosen Stefanov) предлага разработка на тема „Предизвикателства и бариери пред използването на импакт фактор като система за оценяването на научноизследователската дейност: самоцитиране под натиск и citation stacking“ (Challenges and barriers related to the use of impact factor as a system for the evaluation of scientific and research activities: coercive self-citation and citation stacking). Според автора обемът на научноинформационната продукция се увеличава значително с всяка изминала година, което води до нуждата от методика за анализ и оценяване на този документален поток както за изследователи, така и за информационни специалисти. Акцент в разработката са цитатните индекси, сред които импакт факторът на Thomson Reuters. По същество статията е посветена на приложението на тези индекси, пораждащи множество предизвикателства и бариери – феномените на самоцитирането под натиск и натрупването на цитирания (citation stacking).

[Росен Красимиров Стефанов е зачислен като докторант през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Системите за проследяване и анализ на научни цитирания като инструмент за оценка развитието на академичните изследвания“.]

„Музейните публики – познати и непознати“ (The museum audience – do we know them or not) е темата на статията на Мадлен Янева-Георгиева (Madlen Yaneva-Georgieva). Авторката обосновава необходимостта от приложение на маркетингови принципи и стратегии в музейната дейност. Защитава позицията, че това е от особена важност за музеите, които следва не само да предложат нови начини за комуникация между институцията и нейните потреби-

тели, но и да работят в посока за привличане на потенциални посетители, незаинтересовани от нея до момента.

[Мадлен Стаменова Янева-Георгиева е зачислена като докторантка през 2015 г. и разработва дисертация на тема „Музейни политики и алтернативни музейни програми“.]

Докторантът Кирил Камбуров (Kiril Kamburov) предлага статия със заглавие „ТУРОЗ като система за редакция на съдържание“ (ТУРОЗ as a Content Management System). Според автора системата е малко позната в България, макар да е приложима в Европа и най-вече в Германия. След преглед на предимствата и недостатъците на системата, докторантът препоръчва при избор на софтуер за разработка на институционален уебсайт, новата версия на ТУРОЗ да се има предвид наред с най-популярните WordPress, Joomla или Drupal.

[Кирил Аспарухов Камбуров е зачислен като докторант през 2013 г. и разработва дисертация на тема „Сравнителен анализ на онлайн платформи за електронни периодични издания“.]

От Главния редактор

I

**Научна област
„Хуманитарни науки и изкуства“**

**Научно направление
„Философия“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

БЕЗКРАЙНОСТТА КАТО ПРОБЛЕМ

ЙОРДАН ГЕОРГИЕВ ЯНКОВ

Резюме. В настоящата работа се разгледа проблемната ситуация, която създава понятието за безкрайност в античната философия. В историята на философията онтологичният статус на безкрайността е предизвиквал едни от най-ожесточените полемики между различните философски школи. Този дебат има своите корени в специфичната еволюция на античната рационалност от митологичното съзнание. Посочва се, че противостоящите си възгледи за безкрайността на Анаксимандър и Хераклит, от една страна, и на Аристотел, от друга страна, са в основата на дебата за същността на рационалното познание. Тъкмо въпросът дали съществува, или не съществува безкрайност, така както е поставен в Античността, е вододелът между религиозното съзнание и научната рационалност. Дори в днешно време опитите за работа с нея в математиката довеждат или до кризи, или до революции.

Ключови думи: безкрайност, възможност, действителност, митологично съзнание, рационално познание.

Infinity as a problem

Jordan Yankov

Abstract. This work considers the problematic situation created by the concept of infinity in ancient philosophy. In the history of philosophy, ontological status of infinity has evoked some of the most profound polemics between the different philosophical schools. This debate has its roots in specific evolution of ancient rationality from mythological consciousness. It shows that the opposing views on the infinity of Anaximander and Heraclitus, on the one hand and Aristotle, on the other hand, are central to the debate about the nature of rational knowledge. The question whether or not there is infinity, as set in antiquity, is the divide between religious consciousness and scientific rationality. Even today trying to work with infinity in mathematics leads to crises or revolutions.

Key words: infinity, potentiality, actuality, myth, ratio.

Представата и понятието за безкрайност са имали и продължават да имат съществена роля в развитието на познанието за света от зората на човешката история до съвременността. Било като философска категория или като атрибут на Бога, било като „странна“ (и опасна) математическа абстракция, било като проблемна рамка на космологията и физиката на елементарните частици, безкрайността винаги по някакъв начин е била предизвикателство за човешкия дух. Какви са обаче измеренията на това предизвикателство? И какви по-конкретно са тези граници на проблемната област на безкрайността?

А. Безкрайността като битие

В историята на философията битийният статус на безкрайността е предизвиквал едни от най-ожесточените полемки между различните философски школи, както е пораждал и светогледни различия, белязали цели епохи. В някакъв смисъл тъкмо въпросът дали съществува, или не съществува безкрайност, е вододелът между религиозното съзнание и научната рационалност. Или поне така си представят нещата религиозните хора и учените на т.нар. точни науки.

Б. Безкрайността като същност

Ако по един или друг начин приемем, че безкрайността съществува било като субстанция на всичко съществуващо, било като екзистенциално преживяване на реалността, било като необходим елемент от дадена абстрактна теория, възниква не по-малко сложният въпрос за същността на безкрайността. Доколкото физиката и математиката, поради разбираеми исторически причини, се отнасят крайно предпазливо към безкрайността, то този въпрос за нейната същност основно се дебатира в метафизиката. Проблемът е, че всяка същност представлява някаква определеност спрямо някаква друга същност, докато безкрайността би трябвало да съдържа всички същности, тоест тя по някакъв начин трябва да бъде различена от самата себе си. В определен смисъл това е обективната проекция на вечната дилема на разума, както я определя Карл Ясперс, а именно субект-обектното разпадане: как е възможно субектът да мисли сам себе, тоест да бъде едновременно и субект, и обект? В дискурса на безкрайността това приема формата на въпроса, как безкрайността като същност ограничава самата себе си?

В. Безкрайността като понятие

Не по-малки са страстите относно теоретичните форми, с които хората са се опитвали да схванат същността на безкрайността, да имат някакви прак-

тически алгоритми за работа с нея. Безкрайността в метафизиката дълго време пребивава като една от универсалиите, като категория, която е продукт на вътрешната ни интуиция за възприемане на света. От друга страна, безкрайността е имала и статуса на атрибут на Бога, който може да бъде единствено съпреживян в мистичната вяра.

Методът за изследване на безкрайността

Очертаването на проблемната област, свързана с разбирането на безкрайността, води до следващите въпроси, стоящи пред настоящето изследване. А именно, първо, какъв ще бъде методът за обхващане на това огромно разнообразие от теоретични проблеми, представи и подходи към безкрайността, и второ, какъв ще бъде продуктът на този анализ на природата на безкрайността?

Както се вижда от съвсем общото очертаване на проблемната област, свързана с безкрайността, съществуват два взаимно допълващи се дискурса: исторически и логически. Очевидно в историята на човешкото познание има устойчиви начини за схващане на безкрайността, но в същото време тази устойчивост е съчетана с еволюиращо разнообразие на логическите и теоретични форми, в които тези схващания битуват. Кое обединява това многообразие в мисленето на безкрайността през различните исторически епохи и културни ареали?

В настоящата работа ще се опитаме да разгледаме през призмата на този въпрос ситуацията в античната философия, доколкото в нея за първи път в исторически план се поставят основите на проблема за безкрайността, и тъкмо в нея се проявяват за първи път ясно двата логически подхода към нея. С други думи, античната философска представа за безкрайността формира онази историко-логическа рамка, която е в основата на рефлексите на безкрайността дори и днес.

Смисълът на безкрайността като първооснова на света във философията на Анаксимандър

Когато се говори за античното понятие за безкрайност без съмнение основно място заема философията на Анаксимандър, който за първи път посочва безкрайността като начало на света. Разбира се, винаги трябва се прави уговорката, че до нас не са достигнали негови оригинални текстове и е необходимо да имаме предвид разбиранията на по-късните негови коментатори за безкрайността, които, както ще видим особено в лицето на Аристотел, са особено важни. Според Аристотел и Теофраст, Анаксимандър е приемал за *архе* (ἀρχή), начало или принцип на света, *апейрон* (ἄπειρον) – безкрайното или неограниченото. В съвременната литература се спори за генезиса на това

понятие в древногръцкия език – дали то произлиза от *перас* (πέρας) (граница, лимит)¹ или от *неура* (πεῖρα) (опит, възприятие).²

Традиционната интерпретация на автори като Вернер Ягер следва Аристотел, според които Анаксимандър посочва *апейрон* като начало на света и като такова то по необходимост е безгранично както в пространствен, така и във времеви аспект.³ Нещо повече, цитирайки Симплициус, според Ягер има убедителни доказателства, че Аристотел и Теофраст са прави и обективни, посочвайки Анаксимандър като първия философ, използвал *архе* за определяне на първичния принцип на света, в смисъла с което това понятие присъства в „Метафизика“ на самия Аристотел⁴. При Анаксимандър обаче има един нюанс, който според нас е от изключителна важност за по-късното развитие и разгръщане на формите на човешката рационалност. В единствения оцелял автентичен фрагмент от съчиненията на Анаксимандър става дума за противопоставянето един на друг на елементите и вечния цикъл на възникване и изчезване, който характеризира това противопоставяне.

*Откъдето неща имат своя произход,
оттам също тяхното унищожаване се случва,
според необходимост;
защото те дават един на друг справедливост и възмездие
за тяхната несправедливост
в съответствие с порядъка на времето.*⁵

Съществува дългогодишен дебат относно това, дали този фрагмент се отнася до учението на Анаксимандър за *апейрон*, или контекстът е съвсем друг. Интерпретацията за връзката му с представата за безкрайността като начало на света добре съвпада с коментарите на Аристотел, че Анаксимандър е възприемал това начало не като станало и отминало във времето, а като вечна борба между стихииите, които едновременно се ограничават една друга и разрушават една друга. Така пред нас се очертава един важен аспект от разбирането на безкрайността не само като нещо, което няма начало и край, но и като нещо, което самовъзниква и се самопричинява непрекъснато чрез противоположности. Това е първата представа за актуалната безкрайност, която по-късно ще изиграе изключително важна роля за възникването и развитието на Европейското просвещение, както и за дебата, засягащ основите на математиката през 19. и 20. век.

¹ Frisk, H. (1973). *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. Winter, Heidelberg.

² Tannery, P. (1904). *Pour l'histoire du mot „apeiron”*. *Revue de philosophie*, 5: 703–707.

³ Werner, Jaeger. (1947). *The Theology of The Early Greek Philosophers* (pp. 24); Oxford, First Edition.

⁴ Пак там.

⁵ Simplicius. *Comments on Aristotle's Physics* (24, 13).

В същото време обаче не трябва да забравяме, че както посочват много автори⁶, когато разглежда идеите на философите преди него, Аристотел има свои специфични цели, свързани с разгръщане на неговата собствена философска система, а не се явява просто историк на философията, който свидетелства и отчита всички обстоятелства, довели до възникването на ученията на неговите предшественици. Специално Рейчъл Барни обръща внимание и на странната „лаконичност“, с която Аристотел коментира идеите на Анаксимандър, въпреки че те в много отношения са най-абстрактни и близки до проблематиката, която вълнува самия Аристотел.⁷ Тази особеност, за която говори Барни, може би се дължи тъкмо на особения статус на безкрайността във философията на Аристотел, но на това ще се спрем по-късно.

В по-ново време, под влиянието на автори като Чарлз Кан започва да се развиват и други гледни точки върху смисъла на *apeiron* на Анаксимандър, общото на които можем да го определим като утилитарен прочит или по-скоро като смисъл, изведен от историческия контекст на употребата на това понятие в практиката на античните гърци. До голяма степен те представляват лингвистична интерпретация на употребата на думи с общ корен на *apeiron*, така както се срещат в античната литература. Кан обръща внимание на редица текстове от Омир и Хезиод, в които *apeiros* (ἄπειρος) има смисъл на нещо, което не може да бъде преодоляно от човека; на пространство, чиято граница не може да бъде достигната.⁸ Според Норман Сирока такава версия в интерпретацията на *apeiron* намира своята подкрепа и в анализа на първата карта на античния свят, направена тъкмо от Анаксимандър.⁹

Интересна е също така интерпретацията на Джефри Лойд, който обръща внимание на приликите между *apeiron* на Анаксимандър и *хаос* (χάος) на Хезиод¹⁰. И в двата случая става дума за нещо, което ражда и поглъща обратно в себе си всички неща. И в двата случая имаме представа за нещо неопределено и неясно, което добре се съгласува и с другите интерпретации на *apeiron*, като нещо недостижимо за човешкото възприятие, нещо отвъд човешкия опит според Норман Сирока, който цитира Buchheim и Riedel.

---

⁶ Първи такава интерпретация прави Cherniss, H. F., но по-късно много други автори като Khan, например, също обръщат внимание на това.

⁷ Barney, R. (2012). 'History and Dialectic in Metaphysics A3'. In: Steel, C. (ed.), Aristotle's Metaphysics Alpha, pp. 69–104. Oxford University Press, Oxford.

⁸ Kahn, C. H. (1995). *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*. (pp. 231–239); Hackett Publishing Company, Indianapolis. (Corrected reprint of the 1960 edition published by Columbia University Press).

⁹ Sieroka, Norman. *Anaximanders notion of the „apeiron“ – A forerunner of the modern concept of infinity?*; Presentation at „Foundations of the Formal Sciences VIII: History & Philosophy of Infinity“, 20–23 September 2013, Cambridge, England.

¹⁰ Lloyd, G. E. R. (1970). *Early Greek Science*. (pp. 17, 40); Chatto & Windus, London.

Както се вижда, смисловата конотация на *апейрон* може да е или безкрайното като битие в основите на всички крайни неща, или на всяко нещо, което е невъзможно да бъде възприето от човек. И двете значения обаче имат общ смислов акцент, доколкото човешкото възприятие представлява ограничаване на заобикалящото ни многообразие и в това отношение можем да тълкуваме *апейрон* и в неговия онтологичен аспект – безгранично битие, и в неговия епистемологичен смисъл на нещо, което е отвъд човешкия опит, нещо което не може да бъде ограничено в човешкото възприятие. До подобно разбиране на смисъла на *апейрон* насочва и фактът, че с определението *апейрос* в древногръцкия език се обозначава и невежеството, незнанието, неопитността.¹¹ Дали обаче такава интерпретация е валидна от гледна точка на самосъзнанието на античния човек, дали тя не е проекция на нашето съвременно разбиране за битие и съзнание?

В литературата съществува консенсус относно общия дух на античната епоха, като преход от митологичен към рационален светоглед. Особено място в този преход заема раждането на античния божествен пантеон от Хаоса, от първичното неопределено, безформено състояние на света. Можем да кажем, че *апейрон* на Анаксимандър е една от класическите проекции на този преход от митологично към логично и пряка илюстрация на представата за Хаоса като начало на света, но в същото време като нещо непознаваемо и затова тъмно, неясно, неопределено. Обособяването на античните божества може да бъде представено тъкмо като ограничаване на този първичен хаос, а оттам и възможността човек да възприема света чрез вече определените божествени сили. Такова разбиране отговаря и на космологията на Анаксимандър, който поставя четирите начала на света, които си противостоят едно на друго – огън, въздух, вода и земя, като пряко произтичащи от *апейрон*. Те играят същата роля, каквато играе античният божествен пантеон в раждането на света от Хаоса. При всички тълкувания на *апейрон* обаче имаме някаква връзка с противопоставяне на противоположности, като тъкмо това противопоставяне пречи на зараждащата се антична рационалност да мисли безкрайността по определен, непротиворечив начин. Основание за такъв извод могат да ни дадат някои от най-емблематичните за античната цивилизация философски проблеми в контекста на питагорейското учение за числата и апориите на Зенон.

Безкрайността, кризата на питагорейската доктрина и апориите на Зенон

Значимостта на определеността като основа на разума добре се илюстрира от учението за числата на питагорейците. Числото за тях е онто-

---

¹¹ Старогръцко-български речник (стр. 83), Четвърто издание, Фондация „Отворено общество“, София, 1992.

логична същност, което е в основата на всичко съществуващо. В същото време, тази определеност се получава от преодоляването на противоположностите между единицата и двойката в тройката и тяхното хармонично обобщение в четворката. По този начин се преодолява безкрайното вътрешно отношение между самите числа и се получава крайната определеност на нещата от света. Тази числова хармония обаче се разрушава от откритието на ирационалните числа от Хипазос от Метапонт. Дотогава, в духа на питагорейската доктрина се е приемало, че числата са определени качества и целият свят може да се опише като рационални съотношения между тях, с други думи, всяко число се състои от определен краен брой други числа. Когато изследва съотношението между хипотенузата и катетите на равнобедрен правоъгълен триъгълник, Хипазос се натъква на това, че полученото число е едновременно четно и нечетно, което пък противоречие води до безкрайна делимост на хипотенузата спрямо катетите ѝ. Това пък влиза в пряко противоречие с основната доктрина на питагорейците. Оказва се, че има числа, които те наричат *алогос* (неизразими). За значимостта на това откритие в мисловната вселена на антична Гърция, говорят легендите за участието на самия Хипазос: някои твърдят, че е бил убит от собствените си събратя питагорейци, ужасени от удара нанесен върху тяхната представа за порядъка на света, други легенди говорят за отлъчването на Хипазос от общността и неговото изгнание.

Не по-малка драма във философията създават и прочутите апории на Зенон, които продължават и до ден днешен да бъдат обект на дискусии. Тук не можем да навлизаме в детайлите на интересния и продължил векове дебат, каква е била целта на самия Зенон и какъв е смисълът на самите апории, но по-късни автори като Хегел посочват, че начинът на конструирането им и излагането им се основава на противопоставянето на интуицията на ежедневното съзнание, в което движението е сетивно достоверно тъкмо като действително противоречие между непрекъснатото и дискретното, и на рационалния извод във формалната логика, базиран на непротиворечивата природа на истината, вече утвърден от Парменид и по-късно поставен в основата на философската система на Аристотел. Единият тип съзнание предполага едновременно безкрайна непрекъснатост и безкрайна делимост на пространството и времето, другият тип съзнание изхожда от дискретната определена крайност като единствено възможно истинно съдържание на мисълта. Става дума за сблъсък на светогледи, за вододела между крайно и безкрайно, между рационално и ирационално, който сблъсък очевидно е имал съществено значение за формирането на класическата античната култура. Същият този конфликт може да бъде видян и в особеното място, което заема Хераклит в античната философска мисъл.

Хераклит Тъмний, противоположностите и безкрайността

Хераклит се прочува сред своите съвременници със спрехавия си нрав и особеното място, което заема в античната философия. Както обаче отбелязва Хегел¹², надали можем да го отдадем това на неговите лични качества или на стила му на изложение, както твърди Аристотел, а по-скоро на неговите неясни за съвременниците му спекулативни философски тези. В опозиция на все по-доминиращото през неговата епоха разбиране за непротиворечивостта на истината, Хераклит издига принципа за противоречивостта на всичко. Неговото „всичко тече, всичко се мени“ влиза в пряк конфликт както с представите за дискретния числов универсум на питагорейците, така и с ясното разделение между битие и небитие при Парменид. На крайната рационалност, която се стреми да улови и препарира във времето всеки обект в пространството, Хераклит противопоставя безкрайната променливост и протяжност. Според Хегел общият философски принцип на Хераклит е „Истинното съществува като единство на противоположностите; у елеатите, напротив, имаме абстрактното разсъждение, че само битието е“¹³. Но кое е това истинно, което съществува като единство на противоположностите? По-нататък Хегел, който казва, че „няма нито едно положение на Хераклит, което да не съм възприел в моята „Логика“¹⁴, прави сравнение между философиите на Зенон и Хераклит, тъкмо в контекста на безкрайността: „Зенон е изразил безкрайното само откъм неговата отрицателна страна, поради неговото противоречие той го е обявил за неистинно. У Хераклит виждаме, че е изразено безкрайното като такова или неговото понятие, неговата същност: безкрайното, биващото, в себе си и за себе си, е единство на противоположни определения, и то на общите противоположни определения, на чистата противоположност, на битие и небитие“¹⁵.

Метафизиката на Аристотел като отрицание на безкрайното

Според нас тъкмо в контекста на въпроса за битието на актуалната безкрайност се оформят и ключовите схващания на Аристотел за безкрайното в неговата „Метафизика“ и за истината в неговата „Логика“, оставили огромен отпечатък върху научната мисъл и до днес. Тези схващания на Аристотел са в пряка полемика с философията на Анаксимандър и особено на Хераклит, и отразяват основният аспект от развитието на античната рационалност – оп-

---

¹² Хегел. (1982). *История на философията*, том 1, стр.92; Второ издание; Философско наследство,

¹³ Пак там.

¹⁴ Пак там, стр. 389.

¹⁵ Пак там, стр. 394.

ределянето, ограничаването на многообразието в човешкия опит чрез правилата за мислене. Както видяхме по-горе, тази антична рационалност пряко се стреми да се разграничи от безкрайността като актуално битие, тъй като безкрайността има смисъл на нещо неопределено, непостижимо и противоречиво. Тъкмо в този контекст може да се разбере и учението на Аристотел за логическата истина, както и учението му за метафизическото начало на света. И в двете той се противопоставя на схващанията на Анаксимандър и Хераклит за безкрайността – един път в учението за истината като нещо определено, непротиворечиво и крайно, и друг път в учението за Неподвижния Първодвигател като източник на движението и първопричина за всичко в света. В „Метафизика“ Аристотел е пределно ясен и категоричен: „Очевидно има първи принцип и причините за нещата са нито безкрайни серии, нито безкрайно различни. Нищо не може да произтича от друго безкрайно, нито може източниците на движение да бъдат безкрайни серии“¹⁶. Това основополагащо за Аристотел положение следва от аксиоматичната основа на неговата философия – принципът на непротиворечието.

Непротиворечивостта на истината предполага дискретизацията на света, която изисква много сложната категориална система на Аристотел, описваща причинно-следствените връзки между явленията в природата и обществото. Тази аксиоматична основа обаче поставя пред Аристотел и проблема за движението, за онази първопричина, която е тъканта на самите причинно-следствени връзки. Верен на своята логическа аксиоматика, Аристотел обяснява движението като преход между възможност и действителност.¹⁷ Разбира се, възниква въпросът за битието на възможността – ако тя е истинна, то тя трябва да е непротиворечива, но ако тя е непротиворечива, тя в същото време е и налично битие, тя е действителна. За да заобиколи това противоречие Аристотел се обръща към природата на самото противоречие, което от своя страна също съдържа в себе си парадокс – ако то е истинно, то значи е непротиворечиво, но ако е непротиворечиво, то не е противоречие. Ето защо Аристотел е принуден да признае битието на противоречието, а оттам и на безкрайността, но само като възможност. Така тяхната противоречивост става същност на противоречивата възможност. Това обаче поставя въпроса за причината противоречивата възможност да премине в непротиворечивата действителност. Ако тази причина е вътре в самата противоречива възможност, то това означава Аристотел да приеме учението на Хераклит и с това да опровергае аксиоматиката на собствената си философска система. Следователно за Аристотел конституирането на външни двигатели, които да превръщат възможността в действителност, става от съществено значение за неговата философия. От своя страна тези

---

¹⁶ Аристотел. (2000). *Метафизика*, 994a5–20.

¹⁷ Аристотел. (2000). *Метафизика*, 1019a15–35.

двигатели неизбежно изграждат една йерархия, управляваща движението в света, но тази йерархия задължително трябва да достигне до Неподвижния Първодвигател, за да може да се запази рационалната рамка на цялата Метафизика¹⁸. В противен случай отново се връщаме към противоречивата безкрайност на Анаксимандър и Хераклит като *архе*, нещо което Аристотел по всякакъв начин се стреми да избегне.

Важно е също така да се отбележи, че докато цялата система на Метафизиката на Аристотел е пряк резултат от разгръщането на принцип на непротиворечието във формата на логически изводими вериги от истинни съждения, самият принцип е конституиран интуитивно и няма доказателствена основа.¹⁹ Изворът на тази очевидност за Аристотел можем да го търсим тъкмо в отчуждаването на античното класическо самосъзнание от мита, от ирационалността на безкрайния хаос от който се раждат боговете. Това себеутвърждаване на класическата рационалност обаче идва на сериозна философска цена, която се заплаща през следващите две хилядолетия в историята на западната цивилизация.

Времевите проекции на античното разбиране за безкрайността

Парадоксално, рационалността на формалната логика предполага имплицитно и експлицитно съществуването на Бога. Съвсем не случайно философията на Аристотел става интелектуалният фундамент на средновековното християнство. Тя е най-рационалното обяснение, защо ни е необходим Бог. В Късното средновековие обаче Николай Кузански в разсъжденията си върху безкрайната същност на триединния християнски Бог (Светата Троица) предприема една чисто рационална аналитична критика не на нещо друго, а тъкмо на рационалността на формалната логика на Аристотел. Едва през 19. век Хегел развива цялостна рационална логическа система, в която безкрайността се явява като понятие, като продукт на диалектическо логическо умозаключение, което самото то е безкрайно. От друга страна, идеите за безкрайността на Николай Кузански, чрез Джордано Бруно и Галилео Галилей, играят съществена роля за създаването от Лайбниц на интегралното и диференциално смятане, а оттам и за еволюцията на съвременната математика.²⁰ В много отношения това определя и противоречивия статус на безкрайността в математиката. Опитите за работа с нея довеждат или

---

¹⁸ Аристотел. (2000). *Метафизика*, 1072a32–1073a35

¹⁹ Аристотел. (2000). *Метафизика*, 1006a1–31

²⁰ Историческата връзка между възгледите на Николай Кузански за актуалната безкрайност и съвременната математика подробно са разгледани от Иван Пунчев, „Увод в системата на диалектическата логика“, Част I: Исторически генезис на идеята за математическа диалектическа логика; Фондация „Земята и хората“, 2015.

до кризи, или до революции. В края на 19. век Георг Кантор се опитва да изгради теоретичните основи на математиката в своята „Теория на множествата“ чрез извеждането на математическо понятие за актуална безкрайност, но това доведе до криза в тези основи, която по-късно еволюира в криза на позитивизма в науката. От друга страна, тъкмо безкрайността беше тази, която предизвика революцията на неевклидовите геометрии, които породиха и развиха огромни дялове на съвременната математика със съществени последици във всички сфери на човешкото битие, засягащи всички нас. Интересното е, че тъкмо тези дялове на математиката, които изрично изискват присъствието на безкрайност, имат най-голяма роля за развитието на съвременната фундаментална физика, но в същото време в същата тази физика безкрайността има статуса на нещо като персона нон грата. От една страна безкрайността създава огромен проблем за съвместяването на квантовата теория на полето с постулатите на Общата теория на относителността, а от друга, създава парадокси в космологичните модели на Вселената. Поради това квантовите физици бяха принудени да изобретят нещо като строг правилник за безопасна работа с безкрайност, т.нар. процедури за ренормализация, а астрономите бяха стимулирани в създаването на представи за Вселената, които по някакъв начин да разрешат парадокса, който създава Големия взрив в предполагаемия безкраен пространствено-времеви континуум. Също така съвсем не случайно в по-нови времена тъкмо принципът за непротиворечието, който е в основата на всички т.нар. бинарни логически системи, а оттам и в основите на съвременната математика, произвежда мистични метафизични представи като схващането на Георг Кантор за божествената природа на абсолютната безкрайност или доказателството за съществуването на Бога на Курт Гьодел.

Заклучение

Както виждаме, разсъжденията върху безкрайността пораждаат във всички епохи едни от най-значими възгледи за света, формира основни дялове в съвременната наука и в същото време безкрайността е тази, без която религиозният светоглед е невъзможен. Подробно разглеждане на различните абстрактни форми за разбиране на безкрайността в математиката, физиката и метафизиката би ни разкрила по-нататък конкретни теоретични проблеми, стоящи пред съвременната философия на науката и развитието на всички научни дисциплини, изучаващи човека.

ЛИТЕРАТУРА

- Barney, R.** (2012). 'History and Dialectic in Metaphysics A3'. In: *Steel, C.* (ed.), *Aristotle's Metaphysics Alpha*. Oxford University Press, Oxford.
- Cherniss, H. F.** (1935). *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*. Johns Hopkins Press, Baltimore.
- Frisk, H.** (1973). *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. Winter, Heidelberg.
- Tannery, P.** *Pour l'histoire du mot „apeiron”*. *Revue de philosophie*, 5: 703–707.
- Werner, J.** (1947). *The Theology of the Early Greek Philosophers*. Oxford, First Edition.
- Kahn, C. H.** (1995). **Anaximander and the Origins of Greek Cosmology**. Hackett Publishing Company, Indianapolis. (Corrected reprint of the 1960 edition published by Columbia University Press).
- Lloyd, G. E. R.** 1970. *Early Greek Science*; Chatto & Windus, London.
- Аристотел.** (2000). *Метафизика*, Изд. СОНМ, София.
- Хегел, Г. Ф.** (1982). *История на философията*, том 1, стр. 92; Второ издание; Философско наследство.
- Пунчев, И.** (2015). *Увод в системата на диалектичката логика*, Част I: Исторически генезис на идеята за математическа диалектичката логика; Фондация „Земята и хората“.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

НОСТАЛГИЯ И МИНАЛО МЕЖДУ СЛАБОСТ И СЪПРОТИВА

ГАБРИЕЛА СТЕФАНОВА РУСИНОВА

Резюме. Първата задача на статията представлява анализирането на понятията за носталгия и за минало – в каква степен могат да се обвържат с явленията слабост и съпротива. Съответно дали миналото може да се интерпретира като съпротива срещу неговата забрава и дали носталгията може да бъде разгледана като слабост в нейната преживяност. Втората задача на статията е да се проследи генезисът на носталгията, както и обвързаността ѝ с миналото в дискурса на философско-екзистенциалната му интерпретация. Цел ще бъде да се отговори на въпроса: по какъв начин може да се мисли историята през единичното, конкретното преживяване на миналото при дадена личност? В това отношение миналото ще бъде разгледано, от една страна, във връзка с преживяващия го човек, а от друга страна, с интерпретирането му от страна на историка и „вписването“ му в историята. Основният метод е феноменологично-херменевтичен.

Ключови думи: минало, време, носталгия, памет, спомен, припомняне, фотография, слабост, съпротива, микроистория, дистанция, близост.

Nostalgia and Past between Weakness and Resistance

Gabriela Stefanova Rusinova

Abstract. Our first task is to follow the notions of ‘nostalgia’ and ‘past’ into their relation with phenomena such as ‘weakness’ and ‘resistance’. Respectively – if past can be interpret as resistance against its passing, and if nostalgia can be considered as weakness in personal experience of past. Second task of the article is to study the origin of nostalgia and its engage with the past. This relation is be interpreted following the discourse of philosophical-existential approach. The major aim will be to answer the question: how it possible to think for history

through individual \single), particular, experience of past – diminished to one concrete person? The main method used in the research is those of phenomenological hermeneutics.

Key words: past, time, nostalgia, memory, remembrance, recollection, photography, weakness, resistance, microhistory, distance, proximity.

* * *

Първата задача на статията представлява анализирането на понятията „носталгия“ и „минало“ – в каква степен могат да се обвържат с явленията слабост и съпротива. Съответно дали миналото може да се интерпретира като съпротива срещу неговата забравя и дали носталгията може да бъде разглеждана като слабост в нейната преживяемост. Втората задача на статията е да се проследи генезисът на носталгията, както и обвързаността ѝ с миналото в дискурса на философско-екзистенциалната му интерпретация. В тази връзка ще бъде направен и един фотоанализ, чрез който се прави опит за онагледяване на връзката минало – носталгия. Цел на статията ще бъде да се отговори на въпроса: по какъв начин може да се мисли историята през единичното, конкретното преживяване на миналото при дадена личност? В това отношение миналото ще бъде разглеждано, от една страна, във връзка с преживяващия го човек, а от друга страна, с интерпретирането му от страна на историка и „вписването“ му в историята. Основният метод е феноменологично-херменевтичен.

Вацлав Хавел в есето *Силата на безсилните* интерпретира „безсилието“ (т.е. безвластието) в политическия контекст при фигурата на президента като гражданин по време на социализма в Чешката република и влиянието му, но редом с това в линията на текста стои като основа въпросът „дали „светлото бъдеще“ наистина и винаги е дело на някакво отдалечено „там“. Ами ако то, обратно на очакванията ни, отдавна вече е тук и само нашата слепота и слабост ни пречат да го видим край себе си и в себе си?“¹. Релевантен въпрос може да се зададе и за отминалото време: дали миналото е отдалечена носталгия или слабост в съпротивата да се преживее настоящето? Изхождайки от тези питання, понятията *носталгия* и *минало* се обвързват с понятията *слабост* и *съпротива* в рамките на статията. Историческо обосноваване за подобно обвързване може да се намери в личните (интимни) асоциации и спомени, които дават възможност да се продава миналото като продукт.² Така например в реклама за отпечатъци на фотографии на Фрит от късния 19.

¹ Хавел, Вацлав. (1994). *Силата на безсилните*. превод Анастасия Николова, Таня Петрова. София: ИК „Избор“, с. 108.

² Лоуентал, Дейвид. (2002). *Миналото е чужда страна*. превод Милен Русков. редакция Диана Захариева. София: ИК „Критика и Хуманизъм“, с. 47.

век е изписано „Твоето село, твоя град, твоите корени... твоето лично парче носталгия“. Целта на подобни носталгични призиви, освен търговската, не е толкова човекът да изглежда по-малко загрижен за опознаване на миналото, а да копнее за него; не толкова желанието то да се преживее отново, тъй като има възможността да си го представя, колкото желанието да се колекционират неговите реликви и да се изгъкват добродетелите му. Предизвикването на копнеж по миналото и чувството на носталгия не се основават само на спомени с положителна преживяност, а дори и тези с отрицателна конотация предизвикват носталгия. Когато един лондончанин, второ поколение военен, разказва за спомените си от бомбардировките на военното поле, го прави с щастие и радост.³

В тази връзка може да се каже, че носталгията не е насочена към самите минали неща, а към мислите на човека за тези минали неща. „Това, което носи удоволствие на носталгика, не е просто реликвата, а как лично той разпознава, не толкова самото минало, колкото неговите предполагаеми стремежи, не толкова споменът за това, което действително е било, колкото за това което някога се е смятало за възможно“⁴. В настоящето човек бива неспособен да изпита в същата степен чувството, което е изпитал в миналото, казано с други думи – чувството, което е изпитал в миналото е невъзможно да бъде повторено, от което произтича тезата за несравнимостта на миналите моменти спрямо настоящите спомени, което може да се илюстрира и с немската поговорка *Einmal ist keinmal* („Един път е нито един път“), носеща значението на неповторимостта на събития и невъзможността за сравнение между тях. По този начин разбира на носталгията може да подкрепи самооценката, че колкото и да е нещастен човек в настоящия момент, той някога е бил щастлив. Припомнянето по описания начин отхвърля от детството спомена за лошите кавги в него, изолира от разходките до магазина основното действие, което е досадното чакане на опашки, защото от настоящия хоризонт припомнянето изключва негативните чувства, макар и те да са присъствали в събитието. Следователно „носталгията е памет, от която е отстранена болката“⁵, защото болката се преживява в сегашния момент на случване на дадено действие, докато в момента на припомняне болката е неналична поради хоризонта на времето.

Интересен момент в механизма на припомнянето представлява отношението между образа на спомена и реалното нещо, за което споменът се отнася, тъй като чрез този механизъм се откроява критерият за това къде и кога иска човек да се завърне. От една страна стои изходната позиция за идеята какво

---

³ Вж. Лоуентал, Дейвид. (2002). *Миналото е чужда страна*. превод Милен Русков. редакция Диана Захариева. София: ИК „Критика и Хуманизъм“, с. 48.

⁴ Пак там с. 49.

⁵ Пак там с. 49.

представява реалното нещо и идеята, че няма реалност, която е откъсната от отношението към нея. От друга страна, паметният образ може да бъде схематичен или казано по друг начин – той има структура, която отвежда към общ клас. Схематизмът на паметния образ изразява неспособността за възпроизвеждане на реалното нещо, към което образът се отнася.⁶ Връщайки се отново към определението за носталгията на Лоуентал – „памет, от която е отстранена болката“⁷, можем да преформулираме казаното по-горе: носталгията не е памет с отстранена болка, а спомен, от който е отстранена болката, защото споменът представлява моментът, който не притежава способността да възпроизведе реалния обект, към който се отнася, освен това паметта има функцията да съхранява паметните образи, тоест тя представлява способността за припомняне, тя е възможността за извличане на спомените. Докато припомнянето е реализацията на тази способност, която, за разлика от паметта, може да бъде характеризирана като нещо динамично⁸ заради функцията си извличане на спомени. Освен това може да бъде направена разлика между припомняне и спомен. От казаното, става възможно да се означи припомнянето като схематичен ментален образ, а споменът – нещото, за което се отнася този образ.

През 17. век носталгията се интерпретира като психична болест със соматични симптоми, които често довеждат до смърт. За първи път носталгията е медицински диагностицирана от швейцарския лекар Йоханес Хофер през 1688 година⁹, който я въвежда и като понятие¹⁰ в медицинските среди. Симптомите при повечето от пациентите се наблюдавали, когато последните са далеч от родните си места. Те отслабвали, залянявали, а и при по-продължително отсъствие – загивали. Хофер открива, че не е необходимо да се отиде на много отдалечено място, за да се прояви болестта „носталгия“. Той го

---

⁶ **Богданов**, Богдан. Паметта и парадигмите за разбирането ѝ. В: *Минало и съвременност. Научни есета*. София: изд. „Нов български университет“, 2010. с. 189–196. с. 191.

⁷ Вж. **Лоуентал**, Дейвид. (2002). *Миналото е чужда ...*, с. 49.

⁸ **Богданов**, Богдан. Паметта и парадигмите ..., с. 189–196. с. 190.

⁹ **Лоуентал**, Дейвид. (2002). *Миналото е чужда ...*, с. 51; **Gerschmann**, Karl-Heinz. Johannes Hofers Dissertation ‚De Nostalgia‘ von 1688. In: *Archiv Für Begriffsgeschichte*, vol. 19, 1975, pp. 83–88. p. 83. Достъп: *Jstory*: URL<www.jstor.org/stable/24358919>; **Sedikides**, Constantine, Tim **Wildschut**, Jamie **Arndt**, and Clay **Routledge**. Nostalgia: Past, Present, and Future. – In: *Current Directions in Psychological Science*, vol. 17, no. 5, 2008, pp. 304–307. p. 304. Достъп: *Jstory*: URL<www.jstor.org/stable/20183308>; **Reid**, Damien. Nostalgia. в: *BMJ: British Medical Journal*, vol. 323, no. 7311, 2001, pp. 496–496. Достъп: *Jstor*: URL<www.jstor.org/stable/25226891>; **Illbruck**, Helmut. *Nostalgia: Origins and Ends of an Unenlightened Disease*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 2012. pp. 29–31; **Battesti**, Michèle. Nostalgia in the Army (17th–19th Centuries). In: *Frontiers of Neurology and Neuroscience*, vol. 38, series editor J. Bogousslavsky, *War Neurology*, volume editors L. Tatu and J. Bogousslavsky. Basel, New York: Karger, 2016, pp. 132–143. p. 133.

¹⁰ От старогр. *nōstos* – завръщане в родната земя; *algos* – страдание, скръб, болка.

установява, когато изследва болестта при момче, напуснало Берн и отишло на 40 мили¹¹ разстояние – в Базел. Неврологът Филип Пинел впоследствие проследява по-детайлно развитието на носталгията. Лечението на носталгия протичало с пиявици, очистителни лекарства за организма. Но за по-късните стадии на носталгия се препоръчвали опиуми, „хипнотични емулсии“. По данни един руски генерал от 17. век¹² намира нов метод за терор над войниците и лек срещу носталгията – той погребвал живи войниците, които губели своята боеспособност поради носталгичните си мъки. След няколко подобни погребения болката на войниците по дома им намалявала. Но дори тези крайни методи не давали ефикасни резултати. Единственото лекарство, което давало здравословен резултат, било завръщането в родината. До този метод достигат и във френската армия от 1793 година, която дава на своите войници домашна отпуска¹³. Много рядко обаче се допускала възможността за симулиране на болестта. В днешните теории и интерпретации носталгията повече се свързва със значението „състояние на ума“, а също така и като общо ментално настроение, отколкото с „тъга по дома“, макар че може да се твърди, че разбирането за „тъга по дома“ влиза в обема на понятието „състояние на ума“ (също и общо ментално настроение). С това искам да премина към опит за феноменологичен анализ, като се позова на едно фотоесе¹⁴.

Мотивът за преминаване към фотографията¹⁵, направена от Гаро Ке-

---

¹¹ 40 мили са 64.374 километра.

¹² Точната година е 1733. Посочвам годината, защото някои изследователи и историци приемат, че този генерал е французин. Вж. напр. **Лоуентал**, Дейвид. *Миналото е чужда страна*. превод Милен Русков. редакция Диана Захариева. София: ИК „Критика и Хуманизъм“, 2002, с. 52.; **Battesti**, Michèle. Nostalgia in the Army (17th–19th Centuries). In: *Frontiers of Neurology and Neuroscience*, vol. 38, series editor J. Bogousslavsky, *War Neurology*, volume editors L. Tatu and J. Bogousslavsky. Basel, New York: Karger, 2016, pp. 132–143. или **Fuentenebro de Diego**, Filiberto, Carmen ValienteOts. Nostalgia: a conceptual history. In: *History of Psychiatry*, vol. 25(4) 404–411, DOI: 10.1177/0957154X14545290, 2014, pp. 404–411.

¹³ Вж. напр. **Battesti**, Michèle. Nostalgia in the Army (17th–19th Centuries). In: *Frontiers of Neurology and Neuroscience*, vol. 38, series editor J. Bogousslavsky, *War Neurology*, volume editors L. Tatu and J. Bogousslavsky. Basel, New York: Karger, 2016, pp. 132–143. p. 132–133, 135.

¹⁴ За целта на представянето на фотоесето е коректно да се спомене, че то представлява изпитната ми работа в курса „Философия на фотографията“, четен 2013/2014 година, като в основната си част е преработена.

¹⁵ **Гаймер**, Петер. (2011). *Теории на фотографията*. превод Жана Ценова. София: издателство „Изток-Запад“, с. 10: „Фотография“ може да означава общия феномен, фотографията като такава, абстрактното, независимо от неговата конкретна реализация в безброй отделни снимки – значи онова, което Розалинд Краес нарича „фотографското“. Но „фотография“ означава и: една фотография, една определена снимка, чието единично значение не бива да се покрива с „фотографското“ като колективно единично“.

шишиян¹⁶ и позоваването на фотоесето могат да бъдат обяснени с това, че чрез тях се прави опит за онагледяване как действа носталгията, като се обръщам към своя личния опит. От друга страна, те представляват анализ по какъв начин се проявява явлението носталгия на емпирично ниво, като на едно метаравнище имплицитно ще бъде заложено понятието за „носталгия“ от Лоуентал: „памет, от която ми е отстранена болката“¹⁷. Следователно целта на фотоесето е да илюстрира разбирането за носталгия, както и да засегне, макар и в непретендиращ за изчерпателност смисъл, темата за интерпретиране на време във фотографията.

Илюстрация 1

Изборът на фотография протича, като пред студентите се показват няколко фотографии и всеки студент има правото да избере. Аз се бях спряла върху две. Едната черно-бяла изобразяваше дълга сплетена коса върху земята, а вто-

В текста ще се използват две значения на „фотография“, които не са синонимни. Едното значение ще реферира към фотографията като *techné*, докато второто значение ще бъде използвано като синоним на снимка. От общия контекст на изречението ще се разбере кое от двете значения е употребено.

¹⁶ Фотографията „Последният учител“ може да се види в следната интернет връзка: **Кешишян**, Гаро. *Последният учител*. В: електронен сайт за фотографска култура *ФО*. <http://bg-fo.com/index.php?do=xfsearch&xf=%C3%E0%F0%EЕ+%CA%E5%F8%E8%F8%FF%ED> [прегледан на 30 септември 2016] или виж Илюстрация 1 в текста (снимката е взета от посочения източник).

¹⁷ Лоуентал, Дейвид. (2002). *Миналото е чужда ...*, с. 49.

рата – „Последният учител“, заглавието на която научих впоследствие. Дълго се колебаех между двете фотографии. Първоначално взех първата снимка, но след това се върнах и избрах втората, защото намерих нещо познато в нея. Познато ми бе мястото, на което е направена снимката – училищният двор и самото училище, навяващи ми спомени. Намерих само годината на създаване на училището и кога е затворено. Но съмнението, дали това е познатата сграда от детството ми, остана. При приключване на курса реших да попитам един от преподавателите, Николай Трейман, дали знае къде е направена снимката. Той отговори, че тя е направена в училищния двор на един малък град в България, който се намира по крайбрежието на Дунав. Поисках конкретен отговор кое е това място и се оказа, че това е мястото, за което имах усещането, че познавам от спомените си.

Едно от качествата на фотографията представлява, че отразява „онова, което е“. Фотографията прави нищожните вещи и тривиалните събития всеобхватни и ги изпълва със смисъл.¹⁸ Фотографията не само отразява разпознаваемите образи, но отразява и смисловия отрязък от действителността.

В едно интервю авторът на „Последният учител“, варненският фотограф Гаро Кешишян, споделя: „Фотографията е изкуство на подробностите. Всички знаем какво е черно, бяло, зелено, червено, правоъгълно, кръгло, мъж, жена, дете, море, небе, земя. Обаче тайната на нашето битие е в подробностите. Хората вървят и спят, не виждат подробностите. Искат ми се да им дам очите си назаем. Невиждайки, те дори могат да разрушат красивото“¹⁹. Като продължение на този контекст се откроява възможен хоризонт за интерпретиране на фотографията като „допълнително сетиво“ за виждане на подробностите, а фотоапаратът – като продължение на зрението, а не възприемането му като апарат за улавяне на моменти. Това, което се насочва отвъд сетивния образ, изписва значения, разказва истории, описва смисъл. Описването на смисъл преминава през различните истории, които се означават чрез фотографското изображение. „Ние сме, така да се каже, неизбежно разпнати между копнежа за съграждането на една онтология на фотографията и отрезвяващото съзнание, че фотографията е до голяма степен исторически феномен, че нейните форми и жанрове са културно-исторически детерминирани, че има вътрешна динамика, диахронност в тяхното разгръщане и че тази диахронност е понякога толкова драстична, щото е нелеко разпознаваем като принадлежащи към една и съща аисторична „субстанция“ различните нейни проявления“²⁰.

---

¹⁸ Вж. напр. **Бояджиев**, Цочо. (2014). *Философия на фотографията. Лекционен курс*. София: издателство „Изток-Запад“, с. 31–32.

¹⁹ Интервю на Ели Маринова с Гаро Кешишян (2). „Гаро Кешишян: Тайната на нашето битие е в подробностите“. В: електронно списание *Барометър*, <http://web.barometar.net/39672/>, [последна промяна: 03 август 2011, прегледан на 14 януари 2014].

²⁰ **Бояджиев**, Цочо. (2014). *Философия на фотографията ...*, с. 19.

На фотографията „Последният учител“ се вижда един човек, застанал пред една саморазрушаваща се сграда, наподобяваща училище и създадена в края на 19. век. Дворът е запустял, неподдържан, а той – недокоснат от случващото се наоколо, облечен в костюм, с шапка и държаш с едната си ръка чадър. Застанал с лице към обектива, като зад гърба му е училището, а пред него е опустелият двор. На снимката може да се открият три смислови равнища: земята, сградата и небето, събиращи се в една централна точка – фигурата на учителя. Тези смислови равнища могат да бъдат интерпретирани като триада в единството на центъра. Периферията²¹ във фотографията представляват сенките от изобразяването.

Триъгълните форми на сенките, „падащи“ от сградата на училището се открояват като важен аспект от периферията на анализиранията фотография. Двата триъгълника са равностранни, което означава по дефиниция, че трите ъгли са равни (по 60 градуса). Единият равностранен триъгълник е с по-висока степен на смислова натовареност. Сянката не пада върху учителя, а учителят е застанал на единия от трите ъгла. Ако се вземе значението на триъгълника като онази геометрична фигура, която изразява обединението, тогава се потвърждава тезата в началото, че учителят е медиаторът, доколкото сянката е продукт от играта на светлина и тъмнина на училищната сграда и ъглите, които достигат другите важни смислови равнища – небето и земята. Така учителят е този, който ги свързва, а сянката, играта на образите, препраща към тази диалогичност.

Обектът на настоящата фотография се изразява от фигурата на учителя. Обектът може да бъде характеризирани като общо определение на фотографското изображение. Учителят е свързващата линия между миналото като човека, към който реферира обектът на снимката, и бъдното – това, което ще бъде след направата ѝ; между култура като символ на развитието и запазването ѝ и не-култура като потвърждение на „разрухата“; знание и невежество, живо и мъртво, небе и земя, пустото и прогрес, светлина и сянка. По този начин във фотографията се открояват и други три важни пласта в пространството – запустелият двор, разпадащото се училище и небето. Фигурата на учителя свързва онова, което е било в училищния двор, обрасъл в трева, училищната сграда без прозорци, а най-отгоре като похлупак е небето, напомнящ на пасивен наблюдател, докато учителят разказва за онова, което е било и препращащ към онова, което ще бъде.

Учителят е настоящето или последният, защото свързва миналото и бъдното. Учителят е центърът, защото е „медиаторът“ между цялото и частта. Той

---

²¹ Под периферия се разбира това, което не е център на снимката. Но това не означава, че периферията не може да бъде в центъра, напротив, тя може да бъде в центъра и да си остава периферия. Определянето на периферия и център се прави чрез смисловата натовареност на обектите в снимката.

е и възпитател, защото съчетава в образа си културата и не-културата. Учителят е учител, защото е връзка между знание и невежество или не-знание. Не на последно място, се разкрива в *punctum* – онова нещо, което се вижда само с въображението. Той не е нито светлина, нито сянка, а границата между двете. Учителят е феноменът, представящ видимото чрез невидимото, присъствието, което изразява отсъствието. „Най-сетне в оста между видимото и невидимото се разгръща напрегнатото взаимоотношение между цялото и частта, между изображения предмет и детайла, но и изобщо между откъса, какъвто представлява изображението, и цялостта на изобразената действителност.“²²

Фотографското пространство е организиран и завършен в себе си свят, който притежава определен културен контекст. В него се намира епицентърът на събитийност и смислова натовареност в „кореспонденцията“ на част – цяло. По този начин цялото на фотографското изображение „Последният учител“ може да представлява единството на образите и в същото време как всеки един „играе“ с другия, динамичната свързаност на значението отнесени едно с друго и образуващи една обща система в образа на сградата, а в нея прозорците, дупките от падналата мазилка, падналите керемиди, липсващите улици, виждащите се тухли, също и „теренът“ с неработещата чешмичка, покрит с висока трева и сянка, която покрива части от повърхността му; а най-отгоре – небето, което е ясно и изчистено, сякаш нищо не се случва под него; а в центъра се намира „последният учител“. Цялата тази система задава перспективата на видяното, на виждането през обектива, през окото на фотографа, през окото на наблюдателя и въображението на интерпретатора.

Едно изследване сред 528 студенти по парамедицина в Мичиганския университет през 1974 година разкрива, че по-малко от една трета смятат за смислено да се възстановява историческото минало. Но въпреки това две трети от мъжете и близо половината от жените имат намерението да дадат значителна сума, за да изживеят отново поне един ден или час от своя живот.²³ В този ред на мисли: как е възможно изследването на историята на всеки частен живот, който вече не вярва, че има обща и универсална основа?²⁴ Отивайки още по-далеч и задавайки по-основен въпрос – как бива възможна историята без всеобщи проблеми и типологии, но в същото време привнасяща частната история спрямо общата, макро-, история? Един от възможните отговори на тези въпроси намира израз в мисленето и правенето на микроистория, като се поставя акцент и върху детайла на макросторията, но едновременно с това се запазва дистанция. В *Упражнения по микроистория* Джовани Леви пише, че

---

²² **Бояджиев**, Цочо. (2014). *Философия на ...*, с. 82.

²³ Вж. например: **Lukacs**, John. *Obsolet historians*. In: *Harpers*, 261, November 2\1980, p. 80–84, p 82.

²⁴ **Леви**, Джовани. (2008). Предговор към *Упражнения по микроистория*. съставител Джовани Леви. София: Дом на науките за човека и обществото, с. 7–15, с. 14.

„в този смисъл намерението на „Микроистории“ е преди всичко да се опита да разказва, без да прикрива правилата на играта, към които историкът се е придържал. И то не само с указването на изворите, което бездруго е част от професионалната етика. А и с откритото деклариране на процеса по изграждането на историята – удачните и погрешните подходи; начинът, по който са били формулирани въпросите и потърсени отговорите“²⁵. Микроисторията не бива да се разглежда като история на отхвърлените или история на „незначителните“, които не са включени в макроисторията. Основната задача на микроисторията е да акцентира върху моменти, ситуации, събития, личности, които ако се разглеждат аналитично, какъвто е подходът на макроисторията, се изпускат основни детайли за рамката на историческото изследване. Тези моменти не действат като „запълващи“ определени празнини, които са пропуснати в обяснителните данни, а задават опорни точки, изясняващи контекстите на събитията.

Тук се разкриват две основни линии на историческото изследване – от една страна, се вижда изолирането на един фрагмент от една противоречива и многообразна система за изследването на ситуации и личности в тяхната многопластовост и пъстротата в сложни взаимоотношения, и от друга страна – целокупността, взета в абстрактния ѝ контекст. В този смисъл Карло Гинзбург пише: „Микро“ не се отнася до мащаба, бил той реален или символен, на наглеждания предмет, а до дълбочината на самото изследване – тук се съдържа алюзия за микроскоп. Всичко би могло да попадне под микроскопа на историка – един непознат индивид, едно знаменито събитие и т.н.“²⁶, но разбрано и спрямо цялостната картина на историчността. Това е същностна характеристика за посочване на микроисторията, защото именно това разделение дава възможността за дистанцираност, за „отстранение“, както Гинзбург го нарича, което дисциплинира историка да не възприема реалността за дадена, както миналата, така и настоящата. В примера с фотографията и фотоесето това се очертава ясно. Микроисторията може да представлява един своеобразен опит да се свържат, т.нар. обективност и субективност в историята²⁷, а също чрез нея може да се избегне дългият спор между това как се свързва миналото с настоящето и бъдещето, както и по какъв начин се пренася другостта на миналото в настоящето, а също така и как историкът, който е част от съвременността, се „въплъщава“ в една отминала и чужда епоха.²⁸

---

²⁵ **Леви**, Джовани. (2008). Предговор към *Упражнения по микроистория*. съставител Джовани Леви. София: Дом на науките за човека и обществото, с. 7–15, с. 10.

²⁶ **Гинзбург**, Карло. (2016). Дистанция и перспектива. Две метафори. превод Валентин Калинов. редакция Тодор Петков. В: *Дървени очища*. София: ИК „Критика и Хуманизъм“, с. 12.

²⁷ Вж. **Рикьор**, Пол. *История и истина*. превод Жорж Йовчев. София: изд. „АРГЕС“, 1993, с. 15–33.

²⁸ За този въпрос вж. **Рикьор**, Пол. (1993). *История и ...*, с. 16–25.

Към проблема за свързването на факти от миналото през настоящето към бъдещето Ханс-Улрих Велер описва, че в света на историка настоящето е като бръснарско ножче, защото то е инструментът, с който се оперира с останалите времеви модуси. „За историка съществува в известен смисъл само минало и бъдеще; настоящето в краен случай има за него ширината на ножче за бръснене, чието острие непрекъснато отрязва отделни парчета от бъдещето и ги придава към миналото. Вместо едно недефинирано „настояще“, строго погледнато, историческата наука признава само минали времена, които са на различни разстояния от нея, затова се нуждаят от различни методи на разкриването им и с различна сила определят ръководните перспективи. Наред с това тя признава само „бъдещи времена“, според които се ориентира поне толкова много, колкото според опита на едно минало“²⁹.

От страна на конкретната личност, която преживява миналото, а и припомнянето, миналото също има проблематичен топос, разгръщащ се в това, че миналото се възприема веднъж като отделен модус спрямо настоящето, т.е. като нещо различено и чуждо на настоящето, и втори път, в разгръщането му чрез желанието за консервация и стремежа към запазване на миналото в артефактите на настоящето. В опредметяването на миналото може да се произведе едно изменение на миналото, което се превръща в неавтентично спрямо самото себе си и все по-автентично спрямо настоящето. По този начин миналото се отчуждава от настоящето със старанието за запазване, но и в същото време човек отчуждава преживеността му от себе си, защото „кой би копнял за минало, което е продукт на настоящето?“³⁰. Ако по-горе носталгията бе определена като спомен, от който е отстранена болката, то тук искам да определя миналото като съпротива срещу тази болка, която е отнета. Следователно миналото ще бъде отношението между паметта и припомнянето, отношението между възможността и реализирането на извличане на спомените. По този начин миналото в един екзистенциално-феноменологичен контекст ще бъде преживяване на чувството, на отношението, към паметния образ и паметта, т.е. „архивът“, в които се съдържат спомени с потенциалност за припомняне, което може да бъде изразено във връзката на миналото с настоящето.

Но по-любопитна е връзката на миналото с бъдещето, която преминава през съдбата и свободата. Изначално, човешкото същество „е свободно пред и в лицето на своята съдба“³⁰. Човешкото същество е свободно в своята съдба,

---

²⁹ Велер, Ханс-Улрих. (1988). История и социология. превод Иван Първев. В: *Историци за историята*. съст. доц. к.ист.н. Мария Николаева Тодорова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 271–288. с. 276.

³⁰ **Оргега-и-Гасет**, Хосе. Повече относно другите и „аз“. Кратко пътуване към „нея“. превод Ралица Атанасова. В: *Философия*. гл. ред. проф. д-р Ради Радев. бр. 5/1995, с. 53–57. с. 55.

защото има възможност да избира, тоест да приема или да устоява своята съдба. Съдбата не е само това, което е било, ала и това, което ще бъде. Следователно тя се отнася както за миналото, така и за бъдещето, за идването на бъдещето; съдбата е отворена към бъдещето³¹. Тази ретроспектива не детерминира онова, което все още човек не е, защото бъдещето съществуване се определя от свободата на избор. В тази връзка се намесва миналото „като материал, инспириращ ни за създаване на нови комбинации. Миналото в такъв случай – нашата съдба – не ни оказва влияние в императивна и механична форма, а като водеща нишка на нашите инспирации. Ние не сме неумолимо ограничени в него, нещо повече, то ни подтиква към свободно създаване на бъдещето ни съществуване“³². Но свободата не е безгранична. Ограничеността на съдбата се състои в това, че не може да се избегне поддържането на продължителността на миналото³³. Резултатите от това са два: или желанието за консервация на това минало³⁴, а следователно и на свободата, или радикалното отрицание³⁵ на това минало. В желанието за консервация има едно отчуждаване от миналото; при отрицанието му се забелязва също отчуждаване. Но начинът, чрез който се действа с миналото при желанието за консервация и отрицанието се различава. Казах, по-горе, че свободата на съдбата се изразява в избора и прави се различаването посредством избора. В желанието за консервация се наблюдава инспириране за избор на действие да се направи същото като в миналото действие. Докато при отрицанието се наблюдава инспирация за подтик да се направи обратно на действието в миналото.

Съхраняването на част от миналото във фотография може да се разглежда като опит да се запази миналото в неговата „автентичност“, пренесена в повтарящо се „сега“ за наблюдаващия я, т.е. като съпротива срещу слабостта на носталгията, фотографията, която запазва едновременно с мястото и времето също така и лицето, спомена не толкова за мислите за това училище, а за това – как съм се чувствал в това училище като „последния учител“ или като „последния ученик“.

Но дали наистина носталгията може да бъде обект на слабост, която е определена като спомен, от който е отстранена болката? Носталгията може да бъде по-скоро разгледана като безобектна. Тя дава възможност да се „съзерцава“ самото време, самото минало. Чрез носталгията се дава възможност да се говори за отношението пространство – време, по този начин носталгията няма да е обект на слабост, а по-скоро желанието за запазва-

---

³¹ Вж. **Ортега-и-Гасет**, Хосе. Повече относно другите ..., с. 53–57. с. 55.

³² Пак там.

³³ Сравн. с **Лоуентал**, Дейвид. (2002). *Миналото е чужда страна*. превод Милен Русков. редакция Диана Захаријева. София: ИК „Критика и Хуманизъм“.

³⁴ Изведено през Лоуентал.

³⁵ Изведено през Хосе Ортега-и-Гасет.

не на това минало в настоящето и преминаващо в бъдещето. Носталгията прави възможен онзи спомен, който се основава върху съпротивата срещу забравата.

ЛИТЕРАТУРА

- Богданов**, Богдан. (2010). Паметта и парадигмите за разбирането ѝ. В: *Минало и съвременност. Научни есета*. София: изд. „Нов български университет“, с. 189–196.
- Бояджиев**, Цочо. (2014). *Философия на фотографията. Лекционен курс*. София: издателство „Изток-Запад“.
- Велер**, Ханс-Улрих. История и социология. превод Иван Първев. В: *Историци за историята*. със. доц. к.ист.н. Мария Николаева Тодорова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1988, с. 271–288.
- Гинзбург**, Карло. Дистанция и перспектива. Две метафори. превод Валентин Калинов. редакция Тодор Петков. В: *Дървени очища*. София: ИК „Критика и Хуманизъм“, 2016. с. 266–299.
- Леви**, Джовани. За микроисторията. превод Даниела Колева. В: *Упражнения по микроистория*. съставител Джовани Леви. София: Дом на науките за човека и обществото, 2008. с. 15–51.
- Леви**, Джовани. (2008). Предговор към *Упражнения по микроистория*. съставител Джовани Леви. София: Дом на науките за човека и обществото. с. 7–15.
- Лоуентгал**, Дейвид. (2002). *Миналото е чужда страна*. превод Милен Русков. редакция Диана Захариева. София: ИК „Критика и Хуманизъм“.
- Оргега-и-Гасет**, Хосе. Повече относно другите и „аз“. Кратко пътуване към „нея“. превод Ралица Атанасова. В: *Философия*. гл. ред. проф. д-р Ради Радев. бр. 5/1995, с. 53–57. с. 55.
- Battesti**, Michèle. Nostalgia in the Army (17th–19th Centuries). In: *Frontiers of Neurology and Neuroscience*, vol. 38, series editor J. Bogousslavsky, *War Neurology*, volume editors L. Tatu and J. Bogousslavsky. Basel, New York: Karger, 2016, pp. 132–143.
- Fuentenebro de Diego**, Filiberto, Carmen Valiente Ots. Nostalgia: a conceptual history. In: *History of Psychiatry*, vol. 25(4) 404–411, DOI: 10.1177/0957154X14545290, 2014, pp. 404–411.
- Gerschmann**, Karl-Heinz. Johannes Hofers Dissertation, DeNostalgia' von 1688. In: *Archiv Für Begriffsgeschichte*, vol. 19, 1975, pp. 83–88. Достъп: *Jstory*: URL<www.jstor.org/stable/24358919>.
- Illbruck**, Helmut. (2012). *Nostalgia: Origins and Ends of an Unenlightened Disease*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press. pp. 29–31.
- Lukacs**, John. Obsoletehistorians. In: *Harpers*, 261, November 2\1980, pp. 80–84.
- Reid**, Damien. Nostalgia. In: *BMJ: British Medical Journal*, vol. 323, no. 7311, 2001, pp. 496–496. Достъп: *Jstory*: URL<www.jstor.org/stable/25226891>.
- Sedikides**, Constantine, Tim **Wildschut**, Jamie **Arndt**, and Clay **Routledge**. Nostalgia: Past, Present, and Future. In: *Current Directions in Psychological Science*, vol. 17, no. 5, 2008, pp. 304–307. Достъп: *Jstory*: URL<www.jstor.org/stable/20183308>.

Други източници

- Гаймер**, Петер. (2011). *Теории на фотографията*. превод Жана Ценова. София: издателство „Изток-Запад“.
- Рикьор**, Пол. (1993). *История и истина*. превод Жорж Йовчев. София: изд. „АРГЕС“.
- Хавел**, Вацлав. (1994). *Силата на безсилните*. превод Анастасия Николова, Таня Петрова. София: ИК „Избор“.
- Volgar**, R. R. (1954). *The Classical Heritage and Its Beneficiaries*. Cambridge University Press.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

ВИТГЕНЩАЙН И ПРАКТИКАТА НА ЕЗИКА

КАТЕРИНА ГЕОРГИЕВА ПАРЗУЛОВА

Резюме. В статията са представени схематично основните идеи на Витгенщайн изложени във „Философски изследвания“, свързани с концепциите за езиковите игри, семейните прилики и значението като употреба. Текстът на този етап не би могъл да разкрие изключително задълбочен анализ върху така избраните философски възгледи, но вероятно би бил полезен с оглед на систематичното си изложение, свързано с най-съществените последици от витгенщайновите философски идеи. Този текст е първи опит за конкретно реализиране на досегашните ми проучвания, свързани с философията на Витгенщайн относно езика.

Ключови думи: езикови игри, значение, правило, практика, Витгенщайн, философски изследвания.

Wittgenstein and the practice of language

Katerina Georgieva Parzulova

Abstract. This article will schematically present the main ideas of Wittgenstein's philosophy exposed at „Philosophical Investigations“ regarding the concepts of language games, family resemblance and meaning as use. At the current stage this paper could not show a very thorough analysis on the selected philosophical problems. Otherwise it would be useful for its systematic development associated with the most important consequences of Wittgenstein's philosophical ideas. This will be the author's first attempt for an exact realization of previous research related to the Wittgenstein's philosophy of language.

Key words: language games, meaning, rule, practice, Wittgenstein, Philosophical investigations.

В Съвременната философия името на Витгенщайн се свързва с огромна на брой литература, пълна с различни интерпретации и анализи на неговата философия. Вероятно това се дължи не само на оригиналността на идеите му, но и по начина, по който те са представени – като философски бележки, като наблюдения на езика, като свидетелства за това как работи езикът, като твърдения, като афоризми, като йерархично подредени логически твърдения. Това от своя страна създава и редица трудности, свързани с това как да четем и разбираме Витгенщайн. За това свидетелстват различните интерпретации върху неговите идеи – терапевтическа, граматическа, някои от тях дори напълно противоположни (Biletzki 2003). Поради това смятам, че от една страна, да пишеш за Витгенщайн е предизвикателство, а от друга, е доста тривиално. Предизвикателство, защото това задължава освен да познаваш текстовете на Витгенщайн и по-голямата част от неговите интерпретатори, заедно с техните основни идейни концепции, но и да успееш да кажеш нещо ново, да допълниш или да отречеш определени възгледи за философията му. Тривиалното в случая е, че толкова много е говорено и писано за Витгенщайн, че във философските среди сякаш няма дискусия, в която неговото име да не бъде споменато, а идеите му да не се повторят до степен, в която загубват своята оригиналност и се превръщат във „философски клишета“ до болка омръзнали на всички.

Този текст, най-вероятно, няма да излезе от сферата на тривиалното по отношение на Витгенщайн. Но на този етап това също ще бъде от полза, тъй като ще маркира вече известни проблеми във философията на Витгенщайн, но ще предложи различни алтернативи за тяхното разбиране. В центъра на изследването ще бъдат „Философски изследвания“ на Витгенщайн.

Всеки, който започва да се занимава с философия на езика, неизбежно се запознава с основни идеи от философията на Витгенщайн. Така известният „лингвистичен обрат“ се свързва изключително с фигурата на Витгенщайн (както и с фигурите на Ръсел, Фреге) и неговите работи върху проблемите на езика – „Логико-философски трактат“ и „Философски изследвания“. Във „Философски изследвания“ разбирането за езика акцентира върху една изключително важна част от езика – неговата практика. Още в предговора към *Изследванията*¹ Витгенщайн заявява, че мислите, изложени в тази негова книга, могат да получат *правилно* (курсив мой) осветление само чрез противопоставяне им и на фона на старите мисли, изложени в „Логико-философски трактат“ (Витгенщайн 1988: 138). Основната цел, която си поставя Витгенщайн в своите *Изследвания*, е опит да накара всеки да събуди собственото си мислене (Витгенщайн 1988: 139).

Накратко ще представя основните идеи, свързани с езика в „Логико-философски трактат“ с цел за последваща съпоставка на фона на „Философски

¹ Съкратено ще наричам „Философски изследвания“ с *Изследванията*.

изследвания², като накрая ще се опитам да изведа основи прилики и разлики между тях. *Трактатът*² е известен със своята картинна теория за езика, представена основно от параграфи 2.1 до 2. 225. В основата ѝ лежи схавашането, че езикът представя света такъв, какъвто е:

„Образът е свързан с действителността – по този начин той достига до нея.“ (Витгенщайн 2003: 2.1511)

„Образът може да изобрази всяка действителност, чиято форма той има. Пространственият образ – всяко пространствено нещо, цветният – всяко цветно, и т.н.“ (Витгенщайн 2003: 2.171)

„Всеки образ е също и логически образ. (Напротив, не всеки образ е например пространствен.“ (Витгенщайн 2003: 2. 182)

Езикът е огледало на мисленето и реалността, т.е. налице е изоморфизъм между език, мисли и свят. Светът е съвкупност от факти, говори се за вечни прости обекти, за състояния на нещата.

„Светът е всичко това, как стоят нещата.“ (Витгенщайн 2003: 1)

„Светът е съвкупността на фактите, а не на нещата.“ (Витгенщайн 2003: 1.1)

„Фактите в логическото пространство са светът.“ (Витгенщайн 2001: 1.13)

Може да се каже, че се представя една атомистка онтология, обвързана с метафизика на символизма (съществува пълна хармония между език, мислене и реалност) и метафизика на опита (форма на емпиричен реализъм и трансцендентален солипсизъм), имплицитно съдържащи се в концепцията на *Трактата*. (Моллов 2007: 223). Има и друг вид интерпретация (Hacker 2000: 353–388) на *Трактата*, определена и от българския изследовател на Витгенщайн Александър Кънев, като „решителен прочит“. Според нея Витгенщайн не се стреми да формулира никакви доктрини за условията и границите на (смисления) език, нито пък относно казването и показването, а се опитва да демонстрира как привидно важни философски проблеми и свързани с тях твърдения всъщност нямат определен и ясен смисъл, и се разкриват като безсмислени (Кънев 2013: 25):

„Правилният метод на философията би бил в действителност този: да не се казва нищо, освен това, което може да се каже – т.е. изречения на природните науки, значи нещо, което няма нищо общо с философията – и тогава винаги, когато някой друг би искал да каже нещо метафизично, да му се показва, че на определени знаци в изреченията си не е дал значение. Този метод би бил незадоволителен за другия – той не би имал чувството, че го учим на философия, но той би бил единственият строго правилен метод“ (Витгенщайн 2003: 6.53)

---

² За съкратен вариант на „Логико-философски трактат“ ще използвам *Трактата*.

В *Трактата* Витгенщайн се стреми към ясен и изчистен изказ. В него той представя идеята за най-простите пропозиции, отразяващи света, както и концепцията за идеален логически език, която по-късно Витгенщайн отхвърля.

„Най-простото изречение, елементарното изречение, утвърждава съществуването на едно елементарно положение на нещата.“ (Витгенщайн 2003: 4. 21)

Трактатът е изцяло в сферата на логическото пространство и изоморфизма между свят–мислене–език. Дори се определя от някои автори в парадигмата на догматизма (Biletzki 2002).

Изследванията са противоположни по своята цел, стил, изказ и основни идеи. Те напълно отричат намеренията на Витгенщайн, изложени в *Трактата* – от анализ на логиката Витгенщайн се обръща към анализ на всекидневния език; от систематично към афористично изложение. Привидно изглежда, че ранният и късният Витгенщайн са напълно противоположни, дори самоотричащи се като намерения и идеи. Но дали наистина е така?

„Философски изследвания“ излага ново разбиране за езика като съвкупност от езикови игри, преплетени със социалните дейности в живота на хората. Централно място заема дискусиата, свързана със следването на правило, която ясно показва, че езикът е основан на определени контексти на действие, т.е. той е интересубективно основан на базата на практикуването на различни дейности. Езикът е възможен като следване на правило, а то от своя страна е възможно на базата на практика. Езикът е практика. В тази идея се съдържат и всички възражения срещу съществуването на личен език, а също така и оригиналните възгледи, свързани със семейните прилики, теорията за значението като употреба, и разбира се, разбирането на езика като „форма на живот“.

Обикновеният език става център на философското внимание на Витгенщайн в *Изследванията*. Значението на думата се определя от нейната употреба в езика. С тази концепция той успява да избегне теоретичността и да запази многообразието на езика. Дори може да се каже, че се елиминира възможността за всякакво теоретизиране на значението. Това е една от задачите, които си поставя Витгенщайн – отказ от теоретизиране. Всеки опит да се даде някаква обяснителна генерализация, обобщение (което само по себе си е теоретизиране) е провален, взимайки предвид концепцията за значението като употреба. В случаите, когато се опитваме да „дадем“ значението на дадена дума, всяко обобщение е премахнато чрез описание на употребата. С тази концепция за значението като употреба Витгенщайн успява да преобърне представата за езика като картина и образ на света, и да насочи вниманието към една дейностно ориентирана перспектива за езика, тясно обвързана с неговата практика и с неговото непосредствено (всекидневно) приложение. Многобройното разнообразие от употреби, невъзможността за тяхната определеност и пре-

плетеността им с човешките дейности е идея, удържана от концепцията за езиковите игри. Езиковите игри успяват да обхванат непрекъснатата промяна и активност на езика, неговото многообразие и процесуалност. Късният Витгенщайн напълно отрича възможността за систематизиране и обобщаване на езика, и се насочва в обратна посока – към отворения строеж на езика, неговата гъвкавост и неопределеност на значението (тук може да се направи идеен паралел с тезата на Куайн за неопределеността на референцията, като се има предвид, че за късния Витгенщайн значението няма нищо общо с реферирането – нито на идеи, нито на предмети, както и да се има предвид историческата последователност на текстовете на Куайн и Витгенщайн. Най-общо казано в тезата на Куайн стои твърдението, че всеки превод не е напълно изчерпателен и винаги в него има останала някаква неопределеност. Неопределеността на превода и референцията се доближава до идеята на Витгенщайн за значението – то не може да бъде строго фиксирано и зависи от езиковите игри, в които се употребява. По същия начин преводът от един на друг език не може да бъде изчерпателно определен. Още повече, според Куайн, нямаме нужните критерии да определим кой превод е най-добър. В този смисъл многообразието от преводи може да бъде съпоставено с многообразието от значения. Неопределеността на референцията и значението като употреба представят проблематичността на връзката език–свят и по-конкретно трудностите, свързани с лингвистичното описание. Тезите на Куайн и Витгенщайн се противопоставят на теориите за езика, в които всяка негова част е строго определена и фиксирана. За двамата автори езикът е свързан с относителните условия на неговото проявяване – живата реч, комуникацията, дейностите, с които е обвързан, неговата процесуалност. Значението и референтът могат да бъдат определени само относително, защото те фигурират не като отделни същности, а като част от даден контекст или езикова игра).³

Според Ейдриън Мур всяка теория за значението е една философска мечта, която би позволила на всеки да определи някои отличителни признаци на *всеки значещ израз в нашия език* (курсив мой) (Мур 1996: 475). За Витгенщайн няма такива отличителни признаци, има единствено семейни прилики между езиковите игри. Това, което превръща един израз в значещ, е социалната практика и споделимост, а не някаква систематична теория.

В основата на разбирането за „езикът като игра“ лежи идеята, че езикът не е инструмент на човешкото действие, а главна предпоставка за нашите действия, разбираня и поведение в света. (Тодоров 2002). Това отхвърля ранната идея на младия Витгенщайн за езика като идеална логическа форма. Няма еднозначно определение на езиковите символи и строга логическа форма на езиковите изрази. Математическият проект, започнат от Фреге, за формализиране на езика води до ограничаване и стесняване на езика, до пред-

³ За повече по този въпрос вж **Куайн** *Ontological relativity* и *Word and Object*.

ставянето на само една от многото страни на езика. По този начин функцията на езика се свежда до функция на обозначаването. Но освен това ограничение възниква и проблемът с интерпретацията на езика като затворена система от знаци – с теорията си за значението като употреба, Витгенщайн напълно отхвърля възможността езикът да се определя като завършена система, в която всеки елемент има едно-единствено определено значение. Ето защо разбирането на езика като игра е в основата на новото разбиране за езика – като дейност, форма на живот, в която самите хора са преплетени. Всеки един от нас се развива в един вече установен ред на нещата, в един свят с правила и език, които ние вече сме заварили. Ето защо правилата не могат да бъдат тълкувани или интерпретирани, а просто следвани. Никой от нас не помни как се е научил да говори родния си език, не помни кога е проговорил за първи път, как е започнал да съставя цели изречения. Възможно е да имаме спомени за това как са ни карали да произнасяме някоя буква, например буквата „P“, или как правилно да изговаряме някоя дума, например „възглавница“, но нямаме спомен за момента, в който сме проговорили.

Струва ми се за неоспоримо твърдението, че езикът непрекъснато се развива. Той е като един непрекъснат процес и поради това подходящо оприличаван на игра. Езикът ни въвлеча в неговата игра още от появата ни на този свят. Ние заварваме играта на езика и започваме да се учим да я играем, постепенно, усвоявайки различни игри. За съжаление или за радост, човекът е доста кратко на този свят и тази негова крайност му пречи да обхване в цялост играта на езика и да достигне нейните граници (Тодоров 2002: 172). Бих казала, че никой не знае как и кога точно е започнала тази игра, нито пък знае как може да завърши, защото е трудно да си помислим за край на езика (границы).

Витгенщайн изоставя идеята от *Трактата* за нормиране на езика посредством един идеал за еднозначност (Тодоров 2002: 173), в който езикът е способен да представи изоморфен образ на света. Теорията за езиковите игри представя езикът като форма на живот, като специфичен жизнен процес, преплетен с различните дейности на хората:

„Аз ще наричам 'езикова игра' също и цялото, състоящо се от езика и дейностите, с които той е преплетен.“ (Витгенщайн 1988: 7⁴)

Ето защо и езиковите игри са безброй много – поради различните видове дейности на хората. Новите социални практики водят и до появата на нови езикови игри. Така едни езикови игри се забравят, други остаряват, а трети излизат на преден план или се появяват нови (Витгенщайн 1988: 23).

Понятието за езикова игра е от изключително значение за цялата концепция на късния Витгенщайн, но и доста проблематично. Под „езикова игра“

---

⁴ При цитиране от „Философски изследвания“ числата показват номерата на параграфите.

Витгенщайн разбира примитивни езикови форми и езици, с които едно дете започва да борави при усвояването на дадени употреби на думи, които имат своя завършен вид в тази най-първична форма на езикова игра. Езиковите игри имат два много важни аспекта. Първият се свързва с техния холистичен характер, а вторият с ролята на практиката на различните дейности, които се преплитат с езика и задават неговите условия на възможност. Езиковите игри не представят единствено различните практики на езика с цел разрешаване на философски проблеми, но и самият език е изграден от тях. (Кънев 2013: 125) Езиковите игри разкриват автентичната езикова реалност:

„Гледай на езиковата игра като на нещо *първично!*“ (Витгенщайн 1988: 656)

Всяка една от тях показва как езикът работи. Те са фактически феномени, а не средство за представянето на такива. (Кънев 2013: 126) Не е ясно дали езиковите игри *представят* езика, или те *са* самият език. Доста двусмислено може да бъде тълкувано това понятие и тази линия на разсъждения, заслужава внимание, което не бих могла да отделя в настоящия текст. Безспорно обаче е, че езиковите игри са един изключителен методологически ход, обединяващ новите възгледи на Витгенщайн спрямо езика. Концепцията за езиковите игри представлява особен вид холизъм. В него основата на езика не се състои от директни връзки между думите и нещата, представящи една предезикова реалност (било то физична, ментална или идеална). Холизмът в езика почива на опосредстваните връзки на думите с нещата, благодарение на езиковите практики. Чрез езиковите игри се свързва и тезата за значението на думата като употреба в езика – в различните езикови игри има различни роли на значение на думите. Холизмът на Витгенщайн за значението е в основата на неговата критика спрямо метафизиката, и в същото време в основата на неговата късна философия на езика.

Всички игри имат правила, затова съществуват множество от правила и няма такива, които да са еднозначни и важащи за всички игри. Тези правила определят употребата на думите. Приликите между тези правила се определя чрез идеята за семейни прилики. Те са толкова преплетени помежду си, че няма само една възможност да се определи кое правило от кое произлиза. То може да има някаква прилика с него, и с друго правило, и с трето...като играта на гените. Никой не знае кои гени точно е взел от своите родители и роднини. Така се извежда значението на думите. То е употребата на думата в езиковата игра, т.е. значението е контекстуално. Така става и ученето на език. Ние научаваме как да употребяваме една дума, като я използваме в определена (всекидневна) ситуация. Точно както и примерът на Витгенщайн в началото на *Изследванията* със строителя и неговия помощник. В самия процес на строене (езиковата игра) се определят значенията на думите. С тази проста езикова игра Витгенщайн аргументира основната си теза в своята теория за

значението, а именно „Значението на думата е употребата ѝ в езика.“ (Витгенщайн 1988: 43).

Овладеяването на езика става чрез правила. И тук Витгенщайн предлага оригинално решение, свързано със следването на правило, отново придържайки се към основната си идея за избягването на каквато и да е теоретизация. Следването на правило определя употребата на думите. Самото правило се следва по навик, а не чрез разбиране или интерпретация. Правилото е заповед. За да можем да играем дадена игра, да се научим да я играем трябва да следваме нейните правила. Но както стана ясно, правилата са заповеди, които не могат да бъдат допълнително анализирани. Ето защо правилата се следват по навик. В процеса на научаване на играта ние научаваме и нейните правила, т.е. посредством нейното практикуване. Практиката създава правилата, а тя от своя страна се основава на непрекъснатото приложение на езика. Приложението на езика е критерий на разбирането (Витгенщайн 1988: 206). А дали приложението е „правилно“ или „погрешно“ решават другите, тези, които вече са играли тази игра и добре я познават. Това е въпрос на конвенция и споразумение в езика, това е съгласуване на формата на живот. Следването на правилата на граматиката на езика не се гарантира от съзнанието, а от навика, от социалния навик на говорене на езика, от непрекъснатата практика на езика. Следването на правило означава да действаш по определен начин. Следването на правило е въпрос на навик. Тези навици се придобиват в практиката на езика. Произволният характер на правилата и начинът на тяхното следване се дължат на споразумение между хората в хода на техния живот. Това по още един начин дава възможност да се затвърди разбирането за езика като форма на живот – той си взаимодейства със социалните практики и именно те са неговите условия на възможност, т.е. езикът е възможен само като съвкупност от езикови игри и тяхната непрестанна практика (Кънев 2003: 124). Един основен аспект по отношение на следването на правило е, че не ни е необходима интерпретация на правилото, т.е. мислене (Кънев 2013: 142). Поради тази причина се казва, че следването на правило става чрез навик, създаден в хода на овладяването, на практикуването на езика:

„По такъв начин ние показваме, че има разбиране на правило, което *не е тълкуване*; а се проявява – от случай към случай на *приложение* (курсив мой) – в това, което наричаме „следвам правило“ и „действувам против него““ (Витгенщайн 1988: 201)
„За това „следвам правилото“ е практика. И да се *вярва*, че се следва правилото, не е следването на правило. И за това правилото не може да се следва „privatum“, тъй като иначе вярата, че се следва правило, би била същото, както следването на правилото.“ (Витгенщайн 1988: 202)

Мисловните актове не са изключени от следването на правило, а просто са недостатъчни за неговото функциониране. Извън контекста на практиката

няма как да можем да разбираме езиковите изрази и да ги определяме като смислени или безсмислени, правилни или неправилни. Думите, нещата и реалността се свързват чрез практиката, практиката на езиковата игра. Практиката на езика е публична, общностна дейност и поради тази причина се обвързва с дейностите на човека. В контекста на тази теза е и така известният аргумент на Витгенщайн срещу личния език. Личният език би могъл да се опише като език, който не се разбира от никой друг, освен от този, който го е измислил. Така на практика личният език е лишен от критерии за правилност на употребата на своите собствени думи и изрази, тъй като няма кой друг да удостовери дали наистина са правилни или погрешни, освен този, който „притежава“ този личен език. Тъй като критериите за правилност и неправилност на даден израз се основават на конвенциите в езика, а те от своя страна изискват най-малко две страни, които да осъществят споразумение помежду си. Човек не би могъл да се споразумее със самия себе си. Дори и да си създаде критерии за правилност, той няма как да ги удържи във времето. Не може да съществува личен език, защото езикът е публична дейност. По този начин има съгласуваност на езиковите изрази и споразумение между хората относно правилата на езиковата практика:

„Правилно и неправилно е това, което хората *казват*; а хората се споразумяват помежду си в *езика*. Това не е съгласуване на мненията, а на формата на живот.“
(Витгенщайн 1988: 241)

Така и философските проблеми започват да се разбират като основани на езикови недоразумения и концептуални обърквания, а на философията ѝ остава единствено и само да описва езика. Витгенщайн сякаш изоставя първоначалната си идея за възможността за предпоставянето на някакъв идеален логически език и се обръща към всекидневния език, към неговата очевидност и простота, посредством практическите му функции:

„Най-важните за нас аспекти на нещата са скрити чрез тяхната простота и всекидневност. (Това може да не се забележи, тъй като то винаги е пред очите ни.)“
(Витгенщайн 1988: 129)

По този начин Витгенщайн смята, че ще може да „разчисти“ философията от нейната дълбока теоретичност, която непрекъснато „замъглява“ очевидностите и прави ясните и прости неща в сложни философски конструкции, „задръстени“ от множеството си смислови проекции. Витгенщайн изгражда една концепция за нещата в живота, за мисленето на хората, за познанието на хората, показвайки огромните възможности на всекидневния език, всекидневните изрази, представени чрез езиковите им игри, в които е необходимо да се вгледаме с просто „око“, такова каквото притежава детето, учейки езика – без излишни предразсъдъци и смислови натоварености, просто и ясно, без търсене на нищо

друго освен употребата на думата в конкретната езикова игра. Това ме накара да обърна особено внимание на практиката в езика. Тя е толкова силно изразена във всекидневния ни език, който непрекъснато си взаимодейства с определени дейности от нашия живот. Чрез нея, практиката на езика, думите придобиват значението си, такова каквото е в живота, така както го употребяваме, без да се замисляме, без да използваме сложни конструкции и схеми. Когато учим думите в нашия език, ние учим нашите форми на живот. Ние учим не какво е името на нещо, а какво *е* самото име, не каква е формата да изразяваш желание, а какво *е* да изразяваш желание, не какво е думата за „баща“, а какво *е* баща. Ученето на езика не е просто учене на произношение на думи, на тяхната граматическа подредба, на тяхната външна форма (имам предвид чисто граматически правилната конструкция), а на „формите на живот“, на това, което всеки един от нас влага в тях, на това, което правят тези звуци в думи. Думите са това, което правим – да именуваме, да изразяваме желания, намерения, цели, решения, вярвания и т.н. (Cavell 2000: 28). Ние инициираме думите в определени форми на живот, които ги удържат, и ги свързваме с обекти и хора от *нашия свят* (по-скоро имам предвид, че езикът прави света за нас такъв, какъвто е, т.е. моя свят, като българка, чийто майчин език е българският, различен от света на един представител на племето „Питаха“ например. В този смисъл може и да се интерпретира изразът на Хайдегер „езикът нас ни говори“, езикът, който владеем по рождение създава у нас определено мислене за света.⁵ Употребата на езика е контекстуална поради крайността на човека. Ние се раждаме в един заварен свят, и за да можем да се справим с този свят и да се научим да живеем, ние се опитваме да усвоим вече съществуващото. Това усвояване става във и чрез езика. Нашият опит за света е учене на език. Езикът се учи, като се говори (Тодоров 2002). Под „учене“ на език тук по-скоро се има предвид да покажем на другите какво казваме и правим, и да приемем какво казват и правят другите, така както ние го правим. Езиковите изрази получават своя смисъл само чрез дейностите, с които са преплетени техните употреби:

„Тук изразът *езикова игра* трябва да подчертае, че говоренето на езика е част от дейност или форма на живот.“ (Витгенщайн 1988: 23)

Разбирането за езика като правила на граматиката на всекидневния език и неговата практика се изгражда върху своевременна критика на традиционните теории за значението, в които значението на думата е или реална същност, или ментална същност. Те представят едно семантично-есенциалистко разбиране за значението на думата, в което то е отделна същност. За разлика от тази концепция Витгенщайн предлага един лингвистично-аналитичен поведенчески подход, в който значението на думата е нейната употреба в езика. Всеки човек научава значението на дадена дума, без да учи никакви строги

⁵ За тази забележка съм задължена на проф. Денков.

правила. Самото значение не бива да бъде отъждествявано със съвкупността от правила, които важат за дадена дума. Разнообразието от начини на употреба на думите е първа стъпка към критиката спрямо традиционните теории за значението. Няма как някаква същност, образ или ментален феномен да легитимират различните употреби на определена дума, както и това, че тази дума в различните си употреби има едно и също значение. (Кънев 2003: 119)

„Казват ми: „Но не разбираш ли този израз? Ами аз го употребявам в същото значение, което познаваш и ти.“ Като че ли значението е някаква атмосфера, която думата носи със себе си и разнася при всяка употреба.“ (Витгенщайн 1988: 117)

С всичко казано до тук аз исках да покажа една, струва ми се, актуална позиция спрямо проблемите свързани с езика. Позиция, в която практиката има първостепенно значение, а не теоретичното конструиране на езика.

Накрая искам да завърша с една обобщаваща съпоставка, която само маркира важни точки между „Логико-философски трактат“ и „Философски изследвания“, показва определени последиствия от философията на Витгенщайн, както и възможни изводи спрямо езика.

1. И двете произведения проблематизират езика, но:

– *Трактатът* проблематизира езика от логико-философска гледна точка, предлагайки една картинна теория и един краен изоморфизъм между език, мислене и свят.

– *Изследванията* проблематизират възможността за теоретизиране на езика и предлагат една концепция за значението като употреба.

2. Стилът на писане на двете произведения е напълно различен

– В *Трактата* се наблюдава ясен и изчистен изказ, търсят се най-простите пропозиции и идеален логически език, които да описват света.

– В *Изследванията* се използва по-скоро афористичен изказ, основаващ се на вербални наблюдения на всекидневния език, т.е. направен е анализ на всекидневния език.

3. Възможни са няколко интерпретации, свързани със съпоставката на *Трактата* и *Изследванията*, които не биват да бъдат подминавани, а именно:

– „Логико-философски трактат“ *срещу* „Философски изследвания“.

– „Логико-философски трактат“ *на фона на* „Философски изследвания“.

Спрямо езика:

4. Езикът е публичен, интересубективен. Няма личен език.

5. За да можем да говорим даден език, трябва да го разбираме.

6. Езикът не може да бъде теоретизиран поради своето непрекъснато развитие, т.е. той е динамичен, жив, преплетен със социалните практики на хората.
7. Правилата на езика не са външни, а вътрешно присъщи. Поради тази причина те не могат да бъдат интерпретирани, а само следвани и то по навик.
8. Човешкият опит за света е езиков.
9. Езикът е самостоятелен и хората само го говорят

ЛИТЕРАТУРА

- Витгенщайн**, Л. (2003). Логико-философски трактат. В: *Философия на логиката. Ранна аналитична философия*. София: Университетско изд. „Св. Климент Охридски“
- Витгенщайн**, Л. (1988). Философски изследвания. В: *Избрани съчинения*, София: Наука и изкуство.
- Герджиков**, С., Янакиев, К. (1999). *Философия на науката. Антология*. София: ЛИК, с. 170–177.
- Кънев**, А. (2003). *Витгенщайн: За границите на езика*. Свищов: ИА „Ценов“.
- Кънев**, А. (2013). *Смисъл и реалност*. София: Университетско изд. „Св. Климент Охридски“.
- Моллов**, Б. (2007). Майкъл Дамет и дебатът за (анти-)реализма. В: *Онтологията през двадесети век*. София: Фабер, с. 216–246.
- Мур**, Е. (1996). Трансценденталният идеализъм на Витгенщайн и теориите на значението. В: *Философията в Оксфорд днес*, съст. Мария Стойчева, София: Университетско Изд. „Св.Климент Охридски“, с. 466–490.
- Тодоров**, Х. (2002). Езикът като игра. Витгенщайн и Гадамер за езика. В: *Ars inveniendi*. Изследвания в чест на проф. Ивайло Знеполски, София: Университетско изд. Св. Климент Охридски, с.167–180.
- Biletzki**, A. (2002). *Ludwig Wittgenstein. The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/entries/wittgenstein/#TranCritTrac>
- Biletzki**, A. (2003). *(Over)interpreting Wittgenstein*. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers
- Cavell**, S.(2000). Excursus on Wittgenstein's vision of language. In: *The new Wittgenstein*, New York: Routledge
- Hacker**, P. (2000). *The New Wittgenstein*. London: Routledge.

ПОЛИМАТ

ВИХРЕН МИТЕВ

Резюме. Темата на доклада има за цел да представи и обясни понятието за личности, наричани *полимати*. За тях е характерно успешното овладяване на повече от една област на творчеството или познанието, както и безпроблемното навлизане в тяхната дълбочина. Понятието *полима* (от гръцкото πολυμαθής – „научил много“) възниква през 15. век с развитието на ренесансовата личност, за която става характерно овладяването на различни умения вследствие на свободния избор, който си е извоювала. Идеята за такива личности води своето зараждане от ренесансовото развитие на хуманизма, според което разширението на личностното знание и способности следва да надскача собствените си граници постоянно. Виден представител на това твърдение е Леон Батиста Алберти, според когото човек може да прави всичко, стига да реши. Явлението е най-представително в Италианския ренесанс, изявено в напредъка на науката и изкуствата.

Като най-често споменаван и най-ярък пример за полимат се разглежда личността на Леонардо да Винчи – всестранны развит гений, който успешно работи в сферите на изобразителното изкуство, инженерството, архитектурата, медицината, музиката.

В така обособилата се връзка между понятието за полимат и неговия основен представител – Леонардо да Винчи, изследването ще си постави за цел да прокара граница между нормално развиващата се личност, търсеща съвършенство в една сфера на познанието – мономатично – и всестранны развитата личност (полимат), която успешно овладява различни дейности. Развитието на понятието в съвременността ще бъде също засегнато с оглед на възможността за създаване на условия, които да развиват бъдещи полимати.

Ключови думи: личност, полимат, ренесанс, философска антропология.

Polymath

Vihren Mitev

Abstract. The theme of this paper is presenting and explaining the concept of persons called *polymaths*. Such persons have typical successful management of more than one areas of creativity or knowledge, both in great depth. The concept of *polymathism* (from the Greek πολυμαθής – “having learned much”) dates back to 15th century with the development of Renaissance personality for which main characteristic became the ease of mastering various skills as a result of the free choice. Therefore the idea of such people has its direct implications in the Renaissance development of humanism, according to which the expansion of personal knowledge and abilities transcends their own limits permanently. Embodiment of this statement is Leon Battista Alberti, who said that one can do anything as long as he has the will of doing so. The phenomenon is mostly represented by the Italian Renaissance, manifested in the progress of sciences and arts.

The most frequently mentioned and most vivid example of polymathism is the personality of Leonardo da Vinci – versatile genius who successfully works in the fields of fine arts, engineering, architecture, medicine and music.

In this connection between the concept of polymathism and its main representative – Leonardo da Vinci, the study will aim to push the boundary between normally growing person seeking perfection in one area of knowledge – monomathically – and comprehensively developed person (the polymath) that successfully masters various activities. The development of the concept in modern times will also be affected in the view of the possibility of creating conditions for developing future polymaths.

Key words: personality, polymath, Renaissance, philosophical anthropology.

*Най-добрият начин да опознаеш
живота е, когато обичаш много неща.*

Леонардо да Винчи

Разглеждането на понятието за личност, пречупено през призмата на философската антропология, предполага теоретичното изследване на екзистенциалните условия, при които се формира личността. В такова изследване основни и винаги присъстващи са външните и вътрешните движещи принципи на личностното съзряване – от една страна, социалният контекст, в който се намира тя, а от друга, волевите импулси, чрез които разгръща личната си история. С оглед на възможно най-прецизното теоретично представяне и описване на понятието за личност философската антропология разглежда най-ярките представители на човешкия род, имащи принос за развитието на различни културни сфери. Такива личности изследващата дисциплина нарича *изключителни*. Те са способни да създадат и да следват собствен светоглед, а често пъти творческите им реализации или изпреварват времето, в което са осъществени, или увековечават имената на своите създатели. Основно твър-

дение на философската антропология е следното: изключителните личности променят реалността, в която пребивават, като по такъв начин допринасят развитието на човечеството и за развитието на общото понятие за личност.

В така поставената рамка философската антропология се интересува в настоящото изследване от най-пълното и всестранно развитие на личността, положение, проявяващо се като компетентност на личността в различни сфери на културата. Такъв тип личности са събирателен пример (по времето на Ренесанса) за многостранно развити личности, наречени *полимати*¹ (от гръцкото *πολυμαθής, polymathēs*, научил много).

Пръв заговаря за този тип личност италианският хуманист Леон Батиста Алберти, според когото човекът може да върши всичко, стига да има волята за това.² Полиматизмът застава в тясна връзка с разбирането за „перфектния човек“, който събира в себе си стремеж за творческо, интелектуално и физическо усъвършенстване.

По такъв начин настоящият текст ще се опита да покаже зараждането на полиматичната личност като основен момент от цялостното понятие за личност. За целта най-напред ще бъде описан контекстът, в който се създава полиматизмът, и ще се посочат няколко примера, при които се проявяват основните качества, характеризиращи всестранно развитите личности. По-специално ще се спрем на една от тях, като отбележим специфичните ѝ творения. Накрая, следвайки този интроспективен подход, ще се занимаем и с психологическия живот на избрания полимат.

В заключение ще се опитаме да дадем оценка на полиматизма, като го сравним със съвременността и оформилото се разбиране за тясна специализация на уменията и знанията на личността.

Работната дефиниция за понятието *полимат*, която приемаме в този текст, е следната: полиматична е онази личност, която притежава широка експертиза на познание и умения, проявяващи се в множество сфери на дейност. В непосредствена близост до такива личности стоят талантите, майсторите, гениите, които допринасят за културния напредък на човечеството, следвайки своето призвание мономатично – в една област на действие. Така например надареният за литература, пишещият текстове човек, би могъл да прехожда от полето на романа в полето на поезията, но изцяло чужди за него биха останали сферата на изобразителното изкуство или заниманията с наука. Като алтернативни понятия, имащи сходни характеристики в по-слаба степен, са понятията за *полихистор*, *ренесансов човек*, *универсален гений*, или по-общо казано, *homo universalis*.

---

¹ Редица източници (вкл. Оксфордският речник на чуждите думи) сочат първата употреба на понятието през 1621 година.

² Твърдение, в което бихме могли да видим ранен зачатък на оформилите се в края на 19-и и началото на 20. век течения на екзистенциализма, според които човекът е свободен да се самосъздава.

Както става ясно, полиматите представляват едно от възможните биографични развития на изключителната личност. Разглеждането на полиматите има за цел да подчертае характерните особености, отличаващи такъв тип личност от всички останали. Прецизността на такова разграничение следва да посочи конкретни примери, които да онагледят понятието и да покажат неговите същностни моменти. Разбира се, това не е възможно без въвеждането на читателя в историческия и социалния контекст, осигурил необходимите условия за появяването на този тип личност.

Ранният ренесансов хуманизъм е период в развитието на човешката история, настъпващ с повторното зараждане на интереса към изследванията от Античността, и представлява своеобразно отдалечаване от средновековната схоластика. От съвременна гледна точка за изследователя става ясно, че обръщането на ренесансовия човек назад към опита на древността не би довело до напредък, ако то не е съпроводено от въвеждането на нови подходи в обучението, експериментирането и изследването на нови територии. Основна движеща сила в развитието на тази историческа епоха става техническият прогрес от началото на 15. век.

От една страна, *печатарската преса* се появява като двигател на Просвещението, създавайки здрава връзка между знанието и масовия читател, връзка, която успява да намали влиянието на духовенството и властимащия елит върху по-нисшите прослойки на обществото. А от друга, откриването на Новия свят е следствие на ренесансови изобретения, които тласкат човечеството в съвсем нов етап на развитие. *Компасът* и *ветроходният кораб* са спомагащи средства, които стават причина за нарастването на интереса към морския транспорт и осигуряват възможността за повишаването на капацитета на мореплаването – интерес, породен от нуждите на международната търговия и необходимостта от размяна на информация. По същото време е оборено и твърдението, че Земята е плоска. Ново положение, разкриващо непознати хоризонти, които могат да бъдат завладени, което тласка Западна Европа към нови конфликти. Като следствие се засилва необходимостта от изработване на оръжия, далекобойни оръдия, катапулти и балисти. Механичните часовници превръщат времето в управляем ресурс – нещо напълно ново за *homo universalis*. От последвалото силно раздвижване на обществените процеси феодализмът започва да губи своето влияние и отстъпва място за раждането на национална държава няколко века по-късно.

Съвременници и радетели на промяната стават видни имена като Галилео Галилей, Коперник, Америго Веспучи, Микеланджело, Мартин Лутер... Те са примери за високи постижения в науката, географията, изкуството и реформите в теологията. Творческите и интелектуалните им импулси разкриват най-ярките им способности и свързват имената им с най-високите постижения на човешкия гений от това време. Действията им обаче остават монотематични, като засягат единствено културната сфера, в която се развиват като

личности. Поради тази причина следва резултатите от постиженията им да бъдат разгледани на друго място. Тук е редно да се обърне внимание на тези личности, които са способни да навлизат с лекота в широк спектър от творчески и технически дейности. Ето няколко кратки примера за полимати, които се открояват най-силно в развитието на *homo universalis*.

Според Джорджо Вазари появата на ренесансовия човек може да се отнесе към началото на 15. век. По това време живее и твори Леон Батиста Алберти (1404–1472) – архитект, художник, поет, лингвист, философ и музикант. Роден в Генуа, още млад Алберти се мести в Рим, където започва да се занимава с литература и изследване на елементите на перспективата, цветовете и композицията в рисуването. Не след дълго Алберти се увлича окончателно по архитектурата, с което си осигурява ангажираност от страна на църквата. Следват заниманията му с криптография, география и астрономия. Вазари го описва като човек на културата, талантлив, честен и благороден. Макар и да съществуват спорове дали Алберти може да бъде определен като полимат, сигурно е едно – неговото участие в различни сфери на културния живот.

По времето на Алберти живее и Андреа дел Верокио (1435–1488). В неговата личност също се разкриват многоликост и разнообразие – той е едновременно майстор, експериментатор, скулптор, артист, музикант и бижутер. Живее във Флоренция, където е и неговото ателие за рисуване. Не на последно място Верокио е ментор в областта на изкуството на редица големи творци, сред които е и Леонардо ди Сер Пиеро да Винчи³, към чиято личност следва да проявим особен интерес. Неговият живот ще разгледаме двустранно – в плана на неговото творчество и изобретателност, от една страна, и в психологическия план на неговата личност.

Леонардо получава обичайното за времето си образование в четене, писане и смятане на сметало. Бързо се учи да работи с книги, води си бележки и си служи с енциклопедии. Успява сам да се научи да чете и пише на латински език (Кенет Кларк). Постепенно започва да развива наблюдателен поглед върху света, като разглежда феномени чрез тяхното детайлно описание (с множество рисунки) и експериментално или теоретично обяснение.

В началните години на своя живот Леонардо се учи да рисува⁴ и едва четиринадесетгодишен попада в ателието на Верокио. Често изобразява лицата

---

³ Означава Леонардо, син на Пиеро от града Винчи. Леонардо е роден на 15 април 1452 година. Израства между градовете Флоренция и Емполи. Не сключва брак и няма преки наследници. В наши дни, използвайки генеологични записи, италиански учени установяват наличието на тридесет и пет живи наследници на рода Винчи, един от които е известният италиански кинорежисьор Франко Дзефирели

⁴ В продължение на целия си живот Леонардо рисува внушителния брой от седемстотин картини и сто и двадесет портрета.

на най-странните хора, които среща, като дори понякога прекарва цял ден в дебнене за проявяването на най-причудливите им черти.

Когато срещал хора с интересни глави, бради и прически, бил готов да ги следва и оглежда по цял ден и така да ги втълпи в съзнанието си, че стигнал къщи, почвал да ги рисува, сякаш са застанали пред него.⁵

Твърди се също и че придружава осъдени на смърт преди последния им час, за да изучава и изобразява тяхната физиогномика.

Постепенно флорентинският полимат издига рисуването като най-значимото измежду изкуствата, тъй като осигурява на твореца най-добри условия за работа. Определя го като пресъздаване на живота, вид творческа дейност, която застава по-високо от скулптурата, тъй като нейните занимания се извършват чрез шумно разбиване на парчета камък с груби чук и длето, процес, при който цялото ателие на скулптора, както и той самият, потъват в прах. По-точно казано, Леонардо определя скулптурата като занаят, а рисуването – като изкуство.

С времето обаче нараства неговата неудовлетвореност – от перспективата на личната му самооценка творбите му изглеждат незавършени.

Това, което на лаика се струва шедьовър, за твореца на художественото произведение все още е неудовлетворително изпълнение на намеренията му; в неговото съзнание се мярка едно съвършенство, което в изображението той никога не успява да предаде.⁶

Постепенно рисуването става за Леонардо увеличително стъкло, под което компонентите от композицията на картината се превръщат в предмети на следващи задълбочени изследвания. Така например цветовете в картините го препращат към изследване на състава и получаването на боите, телата – към занимания с медицина, фонът – към естествознанието. Изобщо моментът на чисто механическото изработване на картини тласва Леонардо към овладяването на принципите, стоящи зад произведенията на техническата мисъл. Поради тази причина вместо да рисува по поръчка и да развие този свой талант⁷ (нещо, в което бил упрекуван от хората от неговото обкръжение), противно на засилващото се търсене на произведения на изкуството и красиви предмети, които да украсяват домовете на богатите фамилии, Леонардо се впуска в изследователска и инженерна дейност.

---

⁵ **Вазари**, Джорджо. (1981). *Животът на Леонардо да Винчи*. София: Изд. „Български художник“, с. 26. Според автора една от нарисваните глави била на Америго Веспучи, с когото Леонардо се познавал лично.

⁶ Пак там, с. 7.

⁷ В Кантовия смисъл за природна дарба.

Макар да е оставил шедьоври на живописиста... в неговото развитие изследователят не е давал никога пълна свобода на художника, често пъти тежко му е навреждал и накрая може би го е задушил.⁸

Постепенно интересите му стават всеобхватни. Леонардо сякаш съчетава различни, но равностойни личности в себе си (тези на художник, естествоизпитател, учен). Успешно се развива в музиката, като изработва музикален инструмент (лютня), с който спечелва първия си работодател – миланския херцог Людовико Сфорца. Свири на лира, изобретява способности, с които да се настройва оптегнатостта на кожата на барабани и дори композира къси музикални фрази. Работи и върху проект за нов вид музикален инструмент – виола органиста.⁹

Като учен и изследовател Леонардо се интересува не толкова от структурата на изследвания обект, колкото от принципа, който го задвижва. Тази тенденция оформя и началото на съвременната западна наука (Кларк). Леонардо притежава силна практическа насоченост, проникновена интелигентност, любовитство и независим дух, които го правят способен да прозре нуждите на епохата, в която живее – акт, който остава неразбран векове наред.

Негови изпреварили времето си изобретения са летящата машина¹⁰, метеометърът¹¹, лагерът, парашутът, автоматичните оръжия (т.нар. картечница),

---

⁸ **Вазари**, Джорджо. (1981). *Животът на ...*, с. 5.

⁹ Името на този музикален инструмент произлиза от това, че той е комбинация от клавесин, орган и виола – прилича на клавесин и има струни, но вместо да бъдат издърпвани, те са притискани от въртящи се колела, покрити с конска козина. Звукът, който виола органиста произвежда, е уникален. Може да бъде оприличен на съчетание на орган и струнен инструмент.

В ръкописи на Леонардо, както и в Атлантическия кодекс (Codex Atlanticus), намираме различни концепции на тази виола, но остава неясно дали в действителност той е успял да изработи такъв инструмент. Първият известен за нас опит да бъде направена виола органиста принадлежи на Ханс Хейдън (Hans Heyden) и датира от 1575 година.

Четири века по-късно (1993 г.) японският производител на клавесини Акио Обучи създава няколко бройки от този музикален инструмент, като един от тях е използван на концерт в Генуа през 2004 година. През 2013 г. полският производител на музикални инструменти Славомир Зубжицки също изработва такъв инструмент и изнася с него концерт пред Полската музикална академия. Така развитието на виола органиста достига до съвременността и изпълнителката Бьорк също го използва при записа на нейна песен.

¹⁰ Наличието на идеята за хеликоптер срещаме още в Древен Китай през 400 г. пр. Хр.; децата си играели с бамбукоптери, които представлявали малки пръчици с прикачени към тях перки. Приносът на Леонардо тук е преоформянето на идеята, която намира своята крайна реализация едва на 24 ноември 1936 г. с изработването на първия хеликоптер.

¹¹ Метеометер (ветромер) – измерва скоростта на вятъра. Това изобретение трябвало да помогне за определянето на посоката и силата на вятъра с оглед на извършването на полет. За този уред Леонардо няма основен принос по изобретяването му, защото разработва вече създадения уред от Леон Батиста (1450 г.). Неговият основен принос е в подобряването на дизайна, което улеснява измерването на силата на вятъра.

водолазният костюм, танкът и самозадвижващата се кола. Инженерната мисъл не спира дотук.

Сред множеството невероятни изобретения на Леонардо са още обувки, с които да се ходи по вода, стъклен модел на аорта, проект за мост, който изпраща на султан Баязид II¹². Леонардо работи и върху възможността за увеличаване на продължителността на човешкия живот и е първият, който дефинира атеросклерозата и цирозата на черния дроб. В неговата техническа мисъл дълбоко е залегнало разбирането за изобретяването като създаващо предмети, които не съществуват, но са възможни в природата.

Наред с всичко това Леонардо успява да измери скоростта на въздушните течения чрез измерването на скоростта, с която се движат сенките на облациите. Интересен факт от биографията му е съчетаването на афинитета, който е имал към механиката, с писането на басни. Не на последно място е и неговият план от голям мащаб, целящ прокопаването на канал, който да свърже Флоренция с централната част на Франция. Кенет Кларк пише относно архитектурните идеи на Леонардо следното:

С цялата си инженерна дейност той е желал да постигне грандиозни и невероятни резултати, да премества планини и да отклонява течението на огромни реки.¹³

Друга добре позната за съвремеността идея на Леонардо представлява същностна реализация на неговия гений, която едновременно събира в себе си сферите на математиката, религията, философията, архитектурата и изкуството – скицата на Витрувианския човек, която освен баланса на пропорциите в човешкото тяло има за цел да покаже мястото на човека във Великата верига на съществуването, според която от най-високото ниво в нейната йерархия до най-ниското стоят Бог, ангелите, планетите, звездите, човешките същества, демоните и дяволите. В тази йерархия човекът застава в центъра на света, тъй като притежава смъртно тяло и безсмъртна душа.¹⁴

---

¹² Идеята на Леонардо е да свърже покрайнините на Истанбул (Галата) с полуострова Златния рог. Първият построен мост в тази област е факт едва през 1836 година. Към днешна дата мостовете стават три, а към тях са прибавени и първият постоянен мост, свързващ Европа и Азия (1973 г.), както и метролинията (Мармарай), минаваща под Босфора (2013 г.).

¹³ **Кларк**, Кенет. (1980). *Леонардо да Винчи. Разказ за художника*. София: Изд. „Наука и изкуство“, с. 100.

¹⁴ Във времето, в което живее Леонардо, разбирането за мястото на човека във вселената предполага липсата на избор пред човешкото същество, положение, което в скицата е показано от квадрата, обграждащ човешкото тяло. Но по същото време живее и Джовани Пико делла Мирандола, според когото човешкото същество притежава свободния избор да тръгне нагоре или надолу по веригата на съществуването – положение, онагледено от кръга, който обгражда мъжката фигура. По такъв начин скицата успява да онагледени вписването на човека едновременно в различни геометрични форми и философски концепции. По такъв начин, тази скица става емблематична с полиматизма, характерен за личността на Леонардо.

Стремежът на Леонардо да въплъти в творчеството си идеите от своето време неминуемо разкрива особеностите на неговия гений. Художествените и техническите му произведения са единствено външната страна на личността му. Те са отношението, което той притежава към света, и са пресечната точка, в която остава една липсваща величина – елементът на вътрешнопсихологическия му свят.

В свое изследване Фройд определя Леонардо като самотник. Но по какъв друг начин Леонардо би могъл да работи върху творенията, които привличат вниманието му най-силно, и да създава реалността, в която иска да живее? Несъмнено вътрешните настроения, които са задавали посоката на неговите интереси, представляват специфичен интерес.

В интерпретативната биография на учения, артиста и мислителя Леонардо да Винчи изглежда важно най-напред да се хвърли светлина върху неговия характер.¹⁵

Когато Фройд изучава личността на Леонардо, той описва хората като обичащи импулсивно, ръководени от емоционални подбуди, които са далечни на всяко рационално осмисляне. Поради това Фройд твърди, че Леонардо пренасочва страстите си в стремеж към познание. По такъв начин известният психоаналитик настоява, че Леонардо е отишъл отвъд състоянията на любов и омраза и е останал в положение на вечен стремеж към изследователство. Според него основните причини при формирането на личността му са извънбрачното раждане и прекомерната нежност, която проявява майка му в отношението си към него.

Леонардо пази личния си живот в тайна, поради което сексуалната му ориентация става обект на насмешка, анализи и спекулации – а и до днес остава неизвестно дали е имал интимни партньори.

На тридесетгодишна възраст Леонардо да Винчи започва да си води записки на наблюденията, които прави, обръщайки се на места към себе си във второ лице единствено число. Той пише с лявата си ръка, като голяма част от своите тетрадки изписва от дясно наляво. Парадоксално спрямо висотата на неговите художествени творби и технически произведения Леонардо бива описван като човек, притежаващ слаба воля (Кларк). Според британския историк на изкуството Леонардо проявява:

вродена наклонност към разтакане, неспособност да свърши каквото и да било от началото до края, без да прекъсва, за да прави хиляди опити и да обмисля ново нещата след завършването им...¹⁶

---

¹⁵ Zubov, V. P. (1968). *Leonardo da Vinci*, Cambridge: Harvard University Press, с. XI. (Прев. авт.).

¹⁶ Кларк, Кенет. (1980). *Леонардо да Винчи ...*, с. 241.

Кларк продължава същото описание:

В характера на Леонардо се проявявали и други необикновени черти и привидни противоречия. Известна бездейност и безразличие му били неоспоримо присъщи. По време, когато всеки индивид се стремил да си осигури най-широк простор на проявление, нещо невъзможно без разгъване на енергична агресия срещу другите, той правел впечатление с кротката си миролюбивост, със стремежа си да избягва всякакви вражди и спречквания. Бил благ и добродушен спрямо всички, не се хранил с месо, както се твърди, тъй като не смятал за оправдано да се отнема животът на животните, и изпитвал особено удоволствие да купува на пазара птици, за да ги пуска след това на свобода. Осъждал войната и кръвопролитие, за него човекът бил не толкова цар на животинското царство, колкото най-хищният от дивите зверове.¹⁷

И наистина, ако трябва да приложим към личността на Леонардо мярката на стандартното разбиране за личност, то тя не би му паснала. Изредените от Кларк обстоятелства имат едно различно значение – те са моментите, които позволяват на Леонардо да отстоява житейския си път, без да изпада в колозите на общоприетите разбирания. Невъзможността за придаване на завършен вид на своите творения не би следвало да бъде недостатък на характера му, а по-скоро белег за плавния преход, който Леонардо е способен да прави в пренасочването и задълбочаването на интересите си, по примера, който дадохме в началото – когато от художник флорентинският гений се превръща в учен, изследващ светлината, или в учен, заинтригуван от анатомията на човешкото тяло. С това Леонардо демонстрира завидното умение да развива във висока степен умения, които да му помагат и занаят.

До късна възраст Леонардо изпитва радост от игрите. Фантазията му не се уморява лесно и очаква всеки удобен миг, за да се прояви. Затова изглежда на съвременниците си загадъчен и неразбираем. Неведнъж през изминалите години на неговия живот Леонардо изобретява най-изкусни механични приспособления за придворни празненства и тържествени приеми. Както съобщава Вазари:

Тук (в Рим) Леонардо направи тесто от някакъв восък и пътьом изработвал от него дребни животинчета, кухи отвътре; които литвали във въздуха, ако духнел вятър, но щом вятърът преставал, падали на земята. Друг път поставил на един гущер, намерен от лозаря на Белведере, люспи от други одрани гущери, прикрепил му крила посредством течено сребро, които трепкали, докато се движел; поставил му рога и брада и го опитомил да стои в една кутия. Всичките му приатели, на които го показвал, побягвали от страх.¹⁸

---

¹⁷ Кларк, Кенет. (1980). *Леонардо да Винчи ...*, с. 9.

¹⁸ Вазари, Джорджо. (1981). *Животът на ...*, с. 67.

Вазари разказва история, в която кралят на Франция изисква от Леонардо да изработи екстравагантен предмет.

Леонардо направил един лъв, който извървявал няколко крачки, после гърдите му се разтворили и оттам се показвал голям букет от лилии.¹⁹

Допълнителна светлина върху нестандартния творчески подход на Леонардо хвърля един друг разказ – когато рисува портрета на Мона Лиза, той осигурява присъствието на певци, музиканти и шутове, които да се грижат за доброто ѝ настроение. Според Вазари това е и причината за загадъчната усмивка (*je ne sais quoi*) на жената на Франческо дел Джокондо.

Една разходка из градините на имението Кло Люсе (Clos Lucé), Франция, където прекарва последните години от своя живот, ни приближава още повече до възможността да разкрием по-пълно личността на Леонардо.

Пространствената организация на това място прилича на огромна експериментална площадка, в която има всичко необходимо за извършването на всестранни изследвания. Интересът на изследователя непрестанно се спира на невиджани до момента картина, нов вид растение, модел на аутопсия на човешко или животинско тяло.

В градините са разположени клетки с животни, а около тях са поставени множество технически съоръжения. Те представляват творения на неуморния гений на Леонардо – една репрезентация на вътрешния му интелектуален свят. Лесно се разкрива цялостният му стремеж за подчиняване на природата на принципите на разума. Да преодолее природата чрез подчиняването ѝ – това ръководи Леонардо през втората част от неговия живот.

Най-голяма страст, изглежда, Леонардо проявява към летенето. То представлява неговата благородна завист и възхита към способността за преодоляване на разстояния във и чрез въздуха. Немалко пъти Леонардо сравнява летенето с плуването на рибите. За тази своя страст той няма покровител, който да му поръчва изработването на летателни апарати. Тази страст е единствено негова и е най-трудно осъществимата. Тук става въпрос за достигането на най-възвишеното понятие, към което се стреми човешкият дух – понятието за свобода.

...проблемът за птичия полет му е бил отреден за разработване от някакво особено стечение на съдбовни обстоятелства.²⁰

Въпреки времето, в което живее, Леонардо не взема участие в дискусиите, посветени на материалността на ангелите, вярването в духове, предсказа-

¹⁹ Вазари, Джорджо. (1981). *Животът на ...*, с. 46.

²⁰ Фройд, Зигмунд. (1991). *Един спомен от детинство на Леонардо*, София: ИК „Български художник“, с. 53.

нията на сънищата и възможностите на алхимията (макар да признава полезните открития, които са направени през годините в стремежа за превръщане на обикновени метали в благородни). За него имат смисъл единствено произведенията на собствения му гений. Те трябва да оформят света, в който иска да живее, и са нова за времето си реалност, свобода, която се превърща през вековете в образец (необходимост) за другите.

Изцяло отдаден на интересите си, Леонардо изпраща послание към бъдещите поколения, като изпреварва времето си с векове. Излизайки от сферата на изобразителното изкуство, той успешно култивира творческия си гений, пренасочвайки го в полза на техническата си мисъл. Но тези два момента не бива да бъдат цялостно разделяни един от друг. Беше показано как те прехождат един в друг до сетния час на неговия живот, разкривайки специфичната *образцова оригиналност*, която той притежава. И ако рационалният разсъдък би наредил на Леонардо да остане в сферата на изобразителното изкуство, то въображението му го отвежда далеч напред в разнообразни и на пръв поглед невъзможни за съчетаване сфери на дейност.

...той (геният) може да се прояви едновременно в различни отрасли и тогава геният е *всестранен*.²¹

Полиматите налагат нов начин на съществуване, като допринасят за развитието на понятието за личност и снемат границите при осъществяването на различни дейности. В конкретния случай на Леонардо парадоксалното съчетаване на привидно взаимоизключващи се реализации (тези на учения, естествоизпитателя и художника), между които има специфични различия, ни разкриват особения гений, който той притежава.

Затова можем да твърдим, че в личността на Леонардо намираме най-силно изразени характеристиките на полиматизма, които се движат по посока обратна на подражанието и следването на установените по негово време стереотипи за развитие на личността, предполагащи усъвършенстването на таланта в една сфера на действие.

В заключение следва да се постави въпросът дали полиматизмът е важен феномен, който се е загубил за съвремеността, или е бил трансформиран в друг, специфичен вид индивидуалност?

Полиматите са живели във време, в което широката образованост е средство за създаване и отличаване на личността. Постепенно това време отстъпва място на специализацията, която започва да ръководи прогреса. Вследствие на специализацията човечеството издига стени между различните сфери на знание, които стават трудни за преодоляване от съвременните личности.

---

²¹ Паси, Исак. (1976). *Естетиката на Кант*, София: Изд. Наука и изкуство, с. 123. Исак Паси добавя след този цитат: „...каквото е случаят с Леонардо да Винчи“.

За съвременния човек в голяма степен остава неизвестно доколко изчезването на ренесансовия тип личност се отразява на посоката на настоящата мисловност. Полиматите притежават креативни способности, които липсват у мономатите. Загубването на полиматичното произтича от погрешното масово разбиране, което се формира в днешно време. То гласи: знанията се придобиват единствено в началото на живота на личността.

На това твърдение се приглася – талантът следва от развитието само на определени умения. Живеем във времето на специализираното знание. Мономатичността се изражда в монопатичност, която се старее да защити вече наученото за сметка на развиването на нови умения и знания. Отдавна е загубен стремежът да се разбере какво означава да бъдеш завършена личност, човек в пълния смисъл на думата.

Ако анализираме съвременността, ще видим, че иновациите произтичат от хора с различен поглед. Според Исая Бърлин (Айзая Бърлин) повечето учени гледат развитието си върху основните проблеми в научните дисциплини. А работата с такива проблеми изисква находчивост при преодоляването им. Пробивите, след които следва поемане на нова посока и срещане на нови препятствия, най-често се появяват от съседни полета на знание. Исая Бърлин разделя мислителите условно на два основни вида. Такива, които знаят много неща – лисици, и такива, които знаят само едно голямо нещо – таралежи. Според него лисиците се разхождат свободно по полетата, но таралежите са тези, които управляват.

В крайна сметка не би трябвало да се примирим с такова заключение. Пътищата към полиматичната личност не са окончателно прекъснати, защото светът не е престанал да предлага условията, които са ги създали през Ренесанса. Остава изследването им да бъде задълбочено с оглед намирането на основните моменти, създаващи полиматичната личност, която все още пази своето право свободно да се самосъздава.

ЛИТЕРАТУРА

- Вазари**, Джорджо. (1981). *Животът на Леонардо да Винчи*. София: Изд. „Български художник“.
- Фройд**, Зигмунд. (1991). *Един спомен от детинство на Леонардо*, София: ИК „Български художник“.
- Кант**, Имануел. (1992). *Антропология от прагматично гледище*, София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Кант**, Имануел. (1993). *Критика на способността за съждение*, София: изд. БАН.
- Паси**, Исак. (1976). *Естетиката на Кант*, София: Изд. Наука и изкуство.
- Цобева**, Искра. (1982). *Естетическото*, София: изд. Софийски университет „Св. Кирил и Методий“.

- ККларк**, Кенет. (1980). *Леонардо да Винчи. Разказ за художника*. София: Изд. „Наука и изкуство“.
- Vasari**, Giorgio. (2006). *Lives of the Most Excellent Painters, Sculptors, and Architects*. – In: *Modern Library*. New York.
- Vasari**, Giorgio. (2008). *The Lives of the Artists*, Oxford University Press; Reissue edition.
- Richter**, Irma A. (2008). *Leonardo da Vinci: Notebooks*, New York: Oxford University Press; New edition.
- Da Vinci**, Leonardo. (1835). *A Treatise on Painting*, London: J. B. Nichols and Son.
- Da Vinci**, Leonardo. (2008). *Notebooks*, New York: Oxford University Press.
- Zubov**, V. P. (1968). *Leonardo da Vinci*, Cambridge: Harvard University Press.

Други източници

- BBC. *Da Vinci's parachute flies*, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/808246.stm> (прегледан на 15.08.2016).
- BBC. *Leonardo da Vinci's 'Living Relatives' Identified*, <http://www.bbc.com/news/world-europe-36053229> (прегледан на 15.08.2016).
- Edward Carr. *The Last Days of the Polymath*, *The Economist*, <https://www.1843magazine.com/content/edward-carr/last-days-polymath> (прегледан на 03.08.2016).
- Leonardo da Vinci Inventions. *Anemometer*, <http://www.da-vinci-inventions.com/anemometer.aspx> (прегледан на 22.07.2016).
- Quotations. *Leonardo da Vinci*, <http://mitevquotations.blogspot.bg/2011/12/leonardo-da-vinci.html> (прегледан на 06.08.2016).

II

**Научна област
„Социални, стопански и правни науки“**

**Научно направление
„Психология“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

ИСЛЯМСКИ РЕЛИГИОЗНИ ПРЕДПОСТАВКИ НА НАСИЛИЕТО

КАЛОЯН КРАСИМИРОВ АТАНАСОВ

Резюме. В епоха на ускорено глобално взаимодействие ислямският религиозен тероризъм се превръща в най-голямата заплаха за международната сигурност и свобода. В рамките на ислямската религиозна смислова система насилието се осмисля като логична и основателна реакция на западната кръстоносна експанзия, а възприетите духовни и материални ползи надвишават разходите, измерени в човешки животи. В голяма част от научните трудове изследващи ислямските религиозни предпоставки на насилието, се наблюдава невъзможност да се редуцира исляма до един фундаментално ирационален личен опит със священото имунизиран за всякакво емпирично тестиране. Целта на настоящия доклад е да запълни тази празнина посредством теоретичен анализ, насочен към онова неразложимо ядро на религията, стоящо под повърхността на всички различни обяснения за религиозното насилие. Той достига до зададените *a priori* абсолютистични измерения на религиозното, чрез които хвърля светлина върху психичната и социална реалност на ислямистите, която е изключително различна от тази на секуларизираните хора.

Ключови думи: Ислям, религия, насилие, тероризъм, абсолютизъм, психична и социална реалност.

Islamic Religious Background of Violence

Kaloyan Atanasov Krasimirov

Abstract. In an age of growing global interaction Islamic religious terrorism becomes the greatest threat of international security and freedom. Inside the framework of Islamic religious meaning system violence is considered as logic and reasonable answer to western crusade

invasion, and perceived spiritual and material benefits surpass the costs measured in human lives. In much of scientific works on Islamic religious causes of violence exists one impossibility to reduce Islam to one fundamental irrational personal experience with the sacred, immunized to all kinds of empirical verification. The purpose of this paper is to fill that gap by theoretical analyses on that indissolubly core of religion which is beneath all the explanations of religious violence. It focuses on the absolutist dimensions of religion which are set a priori, and with them clarifies the psychic and social reality of Islamic people, which is totally different from the reality of secularized people.

Key words: Islam, religion, violence, terrorism, absolutism, psychic and social reality.

* * *

Критичният анализ на взаимовръзката на религията с насилието предпоставя възможността за различни интерпретации. Многоаспектността на проблема е признак за необходимостта от мултидисциплинарно изследване, съобразено с промените и влиянието, което оказват религиите в съвременния живот. Някои изследователи виждат ожесточеното и кърваво насилие в името на исляма, реализирано посредством терористични актове в последните две десетилетия, като отговор на опитите на Западната цивилизация и най-вече на нейния актуален лидер САЩ, да наложи своите глобални претенции за политическа и икономическа хегемония. Тези теоретични разработки обясняват ислямското религиозно насилие като опит за съхраняване на автентичната мюсюлманска идентичност. Други смятат исляма за религия, която сама по себе си е религия, в която насилието, като начин за саморазправа с неверниците, е изначално заложено. Те виждат исляма като политическа идеология, чиято крайна цел е установяването на световен халифат. Успехът на Ислямска държава в създаването на собствена ислямска територия и атентатите във Франция и Белгия в последните две години придават нов тласък на търсенето на изолирана от специфичния контекст връзка на исляма с насилието. Въпреки че емпиричното доказване на такава е невъзможно, в настоящия доклад са изведени някои изначални различия във възприемането на света от страна на ислямския човек, които го предразполагат да реагира чрез насилие, когато смята своите религиозни ценности и устои за застрашени. Тъй като агресията в името на религията далеч не е явление само при исляма, има специфични особености, които предполагат насилие и в трите големи монотеистични религии.

Монотеистични религии и насилие

Както вече стана дума, въпреки че религиозното насилие се свързва от широката общественост предимно с ислямските религиозни традиции, това е явление, което е характерно, при определени обстоятелства и в определени

времеви периоди, и за трите големи монотеистични религии – ислям, християнство и юдаизъм. Всъщност, както и Самюъл Пелег посочва, „монотеистичните религии имат тенденция към авторитаризъм и нетолерантност към различните, поради тяхното центристко ударение върху едно-единствено божество“ (Peleg, 2005). Еспозито споделя това мнение и допълва, че „трите Авраамски традиции“ са по-склонни към „изключващи теологии и светогледи, които могат да бъдат използвани от политически и религиозни лидери, за да легитимират империалистка експанзия, насилие и терор“ (Esposito, 2005). Учените се съгласяват, че докато религията е значим фактор за скорошните терористични актове, тя рядко е единственият такъв. В тази връзка, изхождайки от множеството научни публикации, Апълби предлага идентифицирането на по-широки интерпретативни категории, като след богат клъстър на разработки се спира на термините „силна религия“ и „слаба религия“ (Appelby, 2012). В категорията наименувана „силна религия“ попадат трудове, които определят религията сама по себе си като източника, или по-точно основанието за смъртоносно насилие, или, които акцентират върху отличителни религиозни практики, вярвания и идеологии като дефиниращите елементи на насилнически движения, които могат също да функционират и с националистически, етнически или с други мотивации. Авторите в тази графа се фокусират върху феноменологията и историята на религията сама по себе си като достатъчен фактор, за да вдъхнови и оторизира насилие. Втората категория на автора, „слаба религия“, се отнася до научни работи, които представят религията като зависима променлива по отношение на смъртоносното насилие, чийто първичен източник е светски по произход (Appelby, 2012). Въпреки че на пръв прочит, съобразен с историята и на трите големи монотеистични религии, която е изпълнена с масови кръвопролития в името на религията, свещени войни, кръстоносни походи и инквизиции, те свободно могат да се присъединят към категорията „силна религия“, всъщност, както и Уилям Канавах неведнъж посочва в книгата си¹, не съществува кохерентен начин за диференциране на религиозното от светското насилие, което прави подобни категорични изводи несъстоятелни (Cavanaugh, 2009). Факт е, че религиозните идеологии, цели и мотивации често се преплитат с тези, които са икономически, социални и политически. Според Джон Еспозито „обикновено политическата и икономическата неудовлетвореност са основните причини или катализатори, а религията се превръща в средство за легитимиране и мобилизация“ (Esposito, 2005). Той изтъква още, че тероризмът никога не е бил, и в момента не е провокиран от сляп религиозен плам, етническа или културална омраза, а от реално възприети несправедливости, най-вече свързвани с опити за окупация и налагане на чужди мирогледи (Esposito, 2005). В допълнение казва, че зад насилни-

---

¹ Виж по-подробно: Cavanaugh, W. (2009). *The Myth of Religious Violence. Secular Ideology and the Roots of Modern Conflict*.

ческите актове както на религиозни, така и на светски групи, стои силен религиозен носител. Като примери посочва Тамилските тигри, нерелигиозната марксистко-ленинска група, „Хамас“ и „Хизбула“ (Esposito, 2005). Всички те се позовават на религията, за да оправдават действията си.

Тези примери от недалечното минало показват, че конкретните недоволства, които имат по-скоро политически характер, стоят в основата на голяма част от насилието, придобило глобални измерения в последните години. Контент анализ на четиридесет и едно твърдения на може би най-разпознаваемата терористична личност през последните две десетилетия – Осама бин Ладен, извършен от А. Бютел, показва, че той използва повече политически от религиозни аргументи, за да оправдае реализираните от „Ал-Кайда“ терористични актове (Beutel, 2009).² В същото време, въпреки че религията сама по себе си не е единственото основание за тероризма, тя може да придаде съществено различни измерения на възприетите причини за реализираното насилие. Религията носи на една конфликтна ситуация представи за величествена борба и траен абсолютизъм. Както и Иън Рийдър твърди, религията е често „центрирана около образи, които могат да са изначално поляризиращи – концепции за истина и лъжа, понятия за добро и зло, за абсолютни и единствени възможни реалности“ (Reader, 2005). По тази причина, религията може да допринесе за култура на насилие, в която тя се превръща в „дефиниращия проблем“ в идентичността на активистките групи. Марк Юргенсмайър смята, че „всички религии по своята същност са поначало революционни, способни да дават идеологически ресурси за една алтернативна представа за обществения ред“ (Juergensmeyer, 2005). Според него религията осигурява „мотивацията, основанието, организацията, и светогледа“ да фасилитира терористични актове. Юргенсмайър вижда „драматизма на религията“ като „особено подходящ за сцената на терора“ (Juergensmeyer, 2003). Съвременните ислямистки терористи действат, изхождайки от загнездени в съзнанието им религиозни и символични образи: те се възприемат като мъченици, които се борят срещу демонизираните сили на Запада.

Сам Харис твърди, че повечето от големите световни религии мълчаливо насърчават насилие посредством намаляване на признателността на техните последователи към ценността на съществуването тук и сега, издигайки статута на живот в отвъдното, като по този начин дискредитират това, което обикновено се счита за рационално мислене за съхраняване на настоящия живот (Harris, 2005). В исляма „Този, земният живот, е само забава и игра. А Сетният дом е вечният, ако знаят“ (Коран 29:64). Предпочитането на небесното безсмъртие пред смъртното светско съществуване става особено вредно за обществото, когато вярващият възприема, че пътят към вечния живот се отваря

---

² Виж по-подробно: **Beutel, A.** (2009). *Religious or Policy Justification for Violence?: A Quantitative Content Analysis of Bin Ladin's Statements.*

от праведната нетърпимост към невярващите и куража да се трансформира в реално действие срещу безверниците. Чарлс Кимбъл смята, че религиозността е изначално заложена, универсална човешка характеристика (Kimball, 2002). Следователно насилието не резултира от факта, че някои хора са религиозни, а други не са, а от факта, че много от тях разбират погрешно религиозността и са неспособни да живеят без абсолюти и с чувство на несигурност. Проблемът се задълбочава, когато религиозността се трансформира в религия. Това се случва, когато този фундаментален вътрешен човешки опит се екстернализира и се използва като маркер за идентичност по начин, по който се промотира или защитава и от други вярващи (Kimball, 2002).

Абсолютизмът на религията като предпоставка за насилие

В своята книга „Кога религията се превръща в зло“, Чарлс Кимбъл идентифицира пет „предупредителни знака“ на религиозното насилие.³ Според него религията е вероятно да провокира агресия и насилие, когато проявява една от следните характеристики: абсолютистични претенции за истинност; нагласи за сляпо подчинение; установяване на „идеално“ време; убеждението, че целта оправдава средствата; и обявяване на свещена война (Kimball, 2002). И въпреки че широкият кръг от учени приемат изброените белези на религиозно насилие, проблемът идва, когато религията и нейната предразположеност към насилие трябва да се диференцира от светската реалност, в която съществува. Няма причина да се предполага, че така наречените светски идеологии като национализма, патриотизма, капитализма, марксизма и либерализма, са по-малко склонни да бъдат абсолютистични, ирационални и способни да разделят и разединяват, от вярата в библейския Бог например. В случая увереността в правдата на САЩ и тяхното тържествено задължение да наложат либералната демокрация на остатъка от света притежава всички известни характеристики на религията. Възражението, което тук може да се повдигне е, че несъмнено светските идеологии могат да излязат извън контрол и да доведат до фанатизъм и насилие, но религиите имат много по-голяма склонност към същото, защото обектът на техните вярвания е абсолютистичен. Капиталистите са наясно, че парите са просто човешко творение; либералите са непретенциозни към това, което може да се опознае отвъд човешкия разум; националистът знае, че неговата страна е сътворена от земя и смъртни хора; но религиозният човек вярва в едно божествено възнаграждение или наказание от един бог или много богове, или поне една трансцендентна реалност, която предявява претенции за абсолютна валидност (Cavanaugh, 2009). Точно този абсолютизъм прави подчинението сляпо и застава вярващия да жертва и поробва всичко за един трансцендентен, божест-

---

³ Виж по-подробно: **Kimball, C.** (2002). *When Religion Becomes Evil*.

вен край. Проблемът за западните научни среди е, че това, което се счита за абсолютистично, е решено а priori и изглежда имунизирано за всякакво емпирично тестване. В случая безпомощността на западния емпиризъм и съпътстващото трайно усещане за незнание и недоумение не кореспондират с неговите амбиции за универсалност.

Какво се случва, ако все пак се приложи емпирично изследване към въпроса за абсолютизма? Абсолютното само по себе си е двусмислено понятие, но по отношение на аргументите за религията и насилието то изглежда показва тенденцията да се приеме нещо толкова на сериозно, че да резултира в насилие. Една емпирично проверима дефиниция на абсолютното тогава, може да се окаже „това, заради което човек е склонен да убие“ (Cavanaugh, 2009). Такова изследване ще има предимството да подложи на проверка цялостното поведение, което човек осъществява в името на религията си, а не само това, в което твърди, че вярва. Така например интересни биха били отговорите на следните два въпроса: какъв процент от американците, които се идентифицират като християни, ще са склонни да убият за християнската си вяра? Какъв процент ще е склонен да убие за държавата си? Независимо дали отговорите на тези въпроси се откриват чрез проучване или чрез наблюдение на поведението на американските християни по време на война, изглежда съвсем ясно, че поне сред американските християни, държавата – „смъртният бог“ на Хобс – е предмет на далеч по-абсолютистична страст от религията (Cavanaugh, 2009).

Тук се корени и част от проблема с исляма и насилието. Той е провокиран от изначално разминаване и същностно противоположни разбирания за това, което се възприема като свещено. Както пише Юнг „всяка култура ражда своята деструктивна противоположност“ (Юнг, 1955). В случая обаче, ислямската религия е особено предразположена към антиколониална реакция на насилие над западните амбиции за налагане на модерния секуларизъм. Възприеманото насилствено налагане на западните идеали, резултира в ответна реакция на насилие. Колкото и елементарно да звучи това заключение, неговата предполагаемо лесна смислаемост не кореспондира с продължаващите през последните години опити за решаване на проблема чрез масово индискриминативно насилие и от двете враждуващи страни. Вместо това се получава един затворен кръг, от който излизане няма. Този парадокс е споменат и от проф. Л. Георгиев, според когото „ислямът като ситуирана опозиция на подмененото християнство (католицизмът) се възпроизвежда и ще продължи да го прави като реална предпоставка за конфликтност в международните отношения поне дотогава, докато западната цивилизация и САЩ като неин лидер възпроизвеждат своята историческа претенция за глобална хегемония.“ (Георгиев, 2014).⁴ Още Осама бин Ладен, с неговия иконичен статус като сим-

---

⁴ Виж по-подробно: Георгиев, Л. (2014). *Критическа психология на политиката и историята*.

вол на опозицията срещу САЩ, разбира това и декларира намерения да провокира ответен удар на агресията от страна на САЩ, който би радикализирал мюсюлманските общности. На по-късен етап от житейския му път неговите намерения се реализират чрез конкретни действия, които му носят изключителен успех по пътя към предизвикване на война между исляма и Запада, на „Сблъсък на цивилизациите“ (по формулировката на С. Хънтингтън).

Специфики в исляма

Както споменах в увода на този доклад, има някои особени предпоставки при исляма, разглеждането на които частично ще помогне при въпроса с насилието. На първо място, ислямът е уникален сред най-разпространените световни религии със своето изначално взаимодействие с държавата. В голяма част от мюсюлманските страни е налице теократичен модел на управление, в който се наблюдава не само обединение на държавната и религиозната власт, а и относително стабилно превъзходство на религиозните закони, които регулират индивидуалното и общностно мислене. В този смисъл, унаследените западни колективни представи за отделяне на църква от държава не са състоятелни за ислямските религиозни и културни традиции. Тенденциите, свързани с теокрациите в мюсюлманския свят произтичат от първия от петте стълба на исляма (единобожието, шахада), според който „Няма друг Бог, освен Аллах и Мохамед е неговият пророк на земята“. Това единство на религия и политика се корени в двойствения живот на Мохамед, който освен религиозен водач е бил и политически лидер. Всъщност именно благодарение на политическите му ходове, той трансформира анархията, характерна за политеистичните племена, населявали по това време Арабския полуостров, в лоялност към ислямската общност. Самият Мохамед проповядвал, че ислямът е не само религия, но и пълно подчинение към една свещена политическа идеология и вечните, непроменими закони на Аллах (Бек, 2015). По този начин ислямът обединява духовните и темпоралните аспекти на живота, които са в основата на функционирането на социалните институции, както и взаимоотношението на отделния индивид със себеподобните и Бог (Esposito, 2015). Следователно същностното и функционално диференциране на църква и държава, изграждащо основите на Западната цивилизация, се явява невъзможно в една мюсюлманска теокрация, тъй като не кореспондира с един от стълбовете на исляма. В резултат на уникална по рода си, дълбоко вкоренена в колективното съзнание и предшестваща индивидуалния опит представа за превъзходството на религията над светската държавност, мюсюлманите са склонни да се самоидентифицират на първо място с исляма, а не със своята национална принадлежност (напр. иракчанин, йорданец, сириец и т.н.). Далеч не е изненадващо, че палестинците споделят, че чувството им за националност им дава

само основания за скръб, за разлика от тяхната идентичност като мюсюлмани, която им създава усещане за достойнство и смисъл в живота (Esposito, 2015). Реакцията на възприетата опасност, идваща от „нечистотиите“ на Запада, е най-емоционално интензивна, когато е провокирана от усещане за заплаха срещу собствената религиозна идентичност.

Всъщност тенденцията през последните години религията да се счита за един от фундаменталните фактори, лежащи в основата на световните конфликти се дължи и на начина, по който идентичността на етническите, националните и социалните групи се вижда предимно през призмата на религията. Идентичността както на индивидуално, така и на общностно ниво е един многокомпонентен феномен. По тази причина е подвеждащо да се свежда до един-единствен фактор. Това означава, че редуциращата интерпретация, обединяваща идентичност с религия, изостря конфликти, защото противопоставя групи едни срещу други, използвайки само един знаменател за тяхната идентичност (Huber, 2010). Когато някой гледа на всички иракчани или суданци само от перспективата, че всички те са мюсюлмани, тогава тази черта от тяхната идентичност неизбежно ще се възприема като движещата сила зад реалните конфликти. Както Амартя Сен показва, тази употреба на религията като идентификационен маркер уврежда нашето разбиране за идентичност както и разбирането ни за религията, и неговия логичен край включва задвижване на смъртоносната спирала на антагонизъм и насилие (Сен, 2006).⁵

Подобен механизъм е валиден и по линия на индивидуалността на изповядващите исляма. Налице е склонност към деиндивидуализация, която е априорно предопределена. Тя се отключва в моменти на криза на идентичността, усещане за изолираност и несправедливост, особени при тези, които не намират комфорт в заобикалящата ги среда и я възприемат като несъвместима с ценностите и мирогледа си. Пример за това са хилядите родени и израснали в Европа бойци, които в последните години решават да се присъединят към редиците на терористичната групировка „Ислямска държава“. Всъщност деиндивидуализацията се корени в изначално заложената двойственост на исляма. Тя е вследствие на описания в Корана, едновременно присъстващ като трансцендентна реалност и иманентна същност, един-единствен Бог (Георгиев, 2014). От една страна, Аллах е представен като абсолютен, а от друга, като Бог, който пряко регулира и контролира колективните и индивидуалните екзистенции. Тази априорно заложена двойственост провокира драматизъм, изразяващ се в несигурност и съмнение в индивидуалните психични преживявания на мюсюлманския човек. Налице е изначално чувство на страх или т.нар. специфичен страхов синдром от един теологически противоречив Бог – трансцендентен и иманентен (Георгиев, 2014). В отговор на това, мюсюлманинът формира ценностна система и светоглед, в които предаността и лоялността към

---

⁵ Виж по- подробно: Sen, A. (2006). *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*.

Бог и ислямската общност заемат централно място. Страхът се преодолява чрез отказване от собствената идентичност и себеотдаване на колектива. Това е субективно възприетият праведен път, който им носи надежда за спасение и благосклонност от Аллах. Фокусът и насочеността към общността заемат фундаментално място в смисловата система на мюсюлманите. Абсолютното себеотдаване редуцира страха от смъртта и прави индивидуалния живот по-поносим. Всичко това може да бъде видяно и при съвременните религиозно мотивирани терористи, които подчиняват индивидуалната си идентичност на колективната. Тя се осъзнава на много ранен етап от живота и както се изразява Джерълд Пост, това създава впечатление, че омразата им е „отгледана в костите“ (Post, 2005). Тук се крие и друго сериозно несъответствие в изначално формираните ценностни компоненти, заложили в мюсюлманите и „западните хора“. За западния човек идеята за постигането на индивидуална свобода и независимост заема фундаментално място в неговото съзнание. За мюсюлманите, пренебрегването на собствените цели и стремежи за сметка на съществуване, подчинено на Бог и общността, е един от основните смислообразуващи елементи на индивидуалната екзистенция. Този тип мироглед остава труден за възприемане и разбиране, дори и за западните научни кръгове. Все пак, техният индивидуалистично фокусиран емпиричен подход при изследване на отделния човек се оказва крайно неефективен, когато говорим за психично функциониране с общностен характер. И как може да бъде, когато западният човек е изцяло погълнат от собствената си екзистенция ?

Насилието като реакция на модерността

Идентификацията с ислямската религиозна общност предполага един радикално различен начин на мислене от типичния западен мироглед. За разлика от исляма, за християнството е характерно, че има един продължителен и интензивен досег със секуларизацията. Този опит инкорпорира в западното християнско съзнание различен прочит над фундаменталните екзистенциални въпроси за живота и смъртта, за свободата и несвободата, за мира и войната (Selengut, 2003). В този смисъл може да се твърди, че изповядващите исляма живеят в психична и социална реалност, която е несъвместима със западната действителност. Поради тази причина, проблемът с ислямското религиозно насилие изглежда толкова труден за разбиране и преодоляване. И няма как да е другояче, все пак вярата и религиозното поведение не се основават на наука и политика, нито на западните представи за логика и ефективност, а по-скоро на изпълняването на повелите на Бог, независимо от това каква е цената. Точно тук западните претенции за универсалност срещат непреодолима бариера, която поражда изпълнените с неконтролируема агресия религиозни конфликти, характерни за последните две десетилетия. Модерността, която се отъждествява със западните ценности, се представя като реалност, с която

ислямът трябва да се бори. В този смисъл религиозното насилие възниква, когато мюсюлманите откажат да приемат тази реалност и интерпретират наново дълбоко вкоренените си убеждения през нейната призма (Selengut, 2003). Психологически, посредством определени религиозни текстове, моралното оправдаване на насилническите актове се случва чрез процес на когнитивно рedefиниране на деструктивното поведение като лично и социално приемливо. Един пример на религиозно базирана морална оправданост са атаките на „Ал-Кайда“, които са описвани от нейните членове и поддръжници като част от свещена война, съвместими с ученията на духовните лидери като пророка Мохамед и Шейх Омар Абдел Рахман, и осветени от улеми, или мюсюлманското духовенство. Тази идея е изразена от следното описание на самовъзприятието на религиозните терористи: „Те знаят, че са прави не само политически, но и морално. Те вярват, че Бог е на тяхна страна“ (Silberman, 2005).

Религиите често съдържат ценности и идеи, които могат да способстват за предразсъдъци, враждебност и насилие посредством насърчаването на съзнателността за принадлежността към едно избрано и привилегировано общество, както и чрез подчертаването на „другостта“ на тези, които не следват каноните на религията или тези, които принадлежат към други религии. В случая с ислямското религиозно насилие въпросната „другост“ се възприема като непосредствено застрашаваща устоите на ислямската общност и насилието е морално оправдано, тъй като се представя като реакция на една извънредна ситуация с апокалиптични измерения. Независимо от това дали тези условия включват тежки политически или икономически обстоятелства, чувство на заплахата за религиозната свобода, или заплахата от системите, които промотират ценности, възприемани като опасност за религиозната система (например порнография, алкохол, наркотици и т.н.), те улесняват дефинирането на насилието като морално легитимно. По думите на Апълби, „ислямските фундаменталисти си вярват, че живеят в необичайни извънредни времена на криза, опасност или апокалиптична обреченост“ (Appleby, 2012). Неотложният характер на това специално време изисква от истинските вярващи да правят изключения, да модифицират или игнорират общите разпоредби на традицията (т.е. придържането към мира), и да подчинят всички други закони на изискванията за оцеляване и съхраняване на общността. Насилието обикновено се оправдава от позовавания на свещени текстове от Корана, типично включващи буквални интерпретации на пасажи, които не се разбират в рамките на техния исторически контекст и се отделят от по-големия смисъл на обкръжаващите изречения.

Реакцията срещу модерността и нейното най-явно проявление – глобализацията, може ясно да се опише с част от интервюто на Джесика Стърн (американски експерт по тероризма) с Исмаил Абу Шанаб (лидер на ХАМАС). Ето откъс от разговора им:

„Какво мислите за глобализацията?“

„Глобализацията е чисто и просто една нова колониална система. Това е опит на Америка да доминира над останалия свят икономически, а не с военни средства. Глобализацията ще разшири пропастта между бедни и богати. Америка опитва да разпространи консуматорската си култура. Тези ценности обаче не са добри за човешките същества. Проблемът със самоцелно следване на капитализма е в това, че всичко опира до долара. На Запад парите наистина говорят. Това е лошо за човешкото същество. Това води общностите до катастрофи.“

„За мюсюлманите е дълг да се борят против окупацията. Наш дълг е да защитаваме земята в името на Бог. За евреите, това е „обетованата земя“. На нас земята не ни е обещана с някакъв обет. Тя е наша. Смятаме, че по законите на природата, силата се спира със сила. Без сила не можеш да спреш нищо.“ (Sturn, 2003)

Предпоставки в Корана

Както стана дума вече, ислямът, по подобие на другите големи монотеистични религии – юдаизмът и християнството, е религия, чието свещено писание, история и традиции са наситени както с мир, така и с война. Важно е да се отбележи, че пророците на Библията и Корана (Иисус, Давид, Савел и Мохамед) са били също и военни лидери. Във връзка с това Филип Дженкинс казва, че „много ислямски писания в Корана са били за времето си далеч по-малко изпълнени с кръв и насилие от тези в Библията“ (Jenkins, 2010). Според Глен Бек обаче, западните изследователи не прилагат върху Мохамед историческите методи, които използват при анализа на други исторически личности, например Иисус, именно за да спестят подробности около изпълнения с насилие и смърт живот на Пророка (Бек, 2015). Разбирането и осмислянето на насилието в текстовете от Корана впрочем, както и при другите свещени писания, изисква прочитането на конкретния абзац в рамките на неговия исторически контекст. В племенното арабско общество например племенните набези и военни действия са смятани за нормални и законни средства освен ако не е сключено примирие между племената. В съвременен план, някои абзаци на Корана подлежат на различна интерпретация, съобразена с конкретните политически или религиозни цели. Текстовете на Корана не могат да се изменят, тъй като за разлика от Библията, която е сборник от написани в трето лице притчи и откровения, дело на различни хора, той е пряко слово и лично послание на Аллах (Бек, 2015). Тоест една подмяна, каквато се наблюдава при част от каноните на християнството и по-специално при неговото католическо направление под влиянието на католическата църква, се явява невъзможна за исляма.

С течение на годините след неговото написване, Коранът се превръща във фундаментална опора на исляма. В него централно място заема животът на Мохамед и божествените откровения, които получава. От 622 г. до смъртта си през 632 г. Мохамед, освен успешното консолидиране на властта си в Мека и Медина, обединява враждебно настроените племена, населяващи Арабския полуостров и ги поставя под властта на исляма. В някои критични моменти през този период Мохамед получава разкрития от Бог, които осигуряват напътствия за воденето на джихад. Първият такъв настъпва с военните набези и завладяването на Мека. Всъщност с разпространението на ислямската вяра и развитието на мюсюлманското общество бързо възникват въпроси, свързани с това кой да притежава религиозната и политическа власт, как да се овладяват бунтове и граждански войни, какво е подходящото поведение по време на война и мир, как да се рационализира и легитимира военната експанзия, насилието или съпротивата. Отговор на всичките тези въпроси бива намерен в предписанията на Корана (Esposito, 2015).

Коранът осигурява детайлни напътствия за воденето на война, за това кои са враговете, кога военните действия трябва да се прекратят, как трябва да се третират военнопленниците и т.н. Стихове като 2:194 в Корана подчертават необходимата пропорционалност във военните действия: „който престъпи срещу вас, отговорете по подобаващ начин“ (Коран 2:194). Други стихове осигуряват стриктни заповеди за миротворство: „Ако твоят враг е насочен към мир, тогава ти също трябва да търсиш мир и да уповаваш вярата си на Бог“ (Коран 8:61) и „Ако Аллах пожелае, той ще направи така, че те да доминират над вас, и ако те оставят на мира и не воюват срещу теб и ти предложат мир, тогава Аллах не ти позволява нищо срещу тях“ (Коран 4:90). Тези стихове демонстрират един импулс за преодоляване на насилието, който е характерен и за трите монотеистични религии. От най-ранни времена Коранът, по подобие на Библията, строго забранява да се убиват невинни хора, включително жени, деца, монаси и равини. Факт е обаче, че нито една религия, включително исляма и християнството, не може да претендира в последователност и съгласуваност в подкрепата си за ненасилието. Всички религии, по един или друг начин, участват в двусмислието на справянето с реалност, която включва насилие както на индивидуално, така и на социално и международно ниво (Huber, 2010). Методите на тероризма в съвременния свят потвърждават това. Те включват целенасочено избиване на невинни цивилни, което противоречи на ислямските религиозни традиции. Поради тази причина мисията на терористичната организация или формулировката на конкретното недоволството, е от съществено значение. Тя трябва да е формулирана толкова убедително, че привлечените за каузата да са готови да нарушат нормалните морални норми и религиозни предписания в нейно име (Стърн, 2003). Това, както вече споменах, обикновено се постига чрез хиперболизиране на заплахата, която се представя като застрашаваща мюсюлманската идентичност.

Религиозните мотиви, които са различни от конкретните политически и икономически такива, за експанзия и завоевания, не включват принудително приемане на ислямската религия от други вероизповедания с техните си процеси и религиозни откровения. Коранът отбелязва ясно „няма принуда в религията“ (Коран 2:256). Целта е да се разпространи по правдив начин, така че изобилието от невярващо невежеството да се замени от религиозни общества, в които цари справедливост. В този случай, въпреки че насилието е отгледено като средство за налагането на ислямската вяра над другите религии, отново прозира фанатичното убеждение, че религиозната общност, към която принадлежат мюсюлманите, е морално превъзхождащата и богоизбрана част от човечеството. Това, както стана ясно още в началото на този доклад, в известна степен е характерно и за трите големи монотеистични религии.

Джихад и насилие

Няма една-единствена доктрина за джихад, която да е универсално приета. Тя е продукт на различни религиозни дейци, интерпретиращи и прилагащи принципите на свещените текстове в специфични исторически и политически контексти. Значението и смисълът на джихада в Корана се отнася до задължението на всички мюсюлмани да следват и реализират волята на Бог: да водят добродетелен живот, да се борят с несправедливостта и потисничеството, да правят реформи за създаването на справедливо общество и ако е необходимо, да се въвличат във въоръжена борба, за да защитят общността и религията си. Пасажите в корана, отнасящи се до джихада като въоръжена борба, попадат в две общи категории: първата е т.нар. отбранителен или този, който акцентира върху борбата срещу агресията и актуалните външни заплахи, а втората е т.нар. войнствен или експанзивен, т.е. по-генерално напътствие за цялостна война срещу всички неверници. Осама бин Ладен, „Ислямски джихад“, „Хамас“, „Хизбула“, Ислямска държава и всички други мюсюлмански терористични групи, оправдават дейността си с отбранителния джихад. Те считат, че целта на исляма е да разпространи системата си от закони по света. Следователно за тях всяка съпротива срещу разпространението на ислямския закон се тълкува като „отбранителен“ акт (Бек, 2015). Според голяма част от мюсюлманите Аллах одобрява само „отбранителния“ джихад, т.е. ако мюсюлманските земи са нападнати, а мюсюлманите са подложени на гонения и преследвания. Всъщност дефиницията за джихада се явява изключително всеобхватна и разтегателна, като това позволява всякакъв тип интерпретации, които могат да оправдаят „отбранителния“ джихад.

Въпреки че Коранът не оправдава тероризма и нелегитимното насилие, той позволява да се отговори на агресията с агресия: „Разрешение е предоставено на тези, които се бият, защото са онеправдани“. Насилието е позволено и на тези, които неоснователно са прогонени от домовете си, просто за думите

„Нашият Бог е Аллах“ (Коран 22:39–40). Ако враговете искат мир, агресията трябва да бъде прекратена: „Но ако те склонят на мир, нека бъде мир с тях, и имай вяра на Бог, защото той чува всичко и знае всичко“ (Коран 8:61). Тази пропорционалност на насилието не е изолирано явление само при исляма, а се среща и в други религиозни традиции. Например Библията учи, че човек може да защитава собствения си живот от несправедливо зло, ако е необходимо и със смъртоносна сила: „Ако някой завари крадец да подкопава и го удари, тъй че той умре, то да му се не иска кръвнина.“ (Изход 22:2).

Всъщност 11 септември и последвалите многобройни терористични атаки през последните 15 години насочват вниманието към обновлението на доктрината за ислямския джихад. Днес на тази доктрина често е придаван смисъл, в който „свещените войни“ на индивида срещу неговата вътрешна същност, срещу злото, витаещо около него, и накрая, срещу неверниците, са взаимосвързани (Huber, 2010). В такава рамка преходът от толерантност към неверниците, до ответна реакция на насилие срещу тях, играе решаваща роля. В тази връзка от съществено значение е така нареченият „Стих на меча“. Това е стихът от Корана, който в най-голяма степен служи на съвременните екстремисти и терористи, за оправдаване на техните безцеремонни и ожесточени актове на насилие. „А изтекат ли месеците на възбрана, убивайте съдружаващите, където ги сварите, и ги хващайте, и ги обграждайте, и ги причаквайте на всяко място за засада“ (Коран 9:5). Както изследванията на исляма показват, този стих документира променената нагласа на Пророка Мохамед към неверниците след неговото преместване от Мека в Медина. Смята се, че е вероятно този стих да е заменил по-старо откровение с различно съдържание (Huber, 2010). Докато тук насилието срещу неверниците се разглежда като неизбежно и задължително, по време на периода си в Мека Мохамед съжителства по-скоро мирно с тях. Това вътрешно напрежение в Корана, породено от двойствения живот на Пророка, многократно провокира противоречиви интерпретации. Голяма част от съвременните интерпретации не отговарят на историческия контекст, в който са разкрити стиховете. Те се отнасят до немюсюлманите в Мека по онова време, т.е. езичниците или политеистите от арабския полуостров, а не християни и евреи, които Корана винаги назовава като „Хора на Книгата“. Западните критици също изопачават значението на стиха, за да демонстрират, че ислямът е религия на насилието, която заповядва убийства над евреи и християни. Всъщност терористите и критиците съвсем удобно пренебрегват и реинтерпретират края на 9:5, който ясно отбелязва, че докато последователите на Мохамед имат разрешение да се бият и защитават, те трябва да прекратят военните действия, ако врага спре с агресията: „И щом се покаят и отслужват молитвата, и дават милостинята закат, сторете им път! Аллах е опрошчаващ, милосърден“ (Коран 9:5).

Ислямът в съвременната политика и неговата връзка с насилието

1967 година се оказва повратна точка за мнозина в арабския свят. Смазващата победа на Израел над обединените сили на Египет, Йордания и Сирия символизира дълбочината на арабското и мюсюлманското безсилие и провала на модерните национални държави в мюсюлманския свят. Голяма част от мюсюлманите обвиняват западните политически и икономически модели за техния собствен морален упадък и духовно безпокойство. Крахът на илюзиите със Запада, и в частност със САЩ и нейната произраелска политика и демонстрирана подкрепа за авторитарните управляващи режими, подхранва стабилни антизападни настроения и нагласи. В тази ситуация започва да се забелязва тенденция по посока завръщане към ислямските принципи и ценности, които са направили мюсюлманските страни толкова могъщи в хода на историята. Част от така мислещите мюсюлмани се чувстват задължени да си възвърнат арабско-ислямската идентичност, наследство, история, култура и ценности. Тази мисия по преследване на идентичността, която е една по-исторична и автентична идентичност, активизира възраждане на религията в сферата на обществено-политическите отношения в целия мюсюлманския свят – сила, която продължава да въздейства върху мюсюлманските политики и до ден днешен.

От втората половина на миналия век ислямът започва да се превръща в основен език на съвременния политически дискурс, а ислямистките движения – в съществена част от мюсюлманските политики. Тук е важно да се отвори една скоба и да се обърне внимание на разликата между религията ислям и ислямизъм. Под ислямизъм повечето изследователи разбират една тоталитарна идеология, която не диференцира политика от религия и не зачита свободата и правата на личността. Крайната цел на ислямизма е възраждането на бляскавия халифат, управлявал във времена, когато ислямския свят бележи възход във всеки един смисъл на думата. Много от различните ислямистки организации биват съставени от войнствени елементи в техните специфични цели и тактики, като основните подбуди са политическите недоволства с препратки към религията като източник на идентичност, идеология, легитимност и инструмент за мобилизация. „Мюсюлманското братство“ в Египет, „Джамаат-и Ислами“ в Пакистан, „Ан Нахда“ в Тунис, ФИС в Алжир и др. участват в избори като опозиционни партии; „Хизбула“ се появява в отговор на израелската инвазия и окупацията на Южен Ливан, а „Хамас“ е създадена скоро след първата интифада (Esposito, 2015).

Войната в Афганистан от 1979 до 1989 г. е възловият пункт, който значително повлиява за трансформирането на джихада в глобално явление, непонятно до този момент. Едно непредвидено последствие от войната се оказва именно развитието на глобална джихадистка идеология и движения,

които започват да възприемат събитията в Афганистан като първата стъпка по пътя към войната срещу Запада и подкрепяните от него антиислямистки мюсюлмански правителства. Политиките на авторитарните мюсюлмански режими доказват, че се явяват катализатор за радикализация, насилие и тероризъм не само на национално, но и на международно ниво (Esposito, 2015).

Съвременни джихадистки движения – „Ал-Кайда“ и ИДИЛ (Ислямска държава в Ирак и Леванта)

11 септември 2001 година поставя началото на заплахата от Осама бин Ладен и „Ал-Кайда“, а с това и генезисът на глобалните движения и мрежи, използващи насилие и терор в името на исляма. През годините Бин Ладен тотално променя визията и целите на „Ал-Кайда“. От организация, фокусирана върху войната срещу съветските сили, той я трансформира в гъвкава и креативна група, съставена от безмилостни бойци, способни да приемат и да се сражават за каузите, продиктувани от Бин Ладен. Той има няколко призова за свещена война към всички мюсюлмани. В тях той се опира на конкретни недоволства, породени от жестокости и несправедливости, извършени срещу мюсюлмани преди всичко от западни сили. „Американските „престъпления“ срещу Саудитска Арабия (разполагането на войски близо до най-свещените за исляма места), Ирак и други ислямски държави в региона представлява неприкрито обявяване на война от страна на американците срещу Бог, неговия Пророк и мюсюлманите... с Божие позволение призоваваме всички мюсюлмани, които вярват в Бог и се надяват на възнаграждение, да се подчинят на Божията заповед да убиват американци и да грабят собствеността им, където и да ги открият и когато могат“ – пише Бин Ладен (Lewis, 1999). Неговата цел, след атентата от 11 септември, е да отприщи сблъсък на цивилизации между исляма и ционистките кръстоносци на Запада. Според някои експерти той се стреми да провокира американски ответен удар, който би радикализирал мюсюлманския свят, което от своя страна би довело до сваляне на прозападните мюсюлмански правителства (Esposito, 2015). Според други „Ал-Кайда“ е стигнала до извода, че е по-ефективно да се отсече главата на змията, отколкото да се нападнат светските лидери в ислямския свят (Stern, 2003). Бин Ладен казва, че събитията от 11 септември са разделили света на два „лагера“ – ислямски свят и „неверници“, и че е дошло времето „всеки мюсюлманин да защити религията си“ (Burns, 2001). Това съответства с ранна ислямска концепция за разделението на света между мюсюлмани и всички останали, за Домът на исляма и Домът на войната.

„Ал-Кайда“ и нейните клонове, като ИДИЛ и други воинстващи днес, отиват отвъд класическите предписания на исляма за воденето на справедлив джихад. Те не припознават никакви граници и умело рационализират упо-

требата на всякакви средства, изтъквайки като основание превъзходящата по ресурси сила на врага. Съвременните ислямистки групировки отхвърлят редица регулации на ислямското право по отношение на целите на легитимния джихад. ИДИЛ (Ислямска държава в Ирак и Леванта), с нейния обявен глобален световен ред и необузданото използване на насилие и терор, е най-скорошното повторение на войнственния глобализъм. Въпреки че съществуват прилики между ИДИЛ и други терористични групи като „Ал-Кайда“ свързани с техния религиозен и идеологически светоглед, налице са и някои съществени разминавания в начина на функциониране, поставените цели и средства за тяхното осъществяване (Esposito, 2015). В контраст с „Ал-Кайда“, която чрез действията си полага само основите на халифата, ИДИЛ нахлува, окупира и регулира териториални зони като част от нейната визия за международен халифат. ИДИЛ предлага нова и уникална военна салафитска идеология, която е религиозно рационализирана, както за да оправдава и узаконява действията си, така и за да мотивира и набира нови последователи (Esposito, 2015). Ислямистите не убиват и завладяват от тяхно име, а от името на Аллах. На 28 юни 2014 г. ИДИЛ се самопровъзгласява за световен халифат, Ислямска държава, с халиф Абу Бакр ал-Багдади. Багдади митологизира и преобразява собствения си идиосинкратичен бранд на исляма. Той смесва религия и политика в една по-изчерпателна религиозна идеология, с нейните символи, лозунги и модели на риторика, като я промотира чрез социалните медии до степен, че нито „Ал-Кайда“, нито което и да е било друго ислямистко движение, е правило до ден днешен.

Отдадеността на Багдади към възстановяването на халифата и реализирането на тази дългогодишна цел на ислямистките групировки, идентифицира неговото движение с идеализиран период на история, която много мюсюлмани виждат като Златната епоха на исляма – на религиозно, политическо и културно ниво. Халифатът символизира мюсюлманското единство, управление и социална справедливост, която още напомня за величието на ислямската история. Това контрастира с по-скорошните векове на множество инвазии, окупация и колониализъм, най-вече от страна на западните държави (Esposito, 2015). ИДИЛ сега разширява претенциите си до религиозна, политическа и военна власт над всички мюсюлмани на глобално ниво. Тя трансформира шериатът в „управляваща идеология“. Ислямът на Багдади е религиозно и организационно монолитен, авторитарен и изключващ: „Един лидер, една власт, една джамия: предайте се на нея, или ще бъдете избити“ (Esposito, 2015). Според Багдади той като халиф има еднолична и абсолютна власт при вземането на решения за всички мюсюлмани. Той не се интересува дали неверниците признават халифата. Глен Бек прогнозира, че „ИДИЛ ще продължи да действа и расте като халифат в съответствие с плана им – да подчинят повече от един милиард мюсюлмани. И светът ще е безпомощен зрител“ (Бек, 2015).

Заклучение

След изведените предпоставки за религиозното насилие и тенденциите за увеличаването на конфликтността в международните отношения едва ли би било пресилено да се сподели мнението на Сам Харис, че Западният свят е във война с исляма (Harris, 2005).⁶ Вероятно признаването на този факт не кореспондира с непосредствените външнополитически цели на западните политически лидери, но това категорично е така. Това не означава, че Западът е просто във война с една иначе мирна религия, която обаче е „отвлечена“ от ислямисти и терористи. По-точно, войната е срещу визията за живота, която е предопределена за всички мюсюлмани в Корана, и доразвита в литературата на хадиса, който разказва за думите и действията на Пророка. Нека да приемем, че допускането за „отвлечената“ от терористи религия е основателно все пак. По думите на Ерих Фром „Във всяко общество духът на цялата културна система се определя от духа на най-силните групи в това общество“ (Фром, 1967). В този смисъл това не означава ли, че версията на религиозните терористи за исляма ще бъде приета и от останалия мюсюлмански свят? Изхождайки от растящата подкрепа и постоянното увеличаване на редиците на ИДИЛ, това може би е така. Всъщност едно бъдеще, в което ислямът и Западът не стоят на ръба на взаимно унищожение, е бъдеще, в което повечето мюсюлмани са се научили да игнорират голяма част от каноните си, също както го правят и повечето християни. Не може да се гарантира, че подобна трансформация ще възникне, особено като се имат предвид свещените принципи на исляма. Западните претенции за универсалност провокират остра необходимост от коренна реформация на исляма. Само че тя изглежда изключително далечна и непостижима. В този фундаментален конфликт стои проблемът, а същевременно коренната промяна или неутрализирането на една от двете пораждателни го сили предоставя и неговото решение. Всичките тези размишления и условности пораждаат още повече въпроси, отговорите на които едва ли ще дойдат в близкото бъдеще. Това е така, защото обективът, през който реалността се възприема и интерпретира, е съществено различен. Например на западните изследователи е известно, че съперниците в борбата за ограничените природни ресурси и политическа власт често предпочитат да наричат тази борба „религиозен конфликт“ – когато смятат, че с това каузата им ще стане по-привлекателна за по-широки кръгове потенциални бойци или финансови спонсори (Stern, 2003). Това безспорно е така, но трябва да се приеме, че зад тази привидност, стоят дълбоко загнездени в колективното мюсюлманско съзнание образи и представи за една ненакърнима ислямска идентичност, която трябва да се защити от западните упадъчни ценности и принципи. Зад фасадата стои един-единствен Бог, който едновременно присъства като

---

⁶ Виж повече: **Harris, S.** (2005). *The End of Faith*.

трансцендентна същност и иманентна част от мюсюлманското битие, която поражда изначален страх и безпокойство. Това предопределя и механизмите за редуциране на страха, които се изразяват в сливане с общността и загуба на индивидуалността, присъща на всеки човек. Само чрез безпрекословното подчинение мюсюлманският човек преодолява фундаменталното чувство на съмнение. Буквално преведена, думата „ислям“ означава именно подчинение. Подчинение на Аллах и подчинение на ислямската общност. Възприемането и осмислянето на ислямската религиозна смислова система се явява необходимо условие за идентифицирането на произлизащите от нея предпоставки за насилие. Само при това положение е възможно и разработването на механизми за ограничаване на последствията, измерени в човешки животи, в резултат на религиозно мотивираното насилие.

ЛИТЕРАТУРА

- Бек**, Г. (2015). Всичко е заради Исляма. МаК.
- Георгиев**, Л. (2014). *Критическа психология на политиката и историята*. София: СУ „Св. Климент Охридски“.
- Стърн**, Дж. (2003). *Терор в името на Бога*. София: Весела Люцканова.
- Фром**, Е. (2005). *Бягство от Свободата*. София: Захарий Стоянов.
- Юнг**, К. (2015). *Психология на западната религия*. Плевен: Лега Артис.
- Appleby**, R. S. (2012). *Religious Violence: The Strong, the Weak, and the Pathological*. University of Notre Dame. Practical Matters, Issue 5, pp. 1–25.
- Appleby**, R. S. (2000). *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation*. Lanham, MD: Rowmanand Littlefield.
- Beutel**, A. (2009). *Religious or Policy Justification for Violence?: A Quantitative Content Analysis of Bin Ladin's Statements*. Minaret of Freedom Institute. Presented at the CSID 10th Annual Conference. Maryland.
- Cavanaugh**, W. (2009). *The Myth of Religious Violence. Secular Ideology and the Roots of Modern Conflict*. Oxford University Press.
- Eposito**, J. (2015). *Islam and Political Violence*. Prince Alwaleed Bin Talal Center for Muslim-Christian Understanding. Georgetown University.
- Eposito**, J. (2010). *The Future of Islam*. New York: Oxford University Press.
- Finke**, R., Harris, J. (2009). *Wars and Rumors of Wars: Explaining Religiously Motivated Violence*. Pennsylvania State University.
- Frost**, B. (2009). *Terrorism, Crime, and Public Policy*. Cambridge University Press.
- Jenkins**, P. (2011). *Jesus Wars*. San Francisco: Harper One.
- Huber**, W. (2010). *Religion and Violence in a Globalized World*. Eleventh Gerd Bucerius Lecture. Washington.
- Juergensmeyer**, M. (1993). *The New Cold War? Religious Nationalism Confronts the Secular State*. University of California Press.

- Juergensmeyer, M.** (2003). *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*. Los Angeles: University of California Press.
- Juergensmeyer, M.** (2005). *Religion. Addressing the Causes of Terrorism*. The Club de Madrid Series on Democracy and Terrorism. Madrid.
- Kimball, C.** (2002). *When Religion Becomes Evil*. Harper Collins. San Francisco.
- Otto, R.** (1923). *The Idea of the Holy*. Oxford University Press.
- Post, J.** (2005). *Psychology. Addressing the Causes of Terrorism*. The Club de Madrid Series on Democracy and Terrorism. Madrid.
- Selengut, C.** (2003). *Sacred Fury: Understanding Religious Violence*. Walnut Creek, CA: Altamira Press. Chicago.
- Sen, A.** (2006). *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*. The Guardian.
- Silberman, I.** (2005). *Religious Violence, Terrorism, and Peace: A Meaning-System Analysis*. Handbook of The Psychology of Religion and Spirituality.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ДВА ОТ КОМПОНЕНТИТЕ НА САМОРЕГУЛАТИВНАТА СИСТЕМА НА ЛИЧНОСТТА – ЗАЩИТНИ МЕХАНИЗМИ И КОПИНГ СТРАТЕГИИ

СВЕТОСЛАВ БОРИСОВ КАРАБЕЛЪОВ

Резюме. С настоящата разработка поставяме на обсъждане два базисни компонента от саморегулативната система на човека – защитните механизми и копинг стратегиите. Нашата основна цел не е да дискутираме в дълбочина същността и видовото разнообразие на двата феномена, а на база достиженията в знанието за защитите на личността и копингите да осъществим сравнителен анализ между тези два компонента от гледна точка функционирането им като механизми в саморегулативната система на личността.

Представяме факторите за пораждаване на субективно-сложни ситуации като предпоставка за задействане на защитите и копингите, като описваме и някои диагностични възможности за клиничното и емпиричното идентифициране на двата феномена. В сравнението между защитните механизми и копинг стратегиите включваме също дискусия върху целта и природата на двете явления, техните форми на проявление, някои индивидуални особености, адаптивните им и дезадаптивни потенциали.

Ключови думи: защитни механизми, копинг стратегии, психоанализа, тревожност, стрес, саморегулативна система на личността.

Comparative analysis of two components of the self-regulatory system of personality – defence mechanisms and coping strategies

Svetoslav Borisov Karabelyov

Annotation. In this paper we put forward the problem about two basic components of the self-regulatory system of personality – defence mechanisms and coping strategies. Our main goal is not to discuss in depth the nature and species diversity of the two phenomena, but we

want – on the basis of achievements in knowledge on defence mechanisms and coping strategies – to produce a general comparative analysis between these two components of viewpoint their functioning as mechanisms of the self-regulatory system of personality.

The factors for generating of subjective complicated situations – as a prerequisite for activating of defence mechanisms and coping strategies – are presented. Some diagnostic capabilities for the clinical and empirical identification of both phenomena are described. The comparison between defence mechanisms and coping strategies also includes discussion on the purpose and nature of the two phenomena, their forms of manifestation, some individual characteristics, their adaptive and maladaptive potentials.

Key words: defence mechanisms, coping strategies, psychoanalysis, anxiety, stress, self-regulatory system of personality.

* * *

Увод

При сравнителния анализ между защитните механизми и копинг стратегиите – което е и основната цел на разработката ни – място ще намерят, логично, термини от областта на психоанализата, чието достижение са защитите, и от областите на изследванията върху стреса, в контекста на които най-често са и проучванията върху стратегиите за справяне с него или за по-кратко – копингите.

Без да навлизаме в терминологични дебати, а и за яснота и прецизност в изложението, приемаме като взаимозаменяеми без понятийна разлика, от една страна, *защитни механизми, психични защити, защити*, и от друга – *копинг стратегии, копинги, стратегии за справяне*.

Нашето допускане, на база проучване теоретичните и емпиричните достижения в изследванията на психичните защити и копинг стратегиите, е че защитите и копингите са реакции за контрол и/или справяне с широк кръг дебалансиращи психиката фактори, които фактори съдържат потенциал за пораждаване на тревожност или вече са генерирали такава. Затова и началото на изложението ни е свързано с факторите за пораждаване на тревожност и нарушаване на психичното равновесие.

1. Дебалансиращи психиката фактори и пораждаване на субективно-сложна ситуация

Първоначалната идея на З. Фройд е, че тревожността се причинява от задръжка или невъзможност за оттичане и съответно разтоварване на либидото или сексуалната енергия (Фройд, З., 2013), т.е. натрупаното либидо поражда тревожност. С появата през 1926 г. на *Inhibitions, Symptoms and Anxiety* (Freud, S., 1990) Фройд ревизира теорията си за тревожността чрез добавяне на нова хипотеза, основана на структурната теория за личността (*То, Аз, Свъръхаз*),

където предлага постановката за биологичната основа на тревожността във връзка с оцеляването на организма. Според това виждане при появата на множество дразнителни психиката се оказва завладяна, фрустрирана или стресирана от тях, т.е. попада в травматична ситуация, която се преживява с тревожност. И двете хипотези имат своята едновременна валидност (Бренър, Ч., 1999), от значение е изводът, че тревогата е естествен защитен отговор на Аза при попадането му в травматична или ситуация на заплахата. Последната може да бъде породена както от пренатоварване на психиката с възбуди, които тя не може да овладее или разтовари, или пък при попадането в някои ситуации (например на раздяла с близки и др.), които се преживяват като заплашващи и т.н. В такива положения на Аза е необходима защита.

Там, където влага психични и/или физически усилия, е разбираемо личността да очаква релевантен и съразмерен на същите усилия резултат или продукт. Субективно очертана, тази оценка между очаквано и получено може да породи, от една страна, преживяване на удовлетворение, изграждане и затвърждаване на положителен Аз-образ, а от друга – дискомфорт, тревога, малоценностни изживявания. Стремещт и тенденцията към интрапсихично равновесие, иманентно присъщи на човека (Адлер, А., 1998), довеждат, в първия случай, до относителното хармонизиране на контактите на Аза с То, със Свъръхаза и с външния свят, а във втория случай този стремеж бива блокиран. В ролята на блокиращи или дебалансиращи фактори встъпват: стресът, фрустраторът, конфликтът (Мадолев, В., 2012; Tyson, P., Tyson, R., 1990). Тези дебалансиращи психиката фактори се разглеждат като причина за пораждаване тревожни изживявания, заплахата за самооценката и самоуважението, а понякога и до заплашващи физическата цялост на организма ситуации. Стресогенната, фрустриращата и конфликтната ситуации имат съществени различия помежду си, но притежават и нещо общо – потенциала да нарушават емоционалното равновесие и да дестабилизируют утвърденото самоуважение. Освен това, винаги налице за момента е вътрешно преживяване или изпадане в положение, които личността не може да овладее или за които не може да намери разрешение. Тези случаи се обозначават като *субективно-сложни ситуации* (Василюк, Ф. Е., 1984), преживяват се със силна тревожност и реална заплахата за ценността, а понякога и за целостта на личността.

Отреагирането на личността, изпаднала в подобна субективно-сложна ситуация, може да бъде твърде различно, но по същество се организира около две възможни нива. Първото превръща субективно-сложната ситуация в *проблемна*, защото се активизират съзнателни, целенасочени и волеви средства за разрешаване и справяне с травмиращите преживявания и обстоятелства, които се наричат *копинг стратегии* (Carver, C. S., Scheier, M. F., Weintraub, J. K., 1989; Lazarus, R., Folkman, S., 1984). Второто ниво, около което може да се оформи реакцията на личността в субективно-сложна ситуация, превръща последната в *защитна*, тъй като е налице активизиране, включване на един

или повече *защитни механизми*. Те са несъзнавани интрапсихични конструкции, имащи за цел да възпрепятстват осъзнаването на тревожещи индивида чувства, мисли, намерения за или следствия от поведение, неприятни преживявания от конфликти или събития и случки, имащи стресогенен и/или фрустриращ характер (Карабельов, С. Б., 2013-а).

Разбира се, има случаи, при които това разделение на две нива се оказва само условно, тъй като психоповеденческата реакция на личността може да включва паралелно активизиране на защита и копинг или пък последователно задействане на едното и след това на другото.

2. Диагностични възможности

2.1. Защитни механизми и психоаналитични възможности за идентифицирането им

Защитните механизми са едно от най-големите открития на психоанализата, която първа – в лицето на гениалния си създател Зигмунд Фройд – дава системен и научен обяснителен принцип за същността и особеностите на психичната защита. Началото в тази насока Фройд поставя през 1894 г., когато в *The Neuro-Psychoses of Defence* използва понятието *защита* (Freud, S., 1962), заменено в някои следващи трудове с *изтласкване*, но окончателно формулирано през 1926 г. в *Inhibitions, Symptoms and Anxiety* като общо обозначение за всички техники, до които прибегва Азът в конфликти, можещи да доведат до невроза, а самото изтласкване вече бива разглеждано като специфичен вид защита (Freud, S., 1990). Психоаналитично обучена от баща си, Ана Фройд насочва теоретичния и клиничния си интерес към защитните механизми, публикувайки през 1936 г. един от основните си трудове – *Егото и защитните механизми*, където чрез примери от практиката си онагледява специфичността в проявите и динамиката на психичните защиты, допълвайки споменатото вече определение на Зигмунд Фройд с уточнение за характера на конфликтите (срещу които се надигат защитните механизми) – породен от инстинктите и свързаните с тях афекти (Фройд, А., 2000).

В оптималния си вид психоаналитичната психотерапевтична работа включва постоянен синтез от четири елемента: методът на свободните асоциации, анализът на защитните механизми, на преносите и на сънищата, като акцент върху някой от тях се дава в определени моменти (Фройд, З., 2013). От значение е фактът, че всеки един от тези отделни елементи може и трябва да спомага върху работата по друг/и от елементите. Така диагностиката, анализът и работата върху защитните механизми може да се случва през свободните асоциации, през анализата на сънищата и през анализа на преносите като най-мощната съпротива.

2.1.1. Свободни асоциации и защитни механизми

В психоаналитичната терапия пациентът говори, разказва за минали преживявания и сегашни впечатления, признава желанията и емоционалните си пориви в състояние на спокойно самонаблюдение, без да се задълбочава в размисъл и да съобщава на терапевта всичките си вътрешни възприятия, чувства, мисли, спомени – в реда, в който те изплуват (Фройд, З., 1993). Там, където Азът се намесва – да коригира, да изопачава, да скрива и т.н., – там е конфликтът, включва се съпротивата и е налице защитният механизъм. Съпротивата по време на лечението противодейства на стремежа неосъзнаваното да се осъзнае.

2.1.2. Тълкуване на сънищата и защитни механизми

Работата върху сънищата позволява понякога да бъде прозряно действието на защитния механизъм, тъй като в дневния, предимно съзнателен живот, възможността за задействането на психична защита е по-голяма. Отслабената цензура нощем дава възможност изтласканите желания да бъдат изпълнени, като благодарение на разрешението на конфликта се стига и до вникване в динамиката на задействалата се преди това защита (Фройд, З., 1997). Тъй като цензурата, макар и отслабена, все пак действа, това изпълнение на желанията често става в повече или по-малко изопачен вид. Затова е необходимо клиентът да интернализира знанието, че смисълът на сънищата е в латентното, а не в проявеното съдържание.

2.1.3. Пренос, контрапренос и защитни механизми

Нерядко З. Фройд е изтъквал, че преносите, от най-мощната съпротива в процеса на терапевтичното взаимоотношение, могат да бъдат най-силното оръжие в анализата, ако чрез умело прилагане на техниката бъдат правилно насочени и представляват цяла поредица от по-ранни психологически преживявания, оживяващи наново, но не като спомен за отминали събития, а като актуално отношение към личността на лекаря (Фройд, З., 2009).

2.1.4. Защитни механизми и емпирична диагностика

Почти единодушно за най-адекватен инструмент в диагностиката на защитните механизми (Вассерман, Л. И. и др., 2005) се определя *Life style index* (*Индекс на жизнения стил*), създаден през 1979 г. от Р. Плутчик и Х. Келерман (Plutchik, R., Kellerman, H., Conte, H., 1979). *Life style index* е създаден върху основите на психоеволюционната теория на Р. Плутчик и структурната теория за личността на Х. Келерман.

В качеството на системообразуващ фактор е връзката: психична защита – афективно състояние – диспозиция. Психоеволюционната теория и структурната теория за личността предполагат специфична взаимовръзка между тези три равнища на личността. Теорията на Плутчик определя емоциите като комплексен отговор, съответстващ на адаптивни биологични процеси, общи за всички живи организми. Теорията на Келерман пък е пресечна точка между психоаналитичните и социалбиологичните концепции в обосновката на връзката защитни механизми – емоции: определени психични защити са свързани с регулацията на определени емоции.

При съставянето на въпросника авторите използват различни източници, включително психоаналитични трудове, работи по обща психопатология и психология. Тези източници насочили авторите към съществуването на 16 защитни механизма, образуващи основната защитна формация на Аза. За тези 16 механизма те създали въпросник с 224 айтема, като вследствие на проведени изследвания и статистически обработки числото на защитите било сведено до 8, айтемите – до 97. Осемте защити в този модел са: отрицание, изтласкване, регресия, компенсация, проекция, изместване, интелектуализация, формиране на реакция.

2.2. От изследванията на стреса към копинг стратегиите

Минал е половин век, откакто американският психолог Р. Лазарус публикува фундаменталния си труд (Lazarus, R., 1966) върху стратегиите за справяне със стреса, наричани още копинг стратегии. Същевременно почти столетие ни дели от времето, когато канадският изследовател от австро-унгарски произход Ханс Селие прави голямото си откритие върху изследването на стреса (Селие, Х., 1982). В днешно време връзката между копингите и стреса стои в основата на множество проведени и провеждащи се изследвания по целия свят в рамките на психологията, психиатрията, медицината и др.

2.2.1. Реакции при стрес и особеност на стресогенните събития

Общият адаптационен синдром, формулиран и въведен като понятие от Селие (Селие, Х., 1982) преминава през три етапа: тревога (срещата със стресора); съпротива (използването на ресурси за преодоляване на стресора); изтощение (моментът, в който ресурсите са изчерпани и личността е напълно податлива към неблагоприятни психични и физиологични промени). Стресът не е нещо, което трябва да се избягва, тъй като сам по себе си той е една адаптационна реакция. Неблагоприятният или увреждащият стрес – наречен от Селие *дистрес* – е този, който разболява.

Връзката между стреса и болестта е еднозначно призната отдавна (Сиймън, Дж., Кенрик, Д., 2002). Множество изследвания и наблюдения показват

болестотворното влияние на стреса за възникването на соматични, психични и психосоматични заболявания (Вассерман, Л. И., и др., 2005; Смулевич, А. Б., 2000; O'Leary, A., 1990 и др.).

В литературата се описват няколко основни понятия, чрез които се характеризира стресовото събитие. В една насока тези събития са извън контрола на личността (Alloy, L. B., Clements, C. M., 1992). Преживяването на човека е, че не може да контролира случващото се. Това допринася за една друга особеност на тези събития – пораждането на несигурност (Lazarus, R. S., Folkman, S., 1984). Освен това стресовото събитие – по свой специфичен начин – изправя личността пред малко или повече нови изисквания, с които тя до този момент не се е сблъсквала (Fenz, W. D., Epstein, S., 1967). Под стресогенното въздействие на тези особености по естествен защитен начин човек реагира с тревожност.

2.2.2. Копинг стратегии и фокус на интерпретация

Една от възможните интерпретации на копингите е от гледна точка тяхната ефективност, разделяща ги на конструктивни и деконструктивни копинги (Lazarus, R. S., 1991).

Конструктивните копинги са активни по характер и целят такава трансформация на субективно-сложната ситуация, че да се стигне или до нейното практическо разрешаване, или до такава интрапсихична реконструкция, която да има положителен ефект за запазването на психичното равновесие.

Деконструктивните копинги, от своя страна, са пасивни по природа и имат много малко потенциали относно реалното разрешаване на субективно-сложната ситуация.

Друга интерпретация на копингите става по посока формите им на проявление (Грановская, Р. М., Николская, И. М., 1999). Групите, които се оформят тук, са три.

В първата попадат поведенческите копинги, които имат за отличителна черта извършването на определена активност по отношение разрешаването на субективно-сложните ситуации.

Втората група се оформя от интелектуалните копинги, свързани с обогатяване на знанието за проблема или пък със специфични превключвания на мисловната дейност към други проблеми.

Последната група включва емоционалните стратегии, които могат да бъдат повече или по-малко конструктивен израз на натрупаните емоционални преживявания; целенасочено засилване на оптимизма; словесен и невербален израз на болката, гнева, страха и т.н.

Едно по-скорошно изследване (Ангелова, Н. В., 2011) дава възможност за групирането на стратегиите за справяне около три нива: 1) проблемно-фокусирани (планиране; активно справяне; потискане на конкуриращи се актив-

ности; въздържане; позитивно преосмисляне; развитие); 2) емоционално-фокусирани (търсене емоционална подкрепа; търсене инструментална подкрепа; фокусиране върху емоциите и изразяването им; обръщане към религията); 3) неефективни стратегии (отричане или неприемане на станалото; поведенческа дезангажираност; психична дезангажираност; употреба на алкохол и наркотици).

От направения преглед може да заключим, че копингите са такива когнитивни и поведенчески средства и механизми за справяне със стимулите или условията на средата, целящо тяхната трансформация поради интензивния им заплашващ характер, който те (стимулите и условията) имат за личността или пък такава интрапсихична промяна, съзнателно и целенасочено ориентирана към редуциране емоционалното напрежение и стреса.

2.2.3. Копинг стратегии и емпирична диагностика

Един от най-често прилаганите въпросници за диагностика на предпочитаните стратегии за справяне е *COPE Inventory* (Carver, C. S., Scheier, M. F., & Weintraub, J. K., 1989), адаптиран за българските условия от А. Русинова-Христова и Г. Карастоянов (Русинова-Христова, А., Карастоянов, Г., 2000). Въпросникът оценява различните начини, по които хората обикновено отговарят на стреса посредством изследване специфичните стратегии, които използват, разграничени в 14 скали: активно справяне, планиране, потискане на конкуриращи се активности, въздържане, търсене инструментална подкрепа, търсене емоционална подкрепа, позитивно преосмисляне и развитие, отричане или неприемане, примиряване или приемане на станалото, обръщане към религията, фокусиране върху емоциите и изразяването им, поведенческа дезангажираност, психична дезангажираност, употреба на алкохол или наркотици.

3. Модел за сравнение

3.1. Цел и форма на действието. Съзнателна и несъзнателна природа

Защитните механизми са продукт на несъзнаваната част на Аза, реагираща на очакваната или генерирана вече тревожност. С появата на *Inhibitions, Symptoms and Anxiety* през 1926 г. З. Фройд ревизира теорията си за тревожността, основаваща се на структурната хипотеза за душевния свят на личността (*То, Аз и Свърхаз*). Азът реагира със защита при конфликт, породен от динамиката в отношенията му с другите две структури и/или в ситуация на заплаха от външния свят. Целта е психиката да не се претовари от възбуди, нарушаващи душевния баланс, както и да се реагира така на външния дразнител, че да не бъде наранено самоуважението, самооценката, психичното

благополучие. Несъзнаваната природа на психичната защита предполага, че извън съзнанието остават както целите, поради които се активизира защитата, така и ефектите от действието ѝ. Многообразието от форми на защитите позволява до съзнанието да не достига обезценяваща информация – както е при изтласкването, отрицанието, проекцията и др. (Фройд, А., 2000), или да достигне, но трансформирана, преработена, изопачена, така че да не съдържа тревожещи потенциали – както е при рационализацията, формирането на реакция, интелектуализацията и др. (Бренър, Ч., 1999).

При копингите травмиращата ситуация е съзнавана като такава и самите подходи, които се прилагат, носят характеристиките на целеносоченост, планираност, съзнателно регулиране. От една страна, копингът влияе върху оценката на стресовото преживяване, показател е за потребността от преобразуване на наличните условия, а от друга – самият копинг е резултат от съзнателно взето решение (Ангелова, Н. В., 2011). Съвременното разбиране за копингите става през биопсихосоциалния подход в изследванията на стреса, израз на хипотезата, че както съвместно свързани във възприемането на стреса са биологични, психични и социални фактори, така и съответната многофакторност детерминира характера, честотата и вида на копинг отговора.

3.2. Индивидуални особености при защитните механизми и копинг стратегиите

Наше изследване върху 204 студенти показва, че съществуват някои статистически значими различия в използването на защитни механизми по отношение пола и курса на изследваните лица (Карабелъв, С. Б., 2012). По отношение пола: установяваме, че към изтласкването проявяват по-голям афинитет мъжете студенти, отколкото жените. Така изтласкването се явява по-предпочитано средство за мъжете студенти за блокиране достъпа до съзнанието на травмираща информация; на мисли и чувства, които могат да породят тревожност; на импулси, характеризиращи се с агресивна и сексуална компонента (Фройд, З., 2013). За жените сред студентите изтласкването не се оказва толкова успешна несъзнавана стратегия за предпазване от разстройваща психичния свят информация. Разлики се установяват и по отношение регресията и формирането на реакцията: и двете се оказват по-предпочитани от жените студенти. При регресията се активират поведение и цялостно функциониране на психотелесния апарат, целесъобразни за по-ранен етап от развитието на личността или търсенето на обекти и лица, към които личността има ранни фиксации (Бренър, Ч., 1999). При формирането на реакция е налице една своеобразна подмяна (Фройд, А., 2000) на импулси (често агресивни и сексуални) с точно противоположните им. Друго наше изследване (Карабелъв, С. Б., 2014) разкри и проекцията като значително по-предпочитана стратегия от жените.

Относно курса на обучение регресията се оказва значително по-предпочитана от четвъртокурсниците в сравнение с първокурсниците, а отрицанието много по-прилагано от студентите в трети курс в сравнение с тези от първи.

По отношение пола установяваме и разлика във възможността за идентифициране на защита, когато тя е представена на изследваното лице като откъс текст от роман, описващ проявление и използване на самата защита от литературен герой (Карабелъв, С. Б., 2014). Тази разлика се състои в по-добра способност на жените, в сравнение с мъжете, за идентификация на отрицанието като психична защита, когато то е представено в литературен текст, в който героят използва такава защита за справяне с травматична ситуация.

Сред копинг стратегиите планирането, което включва тактическа и стратегическа подготовка, е сравнително по-предпочитано от мъжете (Ангелова, Н. В., 2011). При останалите копинги, за които се установява статистически значимо различие във връзка с пола, доминация в прилагането им имат жените. Тези копинги са: търсенето на инструментална подкрепа (търсене на информация, съвет, помощ); търсене на емоционална подкрепа (израз на потребността от подкрепа, съчувствие, съпреживяване); обръщане към религията; фокусирането върху емоции (насоченост към изразяване на възникнали в отговор на стресора преживявания); психична дезангажираност (неглижиране на проблема и използването на дейности, отдалечаващи мисленето от него, като мечтаене и др.).

Изследванията показват (Folkman, S., Lazarus, R., Pimley, S., Novacek, J., 1987), че разликите в използването на копинги се детерминират от актуалните преживявания на личността, характерни за възрастта, в която се намира. Така например, колкото по-възрастни стават хората, толкова повече започват да прилагат стратегии за поддържане на здравето.

Други фактори са културната принадлежност, социално-икономическия статус, професионалната принадлежност.

Местоживеенето също оказва влияние върху вида на използвания копинг (Ангелова, Н. В., 2011). Поемането на отговорност и дистанциране са копинги, по-характерни за живеещите в по-малките градове.

3.3. Адаптивни и дезадаптивни потенциали

Защитните механизми се отличават както с решаваща роля за запазване душевния баланс, така и със сериозни дезадаптационни функции. Адаптивната им роля е свързана с недопускане до съзнанието на обезценяваща Аза информация, с трансформиране на неприемливи мотиви, с изключване от съзнателната сфера на знания за неприятни поведения и мисли. Използването на някои защити може да доведе до значителни положителни промени за личността като цяло. Например при компенсацията – една сравнително широко използвана защита поради мощността и мащабността на следствията от нея –

личността може да концентрира усилия върху възприемано слабо място с цел превръщането му в силно или пък да се съсредоточи върху други области от психосоматичния апарат, чрез засилването на които да се повиши самооценката на личността (Карабелъв, С. Б., 2016). Сублимацията – защита, определяна като зряла (Vaillant, G., 1992) и като „перфектен защитен механизъм“ (Николова, В., 2006) – е изместване на целта на инстинкта в съответствие с по-висши социални дейности (Фройд, А., 2000), т.е. пренасочване на сексуалната и агресивната енергия в социално одобряеми и приемани действия. В основата на сублимацията стоят неприлични, забранени желания, които се проявяват с помощта на въображението в произведения на изкуството, културата, науката, спорта, политиката (Николова, В., 2006). Примери за сублимация ни дава още Фридрих Ницше, който определя състраданието и любовта към човечеството като проява на половия нагон; справедливостта като развитие на нагона за отмъщение; добродетелта като наслада от съпротивата и волята за власт (Ницше, Ф., 1996).

Функционирането на защитите обаче е свързано с редица опасности и негативни ефекти за психичния апарат. В голяма степен съответното се случва тогава, когато защитата се е провалила в опита си за справяне с травматичния носител или пък толкова много и често се включва, че се е превърнала в ригиден стереотип за справяне с широк кръг тревожещи обстоятелства. Психичните защити могат да имат етиопатогенетична роля при някои психогенни и невротични разстройства, и могат да бъдат симптом при конкретни личностни разстройства, психосоматични заболявания и ендегенни психични разстройства (Алексиев, А., 2010; Вассерман, Л. И. и др., 2005; Карабелъв, С. Б., 2013-б; Фройд, А., 2000; Фройд, З., 2013). Изтласкването вероятно е защитата, на чиято връзка с болестните явления се отделя най-голямо влияние. То заема уникална позиция сред другите защитни механизми, тъй като е способно да овладява мощни инстинктивни импулси, пред които другите механизми са неефективни. Тази му мощ има своята огромна цена: елиминирането и отдръпването от съзнанието на големи сфери от инстинктивния и афективния живот може да разруши интегритета на личността (Фройд, А., 2000).

Адаптивните потенциали на копингите са по-отчетливи при определяните като конструктивни, а също и при проблем-фокусираните и поведенчески копинг стратегии.

Хора, които прилагат конструктивни стратегии за справяне, умеят да решават трудностите, пред които се изправят, заявявайки себе си и позицията си, но и без да накърняват останалите, които, също така, ако преценят, че има други, които са по-компетентни от тях по даден проблем, не се притесняват да се обърнат за информационна, техническа, практическа или друга подкрепа. В случаите, в които тревожещият фактор не подлежи на редукция и отстраняване, прилагащите конструктивен копинг личности умеят да претълкуват

ситуацията, да сменят погледа върху случилото се (Ангелова, Н. В., 2011; Великова-Цонкова, Б., 2012; Lazarus, R. S., Folkman, S., 1984).

Активните поведенчески копинги се отличават с висока ефективност по отношение реалното справяне с проблема (Lazarus, R. S., 1966). Дейностите тук са такива като разработване и апробиране на стратегии и методи за разрешаване на проблема; търсене сътрудничество и подкрепа от други; разширяване диапазона на реално осъществяваните дейности с цел включване на други, които да дадат възможност за компенсация и т.н.

Прилагането на интелектуалните копинги е свързано с набавяне на нова, потребна информация за актуалното проблемно преживяване (Грановская, Р. М., Николская, И. М., 1999), така че да се разшири знанието за фрустратора, за динамиката на конфликта, за стресогенния носител; тук също се включва и такава съзнателна и целенасочена интрапсихична активност по посока превключване мисленето към по-значими и актуални преживявания и потребности.

Емоционалните стратегии дават възможност за реално словесно и поведенческо разтоварване на натрупаните негативни преживявания или пък концентриране върху нагласи, мисли и чувства, имащи положителен характер за личността (Lazarus, R. S. (1991).

Деструктивните копинги са тези, с които преимуществено се свързват неадаптивните или пасивно адаптивните потенциали на стратегиите за справяне (Lazarus, R. S., Folkman, S., 1984). Те притежават възможности за редуциране на негативните преживявания и за отдалечаване човека от тревожещия фактор, но не и да елиминират последния или да го преобразуват, така че да не съдържа дебалансиращи психиката потенциали. Прилагащите деконструктивни копинги личности предпочитат да отлагат взимането на решения и разработването на стратегии за разрешаване проблема или да се отдалечат, да избягат от стресогенните носители. Така травматичният фактор не се отстранява и продължава да действа. Постоянните опити на личността да отбегне него и други, сходни на него, я поставят в позиция на постоянна пасивна враждебност и често преживяване на тревожност.

Заключение

Защитните механизми и копинг стратегиите имат своето значимо място в саморегулативната система на личността. Като средства за справяне с тревожността от стресогенни, конфликтни и фрустрационни преживявания и ситуации, копингите и защитите имат водеща роля в запазването на душевното равновесие и психичното благополучие. Наред с това, както имахме възможност да изтъкнем, съществуват обстоятелства и фактори, при които психичните защити и стратегиите за справяне могат да бъдат както неефективни, така и да доведат до дезадапционни прояви и състояния. Безспорен е фактът,

обаче, че цялостната саморегулация на личността се нуждае и от несъзнаваните механизми за възпрепятстване и/или редуциране на тревожността, и от съзнателните и целенасочени прояви на копинг стратегиите.

ЛИТЕРАТУРА

- Адлер, А.** (1998). Смиълът на живота. София: ИК: Здраве и щастие.
- Алексиев, А.** (2010). Синкретична психотерапия и психопрофилактика. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“.
- Ангелова, Н. В.** (2011). Социални потребности и когнитивни диспозиции – детерминанти на копинг стратегии. Автореферат на дисертация за присъждане на научно-образователна степен „доктор“. ЮЗУ „Неофит Рилски“, Философски факултет, катедра „Психология“. Благоевград.
- Бренър, Ч.** (1999). Увод в психоанализата. София: Планета.
- Василюк, Ф. Е.** (1984). Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. Москва: Издательство Московского университета.
- Вассерман, Л. И.** и др. (2005). Психологическая диагностика индекса жизненного стиля. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский научно-исследовательский психоневрологический институт им. „В. М. Бехтерева“.
- Великова-Цонкова, Б.** (2012). Приложение на въпросника за предпочитани стратегии за справяне със стреса COPE при онкологично болни. *Управление и образование, VIII, 3*, 21-37.
- Грановская, Р. М., Николская, И. М.** (1999). Защита личности: психологические механизмы. СПб: Знание.
- Карабельов, С. Б.** (2013-а). За псевдоприемането или теоретични основи на един неописван защитен механизъм. *Psychological Thought, Vol 3, No 1*, 41–52 [<http://psyct.psychopen.eu/article/view/28/40>].
- Карабельов, С. Б.** (2012). Защитни механизми и адаптация към учебната среда при студенти. Дипломна работа за придобиване образователно-квалификационна степен „бакалавър“ към катедра „Психология“ на ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград.
- Карабельов, С. Б.** (2014). Защитни механизми и възможности за идентифицирането им чрез примери от романите на Елиф Шафак. Дипломна работа за придобиване образователно-квалификационна степен „магистър“ към катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“ на СУ „Св. Климент Охридски“, София.
- Карабельов, С. Б.** (2016). Защитният механизъм на компенсацията – същност, особености, видове. Сборник доклади от Национална научно-практическа конференция „Психология: теория и практика“, организирана от Българска школа по психоанализа. Съст. С. Петрова и др. Част 2. Варна, „Изд. Психоанализа“ EOOD, 34–47.
- Карабельов, С. Б.** (2013-б). Защитните механизми в контекста на дезадаптивността и психичните разстройства. Сборник доклади от XII международна научна конференция „Приложна психология и социална практика“. Съст. Г. Герчева-Несторова. Варна, УИ на ВСУ „Черноризец Храбър“, 447–460.

- Мадолев, В.** (2012). Защитни механизми. Копинг стратегии. Саморегулация. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“.
- Николова, В.** (2006). Матрицата на несъзнаваното. София: ИК „Петко Венедиков“.
- Ницше, Ф.** (1996). Воля за власт. кн. 1–2. София: Евразия.
- Русинова-Христова, А., Карастоянов, Г.** (2000). Психологичните типове по Карл Юнг и стресът. София: Пропелер.
- Селие, Х.** (1982). Стрес без дистрес. София: Наука и изкуство.
- Сиймън, Дж., Кенрик, Д.** (2002). Психология. София: Изд. на НБУ.
- Смулевич, А. Б.** (2000). Психосоматическите разстройства (клиника, терапия, организация на медицинска помощ). Москва: Научен център за психическо здравие РАМН.
- Фройд, А.** (2000). Егото и защитните механизми. София: Лик.
- Фройд, З.** (2009). Дора. Фрагмент от анализата на един случай на хистерия. София: КХ.
- Фройд, З.** (2013). Лекции за въведение в психоанализата. София: ИК Колибри.
- Фройд, З.** (1993). Психоанализа. Теория и практика. София: Евразия.
- Фройд, З.** (1997). Тълкуване на сънищата. София: Евразия.
- Alloy, L. B., Clements, C. M.** (1992). Illusion of control: Invulnerability to negative affect and depressive symptoms after laboratory and natural stressors. *Journal of Abnormal Psychology*, 101, 2, 234–245.
- Carver, C. S., Scheier, M. F., Weintraub, J. K.** (1989). Assessing coping strategies: A theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 267–283.
- Fenz, W. D., Epstein, S.** (1967). Gradients of psychological arousal, skin conductance, heart rate and respiration rate as function of experience. *Psychological Medicine*, 29, 33–51.
- Folkman, S., Lazarus, R., Pimley, S., Novacek, J.** (1987). Age differences in stress and coping processes. *Psychology and Aging*. 2 (2), 171–184.
- Freud, S.** (1990). Inhibitions, Symptoms and Anxiety. The Standart Edition. New York: Norton, W.W. and Company, Inc.
- Freud, S.** (1962). The Neuro-Psychoses of Defence. The Standart Edition, III. London: Hogarth Press.
- Lazarus, R. S.** (1991). Emotion and adaptation. New York: Oxford University Press.
- Lazarus, R. S.** (1966). Psychological stress and the coping process. New York: McGraw-Hill.
- Lazarus, R. S., Folkman, S.** (1984). Stress, appraisal, and coping. New York: Springer.
- O’Leary, A.** (1990). Stress, emotion and human immune function. *Psychological Bulletin*, 108, 3, 363–382.
- Plutchik, R., Kellerman, H., Conte, H.** (1979). A structural theory of ego defenses and emotion. In C. E. Izard (Ed.), *Emotions in personality and psychopathology* (pp. 229–257). New York, NY: Plenum Press.
- Tyson, P., Tyson, R.** (1990). Psychoanalytic theories of development: An integration. New Haven: Yale University Press.
- Vaillant, G.** (1992). Ego mechanismus of defense: A guide for clinicians and researchers. Washington, DC: American Psychiatric Press.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

ПОДХОДИ ПРИ ИЗУЧАВАНЕТО НА МОТИВАЦИЯТА ЗА ПОСТИЖЕНИЕ

НАТАЛИЯ ВИКТОРОВА НИКОЛОВА

Резюме. Мотивацията за постижение обозначава настойчивостта и непреклонността на индивидите в преследването на важни за тях цели. Тя се изразява с решимостта за преодоляване на трудностите по пътя към целта, желанието за растеж и развитие, за усъвършенстване на личностните умения и качества. Хората с висока мотивация за постижение си поставят трудни, но достижими цели и имат склонността да проследяват напредъка си и да сравняват постиженията си с външни и вътрешни стандарти. Съществуващите научни изследвания показват значимостта на мотивацията за постижение и нейната широка приложимост в различни сфери на живота – професионална, в сферата на спорта, в обучението и в сферата на медицината за мотивиране на пациентите за определен вид лечение. В настоящата статия се представят основните теории за мотивацията и насоките за изследване конкретно на мотивацията за постижение. Специално внимание е отделено на несъзнаваната страна на мотивационния процес, на вътрешната и външната мотивация, на имплицитните мотиви и на мотивите, които човек си приписва като обяснение за своите действия. Мотивацията за постижение е разгледана в релация със страха от неуспех, целите и стремежа към постигане на майсторство.

Ключови думи: мотивационни теории, мотивация за постижение, интринсивна мотивация, екстринсивна мотивация, имплицитни мотиви, експлицитни мотиви.

Approaches to studying achievement motivation

Nataliya Viktorova Nikolova

Abstract. The achievement motive refers to people's desire for accomplishments. The achievement motive is expressed by the persistence in the actions toward achieving a goal; it is exhibited by the determination to compete and win, to overcome external and personal obstacles

and to master skills, to manipulate objects of the physical environment, individuals or ideas. The topic of achievement motivation has some important implications – both theoretical and practical. It not only built on the existing theoretical knowledge, but also can be applied in a variety of practical spheres – in working environment for motivation of employees, for personal growth and development and as consequence – improvement of the general well being and life satisfaction of individuals. The present article discusses the main motivation theories and then focuses on achievement motivation. Special attention is paid to unconscious aspects of motivation process, implicit motives and self-attributed motives. The achievement motivation in particular is analyzed in relations to fear of failure, achievement goal framework and striving for mastery.

Key words: motivational theories, achievement motivation, intrinsic motivation, extrinsic motivation; implicit motives, self-attributed motives.

* * *

Introduction

The topic of human motivation has attracted the attention of many scientists over the years. It is a field of interest of different scientific branches such as psychology, economics, education and etc.

The word motivation is commonly used in everyday language. In fact, all of us have some general assumption of what motivation is. The term is usually interpreted in two aspects. On the one hand, it is the reason standing behind some behavior. In this definition the motive represents the reasoning for an individual acting in some way, it is what can explain a set of actions. It is the ‘why’ of behavior and is defined as a desire that urges us to do something¹.

On the other hand, the motivation is perceived as a mental activity itself, a state of the mind focused on a particular goal. From this viewpoint motivation is related with the mental mobilization of the individual being active, persevering toward a goal. Higgins uses a very illustrative comparison for this as ‘*energy* (to be directed)’².

When we speak about motivation we should also point out that it is always directed towards a particular goal. It arises in relation to this goal and determines human behavior by initiating activity, directing behavior towards a particular outcome and maintaining persistent efforts to attain the desirable results.

Motivation is not always conscious. It can determine behavior without the individual being fully aware. For example, an individual may consciously aim to

---

¹ **Cheng**, Yi-Chia, Hsin-te **Yeh**. From concepts of motivation to its application in instructional design: Reconsidering motivation from an instructional design perspective, *British Journal of educational Technology*, doi:10.1111/j.1467-8535.2008.00857, Vol 40, No 42009, p. 597-605.

² **Higgins**,Tory. *Beyond Pleasure and Pain: How Motivation Works*, Oxford Series in Social Cognition and Social Neuroscience, 1st Edition, (2011), p. 11.

gain money, but beside this apparent aim, he might be unconsciously motivated by some other motives such as purchasing food or maintaining certain social status.

The reason for the importance of the topic of achievement motivation is the well-known fact that when people are motivated for an activity they do it with excitement and they are more confident than when they do not have motivation or when they engage in this activity because they are externally controlled. This, in turn, improves their performance and leads to greater creativity and persistence. According to Deci and Ryan, this improves the general wellbeing of individuals, even if the perceived self-efficacy and competence are at the same level³.

1. Motivation theories

The scientific literature abounds with a variety of motivation theories. A widely accepted view is that there are two types of motivational theories – content theories and process theories. Content theories accentuate the idea that all people have similar needs and similar motives respectively. They are all stimulated to satisfy these basic needs, which being similar induce similar motives. Some well-recognized content theories include the psychoanalytic view of Freud, the motivation view of Maslow, McClelland, Alderfer, and Herzberg.

Process theories in turn put emphasis on the rational process of mental mobilization that represents motivation. They study the mechanisms that govern and direct human behavior (eg. reinforcement, expectancy-value models). Some process motivational theories are those of Hull, Thorndike, Festinger, Vroom, Skinner, and etc.

Historically, the mechanistic theories that view human behavior as a response-stimuli interaction dominated the field. These theories view individuals as passive and prompted to act in order to remove the current tissue deficits or disequilibrium and to restore the homeostasis. It is rather a stimulus-response interaction, than self-regulating effort. Moreover, the process might occur without any conscious reflection. The learning theories of Hull, Spence, Lewin, and Thorndike fall into this category. They view motivation as activation of some innate learned tendencies that induce automated responses. In this view motivation might be induced by external forces and physiological demands. The expectancy-value theory of Atkinson (1957) also presumes a defined mechanism for motivation arousal, but in his view individuals are rational judges of their own actions. They select among different types of behavior by assessing the value of the linked outcomes and the probability of occurrence of these consequences.

---

³ Ryan, Richard, Edward, Deci. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being, January 2000, *American Psychologist*, Vol. 55, No. 1, 68–78, p. 69.

In contrast to learning theorists that tend to focus on drives, personality scientists are more interested in the actual content of motivation. Historically, Freud is one of the first in the contemporary psychology that makes an attempt to classify the human needs, by defining only two major needs – the life and death instincts. McDougall (1932), Murray (1938) and Maslow (1954) focussed their efforts toward the precise definition of a full list of basic psychological needs, although they failed to provide reliable instruments for measurement of these needs. They have been criticized for the insufficient examination of the conditions that activate a particular need in a situation and for the insufficient analysis of the sources of the differences in strength of these needs in individuals ⁴. McClelland and Atkinson have been more precise in this respect when analysing the needs for achievement, affiliation, and power. They focused on the individual differences in the preferred types of incentives that induce different type of motives respectively. They developed instruments for measurement of both the conscious (explicit or self-attributed) motives and non-conscious implicit motives. The main and outstanding issue that stands in front of the content theories is to reach consent on which are the basic and universal human needs.

More recent theories accentuate on the self-efficacy beliefs of individuals that they are capable to effectively cope with a given situation. The effectance motivation theory of White (1959) and the self-efficacy approach of Bandura (1977) are some instances of this approach. There are also some contemporary attempts for consolidation of the existing paradigms in a holistic views. One of the authors that focus their efforts on this is Higgins (2011). He makes an attempt to bind together the well-known approach and avoidance mechanisms and the personality perspective. He accentuates the fact that people not only attempt to approach pleasure and avoid pain, but also align these tendencies with their personality and with the characteristics of the situation, thus setting and pursuing goals in either promotion or prevention manner. Another recent trend in the motivation literature is the focus on the type of motivation, namely, intrinsic and extrinsic motives. The self-determination theory of Deci and Ryan (1985) examines the transition from externally controlled to more self-determined forms of motivation. Dweck (1999) also focus on the intrinsic/extrinsic nature of motivation. She conceives human motivation in terms of goals, holding that motivated behavior is governed either by learning or performance goals. The first of these are concerned with mastering of skills and are related with the intrinsic forms of motivation, whereas the second focus on the demonstration of skills and abilities that are comparable with some inner or normative standard and are designed in order to create some public appearance (achieving for others which represents a certain degree of external regulation). Other contemporary authors

---

⁴ International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Elsevier: 2001, ISBN: 978-0-08-043076-8.

also adhere to studying motivation in relation to goals. They view goals as a visible and more proximal representation of motives that are observable and convenient for examination in a given situation. One of the most influential achievement-goal theory of motivation is that of Elliot and McGregor (2001). They define four types of motivational goals. In the mastery domain (that correspond to the learning goals of Dweck) they distinguish two separate types of goals – mastery-approach and mastery-avoidance goals. The approach-avoidance division accentuates on the manner in which the goal is pursued. Performance goals are also divided to performance-approach and performance avoidance goals.

In the next paragraphs we will review some of the theories of motivation that, in our view, are relevant to the topic of achievement motivation. The hierarchy model of Maslow considers the need for self-actualization to be one of the basic human needs. Being related to the ongoing striving for full development of one's potential and capacities, self-actualization resembles the achievement motive that requires continuous competition with some standard of excellence. Thus it gives some valuable insight to the quantitative definition of this construct. McClelland and Atkinson pay special attention to the need for achievement, classifying it as one of the basic psychological needs, typical for all individuals. Their view of the achievement motivation is the starting point in the systematic study of achievement motivation. We also included one of the learning theories of motivation (Thorndike) to gain insight on the stimulus-response interaction that plays a role in human motivation. Finally we present the view of Higgins which enrich the orthodox view of motivation by adding the notion of the individual differences that interact with the requirements of the situation.

Abraham Maslow

The motivation theory of Maslow can be classified as a content motivational theory. It is one of the well known and widely cited theories in the field of motivation. The theory of Maslow accentuates on the basic needs that motivate human behavior. Maslow considers that there are five basic needs that are organized in a hierarchical model. These needs are namely the physiological need, safety need, love and belonging need, esteem from others need and need of self-actualization.

These needs are hierarchically organized, meaning that some of them are primary needs of the highest importance that have to be satisfied before the next level need emerges. 'The basic needs arrange themselves in a fairly definite hierarchy on the basis of the principle of relative potency'⁵. Some needs, according to Maslow are stronger than others because they would dominate in a situation where two needs are frustrated simultaneously.

---

⁵ **Maslow**, Abraham. Motivation and personality, s. a : Harper & Row, Publishers, Inc., 1954, p. 97.

The needs that are at the lowest level of the model are the physiological needs. When they are not satisfied they preoccupy the attention and individuals point their actions towards satisfying these needs. Such kind of needs are the need of food, the need of sleep and etc. As these needs are related with the physical survival of individuals it is sound to conclude that while these needs are presented they will be of the greatest importance and other needs gratification would be postponed.

Only when the physiological needs are satisfied to some satisfactory level, safety needs can emerge. These are the needs of stability and predictability. Some examples of safety needs are the need of financial stability, secure job, good health, and etc.

The love need, in turn, is related to the social functioning of individuals, their relationships with others and their belongingness to some referential groups. As regard the esteem needs, they represent the desire to acquire competence and proficiency in some area of interest, to be respected by others.

When all other needs are satisfied the self-actualization need emerges. The self-actualization need is related to the desire to fully develop all of the individual's strengths, to realize all of the latent talents and skills. It is also related with matching the unique human qualities with the major line of the life – 'to become fully human, i.e., to actualize all the human potentials possible'⁶.

The hierarchical motivation theory of Maslow offers some quantitative insight on the psychological needs of individuals. It is an attempt for definition of the major needs that people have and also offers a classification that distinguish the physiological needs from the higher order strivings. The hierarchical structure is an attempt for explanation of the individual differences in motivation – the satisfaction of the lower order needs is necessary prerequisite for the occurrence of the higher order needs (that is why higher order needs are not presented in all individuals). However, it faces with the major issue that stands in front of the content theories – the lack of consistency among the major needs proposed by different authors that undermines the universal application of the theories. Although different authors found empirical data that support the existence of the proposed needs, the diversity of needs suggested by different authors hinders the consolidation of the extant research into a unified view of basic needs.

David McClelland

In contrast to the Maslow's theory, McClelland proposes that human needs are not inborn but acquired during the life of individuals. He presents some objections against the motivational model of the biological needs, arguing that it overly

---

⁶ **Maslow**, Abraham. Motivation and personality, s.a.: Harper & Row, Publishers, Inc., 1954, Preface p. xviii.

restricts the understanding of motivation. He points out that human behavior is not directed only by biological needs, but other factors are also involved.

McClelland argues that all motives are learned. In his motivational theory, he defines the motive as 'the reintegration by a cue of a change in an affective situation'⁷. McClelland explicitly points out that the word reintegration is used to imply previous learning.

McClelland considers that affects are what have motivational power. He explains that situations (stimuli) associated with some discrepancy between the adaptation level (expectation) and perceptions (or other cognitive structures as beliefs for example) naturally evoke affective response (positive or negative). Cues, paired with these affects or with the conditions that are producing these affects (or with a change in the conditions) provoke reintegration processes where a new state is derived from the original affective state. Individuals tend to undertake approach-related behavior when cues, previously associated with positive affect are presented in the situation. The motive in this theory is a learned association between affective states and the autonomic cues. 'But the main point is that affect is the innate result of certain discrepancies between expectations and perceptions. A motive is the learned result of pairing cues with affect or the conditions which produce affect'⁸. Or in other words, we can define the motive as anticipation of affective change. If this change would lead to positive feelings, then there will be an approach motive. If the cues imply negative affective change, then an avoidance motive would be presented.

McClelland also postulates that minor discrepancies between the sensory/perceptual experience and the adaptation level result in positive affects, while larger discrepancies result in negative affects. These affects are the basis of approach or avoidance motives.

According to McClelland, there are 3 types of motivational needs. These are the achievement need (N-ach), the power need (N-pow) and the affiliation need (N-affil). Most of the people possess some combination of these needs, but for some individuals, there might be a strong bias towards one of them.

Achievement motivation

The achievement motivation is typical for individuals that constantly seek advancement in the important areas of their lives. People with strong achievement motivation are very sensible about their own accomplishments. They set up goals to themselves and track their own advancement. They are vigor and curious and seek feedback about their performance. They are more inclined to make sacrifices with some areas of their personal life in favor of their personal development.

---

⁷ **McClelland**, David, **Clark** Atkinson, R., Lowell. The achievement motive, New York: Appleton-Century-Crofts, 1953 p. 28.

⁸ **McClelland**, David, **Clark** Atkinson, R., Lowell. The achievement motive, New York: Appleton-Century-Crofts, 1953 p. 68.

Individuals with high achievement motivation are interested in activities for which high skills and abilities are required. They are usually attracted to the activity itself and the possibility to perform their tasks with some level of mastery. The extrinsic stimuli such as money rewards and social admiration are perceived just as a proof of their competence and abilities.

According to McClelland individuals with high achievement motivation tend to pick up goals with moderate difficulty. This is so because they consider that if the goal is extremely difficult to attain, their success could possibly be attributed to random factors. On the other hand, if the goal is too easy to attain, they won't feel satisfied with their achievement.

People with a high achievement need generally prefer to work alone, or in a team with other high achievers. They also seek feedback about their performance.

Power Motivation

The power motivation is related to the desire to be influential, to lead others and to attain some social/professional status.

Affiliation motivation

For individuals with high affiliation motivation their interactions with others are of high importance. They value their relationships with people and tend to be team players. People with high affiliation motivation seek harmonious interpersonal interactions.

The objections that we raised to the content theories in general hold for the theory of McClelland as well. There are no objective criteria that can guide the selection of the needs that are basic and universal for all individuals and the definition of the three basic psychological needs relies strongly on the intuition of the author. Nevertheless, McClelland contributes to the understanding of the individual differences in motivation by reflecting on the idiosyncratic history of the received rewards. Individuals develop their preferences of a particular kind of striving based on the knowledge of the affective changes evoked by their behavior in a particular situation. Thus, if positive affective change has been previously aroused by achievement, individuals will develop a strong achievement motivation. McClelland not only study motives as personal traits that vary in quantity among individuals, but he also reflects on the process of motivation. His view about the difference between perceptions and expectations provides explanation of the mechanism that induce approach or avoidance motivation. McClelland also works on the development of measures of the achievement motive which ensures continuity and allows for the empirical testing of his theory.

Edward Thorndike

In contrast to Maslow and McClelland who view motivation a personal characteristic by which individuals can be classified and measured, Thorndike

construe motivation as process, a state of activation and readiness to respond to situations in some way.

The theory of Thorndike puts emphasis on the relationship between responses and stimuli. According to him, human behavior is learned throughout the life of individuals. Thorndike maintains that people keep memories about the outcomes obtained in relation to certain type of behavior. For instance, if they receive some reward for their actions (money, positive emotions), they will learn to associate this particular behavior in such type of situations with the benefits they received. Thus, they will be motivated to replicate their behavior in similar situations in future.

Thorndike considers that the relationship between responses and stimuli is unmediated – individuals do not consciously realize that there is a relationship between the stimulus and their actions. Every response changes the situation or the individual (or both). Thus individuals are product of the situations that they encounter in their lives and their responses to these situations. Considering that, Thorndike formulates the main question of learning, which has its motivational implications – ‘Given a certain desired change in a man, what situation shall we create to produce it, either directly or by the response which it provokes from him?’⁹. If we have to interpret this in terms of motivation, we can conclude that the motivation process can also be viewed as a process of forming appropriate situations that could produce the desired behaviour – in other words – providing those stimuli that could provoke certain desired behavioural response.

Laws of learning

Thorndike formulates 3 laws of learning – the law of readiness, the law of exercise and the law of effect. ‘All the changes that are produced in human intellect, character and skill happen in accord with and as the result of, certain fundamental law of change’¹⁰.

Law of exercise

The law of exercise states that learned associations become stronger when they are frequently used and, conversely, they become weaker when they are not used. The probability for an individual to repeat certain response in a situation increases with exercises. In other words, the oftener an individual see certain response in relation to a situation the greater the probability of repeating this response in future in similar situations.

Law of effect

The law of effect is complementary to the law of exercise and point out the fact that the behavioral responses are strengthened when they produce a satisfying

---

⁹ **Thorndike**, Edward. Education, a first book, New York: The Macmillan company, 1914, p. 54.

¹⁰ **Thorndike**, Edward. Education, a first book, p.95.

effect. Similarly, responses that are associated with negative outcomes are less likely to occur in future in similar situations. Moreover, the greater the pleasure produced as a result of the response, the greater the probability the same behavior to occur in future in similar situations. In terms of motivation this means that behavior that is rewarded is more likely to occur again in future and the converse – behavior that is punished would rather be avoided in similar situations.

The law of effect postulates that behavior occurs as a consequence of certain stimulus. ‘The total state of affairs by which an animal is at any given time influenced is called stimulus or ‘situation’¹¹. When the human behavior that appears as a response to a certain stimulus is followed by a positive response (reinforcement), it would be learned and replicated in future. Similarly, behavioural responses that are followed by negative outcome (punishment) are more likely to be avoided in future.

Law of readiness

The law of readiness is related with the motivational dimensions of learning. It is explained with the concept ‘conduction unit’ that refers to the neural mechanism that ensures readiness for action – ‘the neuron, neurons, synapse, synapses, part of a neuron, part of a synapse, parts of neurons or parts of synapses—whatever makes up the path which is ready for conduction’¹².

The theory of Thorndike gives some valuable insight on the reinforcement process that induces and strengthens motivation. It also provides a rationale for the individual differences in motivation (it is presented in his laws of learning – the different amount of exercise, the different effects of a given behavior, and the differences in the readiness and functioning of the conduction unit that account for individual variance). His theory is unambiguous and straightforward, but it fails to recognize how individual differences in perceptions, cognitions, and interpretation affect the selection and implementation of a certain behavior. His focus on the stimulus-response interaction implies that behavior is a simple product of the situations encountered throughout the lifespan of individuals. However, conceiving motivation in this manner suggests that individuals with identical reinforcement history would develop the same motivation tendencies. Although we prefer a definition of motivation that takes into consideration the individual differences, we recognize the merit of the learning approach as it accounts for the part that the situation plays in human behavior.

Edward Tory Higgins

Higgins explains human motivation as willingness of people to be effective in acquiring the desired outcomes, finding the truth and being able to control, to

---

¹¹ **Thorndike**, Edward. Education, a first book, New York: The Macmillan company, 1914, p. 53–54.

¹² **Thorndike**, Edward. Education, a first book, p. 55–56.

choose the right decisions in their lives. The truth in his theory is perceived as a willingness to ‘establish a coherent reality’¹³.

Higgins has some objections to the motivational theory of the physiological needs. He argues that if a need is to have motivational power, individuals have to be aware of this need and the need has to be experienced as important. As nowadays our way of living allows some of the physiological needs to be satisfied at some sufficient level, most individuals do not pay so much attention to these needs. Instead they point their attention at other needs which they consider to be more important at the moment. Only when some deprivation is experienced, a need is considered important and individuals are willing to engage in activities that can satisfy it.

Individuals also have strategic preferences about the approach they use to pursue their goals. In order to explain what this means we have to introduce the Higgins's concept of regulatory focus.

Regulatory focus theory

Regulatory focus theory enriches the classical approach-avoidance view by adding that there are different ways in which people approach pleasure and avoid pain. There are two types of regulatory focus – promotion focus and prevention focus¹⁴. Promotion focus requires approaching matches to a goal, achieving some predefined outcome or desired end state. The focus here is on eliminating the discrepancy between the current state and the desired end state.

In contrast to promotion focus, prevention regulatory focus requires different set of actions. When people regulate their behavior with prevention focus they are more concerned about the negative consequences that might occur as a result of their actions. For this reason they are more apt to behave in a manner that will prevent them from making mistakes that would lead to undesired negative outcome. Thus, we can expect that they would prefer as a strategy for pursuing goals a behavior focused on avoiding mismatches.

Higgins explains that for some needs (e.g. nurturance needs) the promotion focus regulation of behavior is required while for others the prevention focus would be more suitable (security needs)¹⁵. When the desired end states are aspirations and accomplishments promotion focus would be the better alternative whereas in cases when the desired outcome refers to responsibilities and safety prevention focus would fit better. The specifics of the situation and task instructions could also induce different regulatory focus. If the desired result is defined in terms gain/nongain this would naturally evoke promotion focus, while defining the aim in terms of

---

¹³ Higgins, E. Tory. *Beyond Pleasure and Pain: How Motivation Works*, Oxford Series in Social Cognition and Social Neuroscience, 1st Edition, (2011), p. 9.

¹⁴ For more information see Higgins, Tory. Beyond pleasure and pain. s.a.: *American Psychologist*, 1280–1300

¹⁵ Higgins, Tory. Beyond pleasure and pain. *American Psychologist*, 52(12):1280–1300, p. 1281.

loss/nonloss would trigger the prevention focus regulatory mechanisms. The same holds for the incentive as well- if the incentive is defined as award, promotion focus mechanisms would be preferred. The reverse is also true – if the incentive is to not lose something if succeed it would evoke prevention concerns.

Similarly to Thorndike, Higgins examines the process of motivation, but he adds up by including the individual differences in personality in the model. This is a step towards elimination of the deficiencies of the learning theories and provides a holistic view that takes into consideration both the situational variables and the individual differences. He sheds some light on the content of motivation, focusing on the desire of individuals to be effective in their lives, to establish the truth, to attain valuable outcomes, and to have control upon situations. He also depicts the mechanism of implementation of motivated behavior. In his view approach and avoidance strategies are adopted in order to eliminate the discrepancy between the actual and the desired self states, and motivation depends on both the characteristics of the situation and the strategic preferences of individuals for promotion or prevention pursuit¹⁶. Thus, his theory successfully consolidate the content and process view of motivation.

Approaches to studying achievement motivation

The achievement motive refers to people's desire for accomplishments. The term need for achievement is introduced by Henry Murray who describes it as 'desire or tendency to do things as rapidly and/or as well as possible'¹⁷. Similarly to Higgins, Murray relates the need for achievement with Ego Ideal – the image of the ideal self-state, that is perceived as the most successful and desired alternative of the self. Murray examines the achievement motive as a personal characteristic, a trait that vary in quantity among individuals. The achievement motive is expressed by the persistence in actions toward achieving a goal; it is exhibited by the determination to compete and win, to overcome external and personal obstacles and to master skills, to manipulate objects of the physical environment, individuals or ideas. It is typical for individuals with high need for achievement to try to do everything well. Henry Murray suggested that the need for achievement can be recognized, by the frequent fantasies of great deeds and accomplishments, as well as the creation of achievement stories in projective tests and plays¹⁸.

McClelland develops his theory of achievement motivation in contrast with the formerly prevalent behavioristic view that characterizes motivation as a result of external rewards and punishments. McClelland view achievement motivation as

---

¹⁶ **Higgins**, Tory. (1997, December) Beyond pleasure and pain. *American Psychologist*, 52(12):1280–1300, p. 1281–1282.

¹⁷ **Murray**, Henry. *Explorations in Personality*, New York: Oxford University Press, 1938, p. 164.

¹⁸ **Murray**, Henry. *Explorations in Personality*, p. 165.

behavioral trait that is possessed in different extent by individuals and determines their behavior in different situations.

According to McClelland people high in need for achievement tend to set to themselves challenging goals that are achievable. They chose moderate difficulty that will push to the limits of their capacity, but these goals will still have probability for success and will provide opportunities for mastering of skills.

According to McClelland the achievement motive develops out of growing expectations¹⁹. He reflects on the achievement motive in line with his view of motives as originating from discrepancies between expectations and perceptions. Generally, individuals possess some knowledge of their surrounding environment. When they encounter a new situations a discrepancy between the extant knowledge (expectancies) and perceptions occurs. This discrepancy provides some opportunities for mastering and new skills acquisition that can induce an achievement motive. However, with time, as individuals accumulate knowledge about the surrounding environment, the discrepancy between expectancies and perceptions gradually diminish. Similarly, the perceived challenge and opportunities for achievement that the situation provides also decrease and eventually vanish. For this reason, an important prerequisite for achievement motivation is the existence of novelty that can catch up with the growing expectations.

So in order to nourish the achievement motive one has to present opportunities for mastery. If these opportunities exceed current capacities, this would produce negative affect and consequently – an avoidance motive. When the optimal level of novelty is presented individuals adopt approach behavior. Thus, in order to develop interest in achievement, one has to set moderate goals, that exceed the present knowledge, but not the abilities to cope with the situation.

Another important remark that McClelland makes is that the achievement motive also requires competing with some standard of excellence imposed by culture/parents. It occurs in situations where affective change results from evaluation of performance.²⁰

The above presented processes are an attempt to outline the mechanism by which the achievement motive is developed. It includes the influence of the environment on the development of the achievement motive and implies that it is not an inborn characteristic, but is formed through a learning process. This view may serve to explain the individual differences in achievement motivation that are presumed to be a result of the situations that individuals encounter.

The achievement motivation literature also distinguish between implicit and self-attributed achievement motives. Human behavior is always a result of the interaction between factors of the external environment and internal dispositions.

---

¹⁹ **McClelland**, David. at al. The achievement motive, New York: Appleton-Century-Crofts, 1953.

²⁰ **McClelland**, David. at al. The achievement motive, New York: Appleton-Century-Crofts, 1953.

It has been hypothesized that the implicit and self-attributed motives represent two different motivational systems that guide behavior in a different way²¹. Implicit motives are non-conscious dispositions to perceive a specific type of stimuli as rewarding and are sensible to the incentives of the immediate environment. As individuals are not aware of their existence, implicit motives can be measured through projective or semi-projective techniques²². Implicit motives produce spontaneous behavior triggered by situational cues and for this reason they are associated with the intrinsic forms of behavior. Self-attributed motives, on the other hand, are conscious and are more attuned to social incentives. Self-attributed motives are related to the way in which individuals view themselves, with their self-image, their values and goals. They are also related to the extrinsic stimuli and are responsible for deliberate choices. Self-attributed motives can be measured by self-report measures. ‘Implicit motives appear to develop via pre-verbal, affect-based socialization experiences, whereas self-attributed motives are thought to develop later in childhood via verbally encoded learning experiences (Thrash & Elliot, 2002, p. 730). Implicit motives are based on affects, whereas self-attributed motives are formed through cognitions. The above presented classification is useful for guiding the measurement of achievement motivation and also helps to understand the process by which achievement motives are induced.

Achievement motivation as motivation for success and motivation to avoid failure

There is a widely accepted view in the literature that there are two aspects of the achievement motive – the motive to achieve and the motive to avoid failure (McClelland: 1953, Capa, Audiffren, Andre, Hansenne, 2011). This view focuses on studying and measuring achievement motivation as a personal trait and is interested in establishing the predominant motive in individuals. MacClelland and Atkinson have adopted this approach – ‘we have found fairly convincing evidence in our own data for two aspects of the achievement motive, one of which seems characterized by defensiveness and a fear of failure, the other by increased instrumental striving and hope of success’²³. These two aspects of the achievement motivation, in line with the McClelland’s motivation theory are developed in two different types of situations in which either a positive affect is induced as a result of successful achievement or negative affect occurs from failure to achieve.

The fear of failure is characterized by emotional reaction to achievement situations and might result in propensity to avoid achievement situations. This is

---

²¹ **McClelland**, David C., Richard **Koestner**, and Joel **Weinberger**. „How do self-attributed and implicit motives differ?“. Psychological review 96.4 (1989).

²² See **McClelland** at. al. (1989), **SCHULER** et al. (2010).

²³ **McClelland**, D. at al. The achievement motive, New York: Appleton-Century-Crofts, 1953.

due to the activation of defensive mechanisms which serve to protect individuals from the possible negative affects that might occur in a situation of failure.

Capa et al. have also reflected on the dual nature of the achievement motive. They conducted a study which aimed to confirm the relationship between the motive to achieve success and the motive to avoid failure. Through confirmatory factor analysis they tested three hypotheses – 1) the two motives belong to a unitary construct and they are opposite to one another; 2) the two motives are independent constructs; and 3) that they are separable factors with weak correlation between them. The results showed that the motive to achieve success and the motive to avoid failure are two separable factors with weak correlation between them²⁴. Elliot and Church also treated the two motive dispositions – to achieve success and to avoid failure as independent constructs²⁵. This actually means that the motive to achieve success and the motive to avoid failure are not part of a single phenomena but are constructs with unique psychological meaning.

Although the motive to achieve success is more easily recognizable construct, people are also motivated by the motive to avoid failure. The motivation to avoid failure is commonly referred to as ‘fear of failure’. The fear of failure leads to the adoption of avoidance related tactics (self-handicapping, performance-avoidance goals), that were found to have negative effect on a broad range of outcomes, such as the selection of tasks, endurance and willingness to spend extra effort, persistence when pursuing a goal and as a result – performance and general self-esteem and well-being²⁶. Fear of failure was found to be widespread among both sexes, and among all ethnic groups²⁷.

Conroy studies the multidimensional aspects of fear of failure accentuating on the fact that there are different types of fear of failure and each of these have unique psychological meaning. Through factor analysis, Conroy found the factors that compose fear of failure and they were organized in a hierarchical structure. There were five lower-order fears that are related with the expectation of specific adverse consequences of failure, and one higher order fear that represents the general fear of failure²⁸. More precisely, the lower-order fears of failure, included in the model were

---

²⁴ **Capa, R., M. Audiffren, N. Andre, M. Hansenne.** Further evidence of independence between the motive to achieve success and the motive to avoid failure: a confirmatory factor analysis. *Psychologica Belgica*, 2011, 51–1, p. 93.

²⁵ **Elliot, A., and M. Church,** ‘A Hierarchical Model of Approach and Avoidance Achievement Motivation’, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1997, Vol. 72, No. 1, 218–232, p. 228.

²⁶ **Elliot, Andrew, Todd Trash.** The Intergenerational Transmission of Fear of Failure, *Society for Personality and Social Psychology, Inc., PSPB*, Vol. 30 No. 8, 2004, 957–971. DOI: 10.1177/0146167203262024, p. 957.

²⁷ **Elliot, Andrew, Todd Trash.** The Intergenerational Transmission of Fear of Failure, *Society for Personality and Social Psychology*, p. 957.

²⁸ **Conroy, David.** The Unique Psychological Meanings of Multidimensional Fears of Failing, *JOURNAL OF SPORT & EXERCISE PSYCHOLOGY*, 2004, 26, Human Kinetics Publishers, Inc., p. 484.

– fear that one might experience shame and feel embarrassed, fear of unpredicted aversive consequence that might occur in future, fear that failure might upset important others, or that important others might lose interest and withdraw their love; and fear that failure would devalue the personal worth. These finding gives a good quantitative view of the reason for which individuals might fear failure that might help to better understand the personality and the individual difference of individuals that fear failure.

To further establish the unique psychological meaning of the lower order fears of failure Conroy conducted a research in which the relationship between the items of the hierarchical model of fear of failure and three constructs – self-talk while failing, achievement goals and contextual motivation was examined. His findings can give some insight on some behavior patterns typical for individuals high in fear of failure.

Conroy found that the fear of having uncertain future – have some adaptive functions in contrast with all other fears of failure that were related with maladaptive forms of behavior (with the fear of shame and embarrassment being the major predictor of maladaptive behavior).

The fear of shame and embarrassment was associated with increased self-blame, avoidance achievement goals and reduced self-affirmation while failing (all of which can be classified as maladaptive forms of behavior). Fear of feeling shame and embarrassment was also associated with the introjection as a form of regulation of behavior. These two variables share a common link – introjection as a form of regulation of behavior functions through the experience of shame or pride of engaging in certain type of behavior.

Individuals higher in fear of devaluing of self also exhibited patterns of blaming themselves when failing. The fear of devaluing of self was also related with amotivation as a form of contextual motivation.

Like the other fears of failure, the fear of having uncertain future was associated with a variety of hostile and self-blaming self-talks, but in contrast with others was related with more self-determined forms of regulation of behavior, such as identification and intrinsic motivation for knowledge and accomplishments. Considering the fact that self-determined forms of motivation are related with greater persistence and endurance of difficulties we can conclude that fear of having uncertain future has some adaptive functions²⁹.

The fear that the important ones might withdraw their love and affection was related with decrease of self-love and increase in self-neglecting. As this form of fear of failure did not demonstrate significant relation with any form of contextual motivation, Conroy concluded that it is rather related with the self-concept than with the motivation of individuals³⁰.

---

²⁹ Conroy, David. The Unique Psychological Meanings of Multidimensional Fears of Failing, *JOURNAL OF SPORT & EXERCISE PSYCHOLOGY*, 2004, 26, Human Kinetics Publishers, Inc, p. 489.

³⁰ Conroy, David. The Unique Psychological Meanings of Multidimensional Fears of Failing, p. 489.

Fears of upsetting important others were associated with hostile self-talks and decreased self-affirmation. This type of FF was not associated with any form of contextual motivation (similarly to the fear of love withdrawal).

The results of this study also demonstrated that individuals tend to treat themselves in relation with the fear of failure that is most typical for them. For example those that fear of their significant others losing interest demonstrated a pattern of self-neglecting; those with high fear of devaluing of the self were apt to criticize themselves. 'This finding was consistent with propositions from cognitive theories of anxiety that thoughts and self-statements often become the source of threat perceived by an individual'³¹.

In the article 'The Intergenerational Transmission of Fear of Failure' Trash and Elliot define the fear of failure as 'an avoidance-based motive disposition in the achievement domain'³². This definition characterizes fear of failure as a personal characteristic that implies some behavioral predispositions in achievement situations. Individuals that possess this dispositional tendency are inclined to avoid failure in achievement environments, because of shame. For those individuals failure is associated with shame and it is this shame exactly what is feared and avoided.

Shame is a negative emotion that is usually experienced as extremely painful. The object of shame is the entire self which is perceived as defective, in a situation where it is exposed in front of a real or imaginary audience. The shame itself is related with avoidance behavior (individuals want to 'hide' from the audience that could abandon it or judge it as bad and not deserving love)³³.

The above presented definitions of shame and fear of failure have implications on the behavior of individuals in achievement settings. Individuals that are high in fear of failure would experience failure as global incompetence and feel that they do not deserve to be loved because of it. The failure for individuals high in fear of failure is also related with expectancies that others will withdraw their love and care. According to Trash and Elliot a person that is high in fear of failure 'experiences anxiety prior to and during task engagement and seeks to protect the self from failure by escaping the situation physically (quitting) or mentally (withdrawing effort) or by pushing hard to succeed (in order to avoid failure)'³⁴.

---

³¹ **Conroy**, David. The Unique Psychological Meanings of Multidimensional Fears of Failing, p. 489.

³² **Elliot**, Andrew, Todd **Trash**. The Intergenerational Transmission of Fear of Failure, Society for Personality and Social Psychology, Inc., PSPB, Vol. 30 No. 8, 2004, DOI: 10.1177/0146167203262024, p. 958.

³³ **Elliot**, Andrew, Todd **Trash**. The Intergenerational Transmission of Fear of Failure, p. 958.

³⁴ **Elliot**, Andrew, Todd **Trash**. The Intergenerational Transmission of Fear of Failure, Society for Personality and Social Psychology, Inc., PSPB, Vol. 30 No. 8, 2004, DOI: 10.1177/0146167203262024, p. 958.

Hierarchical Model of Achievement Motivation

One widely accepted approach of studying achievement motivation, the hierarchical approach recognizes as different constructs achievement motives and achievement goals. Achievement goals are important part of achievement motivation. This is because the ‘achievement motive leads to goal adoption in most cases, it functions through goals and is not capable to guide behavior without the assistance of goals’³⁵. Moreover the two motives that comprise the achievement motivation – the motive to achieve success and the motive to avoid failure are generalized dispositions of individuals that remain stable in time. For this reason some authors posit that their ability to guide and predict behavior is imprecise and it is better to study their situation-based alternative – the achievement goals, as they can be more suitable to predict and explain situation based behavior³⁶. In the hierarchical model achievement motives are distal predictors of behavior, whereas achievement goals are proximal premises of a given set of actions³⁷. In the hierarchical model of achievement motivation motives and goals are working together to regulate human behavior in particular achievement situation.

Historically the model of achievement goals was introduced by Dweck and Elliot. There were two types of goals – performance goals, that focus on exhibiting one’s ability, and avoiding demonstration of lack of ability and learning goals – where the aim is to acquire new knowledge and skills³⁸. Subsequently, Elliot and Church separated performance goals to performance approach and performance avoidance goals. Mastery (learning) goals were still defined as a unitary construct (approach goal)³⁹. Consequently, McGregor and Elliot enriched the model by separating mastery goals to approach and avoidance mastery goals⁴⁰.

The hierarchical achievement goal framework was developed in relation to distinction proposed by McClelland and Atkinson. They conceptualized the need for achievement as a construct that includes both normative and intrapersonal standards, namely, performing well relative to the requirements of the task and/or performing well relative to others (outperforming others)⁴¹.

---

³⁵ **Trash**, Todd, Andrew **Elliot**. Implicit and Self-Attributed Achievement motives: Concordance and Predictive validity. *Journal of Personality* 70:5, 2002, p. 734.

³⁶ See Trash and Elliot (2002), Elliot and McGregor (2001), Dweck and Elliot 1983, Grant and Dweck (2003).

³⁷ **Elliot**, Andrew, Holly **McGregor**. A 2 x 2 achievement goal framework. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 2001, 501–519. doi:10.1037/0022-3514.80.3.501.

³⁸ **Grant**, Heidi, and Carol S. **Dweck**. „Clarifying achievement goals and their impact.“ *Journal of personality and social psychology* 85.3 (2003): 541.

³⁹ **Elliot**, Andrew J., and Marcy A. **Church**. „A hierarchical model of approach and avoidance achievement motivation.“ *Journal of personality and social psychology* 72.1 (1997): 218.

⁴⁰ **Elliot**, Andrew, Holly **McGregor**. A 2 x 2 achievement goal framework.

⁴¹ **McClelland**, David. at al. *The achievement motive*, New York: Appleton-Century-Crofts, 1953.

Elliot and McGregor distinguished between four types of achievement goals: mastery approach, mastery avoidance; performance approach and performance avoidance goals where mastery goals were related with mastery of tasks and performance goals were related with social cognition and represented desire to outperform others, to achieve results better than the results of others. The basis of this distinction is how the need for competence is valenced and defined. The valence is related with the adoption of approach or avoidance behavior, whereas the definition is how individuals measure the need of achievement – in comparison with past performance and personal standards (mastery goals) or in comparison with the performance of others. Individuals view their actions in relation to the possible results and their valence. Valence is represented in terms of the end result which could be either positive – to achieve desirable outcomes (success) or negative (failure). Individuals unconsciously process every bit of information in terms of its valence and this produces predisposition to approach or avoidance behavior.

Eliot and Church posited that the appetitive nature of need for achievement leads individuals to adopt positively valenced achievement goals but does not dictate how competence is to be defined⁴². In this way the need for achievement defines both mastery and performance approach goals. Similarly fear of failure might induce both mastery and performance avoidance goals.

Performance goals are related with the preference to select easy task and the tendency to withdraw efforts in a situation where there is a high perceived possibility to fail. They are also related with lower task enjoyment compared with mastery goals. Mastery goals were theorized to have uniform effect of task mastery in most individuals.

The achievement goals approach builds upon the classical view of approach and avoidance motivation, but also takes into consideration the characteristics of the situation that interacts with the internal dispositions to form achievement goals. It is important to take the characteristics of the situation into consideration because not all situations are capable to invoke the pre-existing achievement motive. Similarly, some settings (such as measurement of performance or competition) might induce strong achievement motive, even for individuals that are low in achievement motivation in general. This approach focuses on the process of motivating individuals for achievement, but still keeps in sight the individual differences. It perceives the motivation process as an active interaction between the situational variables and the inner dispositions, the interaction of which amalgamate into achievement goals.

---

⁴² **Trash, Todd, Andrew Elliot.** Implicit and Self-Attributed Achievement motives: Concordance and Predictive validity. *Journal of Personality* 70:5, 2002, p. 734.

Conclusion

In this article we made an attempt to review and present the major theories concerning motivation and in particular – the topic of achievement motivation. We attempted to track the evolution of the scientific view of the motivation. The importance of the topic of achievement motivation is related with the fact that achievement motivation has significant effect on performance and persistence. We believe that the topic of achievement motivation have some important implications – both theoretical and practical. It not only builds on the existing theoretical knowledge, but also can be applied in a variety of practical spheres – in working environment for motivation of employees, for personal growth and development and as consequence – improvement of the general well being and life satisfaction of individuals.

REFERENCES

- Atkinson** J W 1957 Motivational dererminants of risk-taking behavior. *Psythological Retien*, 64: 359 12.
- Bandura**, A., ‘Self-efficacy: Toward a Unifying Theory of Behavioral Change’, *Psychological Review* 1977, Vol. 84, No. 2, 191–215.
- Capa**, R., M. **Audiffren**, N. **Andre**, M. **Hansenne**. Further evidence of independence between the motive to achieve success and the motive to avoid failure: a confirmatory factor analysis. *Psychologica Belgica*, 2011, Vol. 50, No1, 93–106.
- Cheng**, Yi-Chia, Hsin-te **Yeh**. From concepts of motivation to its application in instructional design: Reconsidering motivation from an instructional design perspective, *British Journal of educational Technology*, Vol 40, No 4 2009, p. 597–605. doi:10.1111/j.1467-8535.2008.00857.
- Conroy**, David, Jason **Willow**, Jonathan **Metzler**. Multidimensional fear of failure measurement: The Performance Failure Appraisal Inventory. *Journal of Applied Sport Psychology*, 2002 Vol. 14, No 2, 76–90.
- Conroy**, David. The Unique Psychological Meanings of Multidimensional Fears of Failing, *Journal of Sport and Exercise Psychology*, Vol. 26, No 3, 484–491.
- Deci**, E.L., R.M. **Ryan**. *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*, Plenum, New York (1985).
- Dweck**, C. ‘Self-theories. Their Role in Motivation Personality and Development’, *Psychology Press*: 1999 , Philadelphia.
- Elliot**, Andrew, Todd **Trash**. The Intergenerational Transmission of Fear of Failure, *Society for Personality and Social Psychology*, Vol. 30, No 8, 2004, 957–971.
- Elliot**, Andrew J., and Marcy A. **Church**. „A hierarchical model of approach and avoidance achievement motivation“. *Journal of personality and social psychology* 72.1 (1997).
- Elliot**, Andrew, Holly **McGregor**. A 2 x 2 achievement goal framework. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2001, Vol. 80, No 3, 501–519.

- Elliot**, Andrew, Holly **McGregor**. 'A 2 x 2 achievement goal framework'. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 2001, 501–519. doi:10.1037/0022-3514.80.3.501.
- Elliot**, Elaine S., and Carol S. **Dweck**. „Goals: an approach to motivation and achievement.“ *Journal of personality and social psychology* 54.1 (1988).
- Grant**, Heidi, and Carol S. **Dweck**. „Clarifying achievement goals and their impact.“ *Journal of personality and social psychology* 85.3 (2003).
- Higgins**, Tory. *Beyond Pleasure and Pain: How Motivation Works*, Oxford Series in Social Cognition and Social Neuroscience, 1st Edition, (2011).
- Maslow**, A. Self-actualization and beyond. In *Proceedings of the Conference on the Training of Counselors of Adults, 1965*, Winchester, MA: The New England board of higher education.
- Maslow**, Abraham. *Motivation and personality*, s. a : Harper & Row, Publishers, Inc., 1954.
- McClelland**, David C., Richard **Koestner**, and Joel **Weinberger**. „How do self-attributed and implicit motives differ?.“ *Psychological review* 96.4 (1989).
- McClelland**, David, Clark **Atkinson**, R., **Lowell**. *The achievement motive*, New York: Appleton-Century-Crofts, 1953.
- McClelland**, David C., Richard **Koestner**, and Joel **Weinberger**. How do self-attributed and implicit motives differ? , *Psychological Review*, 1989, Vol. 96, 690–702.
- McDougall**, William. 'Of the words character and personality.' *Journal of Personality* 1.1 (1932): 3–16.
- Murray**, H. 'Explorations in personality.' (1938), Oxford University Press, New York.
- Murray**, Henry. *Explorations in Personality: a clinical and experimental study of fifty men of college age.*(1938). Oxford, England: Oxford Univ. Press.
- Phan**, HuY. An Integrated Framework Involving Enactive Learning Experiences, Mastery Goals, and Academic Engagement-Disengagement. *A Causal Modeling Examination*, *Europe's Journal of Psychology*, 2014, Vol. 10, No 1, 41–66, doi:10.5964/ejop.v10i1.680.
- Rabideau**, Scott. *Effects of Achievement Motivation on Behavior*, Rochester Institute of Technology.
- Ryan**, Richard, Edward **Deci**. *Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being*, *American Psychologist*, 2000, Vol. 55, No. 1, 68–78.
- Schuler**, J., K. **Sheldon**, St. **Frohlich**. 'Implicit need for achievement moderates the relationship between competence need satisfaction and subsequent motivation', *Journal of Research in Personality* 44 (2010) 1–12.
- Thorndike** Edward. *Education, a first book*, New York: The Macmillan company, 1914.
- Trash**, Todd, Andrew **Elliot**. Implicit and Self-Attributed Achievement motives: Concordance and Predictive validity. *Journal of Personality*, 2002, Vol. 70, No 5, 729–756.
- White**, R., 'Motivation Reconsidered: The Concept of Competence', 1959, Kindle Edition, Myra Sabir, 'Effectance Motivation: A Practical Outcome of Attachment-Focused Integrative Reminiscence', *The International Journal of Reminiscence and Life Review*, 2014, Volume 2, Issue 1, pp. 16–30 'International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences', Elsevier: 2001, ISBN: 978-0-08-043076-8.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

СТРЕС, УДОВЛЕТВОРЕНОСТ ОТ ЖИВОТА И БЛАГОПОЛУЧИЕ

БИСЕРКА ПЕТКОВА ЗАРБОВА

Резюме. Основни психологични конструктори в теоретичното и приложно поле на психологията на здравето са стресът, благополучието, удовлетвореността от живота и чувството за щастие. Изследователският ни интерес е фокусиран върху взаимодействието и динамиката на проявление на проучваните феномени в работна среда, характеризираща се с повишен риск. Цел на настоящето изследване е да проучи взаимовръзката между субективното възприятие за равнището на стрес и благополучие за период от шест месеца, а също така и корелацията с чувството за щастие и удовлетвореността от живота. Проведено е пилотно проучване върху извадка от 90 изследвани лица, 36 от които са мъже и 54 – жени, от 26- до 64-годишна възраст ($M=42.52$; $SD=8.89$), 20 души са несемейни, 70 – семейни. Респондентите работят като пилоти, ръководител полети, административни служители, мениджъри, лекари и научни работници, като 34 души определят професията си като рискова, а 56 като нерискова. За последните шест месеца оценките за нивото на стрес и благополучие са преобладаващи в рамките на средното и малко над средното ниво в скалата на субективните възприятия, като преживяването на благополучие е с по-висока стойност. Получените резултати потвърждават хипотезата за значими положителни корелации на чувството за благополучие с удовлетвореността от живота и щастие, и отрицателни взаимовръзки с равнището на стрес. Установява се, че семейните респонденти са по-удовлетворени от живота, за разлика от несемейните. Не се регистрират значими различия в оценките за субективните преживявания в зависимост от типа професия – рискова и нерискова.

Ключови думи: стрес, удовлетвореност от живота, благополучие, щастие.

Stress, life satisfaction and well-being

Biserka Petkova Zarbova

Abstract. The basic psychological constructs in the theoretical and applied field of Health Psychology are stress, well-being, life satisfaction and feeling of happiness. Our research interests are focused on the interaction and dynamics of these phenomena into work environment with higher risk. The aim of the current research is to identify a correlation between the subjective perception for the levels of stress and well-being within a six month period and a correlation with self-perception for feeling of happiness and life satisfaction. A pilot survey was conducted with a sample of 90 respondents, 36 men and 54 women, aged 26 to 64 ($M=42.52$; $SD=8.89$), 20 people live alone and 70 – have a partner. Respondents work as pilots, air traffic controllers, administrators, managers, doctors and science workers, 34 of them assess their profession as risky and 56 – not risky. For the last six months their estimates for the levels of stress and well-being are predominantly in the middle and the upper part of the scale of their subjective perceptions where the levels of well-being are assessed higher than those of stress. The results support the hypothesis regarding significant positive correlations between well-being and life satisfaction, well-being and happiness and negative correlations with stress levels. It was found that respondents who live with a partner are more satisfied with their life than the ones who live alone. No significant differences were registered in the assessment of subjective perception depending on the type of profession – risky or not risky.

Key words: stress, life satisfaction, well-being, feeling of happiness.

* * *

Въведение

Основни психологични конструкции в теоретичното и приложно поле на психологията на здравето са стресът, благополучието, удовлетвореността от живота и чувството за щастие. Тяхното взаимодействие и динамика на проявление в широк контекст фокусират изследователския ни интерес към тези феномени в работна среда, характеризираща се с повишен риск.

Стресът като феномен присъства неизбежно във всекидневието на съвременния човек. Предвид интензивността и динамиката в стила на живот, особено в по-големите градове, в общественото пространство непрекъснато се обсъжда повишеното ниво на стрес, което се дефинира и като причина за здравословни проблеми от различен характер. Същевременно, основавайки се на разбирането на Х. Селие за стреса като „неспецифичен отговор на тялото на всяко поставено пред него изискване“, може да определим стреса като стимулиращ фактор за личностно развитие и творческо решаване на предизвикателствата (Селие, 1982, с. 22). Тази вътрешно присъща двойственост и противоречивост в проявлението на стреса продължава да провокира интереса към изследване на предпоставките за и ефектите от него, границите на

въздействие и взаимодействието му с други фактори, които оказват влияние върху оптималното психично функциониране на съвременния човек.

В настоящето изследване фокусът е върху взаимодействието между субективното възприятие за преживян стрес и преживяно благополучие за ограничен в рамките на шест месеца период от време. Въпросите, на които се търси отговор, се отнасят до: взаимовръзките между равнището на стрес, удовлетвореността от живота и чувството за щастие, в каква степен демографските характеристики на респондентите диференцират вариациите в изследваните феномени, както и дали типът работна среда и възприятието за работата като рискова има значимо влияние върху удовлетвореността от живота и щастието като компоненти на субективното благополучие.

Подходът на интерпретация на получените данни се основава на разбирането за оценката на изследваните конструкти като индивидуално детерминирани, пречупени през призмата на субективното възприятие за преживяването на стрес и благополучие. Аналогично, субективното чувство за щастие и удовлетвореността от живота са оценени чрез диференцирани от всеки респондент собствени вътрешни критерии, които за изследователя остават в полето на хипотезата. В теоретичен аспект базисни за анализа са когнитивният модел за стреса и хедонистичната парадигмата за субективното благополучие.

Теоретична обосновка

В рамките на когнитивно-транзакционния модел стресът се определя като взаимовръзка между индивида и средата, основана на когнитивната оценка на личността за качествата и възможностите на всеки един от елементите на тази връзка. Р. Лазарус и С. Фолкман дефинират понятието „психологичен стрес“ като „връзката между човека и околната среда, която се оценява от личността, като изпитание, надвишаващо нейните ресурси и застрашаващо нейното благосъстояние“ (Lazarus, Folkman, 1984, p.21) В този смисъл определяща за преживяването на стрес е когнитивната оценка на личността по отношение на следните два аспекта. Първо, средата, възприемана като предизвикателство – стимул за енергия и мобилизиране, или като заплаха, провокираща напрежение и страх от несправяне. Второ, наличните ресурси за справяне в тази среда – съответно, позитивна при наличието на ресурси, и негативна при преценка за дефицити (пак там). Критериите за такъв тип оценка са изцяло субективни – не винаги ясно дефинирани и рационално осмислени, те се базират на актуалния статус, предишния опит и натрупаните знание и мъдрост на личността.

В парадигмата на хедонизма субективното психично благополучието се разглежда като двукомпонентна структура, състояща се от когнитивен и емоционален компонент (Бакрачева, 2010). Когнитивният компонент отразява

удовлетвореността от живота от основните значими области за човека – работа, семейство, социални изяви, свободно време, а емоционалният е измерим в чувството за щастие и съотношението между преживяванията на позитивни и негативни емоции. Е. Динър и колеги дефинират субективното благополучие като „качеството на живот по отношение на наличието и честотата на позитивни и негативни емоции и общата удовлетвореност на човек от живота“ (Diener et al., 1985, p. 71). У. Павот и Е. Динър съставят скала за измерване на субективното благополучие (SWLS), като акцентът при измерването е върху удовлетвореността от живота като съставна част на субективното благополучие (Pavot, Diener, 1993). В структурата на субективното благополучие удовлетвореността представлява дългосрочна визия и оценка на собствения живот според избрани от личността критерии и стандарти. Чувството за щастие има краткосрочна измеримост – то представлява резултат от съотношението на приятни и неприятни емоции в настоящето (Keyes, Shmotkin, & Ryff, 2002).

Удовлетвореността от живота отразява когнитивен процес, тъй като тя е свързана с „глобална оценка на качеството на живот и постижения, които личността ретроспективно определя и сравнява спрямо собствени критерии“ (Diener et al., 1985, p. 71). Тези критерии се формират последователно в процеса на жизненото развитие и под влияние на средата и културата, но въпреки това те не могат да бъдат привнесени отвън и да се зададат като единен стандарт за оценка на личната удовлетвореност. Няма универсални правила, които да съчетават обективните условия и субективната оценка за формиране на чувството за удовлетвореност.

Щастието като емоционално състояние се характеризира с позитивни чувства и емоции на радост, задоволство, наслада, блаженство. То е динамична променлива, варираща във времето. Като философска категория то е израз на най-висше благо и поради това се разглежда като силен мотиватор в човешкото поведение – „повече от всичко друго човек желае да е щастлив“ е заключил Аристотел (Чиксентмихай, 2016, с.9). Като психологичен конструкт то е пречупено винаги през перспективата на личността – никой друг не може да почувства и да знае наличието на това преживяване (Lybomirsky, 2008, p. 32). Субективната измеримост на щастието се разполага в континуум от много ниско до много високо ниво, като единствен надежден източник на информация за степента на проявление на щастието е самоотчет на личността. С. Любомирски, която е автор на скалата за измерване на чувството за щастие, го описва като „преживяване на радост, съдържателност, комбинирано с усещане, че животът е ценен, изпълнен със смисъл и си струва да се живее“ (пак там).

Данни от проведено през 2012 г. изследване в България показват най-ниско ниво на оценка на преживяването за благополучие в страната ни, в сравнение с останалите 28 европейски страни, участнички в проучването (European Social Survey Round 6). Данни от доклад за 2016 г. от проведено от Галъп Интернешънъл проучване поставят България на 129 място от 157

страни от цял свят за преживяването за щастие (World Happiness Report). Въпреки различията в методологията на измерване, резултатите недвусмислено отразяват доминирането на стойности от регистъра на неудовлетворителните преживявания за българската популация. Преобладаващите междукултурни и национални психологически изследвания, проведени по методиката на Е. Динър – Скала за изследване на общата удовлетвореност от живота (SWLS) (напр. Байчинска, 2010; Гарванова, 2015; Diener, 2000) също показват слаба удовлетвореност от живота на съвременния българин.

Цел на настоящето изследване е да проследи равнището и взаимовръзката на субективното преживяване за стрес и преживяването за благополучие сред случайна извадка от българската популация за период от шест месеца, а също така и взаимодействието им с удовлетвореността от живота и щастие.

Изследователски метод

Изследвани лица

Проведено е пилотно проучване върху случайна извадка от 90 изследвани лица, 36 от които са мъже и 54 – жени, от 26- до 64- годишна възраст ($M=42.52$; $SD=8.89$), 20 души са несемейни, 70 – семейни или живеещи с постоянен партньор. Респондентите работят като пилоти, ръководител полети, административни служители, мениджъри, лекари и научни работници, като 34 души определят професията си като рискова, а 56 – като нерискова. Участието на изследваните лица е доброволно, като всички те са поканени в директен контакт или чрез писмо по електронна поща да попълнят въпросника в писмена форма.

Инструменти

Методиката на изследването се състои от четири кратки въпросника за проучваните конструкции.

Скала за измерване на общата удовлетвореност от живота (The Satisfaction with Life Scale (SWLS), създадена от У. Павот и Е. Динър, адаптирана за българската социокултурна среда (Иванов, 2011). Скалата съдържа пет твърдения с петстепенна Ликъртова скала за оценка.

Скала за оценка на субективното щастие (Subjective Happiness Scale (SHS), създадена от С. Любомирски, адаптирана за българската социокултурна среда (Ivanova, Mitev, Karabeliova, 2015). Скалата съдържа четири твърдения с възможности за отговор в петстепенна Ликъртова скала за оценка.

Скала за оценка на субективното преживяване за ниво на стрес за период от шест месеца. Скалата за оценка варира от 1 – много ниска степен до 9 – много висока степен на преживяван стрес.

Скала за оценка на субективното преживяване за благополучие за период от шест месеца. Скалата за оценка варира от 1 – много ниска степен до 9 – много висока степен на преживявано благополучие.

Резултати и обсъждане

Статистическата обработка на данните включва използването на описателни статистики, еднофакторен дисперсионен анализ за независими извадки и корелационен анализ.

Описателни статистики

Въз основа на описателните статистически методи се установяват следните данни. Резултатите от изследването показват, че за последните шест месеца оценките за нивото на стрес и благополучие са преобладаващи в рамките на средното и малко над средното равнище, като преживяването на благополучие е с по-висока стойност. Средната стойност за благополучието при изследваните лица е $M=7,46$, $SD=1,49$, като 80% от отговорите са над средното за скалата ниво на оценката – 5. Отговори в пиковите стойности 9 и 10 дават общо 23,3% от изследваните лица. По отношение на субективното преживяване за стрес средната стойност е $M=6,50$, $SD=2,06$, като 53,3% от отговорите са над средното за скалата ниво на оценката – 5. Отговори в пиковите стойности 9 и 10 дават общо 17,7% от респондентите.

Обобщените субективни оценки за преживяването на благополучие са извън описаната по-горе тенденция от други изследвания за преобладаващи отговори на българите в ниския регистър на измерванията за удовлетвореност, щастие, благополучие. Тази специфика се наблюдава и при резултатите от оценките по скалата за удовлетвореност от живота и скалата за субективна оценка на щастието – средните стойности на отговорите и по двете скали са над средното ниво за скалите. От гледна точка на двете основни стратегии за поддържане на оптимално психично функциониране – чрез промяна на външните условия или чрез вътрешна промяна на интерпретацията на случващото се, тези резултати могат да намерят основание за обяснение и в двете посоки. От една страна, стандартът на живот в по-големите градове (95% от изследваните лица живеят в София или голям областен град) се подобрява под влияние на различен вид финансиране за подобряване на средата (фондове, програми, проекти), достъпност на стоките и услугите като наличие и цена. От друга страна, богатството от информация и знания, с които разполага средно интелигентния човек (86% от респондентите са с висше образование), предпоставя вероятност за наличието на по-широки интереси и по-богат избор от възможности за интерпретация на събитията в живота. Допълнително влияние вероятно оказва и фактът, че всички изследвани лица работят – 64% в държавни структури, а 36% в частната сфера. Това обстоятелство предпоставя статус на относителна стабилност и обезпеченост, визия за времева перспектива в условията на динамично променяща се социоекономическа среда.

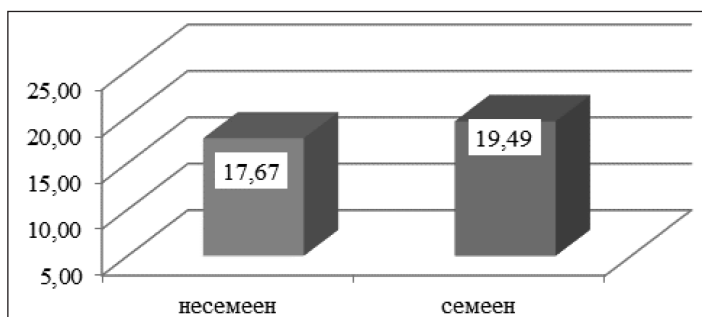

Важно е обаче да се отчете като въздействие и заложеният в изследването шестмесечен времеви период в субективните оценки за преживяванията на стрес и благополучие, което задава обзрима рамка и свързаност в отговорите на респондентите.

Различия в нивата на удовлетвореност, щастие, стрес и благополучие

За проверка на значимите диференциации в равнището на стреса, чувството за щастие и удовлетвореността от живота е приложен еднофакторен дисперсионен анализ за независими извадки. Резултатите са както следва.

При направения дисперсионен анализ се установява, че семейният статус диференцира значимо степента на удовлетвореност от живота ($F_{(89,1)}=4.593$; $p<0.05$), като семейните респонденти са по-удовлетворени ($M=19.49$), за разлика от несемеените ($M=17.67$). Данните са представени на фигура 1.

Фигура 1. Разлики в нивата на удовлетвореност според семейния статус (средни стойности)

Чувството за споделеност на ценности, цели, мечти, ритуали, за съвместно поети рискове и отговорности, за преживени трудности и радости, за житейска перспектива създава устойчива рамка за партньорските взаимоотношения и свързаност между участниците в тези взаимоотношения. В такъв аспект съжителството в партньорство в съвременните социоекономически условия в страната ни може да бъде изведено като предиктор за удовлетвореността от живота. М. Чиксентмихай посочва, че семейството осигурява най-вече „емоционална сигурност“, като обяснението му за това се свързва с „канализирането на психичната енергия и освобождаване на напрежението за правилността на избора и възвръщаемостта на емоционалната инвестиция“, които решението за постоянно съжителство с партньор дава (Чиксентмихай, 2016, с.234). За М. Чиксентмихай качеството на живота на човека зависи в голяма степен от това доколко успява да внесе наслада във взаимодействията си в семейството и да поддържа баланс между предизвикателства и умения или доколко успява да трансформира безнадеждната

ситуация в нова контролируема потокова активност и да извлеча наслада и сила от изпитанията (пак там).

Данните от дисперсионния анализ показват, че полът, възрастта, професията, типа организация (държавна, частна), както и възприятието за рисков характер на осъществяваната дейност не оказват статистически значимо влияние върху субективните оценки за преживяванията на стрес, благополучие, щастие и удовлетвореност от живота. В този смисъл първоначалната хипотеза за рисковата среда като детерминиращ фактор за изследваните конструкти не намери потвърждение в настоящето пилотно изследване. Едно от възможните обяснение може да е от методологичен характер и да се свърже с обстоятелството, че характерът на професията е субективно определян от всеки респондент, което привнася пространство за тълкувания и разминаване в разбирането на параметрите за риск. В този смисъл когнитивната оценка за преживяването на стрес спрямо оценката на професията като рискова може да варира в широки граници и пропорционални отношения, включително обективно рискови професии като ръководител полети, пилот, хирург да бъдат дефинирани като нерискови, а преживяванията на стрес и благополучие от упражняващите ги като невисоки поради разминавания в очакванията.

Корелации между нивата на стрес, благополучие, щастие и удовлетвореност

За проверка на взаимовръзките между изследваните феномени е приложен корелационен анализ, резултатите от който очертават следната картина. Данните са показани в таблица 1.

Установява се слаба негативна корелация между субективните оценки за преживяване на двата измерими конструкта – стрес и благополучие ($r = -0,236$, $p < 0,05$). Тези резултати се вписват в общоприетото разбиране за обратно пропорционалната зависимост между асоциираните със стреса натовареност, трудности и напрежение и преживяването за благополучие, което е семантично относимо към получаването и консумирането на блага и свързаните с това емоции на радост, наслада и задоволство.

Таблица 1. Корелации между нива на благополучие, стрес, удовлетвореност и щастие

	Благополучие	Стрес	Удовлетвореност	Щастие
Благополучие	1	-0,236*	0,606**	0,498**
Стрес		1	-0,276*	-0,318**
Удовлетвореност			1	0,534**
Щастие				1

-p < 0,05; ** -p < 0,01

Констатирана е негативна корелация между субективното преживяване за стрес и щастието ($r = -0,318$, $p < 0,01$), което потвърждава доминиращия в обществото възглед за по-стабилната свързаност между възприятието за стрес и емоции от негативния регистър. Същевременно друга посока на интерпретация може да бъде търсена в отслабване на ефектите на стреса под влияние на доминиращи позитивни емоции. Аналогично на твърдението на С. Любомирски за връзката между социалните взаимоотношения и щастието като двупосочна – „романтичните партньори и приятели правят хората щастливи, но също така е валидно и обратното – щастливите хора е по-вероятно да привличат любими и приятели“ (Lyubomirsky, 2008, p.138).

Негативна корелация се констатира и по отношение на преживяването на стрес и удовлетвореността от живота ($r = -0,276$, $p < 0,05$). Тази връзка може да бъде разглеждана в продължение на предходната корелация и като своеобразна форма на проекция или отражение на актуалното преживяване (на стрес и съпровождащите го емоции) върху процеса на ретроспекция и когнитивна оценка на качеството на живот и постижения – т.е. при доминиращо състояние на стрес ще се понижава удовлетвореността от живота. Получената висока позитивна корелация между щастието и удовлетвореността ($r = 0,534$, $p < 0,01$) е логично потвърждение на общоприетото и популярно разбиране за взаимовръзката на двата конструкта.

Очаквано между удовлетвореността от живота и преживяването за благополучие се установява висока позитивна корелация ($r = 0,606$, $p < 0,01$). Дори и само в семантичен аспект благополучието, асоциирано с „получаването на блага“, рефлектира в когнитивни оценки за удовлетворително качество на живота, отчетено от личността в ретроспекция като налични „блага“, както и обратното – позитивната интерпретация на преживяното и притежаваното от личността в досегашния житейски път предпоставя субективната оценка за актуално преживяване на благополучие. В тази връзка С. Любомирски ранжира *преживяванията* на по-високо ниво от *притежанията* поради няколко обстоятелства. Първо, константността на притежанията, води до по-бърза адаптация към тях. Второ, социалният характер на преживяванията предпоставя, от една страна, възможността да бъдат споделяни и изпитвани отново с други хора, а от друга – по-малка вероятност да бъдат предмет на съпоставка и сравнение с нечии чужди преживявания или с хипотетични такива. Трето, но не на последно място – преживяването като процес интегрира определено ниво на стимулация, предизвикателство и постижение или поражение и последващ такъв цикъл (Любомирски, 2013, с.172).

Заклучение

В заключение получените в настоящето пилотно изследване резултати потвърждават хипотезата за значими положителни корелации на чувството за благополучие с удовлетвореността от живота и щастието, и отрицателни взаимовръзки с равнището на стрес. Съвместното съжителство с партньор се очертава като надежден предиктор за преживяването на удовлетвореност от живота. Оценките на преживяванията за стрес, благополучие, щастие и удовлетвореност от живота, поставени в контекста на шест-месечна времева перспектива, не се влияят значимо от пола, възрастта, образованието на респондентите, типа упражнявана от тях професия и нейния рисков характер. Предмет на бъдещи изследвания и анализи е съдържателната измеримост на понятията и по-детайлното проучване на отделните конструкти и тяхната взаимовръзка.

ЛИТЕРАТУРА

- Байчинска, К.** (2010). Субективното психично благополучие на българина в европейска перспектива, *Психологични изследвания*, 2, с. 199–212.
- Бакалова, Д., Бакрачева, М., Мизова, Б.** (2010). Какво са щастието, удовлетвореността от живота и благополучието за българина днес? *Психологични изследвания*, кн. 2, с. 25–36.
- Бакрачева, М.** (2010). Влияние на възрастта, пола и дохода върху субективното психично благополучие. *Психологични изследвания*, кн. 2, с. 7–16.
- Бакрачева, М., Бакалова, Д., Мизова, Б.** (2014). Влияние на сравнението реална и виртуална среда върху равнището на щастие и удовлетвореност в живота. *Сб. Национален конгрес по психология*.
- Банов, В.** (2011). *Теорията на Р. Лазарус за психичния стрес и стратегии за справяне с него*. <<http://online-psychotherapy.info/psychotherapyonline/Lazarus.pdf>>
- Гарванова, М.** (2015). Изследване на удовлетвореността от живота при съвременния българин в перспективата на ценностите. *Научна сесия „Лидерството в демократична среда: изучаване, преподаване, възпитаване“*. Институт за изследване и развитие на лидерството в информационна среда, Бюлетин № 9. София, 30 януари 2015 г., София: „За буквите – О писменехъ“, с. 97–113. ISSN 1313-8782. <<https://www.researchgate.net/publication/282643575>>
- Иванова, Е.** (2011). Взаимовръзка между Интернет зависимости и благополучие. *Българско списание по психология – сборник научни доклади от VI национален конгрес по психология*, 3–4, София: Изд. на ДПБ, с. 793–800.
- Любомирски, С.** (2013). *Митове за щастието*. София: Обсидиан.
- Селие, Х.** (1982) *Стрес без дистрес*, София, Наука и изкуство
- Чиксентмихай, М.** (2016). *Поток. Психология на оптималното преживяване*. София: Хермес.

- Diener, E., Emmons, R., Larsen, R., Griffin, S. (1985).** The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49, p. 71–75.
- Diener, E. (2000),** Subjective Well-being: The Science of Happiness and a Proposal for a National Index. *American Psychologist*, Vol.11, No 1, 33–43.
- European Social Survey Round 6, 2012 <<http://www.europeansocialsurvey.org/data/download.html?r=6>>
- Ivanova, E., Mitev, K., Karabeliova, S. (2015).** Effects of Personality Traits on Facebook Attitudes and Subjective Well-Being. *Leadership and Organizational Behavior*, Sofia: Sofia University „St. Kl. Ohridski“, 1177–1185.
- Keyes, C., Shmotkin D., Ryff C. (2002)** Optimizing Well-Being: The Empirical Encounter of Two Traditions. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 82, No 6, 1007–1022.
- Lazarus, R., Folkman, S. (1984)** *Stress, appraisal and coping*, Springer Publishing, New York.
- Lyubomirsky, S. (2008).** *The How of happiness*. London: Penguin Press.
- Pavot, W., Diener, E. (1993).** Review of the Satisfaction With Life Scale. *Psychological Assessment*, Vol.5, No 2, 164–172.
- Raghunathan, R. (2016).** *If You're So Smart, Why Aren't You Happy?*, Portfolio/Penguin, New York.
- World Happiness Report. < <http://worldhappiness.report/>>

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВАНИЯ И СТРАТЕГИИ ЗА ЕМОЦИОНАЛНА РЕГУЛАЦИЯ

ЖЕНЯ ЕМИЛОВА МИЛУШЕВА

Резюме. В настоящата статия се прави теоретичен обзор на темата за емоционалната регулация. През последните три десетилетия тази тематика привлича огромен изследователски интерес. Настоящият труд проследява научния дебат за дефиниране на емоционалната регулация и стратегиите за емоционална регулация. Емоционалната регулация е и основен аспект на психичното здраве. Различните стратегии за емоционална регулация според процесния модел на Грос се прилагат по различен начин в различните стадии на емоционално-генеративния процес и имат различни последиствия за психичното здраве. Разглежда се произходът на термина и връзката му със сходни понятия. Социокултурният контекст има важно значение за интерпретация на резултатите за емоционална регулация.

Ключови думи: емоционална регулация, стратегии за емоционална регулация, психично здраве.

Theoretical grounds and strategies for emotional regulation

Zhenya Emilova Milusheva

Abstract. This article provides a theoretical overview of the theme of “emotion regulation”. This field is seen as an important topic throughout psychology in past three decades. It reconstructs the scientific debate on the issue of the defining emotional regulation and strategies for emotional regulation. Emotion regulation is an essential feature of mental health. Different strategies for emotion regulation according to Gross’s process model are useful in different stages of the emotion-generative process and have different outcomes for mental health. The origin of the term was examined and its relation to similar concepts. Social-cultural context is important for interpretation of emotional regulation findings.

Key words: emotional regulation, strategies for emotional regulation, mental health.

Въпросът за регулацията на емоциите във връзка с физическото и психическото здраве, а и с ежедневието на индивида, е сред най-актуалните за различни специалисти в психологическата наука и практика. Това вероятно се дължи на увеличаването на стресовите фактори в съвременното общество, епидемичния растеж на случаите на депресия, тревожност, дисоциативно и психосоматично разстройство, зависимости и по-високата честота на антисоциално поведение (Werner & Gross, 2010; Gross, Jazaieri, 2014).

През последните тридесет години е налице огромен ръст на интереса към емоционалната регулация. Терминът става все по-популярен в психологическата литература. В периода от 1990 до днес драстично се е увеличил броят на публикациите по въпроса за емоционалната регулация (Gross, 2014). Показателен е броят на статиите по темата. В Google научни статии при търсене за конкретен период може да се проследи развитието на изследванията на емоционалната регулация – в периода от 1989 година до 1997 година публикуваните статии варират от 1 до 10, а след 2006 година през всяка следваща година статиите се увеличават значително, което е показателно за значимостта и интереса към темата.

Фигура 1. Брой статии на година в Google Наука, съдържащи "emotion regulation" в заглавието си от 1989 до 15.09.2016 г.

Произход на термина „емоционална регулация“

Вниманието към емоционалната регулация се заражда в сферата на експерименталните изследвания, но постепенно се развива и теорията се разпространява в други сфери като социална психология, психология на развитието, психология на личността, клинична психология, индустриална и организационна психология, психология на здравето, когнитивна психология, културна и диференциална психология. Съвременните изследвания върху емоционалната регулация имат своите основи, свързани с изучаването на психологическите защити, психологическите теории за стреса и справянето с него, теорията за привързаността, както и теорията за емоциите (Gross & Thompson, 2007).

Противопоставянето на чувства и контрол е тема, която има дълбоки корени (Shanker, 2013). Още в Стария завет са описани емоционални борби на първите хора на земята като Адам и Ева, които се поддават на изкушението да опитат ябълката в Райската градина. Техните деца са последователи на примера им и демонстрират неспособност за управление на гнева и силната завист, които имат смъртоносни последствия (Битие 4: 3). Стремещт към регулация на емоциите е присъщ и на древните гърци. Според Платон душата притежава две начала – афективно и разумно. Идеите за образованието на Платон в „Държавата“ се отнасят към стражите и бъдещите управници, които трябва да бъдат възпитани така, че в душите им винаги да управлява разумното начало. Той смята, че в училище децата първо трябва да се научат да овладяват желанията си, после да развият смелостта си и накрая да придобият разум и мъдрост. Ахилевият гняв в епоса „Илиада“ е централният мотив за действие, а постъпките му имат пагубни последствия. В последната си творба „Писма“ римският поет Хораций твърди, че „Гневът е кратка лудост“, сентенция популярна и днес. През 17 век философът Спиноза се интересува от емоциите, описвайки разликите между негативните емоционални състояния (в неговите термини – страсти) и положителните емоции, които имат значение за овладяването или регулирането на страстите (Damasio, 2003). Спиноза смята, че човек трябва да пребори негативната емоция чрез заместването ѝ с по-силна и позитивна.

На по-късен етап емоциите и тяхната регулация са обект на изследване в науката. Гледната точка на Дарвин по отношение на емоционалната регулация се различава и много съвременни теории за емоциите я подкрепят (Зиновиева, 2011). Той смята, че всяка една емоция е важна за индивида, защото организира функционирането му и обслужва специфични функции, координира неговите нужди съобразно характеристиките на средата.

Дефиниране на емоционалната регулация

Разнообразието от термини, свързани с емоционалната регулация, създава известно объркване (Buck, 1990, стр. 330). Емоционалната регулация често

се дефинира чрез разграничаване от справянето, регулацията на настроени-
ята, афекта, защитите (Gross, 1998). В литературата терминът се появява ди-
ректно чрез свързани с него термини – емоционален контрол, регулация на
афектите, управление на емоциите и индиректно като тълкуване на изследва-
нията, свързани с емоционалната регулация.

От опита да се разберат концептуализациите на емоционалната регулация
възникват значими въпроси. Първо, не е ясно дали е възможно да се направи
разлика между преживяването на емоцията и управлението ѝ (Cole и колеги,
2004). Второ, емоционалната регулация е конструктор, който изследва индиви-
дуалните особености в отговорите и управлението на емоционалните стиму-
ли. Начинът, по който всеки отделен човек управлява своите емоционални
реакции, трябва да бъде поне отчасти резултат на неговата уникална личност
и индивидуална история на емоционалните преживявания в съчетание с тем-
пераментови особености и външни социални влияния, подлежащи на бъдещи
проучвания (Calkins, 1994).

За определяне на термина „емоционална регулация“ е важно да се напра-
ви съпоставка с понятието за емоция. Съществува идея сред някои изследова-
тели, че двете понятия са трудно разграничими (Kagan, 1994). Други подкре-
пят тази теза с обяснението, че разбирането за емоцията е толкова ограничено
и пречи да се изведат съществени различия между нея и възможностите за
регулирането ѝ (Cole и колеги, 2004). Според тези автори за осигуряване на
по-голяма научна прецизност и яснота по темата е нужно точно дефиниране
на термина, разграничение между емоциите и възможностите за тяхната ре-
гулация, както и по-добра интерпретация на връзките между валентност на
емоцията, фактори на интерес, информация и данни за доказано реализиран
регулаторен процес.

Ето защо при дефинирането на емоционалната регулация е полезно да
се уточни какво се разбира под емоция. Емоциите възникват, когато дадено
лице се интересува от ситуацията и я оценява като пряко свързана със своите
цели (Frijda, 1988). Това явление включва промени в областите на субектив-
ния опит, поведението и физиологията. Емоциите имат множество компонен-
ти, които се развиват във времето. Според Фрейда и Мескуита регулацията
се осъществява върху всеки един от компонентите на емоциите (Frijda &
Mesquita, 1998). Емоциите са свързани със склонността на индивида към оп-
ределени действия (Зиновиева, 2011). Регулацията им може да доведе до тър-
сене или избягване на определени ситуации, до оценяване на ситуацията по
такъв начин, че емоцията да не бъде засилена или до потискане чрез дадено
действие или лицева експресия. Реализацията на регулацията се случва и чрез
засилване на определена емоция, нейното бурно преживяване и изразяване.

Една от често цитираните дефиниции в литературата за емоционалната
регулация е тази на Джеймс Грос. Според нея терминът може да бъде описан
с процесите, чрез които индивидите повлияват това кои емоции да изпитват,

кога да ги изпитват, как да ги преживяват и изразяват (Gross, 1998). Регулацията на емоциите се осъществява автоматично или контролирано, съзнателно и несъзнателно и в различни етапи на създаването на емоцията.

Томпсън (Thompson, 1994, p. 28) предлага следното определение: „Емоционалната регулация се състои от външни и вътрешни процеси, които отговарят за проследяването, оценката и промяната на емоционалните реакции, особено за интензитета и продължителността на техните характеристики, за да бъдат постигнати нечий цели“. Емоционалната регулация трябва да се разбира функционално по отношение на мотивите и контекста чрез поставянето на акцент върху използването на регулацията за постигане на целите. Емоционалната регулация не винаги означава съзнателни или рефлексивни процеси на планирано поведение на индивида, въпреки че със сигурност обхваща тези процеси. В контекстуален и възрастов план се предполага, че няма по-адаптивно регулаторно поведение, а за да се разбере връзката между специфичните регулаторни реакции и компетенциите на индивида, е необходимо по-внимателно разглеждане на ситуационния контекст. Специфичните поведенчески или емоционални реакции не могат да бъдат определени като присъщи, добри или лоши, от гледна точка на адаптивната функция на емоционалната регулация.

Съзнателна и автоматична емоционална регулация

Повечето проучвания дефинират емоционалната регулация като съзнателен и свързан с усилия процес (Sakakibara & Endo, 2015). Щрак и Дойч описват два системни модела, съобразно които социалното поведение представлява съвместна функция на рефлексивните и импулсивните процеси (Strack & Deutsch, 2004). Рефлексивната система генерира поведенчески решения, които се основават на знания за факти и ценности, докато импулсивната система предразполага към поведение чрез асоциативни връзки и мотивационни насоки.

Други автори също разграничават автоматичните процеси (наричани още несъзнателни, имплицитни или импулсивни) от преднамерените (наричани още контролирани, съзнателни, експлицитни или рефлексивни) процеси (Mauss et al., 2007). Преднамерената преработка изисква концентрация на вниманието, тя е волева и се задвижва от експлицитни цели. За разлика от нея, автоматичната преработка се извършва по инициатива на обикновена регистрация на сензорните входове, което от своя страна активира познавателни структури (схеми, скриптове или понятия), които оформят други психологически функции. Барг и Голвитцер откриват и описват специфични характеристики на автоматичния процес на регулация – липса на субективна информираност, липсата на намерение, висока ефективност и липса на контрол (Bargh & Gollwitzer, 1994).

Грос и Томпсън (Gross & Thompson, 2007) разглеждат континуум от съзнателна, свързана с усилие емоционална регулация до несъзнателна, автоматична емоционална регулация. В подкрепа на това са достиженията на изследователските проучвания на несъзнателната саморегулация (Bargh & Williams, 2007). В обзора си Куул (Koole, 2009) цитира Дейвидсън, който обобщава, че хората използват емоционална регулация непрекъснато. Тя се проявява в разнообразни форми. Авторите определят емоционалната регулация като съвкупност от методи, чрез които хората се стремят да пренасочат спонтанното протичане на емоциите си. Според Мос, Бъндж и Грос автоматичната емоционална регулация се състои от промени (свързани с увеличаване или намаляване) на всеки аспект от нечий емоции, без това решение да е взето съзнателно, без човек да обръща внимание на процеса на емоционална регулация и без да се ангажира умишлено с контрол (Mauss, Bunge, & Gross, 2007). Автоматичната емоционална регулация е възможно да се осъществи след емоцията (в отговор на всички емоционални сигнали и фокусираната върху нея реакция) или преди емоцията да е напълно разгърната (в отговор на ситуационните сигнали и да е фокусирана върху предстоящото).

До даден момент се е смятало, че саморегулацията е изцяло умишлена, съзнателна и преднамерена и по този начин словосъчетанието „автоматичната регулация“ на емоциите би звучала оксиморонна (Strack & Deutsch, 2004). Въпреки това някои автори постулират, че емоциите могат да бъдат регулирани от външната среда. Това е характерно за изследванията в психологията на развитието. Днес много изследователи считат, че има функции, за които хората са убедени, че след като са били обучени вече имат способността да ги осъществяват автоматично и има и други наречани функции от по-високо ниво, за които се смята, че е нужен съзнателен контрол (Bargh & Gollwitzer, 1994). Съществува и идеята, че емоцията на възрастния е един преобладаващо целенасочен процес съвместно на психичната и невробиологичната система, които спомагат за целенасочения контрол на поведението и вниманието (Ochsner & Gross, 2005).

Емоционална регулация и адаптация

Функциите на емоционалната регулация включват задоволяване на хедоничните нужди, подкрепа за изпълнението на конкретни цели и улеснение за цялостната система на личността (Koole, 2009). Регулирането на емоциите има роля за постигане на конкретни цели или функции за индивидите. Емоционалната регулация обхваща усилията на хората да обслужват хедонистични нужди, които са насочени към насърчаване на удоволствието и предотвратяване на болката (Зиновиева, 2011). Задоволяването на потребностите чрез емоционална регулация е адаптивно. То дава възможност на хората да опазват своите ресурси чрез насърчаване на бързото връщане към хедонично

приятни състояния (Panksepp, 1998). Това може да се случва неосъзнато. Грос твърди, че емоциите имат редица важни функции – „готовност за необходими поведенчески реакции, настройка за вземане на решения, подобряване на паметта за важни събития и улесняване на междуличностните взаимодействия“ (Gross, 2014, стр.4). Затова е от значение да се разширят представите за съществени компоненти от човешките емоции, и особено за психологическите механизми, позволяващи тяхното ефективно регулиране.

Емоционалната регулация засяга както позитивните, така и негативните емоции (Gross, 1998). С включването на позитивните емоции се създава ключово различие между емоционалната регулация и справянето като термин, което има отношение само към негативните емоции.

Процесите, чрез които индивидите идентифицират, оценяват и използват стратегии за контрол или влияние върху възникването, преживяването, интензитета и изразяването на емоциите описват емоционалната регулация (Frijda, 1988; Gross, 1998; Masters, 1991; Richards & Gross, 2000).

Липсата на емоционална регулация показва, че съществуващите регулаторни стратегии са неадаптивни и насочват емоцията към неподходящи цели, като по този начин допълнително усилват девиантното и неадаптивно поведение (Cole, Michel, et al., 1994). Нарушената регулация не е свързана задължително с липса на регулация. По-скоро идеята за дисрегулация обхваща регулаторни стратегии, които са нефункционални за конкретния ситуационен контекст или етап на развитието. Концепцията за дисрегулацията допълнително подчертава значението на разбирането за емоционалната регулация като функция на индивидуалните потребности, контекста и мотивите, които се съдържат в него.

Грац и Роумър обобщават, че се разграничават няколко компонента на емоционалната регулация: 1) емоционална осведоменост и разбиране; 2) емоционално приемане; 3) способност за контрол на импулсите и за преследване на желаните резултати, когато се изпитват силни емоции, и (4) способност да се използват подходящи стратегии за регулиране на емоциите и за моделиране на емоционални реакции в съответствие с контекстуалните нужди и цели. Емоционалната дисрегулация възниква тогава, когато дадено лице показва относителна липса на някои от изброените способности (Gratz and Roemer, 2004).

Някои изследователи предполагат, че адаптивната регулация на емоциите се отнася до мониторинг и оценка на емоционалното преживяване, както и модифициране, подчертаване на значението на информираността и разбирането за собствените емоции (Thompson & Calkins, 1996). Адаптивната емоционална регулация се отнася до тези регулаторни стратегии, които са подходящи и функционални спрямо ситуационния контекст. Индивидите с адаптивни стратегии за регулация са считани за добре регулиращи се. Неадаптивната емоционална регулация е свързана с регулаторни стратегии, които

са неподходящи или имат противоположен ефект за ситуационния контекст. Индивидите с неадаптивни стратегии за регулация са считани дисрегулирани или лошо регулиращи се.

Самата емоционалната регулация според някои изследвания не би могла да бъде здравословна или нездравословна (DeSteno и колеги, 2013). Има здравословни и нездравословни стратегии. Засиленото използване на стратегията „преценка“ за пример се свързва с по-висока степен на позитивно настроение и по-ниско отрицателно, докато обратното е било установено за стратегията „потискане“ (Gross & John, 2003). Изследователите предполагат, че тенденцията да изпитат негативни емоции в отговор на своите собствени емоционални реакции е неадаптивно и е свързано с по-големи трудности в регулацията на емоциите (Cole и колеги, 1994).

Дали една стратегия е адаптивна или неадаптивна зависи от контекста, в който е използвана (Sakakibara & Endo, 2015). Няколко изследвания показват, че преоценяването не винаги е адаптивна стратегия. В изследването на Шепс и Мейрън (Sheppes & Meiran, 2007) се оказва, че и двете стратегии – разсейване и когнитивна преценка – в ранен етап на реализацията си имат най-голям успех за емоционалната регулация в интернет пространството. Въпреки възможностите им има момент във времето (или степен на разгръщане на отрицателното преживяване), след който отклоняването на вниманието става по-ефективна стратегия и постига по-бързо възстановяване, независимо от прилагането на стратегията в по-късен етап спрямо преоценката. В тези случаи отклоняването на вниманието е имало незабавен ефект за намаляване на отрицателното преживяване, въпреки че е приложено със закъснение. Когато преосмислянето е използвано също така късно, то е било с по-малък успех в намаляването на негативното преживяване. Стратегията преценка, реализирана на по-късен етап, по същия начин води до намаляване на непринудеността на извличане на щастливи автобиографични спомени. Късно проявената преценка може да покаже някои признаци на ефективност само когато е осигурена възможност за дълга продължителност на регулацията.

Емоционалните промени в много случаи е възможно да не са в резултат на емоционалната регулация и не винаги водят до желаното емоционално състояние. Някои форми на емоционална регулация биха могли да допринесат за създаване на избягвани от потребителите им резултати (Wegner и колеги, 1993). Нежеланите емоции, въпреки положените усилията да бъдат избягвани, са изпитвани от хората. Сюзан Бредли в своята книга показва, че когато хората хронично не са способни да регулират своите емоции, това може сериозно да наруши тяхното психологическо функциониране и да доведе до определени форми на психопатология (Bradley, 2000). Емоциите стават дисфункционални, когато вредят на способността на индивида да се държи адаптивно. Ефективната емоционална регулация се счита за базисна предпоставка за психичното здраве (Rottenberg & Gross, 2003). Изследователите считат, че

емоционалната регулация е свързана с прояви в по-малка степен на неадаптивни поведения и преживявания (Hayes и колеги, 1996). Откритията на този етап дават основание да смятаме, че по-ясното разбиране на емоционалната регулация би могло да доведе до по-добро функциониране на индивида (Gross & Muñoz, 1995).

Трудностите в адаптивната емоционална регулация са свързани с проявата на определени психопатологии, от една страна, а от друга – патологиите се свързват с определени стратегии за регулация (Aldao и колеги, 2010). Въпреки широкото използване на преоценката и приемането в много модели на терапия, тези стратегии показват малка до средна степен на ефективност. Резултатите показват, че най-ефективната стратегия е преживянето, средна до голяма степен на ефективност имат избягването, решаването на проблемите и потискането. При изследването на връзката на нарушенията с различните видовете емоционална регулация се установява, че интернализираните нарушения са по-последователно свързани с регулаторните стратегии, отколкото екстернализираните нарушения. Установено е различие между клиничните случаи или случаите на здрави индивиди, което показва нуждата от различен подход при изследване.

Някои изследователи твърдят, че емоционалната регулация е свързана с повече усилия при реагиране, което доказва, че когнициите, вниманието или поведението са доброволно контролирани (Eisenberg & Spinrad, 2004). Зиновиева цитира изследване на Мишел и колеги, което показва, че могат да се разграничат две страни на обектите на желание – когнитивни и такива, които представляват консумацията на обекта на желанието (Зиновиева, 2011). Много автори застават зад твърдението, че когнитивният подход е основен начин за справяне с емоционално значима информация (Thompson, 1991; Ochsner & Gross, 2005). Когнитивната емоционална регулация се отнася до процеси на вниманието и мисленето, които имат за цел да променят вида, валентността, интензивността и времето на емоционалните реакции (Garnefski и колеги, 2001; Ochsner & Gross, 2008). Има данни, че изборът на когнитивен процес за емоционална регулация играе важна роля за психичното благополучие и реакциите на стреса (John & Gross, 2004).

В едно изследване се разглеждат две хипотези за връзката между емоции и когниции (Egloff & Krohne, 2002). Едната е свързана с идеята, че когнициите зависят от настроението, като съответно негативното настроение води до негативни мисли, а позитивното – до позитивни. Другата хипотеза е свързана с идеята, че хората с отрицателно настроение са склонни да се насочват към разсейващи ги мисли, несъответстващи на състоянието им и така отклоняват вниманието от себе си. За да тестват тези хипотези авторите поставят на изследваните лица когнитивна задача. Успехът в разрешаването ѝ е контролиран от изследователите. По този начин се предизвикват у изследваните лица позитивни и негативни емоционални състояния. При разглеждане на генерираните

мисли след процедурата, резултатите показват категорично, че е налице съгласуваност на мислите със съответната емоционална валентност.

Емоционалната регулация е дефинирана като съвкупност от емоционални, когнитивни, поведенчески и междуличностни умения, които регулират и променят опита и изразяването на човешките емоции (Rothbart & Sheese, 2007). Някои изследователи смятат, че тя се реализира с активирането на цел за промяна на емоционално-генеративния процес и включва мотивирано подчинение на един или повече процеси, които да влияят на възникването на емоцията (Gross и колеги, 2011). Други смятат, че емоционалната регулация не винаги е по-висш процес, който е в противовес с нечий емоции. В много случаи тя се реализира съвместно с другите процеси (Brown, Ryan, & Creswell, 2007).

Вярванията за управляемостта и предсказуемостта, или за „преживяния стрес“ (Cohen, 1988) са централни въпроси в поведенческите науки поради тяхното въздействие върху психичното здраве (Kopp & Réthelyi, 2004). Очснър и Грос (Ochsner & Gross, 2005) описват способността за контрол на емоциите като важна за човешката адаптация. Темата за неврологичните основи на емоционалната регулация са актуални и изследванията на функционалната визуализация при хората позволяват пряко проследяване на стратегиите за контрол, свързани с по-висши когнитивни процеси, трудни за изучаване при отделните индивиди като контролирането на вниманието и когнитивната промяна на смисъла на емоционално наситени с емоции стимули.

Стратегии за емоционална регулация

Джеймс Грос изследва процесния модел за емоционалната регулация. В основата му стои теорията за оценката на емоцията (Gross & Barrett, 2011). Ключов елемент от тях е, че изправени пред едно събитие (било то външно или вътрешно) нечий емоционални реакции са опосредствани от когнитивните оценки (оценки), които човек прави за това събитие. Това предположение се отнася едновременно за положителни и отрицателни събития, както и за положителни и отрицателни емоции, но изследванията обикновено са насочени към по-негативната страна на ситуацията. Тези теоретични положения са илюстрирани на фиг. 2.

Фигура 2. Процесен модел на Грос и Томпсън (Gross & Thompson, 2007, р. 10)

Преживявайки събитие, което задейства емоционален отговор, човек има няколко начина, чрез които променя емоцията (Фигура 2) (Gross, 1998; Gross & Thompson, 2007). Първо той избира ситуация (избор на ситуация). Възможно е да се изправи пред нея или би могъл да промени някои от аспектите на тази ситуация – да модифицира ситуацията, с което да увеличи или намали мотивационното значение и/или съгласуването (промяна). Друг вариант е да се промени фокусът на внимание върху различен аспект от ситуацията – например чрез отвличане на вниманието и/или концентрация (пренасочване на вниманието). Оценката или оценките са последната линия на когнитивна промяна (когнитивна оценка). В крайния етап на процеса е възможна регулация чрез модификация на отговора.

Според процесния модел за емоционалната регулация (Gross, 1998), емоциите могат да бъдат регулирани в една от няколко ключови точки при емоционално-генеративния процес. Изследователите разграничават основно фокусирани върху реакцията от фокусирани върху предходните обстоятелства стратегии (Gross, 1998; Gross & Thompson, 2007).

Фокусираните върху реакцията стратегии за емоционална регулация са насочени главно към емоционалните отговори, след като емоциите са вече генерирани (Mauss и колеги, 2007). Когнитивното ангажиране или оттегляне (например отричане) и поведенческата регулация (например потискането) се осъществяват, след като емоционалната насока е била задействана и се появяват като отговор на емоционалните сигнали.

Фокусираните върху предхождащите обстоятелства стратегии за емоционална регулация са ориентирани предимно към аспекти, които се случват в началото на емоционален процес (Mauss и колеги, 2007). Те включват избор или промяна на ситуация, пренасочване на вниманието или когнитивна промяна. Пример за използване стратегии, които са свързани с фокусиране върху предхождащите обстоятелства е, ако един човек не изпълнява задълженията си и натоварва друг колега с тях, който се чувства ядосан. За да регулира емоциите си, онеправданият служител може преди да се срещне с непоемащия отговорности свой колега да се настрои да не обръща внимание на поведението му, винаги когато е възможно да избягва да е в екип с него – избягване на ситуация. Отклоняването на вниманието от negliжираните задачи би могло да случи, като се опита да погледне от гледната точка на колегата си, за да чувства по-малко гняв – той може да не изпълнява задачите си, защото е в развод или защото заплатата му е недостатъчна, за да покрива разходите на семейството си. С разширяването на кръгозора се променя и смисълът на ситуацията, с което и самата емоции. Тези регулиращи стратегии, които се отнасят до обстоятелствата в даден контекст, се отразяват върху отговора на ситуационни сигнали.

Емоционалната регулация обхваща промени в начина, по който компонентите са свързани помежду си, като например голямо увеличение на физи-

ологичната реакция при липса на поведенческа реакция (Gross, 1998). Тази гледна точка на регулирането на емоцията се отнася към нервната система като множество, частично независими подсистеми за обработка на информация. Всяка подсистема работи със свои специфични входящи данни и дава различни резултати, дори при едни и същи входящи данни. Провокацията в някои случаи би могла да е причина за гняв, дори когато знаем, че не съществува опасност. Взаимосвързаните невронни подсистеми се следят взаимно в различна степен и са в непрекъснато двупосочно възбуждащо или потискащо взаимодействие. Там са двупосочните връзки между лимбичните центрове, които генерират емоция, и коровите центрове.

Процесният модел (Gross, 1998) обръща внимание на целите на емоционалната регулация. Емоционалната регулация винаги е насочена към манипулиране на някоя емоционална реакция. Видът на емоционална реакция, към която е насочена регулацията, отчасти определя как хората преминават през процеса на емоционална регулация. Системата за генериране на емоции, която е насочена към регулиране, служи също като висша разпределяща категория за класифициране на стратегиите за емоционална регулация. Сред трите най-широко изследваните системи за генериране на емоциите са вниманието, когнициите и телесното изразяване на емоциите. Емоционалната регулация насочва към един или повече от тези три най-общии системи за генериране на емоции.

Ричардс и Грос (Richards & Gross, 2000) извеждат афективните последици на емоционалната регулация. Процесният модел на емоционална регулация предполага, че експресивното потискане би намалило паметовите следи за събитията, но не и преосмислянето. Три изследвания проверяват хипотезите. При първото изследване експериментално се манипулира експресивно потискане по време на филм. Резултатите показват, че потискането води до влошаване на паметта за детайлите от филма. При второто изследване се манипулира експресивно потискане и преценка по време на презентация, като се установява, че само потискането е намалило паметта за слайдовете. В третото изследване са проучвани индивидуалните разлики при типично експресивно потискане и преценка и е открито, че потискането е свързано с по-отслабена памет за себе си и обективна памет за разлика от преценката. Като цяло тези изследвания показват, че когнитивните загуби за поддържане на нечие емоционално равновесие варират според това как се реализира регулацията.

Емоционалната регулация обхваща широк спектър от съзнателни и несъзнателни физиологични, поведенчески, социални и когнитивни процеси. Някои стратегии се реализират предимно на когнитивно ниво, като мислене на решения на проблема (Gross & John, 2003).

Съгласно процес-ориентирания модел голям брой стратегии зависят от комбинация на познанието и поведение. На базата на него е възможно да се класифицират стратегиите за емоционална регулация в пет категории, независимо от техните адаптивни и неадаптивни функции (Pena-Sarrionandia и

колеги, 2015). Във Фигура 3 обобщавам представения от Pena-Sarrionandia и колеги модел на класификация на стратегиите за емоционална регулация в следните категории: избор на ситуация, промяна на ситуация, отклоняване на вниманието, когнитивна промяна и модификация на реакцията. Авторите характеризират и категоризират процеса на емоционална регулация, който стои в основата на емоционалната интелигентност. Моделът разглежда стратегиите за емоционалната регулация във връзка с мястото им в процеса на генериране на емоцията. Те могат да бъдат използвани паралелно или последователно във времето.

Избор на ситуация	Промяна на ситуация	Отклоняване на вниманието	Когнитивна промяна	Модификация на реакцията
• точно предвиждане • избор на ситуация • ежедневни разпавии • време за отпускане • избягващо справяне • постоянство • поведенческа неангажираност	• промяна на ситуацията • решаване на проблеми • решаване на проблем (негативно) • търсене на соц. подкрепа • конструктивно решаване на конфликти • решаване на конфликти (избягващо) • решаване на конфликти (доминиращо) • съдържаност	• отклоняване на вниманието • фокусиране върху положителното • преживяне • разсейване • загриженост	• оценка на предизвикателството • оценка на заплахата • само ефикасност • преоценка • адаптивна хумор • неадаптивен хумор • отричане • приемане • когнитивна промяна	• упражненията като стратегия за емоционална регулация • вентилиране • потискане • агресивност • самонараняване • употреба на наркотични вещества • булимия / свръхангажираност с храна

Фигура 3. Обобщение по публикацията Integrating emotion regulation and emotional intelligence traditions: a meta-analysis. (Pena-Sarrionandia, Mikolajczak, & Gross, 2015)

По отношение на разликата между емоционалната интелигентност и емоционалната регулация научните постижения дават повече информация за свързаните с емоционалната регулация процеси, а тези във връзка с емоционалната интелигентност дават данни за последствията от индивидуалните особености в емоционалната регулация върху социалните, здравни, образователни и трудови последици (Pena-Sarrionandia и колеги, 2015). Лицата с висока емоционална интелигентност показват по-ниска емоционална реактивност в сравнение с лицата с нисък коефициент на емоционална интелигентност (Mikolajczak и колеги, 2007). В друго изследване се установява, че емоционалната интелигентност е свързана с различни патерни на използване на емоционална регулация (Pena-Sarrionandia и колеги, 2015). Лицата с високи стойности на емоционална интелигентност определят насоката на своите емоции възможно най-рано, и се излагат предимно на положителни ситуации и по-често се сблъскват, а не избягват отрицателните ситуации, ако това може да доведе до значителни или устойчиви дългосрочни ползи. В негативна си-

туация индивидите с висок коефициент на емоционална интелигентност използват всички възможни средства, за да променят ситуацията и да променят своето емоционално въздействие. Ако е възможно, те директно се опитват да променят ситуацията. Те също така се стремят и да се възползват от възможностите за социална подкрепа. Ако индивидите с високи стойности на емоционална интелигентност не могат да променят ситуацията, те са склонни да се опитат да я преобразуват косвено. Ако няма начин да се промени ситуацията, отвличат вниманието си вместо да преживяват ситуацията отново и отново. Те се стремят да останат уверени в способността си да се справят със ситуацията. Опитват се да променят начина, по който възприемат ситуацията, за да се променя начинът, по който се чувстват във връзка с нея. На тях не им се налага да потискат своите поведенчески емоционални реакции или да анестезират чувствата си с помощта на алкохол, храна или самонараняване.

Заклучение

С приемането на индивида като възможен агент на собствения си емоционален свят започва изучаването на начините, по които хората регулират собствените си емоции. Всяко отделно изследване насочва вниманието към своеобразни аспекти на емоционалната регулация. Тя е разглеждана както като временно състояние, така и като черта на индивида; както като начин за регулация на други психологически процеси, така и като възможност за откриване на индивидуални различия. Проявява се в различни сфери от живота на личността и във всяка възраст. Въпреки спорните моменти в дефинирането на емоционалната регулация изследователите се обединяват около идеята, че различните стратегии за регулация имат своите специфични резултати за благополучието на индивида и проучването на ефектите им е от полза за науката и практиката. Особено значима е ролята на емоционалната регулация за адаптацията към променящата се среда, а от там и за равнището на стрес и психичното здраве на човека.

ЛИТЕРАТУРА

- Зиновиева, И.** (2011). Личност и индивидуалност. София: Издателство на Продукцентски център ЛМ.
- Aldao, A., Nolen-Hoeksema, S., & Schweizer, S.** (2010). Emotion-regulation strategies across psychopathology: A meta-analytic review. *Clinical Psychology Review*, 30(2), 217–237.
- Bargh, J. A., & Gollwitzer, P. M.** (1994). Environmental control of goal-directed action: automatic and strategic contingencies between situations and behavior. *Nebraska Symposium of Motivation*, 41, 71–124.

- Bargh, J.A., & Williams, L.E. (2007).** The nonconscious regulation of emotion. In J.J.Gross (Ed.), *Handbook of emotion regulation* (pp. 429–445). New York: The Guildford Press.
- Bradley, S. J. (2000).** *Affect regulation and the development of psychopathology*. New York: Guilford Press.
- Brown, K. W., Ryan, R. M., & Creswell, J. D. (2007).** Mindfulness: Theoretical Foundations and Evidence for its Salutary Effects. *Psychological Inquiry*, 18(4), 211–237.
- Buck, R. (1990).** Mood and Emotion: A Comparison of Five Contemporary Views (Book). *Psychological Inquiry*, 1(4), 330–336.
- Calkins, S. D. (1994).** Origins and Outcomes of Individual Differences in Emotion Regulation. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 59(2/3), 53.
- Cohen, J. (1988).** *Statistical power analysis for behavioral sciences*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Cole, P. M., Martin, S. E., & Dennis, T. A. (2004).** Emotion Regulation as a Scientific Construct: Methodological Challenges and Directions for Child Development Research. *Child Development*, 75(2), 317–333.
- Damasio, A. (2003).** *Looking for Spinoza: Joy, sorrow, and the feeling brain*. New York: Harcourt, Inc.
- DeSteno, D., Gross, J. J., & Kubzansky, L. (2013).** Affective science and health: The importance of emotion and emotion regulation. *Health Psychology*, 32(5), 474–486.
- Egloff, B. & Krohne, H. W. (2002).** PANAS. Positive and Negative Affect Schedule. In E. Brähler, J. Schumacher & B. Strauß (Eds.), *Diagnostische Verfahren in der Psychotherapie* (pp. 264–266). Göttingen: Hogrefe.
- Eisenberg, N., & Spinrad, T.L. (2004).** Emotion-related regulation: Sharpening the definition. *Child Development*, 75, (2), 334–339.
- Frijda, N. H. (1988).** The laws of emotion. *American Psychologist*, 43,349–358.
- Frijda, N., & Mesquita, B. (1998).** The analysis of emotions: Dimensions of variation. In M.F. Mascolo & S.
- Garnefski, N., Kraaij, V., & Spinhoven, P. (2001).** Negative life events, cognitive emotion regulation and emotional problems. *Personality and Individual Differences*, 30(8), 1311–1327.
- Gratz, K. L., & Roemer, L. (2004).** Multidimensional Assessment of Emotion Regulation and Dysregulation: Development, Factor Structure, and Initial Validation of the Difficulties in Emotion Regulation Scale. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 26(1), 41–54.
- Gross, J. J., Sheppes, G., & Urry, H. L. (2011).** Taking one's lumps while doing the splits: A big tent perspective on emotion generation and emotion regulation. *Cognition & Emotion*, 25(5), 789–793.
- Gross, J. J., & Barrett, L. F. (2011).** Emotion generation and emotion regulation: One or two depends on your point of view. *Emotion Review*, 3, 8–16
- Gross, J.J. (1998)** The emerging field of emotion regulation: An integrative review. *Review of General Psychology*. Vol. 2, 3, 271–299.
- Gross, J. J. (2007).** *Handbook of emotion regulation*. New York: Guilford Press.
- Gross, J.J. (2014)** (Ed.) *Handbook of emotion regulation* (2nd ed.). New York: Guilford
- Gross, J. J., & Jazaieri, H. (2014).** Emotion, Emotion Regulation, and Psychopathology: An Affective Science Perspective. *Clinical Psychological Science*, 2(4), 387–401.

- Gross, J.J., & John, O.P.** (2002). Wise emotion regulation. In L. Feldman Barrett & P. Salovey (Eds.), *The wisdom of feelings: Psychological processes in emotional intelligence* (pp. 297–318). New York: Guilford.
- Gross, J.J., & Munoz, R.F.** (1995). Emotion regulation and mental health. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 2, 151–164.
- Gross, J.J., & Thompson, R.A.** (2007). Emotion regulation: Conceptual foundations. In J.J. Gross (Ed.), *Handbook of emotion regulation* (pp. 3–24). New York: Guilford Press.
- Hayes, S. C., Wilson, K. G., Gifford, E. V., Follette, V. M., & Al, E.** (1996). Experiential avoidance and behavioral disorders: A functional dimensional approach to diagnosis and treatment. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64(6), 1152–1168.
- John, O. P., & Gross, J. J.** (2004). Healthy and Unhealthy Emotion Regulation: Personality Processes, Individual Differences, and Life Span Development. *J Personality Journal of Personality*, 72(6), 1301–1334.
- Kagan, J.** (1994). On the nature of emotion. In N. A. Fox (Ed.), *The development of emotion regulation: Biological and behavioral considerations. Monographs of the Society for Research in Child Development*, 59(2–3, Serial No. 240), 7–24.
- Koole, S. L.** (2009). The psychology of emotion regulation: An integrative review. *Cognition & Emotion*, 23(1), 4–41.
- Kopp, M. S., & Réthelyi, J.** (2004). Where psychology meets physiology: Chronic stress and premature mortality—the Central-Eastern European health paradox. *Brain Research Bulletin*, 62(5), 351–367.
- Masters, J. C.** (1991). Strategies and mechanisms for the personal and social control of emotion. In J. Garber & K. A. Dodge (Eds.), *The development of emotional regulation and dysregulation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mauss, I. B., Bunge, S. A., & Gross, J. J.** (2007). Automatic Emotion Regulation. *Social Pers Psych Compass Social and Personality Psychology Compass*, 1(1), 146–167.
- Mikolajczak, M., Roy, E., Luminet, O., Fillée, C., & Timary, P. D.** (2007). The moderating impact of emotional intelligence on free cortisol responses to stress. *Psychoneuroendocrinology*, 32(8–10), 1000–1012.
- Ochsner, K., & Gross, J.** (2005). The cognitive control of emotion. *Trends in Cognitive Sciences*, 9(5), 242–249.
- Ochsner, K. N., & Gross, J. J.** (2008). Cognitive Emotion Regulation: Insights From Social Cognitive and Affective Neuroscience. *Current Directions in Psychological Science*, 17(2), 153–158.
- Panksepp, J.** (1998). *Affective Neuroscience*. New York: Oxford University Press.
- Pena- Sarrionandia, A., Mikolajczak, M., & Gross, J. J.** (2015). Integrating emotion regulation and emotional intelligence traditions: A meta-analysis. *Frontiers in Psychology Front. Psychol.*, 6.
- Richards, J. M., & Gross, J. J.** (2000). Emotion regulation and memory: The cognitive costs of keeping one's cool. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(3), 410–424.
- Rothbart, M.K., & Sheese, RE.** (2007). Temperament and emotion regulation. In J. Gross (Ed.), *Handbook of emotion regulation* (pp. 331–350). New York: Guilford.
- Rottenberg, J., & Gross, J. J.** (2006). When Emotion Goes Wrong: Realizing the Promise of Affective Science. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 10(2), 227–232.
- Sakakibara, R., & Endo, T.** (2015). Cognitive Appraisal as a Predictor of Cognitive Emotion Regulation Choice. *Japanese Psychological Research Jpn Psychol Res*, 58(2), 175–185.

- Shanker, S.** (2012). Emotion regulation through the ages. In A. Foolen, U. M. Ludtke, T. P. Racine, & J. Zlatev, *Moving ourselves, moving others* (pp. 105–138). Amsterdam: John Benjamins.
- Sheppes, G., & Meiran, N.** (2007). Better Late Than Never? On the Dynamics of Online Regulation of Sadness Using Distraction and Cognitive Reappraisal. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(11), 1518–1532.
- Strack, F., & Deutsch, R.** (2004). Reflective and Impulsive Determinants of Social Behavior. *Personality and Social Psychology Review*, 8(3), 220–247.
- Thompson, R.** (1994). Emotion regulation: A theme in search of definition. In N.A. Fox (Ed.), *The development of emotion regulation: Biological and behavioral considerations* (pp. 25- 52). Monographs of the Society for Research in Child Development, 59 (2–3, Serial No. 240).
- Thompson, R. A., & Calkins, S. D.** (1996). The double-edged sword: Emotional regulation for children at risk. *Develop. Psychopathol. Development and Psychopathology*, 8(01), 163.
- Wegner, D. M., Erber, R., & Zanakos, S.** (1993). Ironic processes in the mental control of mood and mood-related thought. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(6), 1093–1104.
- Werner, K., & Gross, J.J.** (2010) Emotion regulation and psychopathology: A conceptual framework. In A. Kring & D. Sloan (Eds.), *Emotion regulation and psychopathology: A transdiagnostic approach to etiology and treatment*. New York, Guilford Press, 13–37.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

РАЗВИТИЕ НА НАУЧНИТЕ ВЪЗГЛЕДИ ЗА РОМАНТИЧНАТА ЛЮБОВ

МАРТИН ПЕТРОВ ЯНКОВ

Резюме. Статията представява опит да бъдат обобщени централните моменти в развитието на научните теории за романтичната любов. Представени са ранните възгледи на социолозите от 50-те години, теорията на Рубин за любовта и харесването, теорията за шестте любовни стила на Лий, триъгълната теория за любовта на Сърнбърг и теорията на Хетфийлд за състрадателната и страстна любов. Посочени са и скалите за измерване, създадени за проверка на всяка от разгледаните теории. В статията също така са представени примери от българската научна литература по обсъждания въпрос, като по-специално внимание е отделено на разработките на Иван Иванов, Кирил Василев и Стефан Василев.

Ключови думи: любов, романтична любов, любовни стилове, измерване на любовта.

Evolution of scientific understanding of romantic love

Martin Petrov Yankov

Abstract. The article aims to summarize the key stages in the development of scientific theories about romantic love. It presents the views of early sociologists from the 50s, Rubin's theory of love and liking, Lee's theory of six love styles, Sternberg's triangular theory of love and Hatfield's theory of compassionate and passionate love. The article contains information about measurement instruments (scales) for verification of each of these theories. The article also presents examples of Bulgarian scientific theories about love, like the works of Ivan Ivanov, Kiril Vasilev and Stefan Vasilev.

Key words: love, romantic love, love styles, love measuring.

Увод

Интересът към любовта като специфично човешко явление е древен, колкото самото човечество. На нея са посветени безброй много текстове, създадени във всяка епоха и култура от човешката история. Всъщност един от най-старите литературни текстове, запазени до наши дни – шумерският епос за Гилгамеш, датиращ от 18. век преди Христа – не просто засяга темата за любовта, а дори представя три различни лица на любовта: сексуалната любов – с нейна помощ блудницата Шамхат превръща дивия и свиреп полузвяр Енкиду в разумен човек; приятелската любов – тя свързва Енкиду и Гилгамеш във вярна дружба и им помага да преодолеят много изпитания, тя обрича Гилгамеш на вечна скръб след смъртта на Енкиду; и несподелената любов – богинята на любовта Ищар пожелава героя Гилгамеш, но след като той не отвърща на чувствата ѝ, тя изпраща на земята страшния Небесни бик, който да убие Гилгамеш и да опустоши града му.

И днес, тридесет и девет века по-късно, човечеството продължава да се вълнува от темата за любовта. Тя е разглеждана в многообразни форми, съответстващи на времето, във всяка епоха и култура от човешката история. Развитието на науките психология и социология през 20. век съвсем естествено води до появата на нов тип текстове, посветени на любовта. В тях този свръхдревен човешки феномен става обект на нов тип анализи. Изследователите насочват вниманието си към същността и структурата на любовта, към съставляващите я компоненти, към факторите, които ѝ влияят, и процесите, които протичат като резултат от нея.

Настоящата статия се концентрира върху един конкретен аспект на любовта – романтичната любов. Разработката има за цел да представи еволюцията на научните възгледи по темата както в световен мащаб, така и у нас. Сложната природа на романтичната любов едва ли би могла да бъде изяснена в една кратка статия, но настоящият обзор би могъл да спомогне за очертаване на границите на този сложен феномен посредством структуриране на научните възгледи по обсъждания въпрос.

Ранни теории за любовта

Вижданията на учените за това какво представлява романтичната любов търпят сериозна еволюция през последните няколко десетилетия. До края на 50-те години на миналия век социолозите са вярвали, че романтичната любов е явление, присъщо единствено на западната цивилизация (Goode, 1959). Гууд анализира и сравнява възгледите на своите съвременници и достига до заключението, че според изследователите от онази епоха любовта като модел

на поведение се среща само в САЩ, а в другите страни могат да бъдат наблюдавани единствено индивидуални случаи на романтична любов. Социологът посочва, че терминът „любов“ изобщо не се среща в индексите на антропологични учебници и сборници, посветени на различните общества. Гууд предлага едно новаторско за края на 50-те години виждане – той смята, че любовта всъщност е универсално явление, контролирано в различните общества от различни структурни модели (Goode, 1959). В случая е важно е да отбележим, че Гууд разглежда любовта основно като прелюдия към брака и неговият анализ на феномена любов представлява в същността си анализ на методите за уреждане на брак в различните общества. Гууд предупреждава, че любовта е потенциално разрушителна за обществото, особено за по-висшите социални класи, и затова трябва да бъде контролирана.

В края на 50-те учените гледат по-скоро с неодобрение на факта, че младите американци се впускат в подобен начин на живот и се занимават с повърхностни емоции като романтична любов (Hobart, 1958). Хобарт обобщава популярните възгледи в края на петдесетте: според Бъррес романтизмът е причина за проблеми в брака; според Уолър романтичната любов е безотговорно търсене на удоволствия, а нереалистичната идеализация на любовта е естествен резултат от неудовлетворението, което хората изпитват от реалността и брака; Парсън вижда търсенето на романтична любов като част от общата тенденция младите хора да се държат безотговорно и да пренебрегват обществените норми (Hobart, 1958).

Първите скали за измерване на нагласите към любовта са създадени през 40-те и 50-те години и тяхната цел е да проверят доколко нагласите за любовта са предиктор за успешни брачни взаимоотношения (Hatfield, Bensman, Rapson, 2012). Любовта се разглежда в доста тесни параметри – най-вече като прелюдия на брака. По тази причина фокусът не пада върху романтичната любов, а само върху влиянието, което нагласите към любовта оказват върху продължителността и стабилността на брачния съюз.

Представените възгледи и мнения от днешна гледна точка звучат смехотворно и дори нелепо. Те са неоспоримо доказателство, че всяка научна теория е свързана с биографията и културната среда на своя автор. Разглеждането на любовта единствено в ролята ѝ на прелюдия към брака по никакъв начин не е релевантно на настоящата действителност, дори е спорно дали е било напълно съответстващо и на действителността в САЩ през 50-те години на 20. век. Ограниченията на представените текстове биха могли да се припишат на по-глобалните ограничения на науката от онази епоха. Би било неправилно да се каже, че разгледаните социологически статии описват реалността в обществото – те по-скоро представляват съвети и предписания за придобиване и запазване на социално приемлив статут в общността. Осъществяването на контент-анализ на най-популярните художествени произведения – романи, книги, пиеси – в САЩ от 40-те и 50-те години би ни раз-

крило доста различна картина на любовта. За пример може да послужи един от най-популярните американски писатели от онази епоха – Труман Капот. В неговия роман „Други гласове, други стаи“, публикуван през 1948 г., темата за любовта е широко засегната. Там любовта е разгледана по лиричен, емоционален и прочувствен начин, описана е като неугасваща, прераждаща се и „вечнозелена“, изказана е идеята, че „всяка любов, която се таи в сърцето на човека, е естествена и красива“ (Капот, 2010). Топлият прием на романа както сред критиците, така и сред публиката, съчетан с огромния му комерсиален успех, показва, че явно тази визия за любовта по някакъв начин се е свързала с изживяванията и представите на самите читатели. Цитирането на този художествен текст в настоящата разработка няма за цел включването на Капот в обзора на научните възгледи за романтичната любов, а се стреми да покаже, че изложените научни теории за любовта от 50-те години не отговарят на реалното възприятие за любовта на обикновените хора от онази епоха. А когато една психологическа или социологическа теория не успява да отрази правилно тенденциите в обществото, тя следва да бъде отхвърлена.

През 1969 г. Елън Бершийд и Илейн Хетфийлд публикуват „Междупersonално привличане“ (Interpersonal attraction) – първият сборник по социална психология, съдържащ глава, посветена на любовта. В тази глава те изтъкват, че до онзи момент няма проведени почти никакви емпирични изследвания на романтичната любов (Berscheid, Hatfield, 1969). Бершийд и Хетфийлд са принудени да спекулират за природата на любовта на базата на оскъдните проучвания и личния си опит. Авторките предлагат изключително широка дефиниция на понятието „романтична любов“ – „позитивна нагласа на един човек към друг, подобна на приятелството, но по-силна“ (Berscheid, Hatfield, 1969).

Теория за любовта на Зик Рубин

Вижданията за любовта претърпяват драстична промяна в началото на 70-те години. Тя е свързана най-вече с името на Зик Рубин. Рубин забелязва, че в западната култура съществува силна асоциация между понятията „любов“ и „брак“, с което на любовта са дава статус на свързващо звено между личността и обществената структура, и именно поради тази причина психологът намира за странен факта, че не съществуват сериозни изследвания на любовта (Rubin, 1970). Той смята, че любовта представлява интерес като самостоятелен конструкт, който може да бъде изследван и измерван извън връзката си с брака. Авторът дефинира любовта като „нагласа на дадена личност към друга личност, включваща склонност към определени мисли, чувства и поведение“ (Rubin, 1970, стр. 265). Рубин изтъква, че терминът „любов“ е широко понятие и може да има различни измерения – майчинска любов, брат-

ска любов и т.н. и затова предлага още една дефиниция, описваща конкретно *романтичната* любов – „любов между неомъжени хора от противоположния пол, която би могла да доведе до брак“ (Rubin, 1970, стр. 266).

Рубин се стреми да дефинира романтичната любов, като търси приликите и разликите между харесването и любовта. Според концепцията на Рубин романтичната любов се основава на привързване, грижа и интимност. Авторът смята романтичната любов за единен цялостен конструкт, но все пак извежда три важни компонента, които го съставляват: *зависимост и нужда от присъствието на другия, склонност за оказване на помощ и ексклузивност и поглъщане* (Rubin, 1970). Харесването според Рубин включва уважение към другия и високо мнение за качествата на другия.

За проверка на хипотезите си изследователят създава въпросник, известен като Скала за *Любов и харесване (Loving and liking)*. Въпросникът се използва за разграничаване на любовта и харесването и определянето на нивата на всеки от тези два компонента. Състои от 26 айтема, половината измерват любовта, а другата половина – харесването (Rubin, 1970). От 70-те години насам този въпросник е използван в редица изследвания и резултатите в широка степен подкрепят теорията на Рубин и свидетелстват за висока валидност на метода (Graham and Christiansen, 2009). Някои по-късни автори излагат хипотезата, че харесването и любовта са отделни конструкти, но и двете са централни компоненти на романтичната любов (Graham and Christiansen, 2009), докато други смятат, че скалите на Рубин измерват по-скоро дружеската любов, която се схваща като противоположна на страстната любов (Fehr, 1994).

Теорията на Рубин е революционна за времето си, защото представя съвсем нова концепция за научното разбиране на понятието „любов“. Тя отделя любовта от брака и я превръща в самостоятелен конструкт, което е един от най-значимите моменти в цялата история на изследванията на романтичната любов. С това теорията на Рубин се приближава към възприятията на обикновените хора. Фактът, че самият Рубин създава въпросник, с който теорията му може да бъде проверена по емпиричен начин, допринася в широка степен за валидизирането на възгледите му. От днешна гледна точка теорията е сравнително елементарна – все пак тя представя само две измерения на любовта, при това само едно от тях засяга *романтичната любов*. Рубин ни дава идея за това какво *не е* романтичната любов – тя *не е* харесване, *не е* приятелство. Но това, само по себе си, не отговаря на въпроса какво *е* романтичната любов. Нейната същност остава неизвестна. Макар да предлага три компонента на романтичната любов, Рубин не ги разглежда задълбочено, не изследва връзките и зависимостите между тях, а се концентрира върху отделянето на любовта от харесването. Подходът му има огромно историческо значение, но тази теория не е и не би могла да бъде крайна точка в изследванията на романтичната любов.

В следващите години психолозите проявят все по-голям академичен ин-

терес към темата. През 1973 година е публикувана книгата „Цветовете на любовта“ (The colors of love) на Джон Лий, която представлява следващата голяма стъпка в теориите за любовта.

Теорията за шестте любовни стила на Джон Лий

Лий разработва система, при която разделя различните видове любов на основни и вторични, по подобие на основните и вторичните цветове (Lee, 1973). В своята книга „Цветовете на любовта: изследване на начините на обичане“ той предлага три основни и три вторични любовни стила.

Първият основен стил е *Ерос*. Той представлява страстна, еротична любов (Regan, 2006). Най-честият симптом на Ерос е непосредственото и силно привличане, което обичащият изпитва към обичания. Хората с този любовен стил често са привлечени от определен тип физически черти, склонни са да се влюбят от пръв поглед и изпитват силната потребност от ежедневен контакт с човека, когото обичат. Еротичната любов има и силен сексуален компонент. Едновременно с това обичащият търси и емоционална връзка с партньора. Наблюдава се и желание за ексклузивност във връзката – обичащият не иска да споделя любимия човек с други и не изпитва нужда да има други романтични партньори.

Следващият основен стил според Лий е *Лудус* – любов игра. Той се характеризира с липса на обвързване или дори целенасочено избягване на обвързването (Regan, 2006). Обичащите от този тип възприемат любовта като игра, която изисква определен набор от умения и може да бъде играна с няколко партньора по едно и също време. Тези хора не изпитват потребност да включват настоящия си партньор в своите планове за бъдещето и посрещат с притеснение изявената от партньора им нужда от привързаност и близост. Обичащите от този тип избягват честите срещи с партньора и вярват, че измамите и хитростите са допустими инструменти в любовната игра. Подобно на Ерос, Лудус също съдържа силен физически и сексуален компонент. За разлика от Ерос обаче Лудус представлява привличане към широк кръг физически характеристики и в границите на този стил сексът се разглежда като възможност за удоволствие, а не като силно емоционално свързване.

Третият основен любовен тип е *Сторге* – приятелска любов. Лий я описва като „любов без възбуда или безразсъдство“ (Lee, 1973 стр. 77). Тази любов е стабилна и продължителна и в основата ѝ стоят доверието, уважението и привързаността (Regan, 2006). Обичащият не изпитва силно сексуално привличане към другия човек, за него любовта е по-висша степен на приятелството. Обичащите от този тип нямат потребност от секс и изпитват нужда от друг тип дейности с партньора, например разговори, характеризиращи се с обмен на възгледи и идеи.

Вторичните любовни стилове в теорията на Лий представляват микс от основните, но всеки от тях съдържа и свои собствени характеристики, които не произтичат директно от съставлящите го основни стилове (Lee, 1973).

Първият вторичен стил е *Прагма* – прагматична, консуматорска любов. Той съдържа елементи от Лудус и Сторге (Lee, 1973). Прагматичният обичащ има в главата си предварително съставен списък на качествата, които трябва да притежава желаният партньор, и съответно търси партньора така, както прагматичният потребител в супермаркет търси определена стока (Regan, 2006). Прагматичният обичащ с лекота би изоставил партньор, който не успее да отговори на изискванията му.

Вторият вторичен стил е *Мания* – обесивна, награплива, собственическа любов. Тя съдържа елементи от Ерос и Лудус. (Lee, 1973) Хората с този стил отчаяно желаят да обичат и да бъдат обичани, имат нужда от ежедневни срещи с партньора, изпитват силно недоверие към партньора, непрекъснато изискват от партньора да демонстрира своята привързаност. (Regan, 2006). Лий счита, че този стил има потенциала да бъде най-деструктивен и го нарича „ирационален, изключително ревнив, обесивен и често нещастен“ (Lee, 1973, стр. 15)

Последният стил е *Агапе* – алтруистична, освободена от егоизъм любов. Този стил обединява елементи от Ерос и Сторге (Lee, 1973). При тази любов обичащият чувства нужда да полага грижи за партньора, без да очаква реципрочност или награда. Хората с този стил чувстват, че всеки заслужава любов, както и че отдаването на любов и грижи за другите е дълг на всеки зрял човек (Regan, 2006). Обичащите от този тип изпитват дълбоко отношение към личните любовни отношения на другите. Готови са не само да пренебрегнат напълно своите нужди и интереси, посвещавайки се на партньора, а дори да се откажат от връзката с партньор, когото обичат, ако сметнат, че друг човек отговоря в по-голяма степен на нуждите на партньора им. Лий смята, че любов тип Агапе се среща рядко в романтичните връзки, защото самата природа на тези връзки е свързана с баланс на отдаване и получаване (Lee, 1973).

Върху теорията на Лий е изграден може би най-популярният въпросник за измерване на любовта, а именно *Скалата за нагласите към любовта (Love Attitude Scales)* на Клайд Хендрик и Сюзън Хендрик (Hendrick & Hendrick 1986). Тя представлява опит да се провери емпирично теорията на Лий за любовните стилове. Оригиналната скала съдържа 42 айтема, като всеки от шестте любовни стила се проверява с по седем айтема. Поради голямата популярност на метода, впоследствие са разработени разнообразни по-кратки варианти (Graham, 2011). Скалата на Кл. Хендрик и С. Хендрик е използвана многократно в десетилетията след публикуването си и тази огромна база от емпирични резултати дава възможност на съвременните изследователи да се уверят в надеждността и валидността на въпросника (Hatfield et al., 2012).

Теорията на Лий, съчетана с въпросника за емпирична проверка на Хендрик и Хендрик, и до ден днешен представлява може би най-пълнокръвното от психологическа гледна точка виждане за романтичната любов. Силата на тази теория се корени в обстоятелството, че тя не се занимава единствено с даването на абстрактна дефиниция за любовта, а разглежда разликите в конкретните начини, по които хората обичат. Това обръщане на фокуса и насочването му към изживяванията на хората, а не към съставянето на дефиниция на същността на феномена любов, е изключително важно не само в исторически план, а и от съвременна гледна точка, защото то прави теорията на Лий полезна в множество аспекти именно за днешните изследователи и психолози. Въпросникът, както и теорията, по която е съставен той, намират широко приложение в нашето съвремие – не само в академичните изследвания, а и в реалната консултантска практика. Дефинирането на любовния стил на всеки от партньорите в една романтична връзка, както и дискусиата върху резултатите, могат в голяма степен да допринесат за изясняване на причините за проблемите във връзката. Лий издига предположението, че романтичните връзки ще са толкова по-успешни, колкото по-близки са любовните стилове на хората от двойката. Достойнствата на теорията се обуславят от това, че тя е съставена от долу нагоре, тоест изследователят е тръгнал от конкретните наблюдения и на тяхна база е изградил цялостна теория, което днес категорично се приема за по-добрия научен подход. Джон Лий не измисля стиловете на база на личните си усещания, той провежда интервюта с двойки романтични партньори и извлича идеите си от информацията, която получава от изследваните лица. Освен това теорията му има късмета да попадне на автори, които не просто я споделят и доразвиват, а и намират начин да я проверят емпирично. От тази гледна точка приносът на Хендрик и Хендрик в психологическото разбиране на любовта е не по-малък от този на Джон Лий.

Макар да е използвана в съседни страни като Сърбия и Турция, скалата на Хендрик и Хендрик няма официална стандартизация в България. Подобно изследване би могло да обогати разбирането ни за нагласите към любовта на Балканите и да допринесе за изграждането на световна карта на нагласите към любовта.

Триъгълна теория за любовта на Робърт Сърнбърг

В средата на 80-те години разбирането за любовта е доста по-широко и надхвърля тесните рамки на предишните десетилетия. От 1986 г. датира популярната Триъгълна теория за любовта на Робърт Сърнбърг.

Според Сърнбърг любовта може да бъде разбрана в термините на три компонента – интимност, страст и ангажимент/обвързване, които той вижда като страните на един триъгълник (Sternberg, 1986). Компонентът интимност е основно емоционален и включва усещанията за близост и свързаност

в любовната връзка. Компонентът страст е мотивационен и се състои от импулсите, свързани с физическото и сексуално привличане. Компонентът ангажимент/обвързване е предимно когнитивен и представлява както моментната нагласа, че човек е влюбен, така и дълготрайните намерения на личността да поеме ангажименти в любовната връзка.

Стърнбърг използва триъгълна графика за представяне на типовете любов, получаващи се при комбинация в различно съотношение на трите основни компонента. Така той извежда седем типа любов (Sternberg, 1986). Три от тях съдържат само по един компонент. *Страстната любов*, наречена от Стърнбърг „увлечение“, се характеризира със силна страст, но и липса на обвързване и интимност. *Празната любов* включва решението за поемане на ангажимент връзката да се запази, но не съдържа нищо друг. *Харесването* осигурява единствено интимност. Следващите типове съдържат повече от един компонент. В *дружеската любов* например няма страст, но се наблюдават високи нива на обвързване и интимност. *Романтичната любов* съдържа интимност и страст. *Нелепата любов* се основава на страст и обвързване. *Съвършената любов* според Стърнбърг е най-цялостната любов, защото съдържа и трите централни компонента – страст, интимност и обвързване.

За проверка на хипотезите си Стърнбърг създава *Триъгълната скала за любовта (Triangular Love Scale)* (Sternberg, 1986). Скалата съдържа общо 36 айтема и измерва трите фактора – страст, интимност, обвързване – от теорията на Стърнбърг, като всеки от тях се проверява с 12 айтема. По-късните изследвания с метода свидетелстват за висока валидност на скалата, но въпреки това редица изследователи вярват, че айтемите не са коректно разпределени в трите фактора (Graham, 2011).

Теорията на Стърнбърг печели от това, че тя, подобно на тази на Джим Лий, не просто търси академичната дефиниция на любовта, а и се опитва да дефинира различните начини, по които обичат хората. Предимството на този модел е, че макар да е сложен и комплексен, той всъщност е доста лесен за разбиране. Същевременно обаче моделът губи от това, че разглежда любовта по доста математически начин – като прост сбор, съставен от липсата или наличието на три самостоятелни компонента. Подобни подходи невинаги намират приложение дори в икономическата психология, и съответно няма как да разкрият цялостната същност и комплексната структура на начините, по които хората обичат.

Теорията за състрадателната и страстната любов на Илейн Хетфийлд

В началото на 90-те години вече съществуват разнообразни теории за любовта и скали за тяхното измерване. Илейн Хетфийлд, която още от 70-те години изследва романтичната любов, през 1993 г. публикува в съавторство с

Ричард Рапсън книга, посветена на любовта и романтичните връзки, в която разграничава два вида любов – състрадателна и страстна (Hatfield & Rapson, 1993).

Състрадателната любов се характеризира с взаимно уважение, привързаност и доверие. Тя се базира на споделено уважение между партньорите, което се развива и засилва във времето (Hatfield & Rapson, 1993).

Страстната любов от своя страна се характеризира със силни емоции, сексуално привличане и тревожност. Когато тези силни емоции са взаимни, човек се чувства въодушевен и удовлетворен. Несподелената любов поражда усещане за безпомощност и отчаяние (Hatfield & Rapson, 1993). Хетфийлд и Рапсън смятат, че страстната любов е преходна и обикновено трае между шест и тридесет месеца. Изследователите излагат убеждението, че страстната любов се появява, когато културата на обществото поощрява влюбването, когато човекът намери в реалността съответствие на предварителните си представи за идеалната любов, и когато човек изпитва засилена психологическа възбуда в присъствието на друг човек.

В идеалния случай страстната любов преминава в състрадателна, която е много по-продължителна. Според Хетфийлд повечето хора желаят връзка, която комбинира сигурността и стабилността на състрадателната любов със силната емоционална интензивност на страстната любов, но авторката смята, че подобни случаи са рядкост (Hatfield & Rapson, 1993).

Изложените през 1993 г. възгледи на Хетфийлд за страстната любов са резултат от дългогодишни изследвания в областта. Основният въпросник, с който работи Хетфийлд, е Скалата за измерване на страстната любов (Passionate Love Scale). Скалата е създадена от Илейн Хетфийлд и Сюзън Сп्रेхър и цели да измери страстната любов или „силното желание за съюз с друг, независимо дали то е споделено“ (Hatfield & Sprecher, 1986). Въпросникът е еднофакторен и съдържа тридесет айтема. По-късните изследвания потвърждават високата валидност на метода (Graham, 2011). Въпросникът се радва на международно признание и е използван в редица страни в Европа, Азия и Южна Америка (Hatfield et al., 2012).

Съвременни разбирания

В днешно време любовта се схваща като сложно, комплексно явление. Докато по-ранните дефиниции на понятието описват любовта като нагласа или емоция, или физиологична реакция, или склонност към дадено поведение, днес съществува съгласието, че всички тези елементи трябва да бъдат разглеждани едновременно, като сложна функционална цялост (Hatfield et al., 2012, стр. 145).

По-горе беше посочено, че през 1969 г. Елън Бершийд и Илейн Хетфийлд дефинират любовта като „позитивна нагласа на един човек към друг, подобна

на приятелството, но по-силна“. През 2012 г. Илейн Хетфийлд дава нова дефиниция на понятието, която отразява дългогодишното развитие на научните възгледи за характера на любовта – „сложна функционална цялост, съдържаща оценки и мнения, субективни чувства, форми на изразяване, различни психологически процеси, тенденции за действие и инструментално поведение“ (Hatfield et al., 2012, стр. 145).

Любовта в българската научна литература

Един от първите теоретици, занимаващи се със същността и проявлението на романтичната любов в България, е Кирил Кръстев – есеист, изкуствовед и литературен критик. Неговата книга „Съвременната любов“ разглежда любовта като социално явление и анализира промяната в начините, по които хората изживяват и изразяват любовта си през втората половина на трийсетте години на двайсети век (Кръстев, 1938). Книгата спада по-скоро към областта на философията и есеистиката, отколкото към психологията и социологията, затова няма да се спираме подробно на нейното съдържание, но я посочваме като пример за това колко рано въпросът за разбирането на любовта влиза в българската нехудожествена литература.

По-сериозно внимание можем да обърнем на книгата на д-р Иван Иванов „Любов, пол и брак“ (1943). Изложените в нея виждания до голяма степен съответстват на възгледите на западните социолози от 50-те години, представени в началото на настоящата разработка. Иван Иванов разглежда любовта като прелюдия към брака и елемента на брачните отношения и отхвърля всякакви други нейни проявления – *Истинската любов между жената и мъжа трябва неминуемо да доведе до брак. Само с това се оправдава назначението на любовта, определено ѝ от природата. Всеки друг смисъл, даден на човешката любов, е без стойност* (стр. 10).

Иван Иванов смята, че любовта има изцяло биологична основа, че тя започва като „привличане на половете с цел размножаване“. Когато използва понятието „любов“, авторът често има предвид сексуалното привличане между индивиди от срещуположен пол. Затова и книгата, посветена на любовта и брака, разглежда подробно различните механизми на оплождане и размножаване, като започва от едноклетъчните, преминава през животните, и достига до хората. Иванов разглежда факторите, които оказват влияние на половото привличане и посочва, че обонянието, слухът и зрението играят роля за първичното привличане между половете, а вкусът и осезанието – за вторично усилване на това привличане и усилване на половата възбуда. Говорейки за любовта между хората, авторът посочва, че козметиката, скъпоценностите, модата и танците „също влияят върху любовта у човека“.

Освен биологичната основа, Иванов отчита и „духовните елементи“ на любовта и изказва твърдението, че „Човешката любов би могла да се нарече

облагородено полово влечение“ (1943, стр. 69). Авторът разглежда различните модели на поведение, проявявани от влюбените хора, и коментира доколко те подпомагат или пречат на успеха в брачните отношения.

Възгледите на Иван Иванов напълно съответстват на тези на колегите му отвъд океана. В много отношения книгата му представлява синтез между учебник по биология на тема размножаване и наръчник със съвети за успешен брак. От нея обаче можем да си направим заключение за това как се разглежда любовта в българската научна литература от 40-те години – като *свързващото звено между секса и брака*. Любовта се възприема като явление, водещо началото си от физиологичните потребности, което, ако бъде използвано по уместен начин, спомага за социалната реализация и личното благополучие на човека.

Може би най-мощното изследване на любовта в българската научна литература принадлежи на проф. Кирил Василев. Неговата монография „Любовта“, публикувана през 1974 г., представлява задълбочено изследване на романтичната любов, включващо цялостна теория за комплексната същност на този феномен, анализ на популярните научни възгледи от онази епоха, множество примери от интервюта с реални изследвани лица, както и релевантни примери от художествената литература. Монографията има внушителния обем от над 800 страници и е преведена на китайски и руски.

В текста Кирил Василев (1974) стъпва на теориите преди него, но ги надгражда по-доста по-комплексен начин. Авторът използва термина „полова любов“, като с него има предвид не само сексуалното привличане, а „мощното влечение на плътската и духовната жажда“ между мъжа и жената. Подобно на Иван Иванов, Кирил Василев също смята, че любовта започва на биологична основа, че тя „възниква на основа на половото влечение“ между мъжа и жената: „Любовните чувства са функционално зависими от състоянието и дейността на половите жлези, от съществуващата виталност и активност на половата система“ (1974, стр. 49). Кирил Василев обаче изтъква, че любовта има и друг важен аспект, различен от природния – социален и културен. Тя е средство, чрез което човек не само задоволява природните си инстинкти, но и средство на социализация, чрез което личността създава социални връзки в обществото.

Любовта е наистина сложна, многостранна и богата. Нейните корени са в инстинкта, в сексуалното влечение, тласкащо не само тялото, но и психиката на мъжа и жената към особена, интимна, дълбока взаимна асимилация. Но любовта не е нито само инстинкт, (...) нито само плътска жажда. Любовта съединява природната и обществената същност на човека. Тя е комплекс от биологични и социални отношения, от физиологически и психически компоненти, една многостранна и дълбока жизнена диалектика между материята и съзнанието. (стр. 95)

Виждането на Кирил Василев за същността на любовта е много по-сложно отколкото това на авторите от предходните десетилетия. Той прави опит да диференцира многообразните компоненти на половата любов и така извежда шест основни компонента:

- инстинкт – биологичният инстинкт за възпроизводство на човека;
- чувства – специфичните, „действащи с напориста сила“ интимни чувства;
- познавателни компоненти – усещания, възприятия, представи, мисли, идеи, схващания, мечти, блянове;
- воля – волева целенасоченост на желанието – активност, желания, домогвания, стремежи;
- морал – саморегулация на поведението на човека, подтиквана от морална отговорност;
- красота – склонност и възможност за постоянна взаимна естетизация на отношенията между двамата.

Схващанията на Кирил Василев оставят трайна следа в българската научна литература. Десетина години по-късно, през 1985 г., Стефан Василев публикува книгата „Психология на любовта“, издание на Българската академия на науките. В нея той разглежда различните измерения на романтичната любов, както и личностните характеристики, имащи пряко или непряко влияние върху любовния процес. Стефан Василев подкрепя тезата на Кирил Василев, че любовта има два аспекта – биологичен и социален, които се надграждат и допълват, като биологичният възниква пръв. Правейки опит да обобщи разнородните определения на понятието, авторът достига до извода, че *любовта е сложно биологично и социално, материално и идеално, съзнателно и несъзнателно, разумно и неразумно, желано и нежелано, градивно и разрушително, емоционално и интелектуално, нравствено, психологическо, естетическо и прагматическо влечение на мъжа към жената и обратното, което предизвиква крайно интензивни, много важни, понякога решаващи за цял живот преживявания и действия* (Василев, С., 1985, стр. 61).

Както виждаме, определенията на компонентите на любовта при двамата автори в голяма степен се припокриват, макар терминологията да се различава. И двамата говорят за биологичен и социален аспект на любовта. Компонентът „чувства“ при К. Василев, кореспондира с „идеалния“ компонент от дефиницията на С. Василев, който според автора съдържа „комплекс от чувства, страсти и настроения“. Познавателните компоненти от теорията на К. Василев се припокриват със „съзнателния“ аспект от теорията на С. Василев, който включва мислите и възприятията на обичащия. Волевата насоченост на желанието, изтъкната от К. Василев, се припокрива с „желания и нежелан“ аспект на любовта при С. Василев, който съдържа „съзнателни усилия на волята“, действащи понякога против личните желания. „Моралът“ като компонент на любовта при К. Василев не се припокрива директно

с „разумния и неразумния“ аспект при С. Василев, но и двамата съдържат в основата си идеята за саморегулация, повлияна от общоприетите норми на поведение.

Книгите на двамата автори имат и още един общ аспект – и двете разглеждат любовта, изпитвана от мъжа, отделно от любовта, изпитвана от жената. Дефиницията на понятието любов е обща и за двата пола, но конкретните начини, по които се реализира любовното преживяване и по които протича любовната връзка, са различни за мъжа и жената както според Кирил Василев, така и според Стефан Василев.

Трудовете на К. Василев и С. Василев са ценни, защото предлагат сложна, комплексна и изключително детайлизирана визия за същността на любовта като психологически и социален феномен. Но гледани през призмата на днешната научна парадигма, тези теории имат някои недостатъци. Най-същественят от тях е абсолютната им невъзможност да бъдат проверени емпирично. Двата автори илюстрират вижданията си с богат набор от примери както от художествената литература, така и от собствения си опит като изследователи, но дадените от тях примери не са истински емпирични *доказателства*, а само *илюстрации на издигнатите хипотези*.

Друг недостатък от съвременна гледна точка е фактът, че някои аспекти на тези теории от 70-те и 80-те са морално остарели и не могат да бъдат използвани за обяснение на любовта в контекста на съвременното общество. Това в никакъв случай не означава, че трудовете на К. Василев и С. Василев не могат да послужат на изследователите на любовта днес. Просто техните теории са формирани в други социокултурни условия и за да получат емпирично потвърждение днес, е необходимо първо да претърпят известна адаптация, така че да съответстват на съвременния начин на живот.

За жалост подобен опит за адаптация и емпирична проверка на възгледите на К. Василев в съвременна българска среда не е осъществяван. През последните двайсет години темата за любовта остава встрани от интересите на българските изследователи, а дори когато е обсъждана, тя е разглеждана единствено през призмата на популярните западни теории. Това прекъсване на традицията в областта на изследванията на любовта води до заличаване на приноса на автори като К. Василев, чиито трудове остават единствено в старите книги. Пример за това е университетският учебник „Психология на човека“ на Румен Стаматов и Борис Минчев (2003), в който присъства специална глава, посветена на любовта. В главата са представени някои от основните теории за любовта, например триъгълната теория на Сърнбърг и теорията за цветовете на любовта на Лий, цитирани са възгледите за харесването на Робърт Бел и Джон Дейли, но по-ранните български изследователи напълно са изключени от дискусията.

Заклучение

Направеният обзор показва, че научните възгледи за романтичната любов търпят значимо развитие с течение на времето. Ранните теории в България и САЩ са изключително близки по смисъл. Американските социолози от 50-те години и българските изследователи от 40-те виждат любовта като прелюдия към брака и разглеждат любовните отношения единствено в контекста на брачните отношения. С течение на времето понятието „любов“ се откъсва от обвързаността си с брачната институция и поема по различни пътища. Докато българските изследователи се стремят да дадат възможно най-богата дефиниция на разглеждания феномен и да представят всички възможни аспекти на любовта, то американските учени, отчитайки комплексната структура на този конструкт, наблягат по-скоро върху изготвянето на опростен модел на романтичната любов, който може да бъде емпирично проверен. В световен мащаб най-широко приложение намира теорията за любовта на Джон Лий, измервана с въпросника на Хендрик и Хендрик. Тази *Скала за нагласите към любовта* е популярна не само сред западните изследователи, но и на Балканите, и в последните години е била прилагана в редица страни, между които Сърбия и Турция.

Бъдещите изследвания на романтичната любов на територията на България биха могли да почерпят много както от вижданията на западните автори като Джон Лий, така и от разработките на българските изследователи като Кирил Василев. Подобно бъдещо изследване, съчетаващо достиженията на световната наука с вижданията на местните автори, би представлявало ценна стъпка в развитието на научното разбиране на романтичната любов не само в български, но и в международен аспект.

ЛИТЕРАТУРА

- Капоти**, Т. (2010). *Други гласове, други стаи*. София: Колибри.
- Кръстев**, К. (1938). *Съвременната любов*. София: Добромир Чилингиров.
- Иванов**, И. (1943). *Любов, пол и брак*. София: Глобус.
- Василев**, К. (1974). *Любовта*. София: Наука и изкуство.
- Василев**, С. (1985). *Психология на любовта*. София: Българска академия на науките
- Стаматов**, Р. & Минчев, Б. (2003) *Психология на човека*. Пловдив: Хермес.
- Berscheid**, E., & Hatfield, E. (1969). *Interpersonal attraction*. New York: Addison-Wesley.
- Fehr**, B. (1994). Prototype-based assessment of laypeople's views of love. *Personal Relationships*, 1, 309–331.
- Goode**, W. J. (1959). The theoretical importance of love. *American Sociological Review*, 24, 38–47.

- Graham, J. M.** (2011). Measuring love in romantic relationships: A meta-analysis. *Journal of Social and Personal Relationships*, 28, 748–771.
- Graham, J. M., & Christiansen, K.** (2009). The reliability of romantic love: A reliability generalization meta-analysis. *Personal Relationships*, 16, 49–66.
- Hatfield, E., Bensman, L., & Rapson, R. L.** (2012). A brief history of social scientists' attempts to measure passionate love. *Journal of Social and Personal Relationships*, 29, 143–164.
- Hatfield, E., & Rapson, R. L.** (1993) *Love, sex, and intimacy: Their psychology, biology, and history*. New York: Harper Collins.
- Hatfield, E., & Sprecher, S.** (1986). Measuring passionate love in intimate relations. *Journal of Adolescence*, 9, 383–410.
- Hendrick, C., & Hendrick, S.** (1986). A theory and method of love. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 392–402.
- Hobart, C. W.** (1958). The incidence of romanticism during courtship. *Social Forces*, 36, 362–367.
- Lee, J. A.** (1973). *The colors of love: an exploration of the ways of loving*. Don Mills, Ontario: New Press.
- Regan, P. C.** (2006). Love. In R. D. McAnulty & M. M. Burnette (Eds.), *Sex and sexuality: Vol. 2. Sexual function and dysfunction* (pp. 87–113). Westport, CT: Praeger.
- Rubin, Z.** (1970). Measurement of romantic love. *Journal of Personality and Social Psychology*, 16, 265–273.
- Sternberg, R.J.** (1986). A triangular theory of love. *Psychological Review*, 93, 119–135

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

ЕФЕКТИВНОТО ЛИДЕРСТВО ЗА КУЛТУРА НА БЕЗОПАСНОСТ В РАБОТНАТА СРЕДА

МАРТИНА ВАЛЕРИЕВА ТРУШЕВА – НАЙДЕНОВА

Резюме. Културата на безопасност често се разглежда като подмножество на организационната култура. С други думи тя е организационна култура, която оформя възприятието за безопасност и дейността на служителите по отношение на безопасността. Самата култура е резултат от сложен групов процес на научаване, който частично се повлиява от лидера. Ефективното лидерство от висшия мениджмънт е ключова характеристика на положителната култура на безопасност, тъй като определя как от всички служители в организацията се очаква да действат по въпросите за безопасността. Като най-важен аспект на лидерството е определено умението да се създава и управлява културата. В настоящата статия се прави синтетично представяне на наличните теоретични постановки по проблема, чрез извеждането на най-ключовите му характеристики.

Ключови думи: култура на безопасност, лидерство за безопасност, ефективно лидерство.

Effective leadership for safety culture at work

Martina Valerieva Troucheva – Naydenova

Abstract. Safety culture is often seen as a subset of the organizational culture. In other words, it is organizational culture that shapes the perception of safety and activity of employees in terms of safety. Culture is the result of a complex group learning process, which is partially influenced by the leader. Effective leadership from senior management is a key feature of a positive safety culture as it determines how everyone else in the organization is expected to act on safety issues. The most important aspect of leadership is the ability to create and manage culture. This article attempts to analyze some existing theoretical formulations on the issue by putting some key features.

Key words: safety culture; safety leadership; effective leadership.

Културата на безопасност често се разглежда като подмножество на организационната култура. С други думи тя е организационна култура, която оформя възприятието за безопасност и дейността на служителите по отношение на безопасността. Културата може да се разглежда като елементите на дадена група или организация, които са най-стабилни и неподатливи. Самата култура е резултат от сложен групов процес на научаване, който частично се повлиява от лидера, а като най-важен аспект на лидерството често е определено умението да се създава и управлява културата. Още по-голяма е отговорността на лидера, когато този процес трябва да се осъществява в условията на култура на безопасност.

Е. Шайн (Schein, 2010) отваря темата за предизвикателствата пред лидерството и способността на лидерите да възприемат ограниченията на собствената си култура, за да съумеят да развият адаптивна култура по начин, който да осигури на групата оцеляване в непрестанно изменящата се заобикаляща среда. „Лидерът може да налага нови начини за правене на нещата, може да поставя нови цели и средства, и може да променя системите за възнаграждане и контрол, но нито една от тези промени ще доведе до културна промяна, освен ако новият начин на правене на нещата наистина работи по-добре и осигурява на членовете нов набор от споделен опит и умения“ (Schein, 2010, с. 312), който в крайна сметка да доведе до желаната промяна.

Културата на безопасност е въпрос, характеризиращ се с наличието на множество отговори в научната литература. Кокс и Кокс определят, че „културата на безопасност отразява нагласите, вярванията, възприятията и ценностите, които служителите споделят с оглед на безопасността“ (Cox & Cox, 1991 по Wiegmann et al., 2007, с. 4).

Съществува общо разбиране, че културата на безопасност е многоизмерно понятие, но няма консенсусно определение по отношение на характеризиращите го фактори. Техният брой често варира, но почти винаги включва такива фактори, като отговорно управление, удовлетвореност от работата, индивидуална отговорност, лидерски стил и комуникация, повишено внимание към рисковете, както и поемане на рисковете.

От изложените постулати възникват някои основни въпроси: *какво е характерно за една култура, осигуряваща здраве и безопасност, и какви са нужните характеристики на лидерите по отношение на създаването на такава култура?*

В настоящата статия се представят в синтетичен вид някои ключови теоретични постановки по проблема за ефективното лидерство за безопасност, и е направен опит за извеждането на основни негови характеристики в условията на културата на безопасност, като отговор на поставените по-горе въпроси.

Култура на безопасност

„Културата на безопасност в организацията е продукт на индивидуални и групови ценности, нагласи, възприятия, компетенции, и модели на поведение, които могат да определят ангажираността към нея, както и стила, и ползата от система за управление на здравето и безопасността в организацията.“ (ACSNI Human Factors Study Group, HSC, 1993 по Flynn & Shaw, 2008, с.34).

„Културата на безопасност е понятие, което може да се използва за анализ и обяснение на основната логика на организационно поведение, особено когато организацията функционира с отношение към безопасността“ (Oedewald et al., 2015, с.13).

В своята книга, „Безопасността е важна! Наръчник за здраве и безопасност при работа“ (Safety Matters! A Guide to Health & Safety at Work), Флин и Шоу (Flynn & Shaw, 2008) очертават значението на *психологическите, поведенческите и ситуационните аспекти*, модел, взиман от Гелър (Geller, 2001), и описващ съответно това: как хората се чувстват, често определяно чрез *организационния климат*; какво правят или свързаните със сигурността действия и поведение; и това, с което самата организация разполага – политики, процедури, регламенти, организационни структури и системи за управление (Flynn and Shaw, 2008).

Някои изследователи определят формирането на позитивна култура на безопасност чрез развитието на доверие, отдаденост и взаимно разбиране на всички организационни равнища. Фактори като управленска отговорност, индивидуална отговорност, удовлетвореност от труда и комуникация се разглеждат като значими за културата на безопасност. Неизменно е присъствието на лидерските аспекти сред допринасящите за развитието на култура на безопасност фактори (Cooper, 2000; Krause, 2005; Flynn & Shaw, 2008; Oedewald et al., 2015).

Описаното дотук е условие за възникване на ангажираност и адекватен **стил на управление** на здравето и безопасността в организацията. Организации, с присъстваща позитивна култура на безопасност трябва да се характеризират с комуникации, основани на взаимно доверие, със споделени разбирания за значението на безопасността и с доверие в ефективността на превантивните мерки. Елементи, чието присъствие трябва да се осигурява и поддържа от един ефективен лидер.

Характеристики на културата на безопасност в организацията

През март 2011 г., след аварията в АЕЦ Фукушима, Комисията за ядрено регулиране издава официална декларация за политиката на култура на безопасност, която предоставя очакването, че индивиди и организации, извършващи регламентирана дейност, създават и поддържат положителна култура на

безопасност. И докато Комисията за ядрено регулиране цели осигуряването на радиационна безопасност, тази декларация описва някои личностови и организационни *характеристики*, които присъстват в *позитивната култура на безопасност*. Сред тях можем да открием *лидерските ценности и действия за безопасност*, описващи ангажимента на лидерите към безопасността при своето поведение и вземане на решения (NRC/Final Safety Culture Policy Statement, 2011, с. 34777).

В Центъра за индустриални изследвания VTT във Финландия е разработен метод за оценка на културата на безопасност, наречен МИКБ (Модел на интегрирана култура на безопасност – DISC), базираща се на някои основни характеристики на организационната култура. Идевалд и сътр. (Oedewald et al., 2015) извеждат наличието им като добър потенциал на организацията за безопасност. Характеристиките са обособени като дейности, които една организация трябва да извършва, за да развие добра култура на безопасност, сред тях, разбира се, и *ефективното управление и лидерство за безопасност* (Oedewald et al., 2015, p. 19).

Управлението на безопасността и лидерството за безопасност отразяват начина, по който съображенията за безопасност са включени в управлението на процеса на вземане на решения. Функцията им включва: събиране на информация и очакване на обратна връзка; изясняване на очакванията; комуникация по въпросите за безопасността; и осигуряване на актуално управление по отношение на начина, по който се извършва работата в съответната област. Авторите са на мнение, че силните лидери са тези, които въвеждат култура на безопасност в организациите си и интегрират превантивните мерки в бизнес стратегии, процеси и изпълнения (пак там).

Ефективното лидерство за безопасност

Ефективното лидерство от висшия мениджмънт е ключова характеристика на положителна култура на безопасност, тъй като определя как всички останали в организацията се очаква да действат по въпросите за безопасността (Cooper, 2001, с.30)

По своята същност *ефективното лидерство за безопасност* изисква от висшето ръководство развитие и прилагане на стратегически план за безопасност, който да улавя сърцата и умовете на служителите в организацията (Cooper, 2001). То изисква и лична демонстрация на вълнение и ентузиазъм за промените и моделите на поведение, които останалите се очаква да следват. И всичко трябва да се прави чрез оптимизация на ресурсите на организацията с цел подсигуриране на продуктивна, но безопасна работна атмосфера.

Д. Купър (Cooper, 2001) подчертава необходимостта от наличието на два основни фактора за ефективното лидерство при развитието и поддържането на позитивна култура на безопасност. А те са: *грижовно поведение и контро-*

лиращо поведение (Соорег, 2001, с. 31). Грижовното поведение се отнася до: благосъстоянието на хората; подпомагането им, когато е необходимо; установяване на добри отношения с подчинените; създаване на добра двупосочна комуникация; общодостъпност. Контролът се свързва с поставяне на целите, поддържане на стандарти за изпълнение на дейността, разясняване на работните роли, очаквания и отговорности на хората и мотивирането им да следват правилата и процедурите (пак там).

Може да се определи, че по отношение на поддържането на добро равнище на безопасност на организационната култура е необходимо да се осигурява добър баланс между така посочените от Купър два фактора. Те не се различават коренно от общоизвестните фактори, определящи ефективно лидерско поведение, но тук можем да твърдим, че за реализирането на позитивно ниво на безопасност е необходимо симултанното действие и на двата фактора, като необходим минимум.

Лидерство и безопасност и здраве при работа (БЗР)

Здравето и безопасността в работната среда не са просто един списък с процедури и мерки за сигурност, които се прилагат. Служителите също трябва да допринесат за оформянето на вътрешната политика на компанията в тази посока. Тук обаче е необходима способността за мобилизиране на служителите около идеята за безопасност и здраве при работа. За да е налице подобна способност, са необходими добри лидери, умеещи да мотивират своите колеги. Освен мотивацията, необходимо условие е самият лидер да е интернализирал ценности по отношение на безопасната работа и здравето на служителите. Неговата роля е да заразява по посока на тази идея.

Общоизвестно е, че терминът *лидерство* се отнася до формалната и йерархична роля в организациите, който препраща към процес на социално влияние сред група от хора. Лидерството може да съществува без формална и йерархична роля, но трябва да е ясно, че не може да е налице форма на лидерство без упражняване на морална власт и без желание за повлияване на ценности и поведение, отнасящи се, в конкретния случай, до безопасност и здраве при работа (БЗР). От друга страна, силата и влиянието на един лидер не са достатъчни за коренни промени в тази посока. За осъществяването на промени от такъв мащаб управлението на една организация трябва да бъде подкрепяно от лидерите от по-ниско равнище.

Осъзнаването на предходното довежда, през последните години, до все повече обучения и конференции за работодатели от различни бизнес кръгове, целящи да изяснят функцията на един ефективен лидер за безопасност и здраве на работното място.

През 2012 г., Европейската агенция за безопасност и здраве при работа публикува доклад – „Лидерство и безопасност и здраве при работа: Експер-

тен анализ, фокусиран върху факторите за успех, свързани с управлението на предприятията“. В доклада се прави преглед на наличната литература за управлението на БЗР и се анализират резултатите от шестнадесет разгледани казуса от компании в ЕС, като се извеждат фактори за успех и се предоставят примери за ефективно лидерство за БЗР (Kaluzna et al., 2012).

След литературно проучване, анализът извежда *пет основни принципа* на ефективното лидерство за култура на безопасност: сериозно поета отговорност за създаване на превантивна култура; приоритизирани и последователно прилагани политики на БЗР; ангажираност на висшето ръководство; комуникация, откритост и сътрудничество със заинтересованите страни; оценяване и участие на служителите.

Изучаването на казуси от различни страни на ЕС от страна на Европейската агенция за безопасност и здраве при работа показва, че предприетите мерки за БЗР имат по-голям шанс да успеят там, където лидерите ясно комуникират своята визия чрез организацията, където принос в развитието на тези мерки имат и околните, и към които всички могат да се присъединят. Там, където лидерите промотират създаването на една истинска култура на безопасност и гарантират цялостното и последователно изпълнение на политиките и най-вече участват активно с личен пример (пак там).

Позитивна култура на безопасност и лидерство

Според Р. Тилерсън „всяка компания иска безопасни операции и се стреми да преведе това предизвикателство в действие“ (Tillerson, 2013 по IAOP, 2013, с. 2). Компаниите трябва да развиват култура, в която ценността за безопасност е втъкана на всяко равнище от работната сила. Точно тук на преден план излизат лидерските характеристики, които са в състояние да повлияват и изграждат ценности и вярвания, структуриращи културата за безопасност на организацията.

В доклад на Международната асоциация на производителите на петрол и газ (IAOP, 2013) са представени *основните четири предимства*, често свързвани със силно позитивна култура на безопасност, характерни за този тип индустриално производство както следва: *ограничени рискови действия, ниски нива на инциденти, ниско текучество на персонала, малко отсъствия и висока производителност*.

Позитивната култура на безопасност е култура, в която безопасността играе много важна роля и е основна ценност за работещите в организацията. В контраст са организации, в които загрижеността за безопасността се третира като маргинална или дразнещо отклоняване от реалния бизнес. Изграждането на такава култура на безопасност е сложен процес, който се влияе от редица фактори.

Като основен такъв вече можем да подчертаем отдаденото на безопасността лидерство. И на базата на очакванията към него можем да определим и

функциите му. Това е ефективно лидерство, загрижено за безопасността, което трябва да осигурява мотивация и съдействие от страна на служителите, да повлиява ценностите, вярванията и допусканията на хората в организацията и техните възприятия за безопасност на работното място. Това е лидерство, включено в митове и истории, съблюдаващо политики и процедури, осигуряващо надзорни органи. Лидерство, делегиращо права и отговорности, но проследяващо резултатите от изпълнението, с оглед защита на производството и преодоляване на проблеми с качеството. Лидерство, готово да действа или да спре, с цел коригиране на опасни поведения и условия.

Създаването на силна и устойчива култура на безопасност отнема време и усилия. Това обикновено е дългогодишен процес. Следват се серии от стъпки за подобряването му, с цел създаването на култура, в която лидерството и отдадеността на служителите на безопасността се оценяват като неизменна част от ежедневните дейности. С течение на времето ценностите и вярванията на организацията изместват фокуса си от елиминирането на физическите опасности за предотвратяване на работни ситуации, склонни към човешка грешка чрез изграждане на системи за активно подобряване на условията на работа до момента, в който безопасността се превръща в основна ценност на организацията и е неразделна част от операциите.

В крайна сметка, културата на безопасност започва с лидерството. Лидерството въздейства върху културата, която от своя страна влияе на поведението. Висшето ръководство за култура на безопасността подкрепя персонала, като му предоставя ресурси, провежда обучения по безопасност, води разследвания във връзка с инциденти. С отделянето на повече време и ангажираност, организацията би могла да изгради системи за управление на безопасността, да постави цели за безопасността и да въведе механизми на различни нива като: анализ на риска, наблюдение и изследване на поведението, и обратна връзка; схеми за стимулиране, системи за проследяване на действията, комисии по безопасност. По-нататъшен напредък към култура на безопасност от високо равнище ще бъде използването на системи за отчетност, които насърчават признаването, че безопасността е отговорност на всеки един, а не само на отдела по безопасност.

За да се случи всичко това, е необходимо да е налице едно важно условие: *лидерът по безопасност*. Лидерство, което цени както производството, така и хората, доказано постига най-добри резултати в това да накара хората да изпълняват това, което се изисква от тях.

Характеристики на лидера по безопасност

Едно много добро обособяване на лидерските характеристики е предоставено от Краус и Уийкли (Краусе & Weekley, 2005). Те освен че предлагат *седем ключови характеристики на лидера* по безопасност, много подробно

и ясно описват съответното поведение към тях, с което може да се повлиява културата на безопасност. Това е важно, защото това, което се възприема като пряко въздействие от страна на лидера върху неговите служители е именно поведението му, неговите конкретни действия:

- **Доверие** – това, което лидерите казват, е в съответствие с това, което правят.
- **Ориентация към действие** – лидерите действат за преодоляване на опасни условия.
- **Визия** – обрисуват картината за високи равнища на безопасността в рамките на организацията.
- **Отговорност** – лидерите се уверяват, че служителите поемат отговорност за действия, критични за безопасността.
- **Комуникация** – начинът, по който лидерите общуват по темата за безопасността, създава и поддържа културата на безопасност в организацията;
- **Сътрудничество** – лидери, които насърчават активното участие на служителите в решаването на проблеми, свързани с безопасността, и насърчават отговорността им по тези въпроси.
- **Обратна връзка и признание** – признание, което е своевременно сигурно и позитивно, насърчава безопасното поведение (Krause & Weekley, 2005).

Лидерите по безопасност повишават своето **доверие**, по начин, който да от полза за служителите. Поведението на лидера трябва да се характеризира с последователност, интегритет, споделяне на контрол, открита комуникация, способност за признаване на грешки, думите да съответстват на действията им. Уважението към служителите е съществено, търсят се идеи от тях за повишаване на производителността. Налице е стремеж към честност по отношение на нивата на безопасност.

Ориентация към действия. Тук ролята на лидера е не само да направлява работата и да проследява изпълнението ѝ чрез правила и процедури. Той насърчава предложения, мотивира служителите си и се ангажира с работната сила за решаване на проблеми с безопасността. Лидерите трябва да бъдат проактивни, да дават своевременно смислени отговори на опасения по отношение на безопасността, демонстрирайки нетърпение и енергия за постигането на резултатите. Важно е уменията на лидера да интегрира безопасността в бизнес планирането и вземането на решения, както и в предизвикателни бизнес решения, които могат да окажат отрицателно въздействие и да повишат риска сега или в бъдеще.

За да се създаде висока култура на безопасност в организацията, управлението трябва да бъде в състояние да „визуализира“ какво означава отлична безопасност и да я представи по завладяващ начин. **Визията** е основата, върху която е изградена организационната стратегия. Тя се фокусира върху организационната цел.

Отговорност. Силният лидер по безопасността установява ефективна система за отчет от страна на всяка позиция в организацията. Отчетът се прави чрез възлагане на отговорност и оценка на поемането ѝ. Управлението на последствията от поетата отговорност се извършва чрез внимателен анализ.

Комуникация. Начинът, по който лидерите общуват, помага да се създаде и поддържа култура на безопасност в организацията. Това има и значително въздействие върху производителността. По-просто казано, лидерите повлияват поведението на екипите си чрез съобщаване на очакванията към тях за безопасност и след това се обяснява как те и техните екипи ще бъдат държани отговорни за поведението си.

Трябва ясно да се обяснени какво се очаква от всеки индивид и как това се отнася за по-широката визия за безопасността и целите на организацията. Лидерът може да определи границите на приемливия риск. Ефективното общуване помага на служителите да разберат целите за безопасност и стратегията на организацията, и защо това е важно. Така ще поемат ролята си и ще изпълняват работата си безопасно (Krause & Weekley, 2005; IAOGP, 2013).

Сътрудничеството означава да се работи заедно. Лидерите, които насърчават работата в екип, и въвеждат околните при решаването на въпроси, свързани с безопасността, създават по-голямо чувство за собственост и привързаност. Силната култура на безопасност е там, където хората се чувстват естествено мотивирани да работят безопасно. Сътрудничеството трябва да се прилага и по структурни звена, например по-тясното сътрудничество между поддържащото и оперативното звено осигурява общо разбиране на проблемите и техните решения. Много инциденти са се случили, защото отговорностите не са ясни при предаване на задачите, или защото не е било определено, кой е отговорен за изпълнението и кой осъществява контрола. При съвместната работа е необходима откритост и честност, както и истинска загриженост за благосъстоянието на другите.

Предоставяне на **обратна връзка и признание** на отделните служители и екипите е мощен инструмент за насърчаване на безопасно поведение (обезкуражава рисковото поведение) и изграждане на по-силна култура на безопасност. Хората се нуждаят от редовна обратна връзка и наглеждане на представянето им. Своевременната честна и конструктивна обратна връзка дава възможност на хората да подобрят изпълнението си. Признанието за добре свършената работа насърчава сътрудничеството и екипната отговорност по отношение на проблеми, свързани с безопасността (пак там).

Модели на ефективно лидерство за безопасност

С. Гелър (Geller, 2000) извежда десет характеристики на лидерството за безопасност, като ги определя като задължителни за тоталната култура на без-

опасност, но не и достатъчни. Те са: лидерство, фокусирано върху процесите; учещо лидерство; лидерство, използващо условни твърдения; лидерство, което първо слуша; лидерство, което насърчава собствеността; лидерство, окуражаващо избора; лидерство, поставящо очаквания; лидерство, уверено, но несигурно; лидерство, което вижда отвъд цифрите; лидерство, което различава. Авторът твърди, че те могат да помогнат на хората в прехода към една друга перспектива на безопасност – тази на „самоуправляваната отговорност за безопасност“ (Geller, 2000, с. 41). Подобно поведение е силно желателно в областта на превенцията на ЗБР. Тогава външна система за отчетност не би била необходима. Описаните характеристики могат да помогнат за изграждането на култура на безопасност с грижа за другите.

От друга страна, Р. Патър (Pater, 2014) определя формирането на ефективно лидерство за безопасност като труден процес. Той дори извежда седем опорни точки, които много внимателно трябва да бъдат избегнати в процеса на развитие на този тип лидерство. Сред тях са: „не принуждавайте хората да станат лидери“; „не им осигурявайте умения за лидерство, след като очаквате от тях да водят по силата на волята си, а не сте им осигурили методите и стратегиите за това; не натоварвайте мениджърите с тази роля; не пропускайте да дадете обратна връзка за резултатите от действията им“ и др. (Pater, 2014, с. 21).

В своята статия „Упълномощаване, доверие и ресурс. Ролята на изпълнителните лидери за безопасност“ (Empower, Trust & Resource. The Role of Executive Leaders in Safety) Р. А. Карийо (Carrillo, 2015) определя пет основни посоки, в които трябва да бъдат насочени действията на лидерите по безопасност:

- 1) Целта на нашия фокус върху безопасността е да направим нашата организация едно от най-безопасните места за работа.
- 2) Наши цели са предотвратяването на наранявания и смърт, и осигуряване на безопасно и здравословно работното място.
- 3) Ние ще подкрепим постигането на тези цели чрез осигуряване на средства, овластяване на подходящите хора за разработване и прилагане на най-добрите процеси и процедури, и насърчаване на пълноценна комуникация чрез открит разговор.
- 4) Ние искаме тези цели да бъдат постигнати по начин, който насърчава доверие, открит комуникация, взаимно уважение и грижа един за друг.
- 5) Ние вярваме, че постигането на тези цели ще доведе до по-безопасна работна среда и чудесно място за работа (Carrillo, 2015, с.32).

Доверие + Надеждност x Организационно развитие = Резултати. Този триизмерен модел за лидерство за безопасност на Р. А. Карийо (Carrillo, 2002) се основава на концепцията, че хората се движат от визия към изпълнение чрез три измерения, които оперират едновременно:

- 1) спечелване на лично доверие и надеждност;
- 2) организационно развитие (развиване на способността/компетентността за постигане на отлична безопасност);
- 3) лидерство в пет стъпки – прозрение, посока, способност, фокус и отговорност; лидерство, което ще ръководи действията на едно лице, за да се развият успешно доверието, надеждността и организацията, способна на постижения в безопасността.

Концепцията на Карийо за добавяне на конкурентни дименсии за личностни и организационни действия е адаптирана от модел на Улрик от 1996, който тя описва: „Този модел е разработен в резултат на задълбочени изследвания за това как хората и организациите се променят. Пътеката от петте стъпки на лидерството е пряк резултат от изследването“ (Carrillo, 2002, с.41).

Лидерите по безопасност се нуждаят от транзакционни умения – да поставят цели, да проследяват изпълнението, да правят корекции, но без никакви трансформационни, без визия, харизма и вдъхновение те не биха могли да генерират ангажираността на служителите. Добрият лидер по безопасност също така адаптира стила си към ситуацията и към контекста, в който организацията работи.

Основни характеристики/задължения на ефективния лидер за култура на безопасност от високо равнище

Въз основа на разгледаните по-горе подходи към лидерството на безопасност и познанията за процеса на развитие на култура за безопасност ще направим опит да изведем характеристики под формата на задължения на един ефективен лидер за култура на безопасност от високо равнище. Лидерът по безопасност:

- поема отговорността за безопасността и здравето, своето и на околните – това е негово морално задължение и правно изискване;
- дава пример – неговите качества, поведение и нагласи са толкова важни, колкото са важни системите, процедурите и регламентите;
- стреми се към въвеждане на култура на безопасност – изискванията за безопасност на служителите не са достатъчни, лидерът трябва да осъществи истинска културна промяна чрез процес на управление на промяната, който да доведе до създаването на истинска култура на безопасност;
- осигурява ангажираността на висшия мениджмънт – ефективното лидерство води към приемане на цялостна интегрирана политика за БЗР, която висшето ръководство подкрепя;
- осигурява участие на висшето ръководство, което се забелязва от служителите – посещения на работното място, личен контакт, обсъждане

- на проблеми, свързани със ЗБР и предлагане на решения;
- гарантира последователното приложение и изпълнение на мерките и политиките по БЗР;
  - предоставя ресурси за здравето и безопасността – инвестициите в тях се отплащат;
  - осигурява обучение за подобряване на производителността и БЗР;
  - учи се от добрите практики на другите, като съумява да ги адаптира към своя опит и среда;
  - осигурява редовна експертна оценка на риска и анализ на резултатите от изпълнението;
  - осигурява открита комуникация по темата за безопасността и здравето и окуражават работниците да докладват пропуски без страх от репресия или наказание;
  - насърчава сътрудничеството – заедно в справянето с рисковете;
  - цени качествата, уменията и компетентността на служителите по отношение на безопасността, и не само;
  - стимулира, признава и награждава безопасното поведение.

От обобщените лидерски практики по отношение на безопасността става ясно, че не само развитието и поддържането на културата на безопасност е сложен и продължителен процес, а и самото формиране, развитие и усъвършенстване на един активен лидер по безопасността е не по-малко сложно.

След извеждане на ключови характеристики по отношение на културата за безопасност в една организация и ефективното лидерство става ясно, че именно лидерът по безопасността е основен двигател на културата за безопасност.

С един добър лидер по безопасността, осигуряващ мотивация и съдействие от страна на служителите и повлияващ ценностите, вярванията и възприятията им за безопасност на работното място, всяко управление се ангажира с високи постижения в областта на безопасността, оперативните резултати и цялостта на оборудването, като основни инструменти за предотвратяване на инциденти. Последното е от първостепенно значение, защото всяка организация се стреми към безопасни операции. Това предизвикателство се посреща от ефективния лидер. Той трябва да е запознат с рисковете, свързани с активите под негов контрол, да валидира колко работа се контролира и извършва в рамките на тези активи, да се учи от инциденти както вътрешни, така и външни за организацията и да гарантира съхраняването на живота и здравето на служителите си.

Ако основна ценност на една организация е поддържането на високи равнища на култура на безопасност, можем да си позволим да направим заключение, че тя разполага с ефективен лидер по безопасността.

Обемът от информация по отношение на културата на безопасност и лидерското поведение е трудно обзрим. Затова е важно всяка една организация да се идентифицира с прости термини, действия и поведение, които да оформят подходящата за нея рамка на култура на безопасност. Последното е споделена отговорност.

ЛИТЕРАТУРА

- Carrillo**, (2015) R.A. Empower, Trust & Resource The Role of Executive Leaders in Safety. In: *ProfessionalSafety*, May, 2015.
- Carrillo**, (2002) R.A. Safety Leadership Formula: Trust + Credibility x Competence = Results. In: *ProfessionalSafety*, Mar., 2002.
- Cooper**, (2001) D. Improving Safety Culture: A Practical Guide. Applied Behavioural Science.
- Flynn**, (2008) A., Shaw, J. Safety Matters! A Guide to Health & Safety at Work. Phoenix Safety.
- FLIN**, R., YULE, S. (2004) Leadership for safety: Industrial experience. In: *Qual Saf Health Care*, 2004, N13.
- Geller**, S. (2000) Ten leadership qualities for a total safety culture. In: *PROFESSIONAL SAFETY*, May, 2000.
- Geller**, (2001) S. The Psychology of Safety. Handbook. Lewis Publishers.
- IAOGP**. (2013) Shaping safety culture through leadership. Report No 452.
- Kaluza**, S. et al. (2012) Leadership and Occupational Safety and Health (OSH): An Expert analysis. Elsler, D. (p). EU-OSHA.
- Krause**, T. R., Weekley, T. (2005) Safety Leadership. In: *PROFESSIONAL SAFETY*, Nov., 2005.
- NRC**. (2011) Final Safety Culture Policy Statement. In: *Federal Register*. Vol. 76, No. 114, 2011.
- Oedewald**, P., Gotcheva, N., Viitanen, K. and Wahlström, M. (2001) Safety culture and organisational resilience in the nuclear industry throughout the different lifecycle phases VTT Technology 222.
- Pater**, R. (2014) Creating Safety Leadership: Part 1 Seven Pitfalls to Avoid. In: *ProfessionalSafety* Jan., 2014.
- Schein**, E. (2010) Organizational culture and Leadership (4th ed). John Wiley & Sons, Inc, 2010.
- Wiegmann**, D. A., von Thaden, T. L., Gibbons, A. M. (2001) A review of safety culture theory and its potential application to traffic safety. In: AAA Foundation for Traffic Safety.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

РАЗВИТИЕ НА КОНЦЕПЦИЯТА ЗА КОРПОРАТИВНА СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ

МАРИЯ МИЛКОВА МИНКОВА

Резюме. Концепцията за корпоративна социална отговорност (КСО) се отнася до проблемите за опазването на околната среда, управлението на човешките ресурси, създаването на здравословна и безопасна работна среда и изграждането и поддържането на взаимоотношения с местната общественост, на чиято територия е ситуирана компанията. В статията се представя развитието и обхвата на концепцията за корпоративната социална отговорност. Очертават се основните аспекти, обобщени в кодекси за етично поведение, основаващи се на визията и ценностите, обединяващи служителите на компанията. В контекста на различните дейности в съзвучие с „Концепцията за КСО“ организацията комуникира основните ценности, на които се основава, със своите служители, като по този начин насърчава техния ангажимент и привързаност към нея. Заедно с това е акцентирано и върху „Теорията за стейкхолдърите“, където „Концепцията за КСО“ има съществено значение. Позитивните перцепции на вътрешните стейкхолдъри и реализираните от тях програми подпомагат афилиацията¹ на външните стейкхолдъри. Същевременно позитивните отношения на външните стейкхолдъри на организацията към нея повишават личната самооценка на членовете ѝ, както и възприятията им за организацията като социално отговорна. Следователно „Концепцията за КСО“ представлява стратегическо предимство за възприетата я организация и значим източник на конкурентни предимства, както и на условия за повишаването им, защото чрез своите дейности тя поддържа ангажирано поведение както с вътрешните, така и с външните стейкхолдъри.

Ключови думи: корпоративна социална отговорност (КСО), „Концепция за КСО“, „Теория на стейкхолдъри“, вътрешни и външни стейкхолдъри (заинтересовани страни).

---

¹ Афилиация – принадлежност към дадена група. Бел. ред.

Development of the Concept of corporate social responsibility

Mariya Milkova Minkova

Abstract. The concept of corporate social responsibility (CSR) refers to the problems of protecting the environment, management of human resources, creation of healthy and safe working environment and building and maintaining relationships with the local community where the company is located. The article presents the development of the concept of CSR. It outlines the basic aspects grouped in codes of ethical conduct based on the vision and values uniting the company employees. In the framework of different activities in line with the Concept of CSR, the organisation passes on the general values it is based on to its employees, thus promoting their corporate commitment and devotion. The article also highlights the „Stakeholder Theory“ where the Concept of CSR plays a significant role. The positive perceptions of the internal stakeholders and the programs completed by them help the affiliation of the external stakeholders. At the same time, the positive relationship of the external stakeholders of the organisation to it improves the self-esteem of its members, as well as their perceptions of the organisation as a socially responsible one. Therefore, the Concept of CSR represents a strategic advantage to the organisation adopting it and a significant source of competitive advantages, as well as conditions for improvement, due to its behaviour of commitment to both internal and external stakeholders.

Key words: corporate social responsibility (CSR), Concept of CSR, Stakeholder Theory, internal stakeholders, external stakeholders.

* * *

Въведение

Корпоративната социална отговорност (КСО) като култура на управление се счита за сравнително ново понятие, което макар и дискутирано още от класици на либералната икономическа мисъл, като Майкъл Фридмън и Фридрих Хайер, започва активно да навлиза в практиката на бизнес корпорациите през втората половина на 20. век. Дефинициите на понятието са твърде разнообразни, но те гравират около две ключови, дадени от Европейската комисия и Световната банка (Томс, Стефанова, 2014). Според дефинициите на Европейската комисия – „КСО е концепция, при която компаниите интегрират на доброволна основа дейността си по опазване на околната среда и социалните си инициативи в своите бизнес стратегии и във взаимодействие с всички заинтересовани страни“. Според определението на Световната банка „КСО е ангажиментът на бизнеса да допринася за устойчиво икономическо развитие и да гарантира връзка с работниците, техните семейства, местната власт и обществото като цяло, с цел повишаване качеството на живота, което да бъде приемливо както за бизнеса, така и за развитието“. КСО се разглежда като дейност, която не е еднократен акт, а устойчив процес и съдейства за балансиране на развитието на обществото и защитата на околната среда.

Възприемане и реализиране на „Концепцията за корпоративна социална отговорност“

Възприемането на „Концепцията за корпоративната социална отговорност“ от организацията е както с цел отговор на социалните очаквания (social expectations), така и въпрос на вътрешна мотивация, свързана с разбирането на членовете ѝ за релацията между бизнес целите и създаването на социална ценност. С приемането на КСО ценностите компанията неминуемо променя и своята бизнес етика, която вече „зависи от индивидуалните ценности на членовете на организацията и от постулатите на корпоративната култура, които висшият мениджмънт въвежда, както и от принципите, които биват формализирани като действащи в организационната реалност“ (Welford, 1995).

Елементите, от които се състои „Концепцията за корпоративната социална отговорност“, са:

- Икономически (Economic), отнасящи се към създаването на материални блага – например финансовите резултати и активите на компанията.
- Социални (Social), в които се включват качеството на живот, равнопоставеността между индивидите, обществата и нациите. В рамките на тези елементи се отчита влиянието на организацията върху обществото, като се имат предвид служителите, клиентите, бизнес партньорите, локалната общност.
- Околната среда (Environment), т.е. разбирането за опазването ѝ и запазването на екоравновесието (Zadek, 2001).

Задек акцентира на факта, че трябва да съществува разбиране за взаимната обвързаност на трите елемента.

Колиер и Естебан (Collier & Esteban, 2007) представят три аспекта на концепцията за КСО: създаването на програми, обобщени в кодекси за етично поведение, основаващи се на идентичността, визията и ценностите, обединяващи членовете на компанията. В съзвучие с тях се регулира поведението на работещите за нея. Същевременно компанията предприема и различни форми на действия в съответствие с КСО принципите спрямо своите външни стейкхолдъри, например т.нар. корпоративна филантропия (корпоративно спонсорство на различни културни събития и спортни прояви), чрез които поддържа и повишава позитивната си репутация. Друг елемент от същата концепция намира израз в стремежа на организацията да повишава благосъстоянието на обществото, да подпомага опазването на действията на компанията в съзвучие с принципите на КСО, което зависи от възможността на служителите да ги възприемат и интернализират, като впоследствие започнат да съобразяват своето поведение с тях. Следователно те трябва да бъдат мотивирани първоначално за възприемането им, а след това – отпадени на реализирането им. За целта в компанията трябва да съществува корпоративна култура, насърчаваща ценностите, които подпомагат възпри-

емането и осъществяването на КСО инициативите в полза на всички нейни стейкхолдъри и на обществото като цяло.

От горепосоченото се вижда, че и „Теорията за стейкхолдърите“ има пряка връзка с разбирането на КСО практиките на компанията, като детерминирани от нейната идентичност. В действителност тази теория е една от основните теми в свързаните с КСО изследвания (Carroll, 1991; Clarkson, 1995; Friedman & Miles, 2006; Wood, 1991). Тя задава рамка за оценяване на КСО практиките и тяхната устойчивост чрез социалните дейности, реализирани от компанията.

Корнелисен (2004) очертава (базирайки се на Freeman, 1984) три групи стейкхолдъри на компанията. Първите са equity, които представляват групата на стейкхолдърите собственици на компанията – т.нар. shareholders. Пазарните (market) стейкхолдъри имат финансови отношения с компанията, но не са нейни собственици – служителите и клиентите, и както и групата на тези стейкхолдъри, които нямат финансови отношения с компанията – т.нар. оказващи влияние (influencers), където влизат правителствени и неправителствени организации и групите за натиск. Разделението на тези групи е твърде абстрактно, защото те често преливат една в друга.

Двата основни аспекта на връзката между стейкхолдър перспективата и „Концепцията за КСО“ са именно легитимността и отговорността на компанията. Легитимиране на организационните действия се налага както в подходите за управлението на човешките ресурси, така и в политиката по отношение на опазването на околната среда. Следователно тези практики трябва да намерят своя израз в идентичността на компанията, като бъдат презентирани посредством осъществяването от нея комуникации. Крайната цел на комуникацията по отношение на организационната същност и действия трябва да е именно поддържането на легитимността на компанията в средата, в която реализира своята дейност.

Създадената от Бриксън (2007) теоретична рамка има за цел да покаже (от гледна точка на инструменталната теория за стейкхолдърите – Donaldson and Preston, 1995), че независимо от ориентацията си, бизнес организацията трябва да допринася, в зависимост от възможностите си, за подобряване на благосъстоянието на обществото. По отношение на нормативната теория изследователската рамка на Бриксън може да се използва за представяне на възможностите на всяка организация да създава най-добрата възможна социална ценност. Практиките в съзвучие с „Концепцията за КСО“, които организацията реализира, трябва да бъдат съобразени със собствената ѝ ориентация спрямо идентичността, с поставените цели и ценностите, заложили в корпоративната мисия.

Базирайки се на създадените от Бриксън (2007) три типа ориентации на организационната идентичност – индивидуална, релационна и колективистична, Басу и Палацо (Basu & Pallazo, 2008) конструират модел, който свързва

„Концепцията за КСО“ с процеса на генериране на смисъл (sensemaking) с презумпцията, че създаването на смисъл за организацията се формира чрез когнитивни, лингвистични и поведенчески процеси. Те предлагат следната дефиниция за КСО: „Процес, чрез който корпоративните ръководители разсъждават по отношение на и дискутират взаимоотношенията със стейкхолдърите въз основа на тяхната роля в процеса на създаване на общо благо в съответствие с поведенческите им предразположения и чрез зачитане на осъществяването и достигането на общото благо“ (Basu & Palazzo, 2008). Този възглед дефинира концепцията за КСО като част от характера на организацията, разгледан от вътрешноорганизационна гледна точка, отличаващ една организация от друга чрез процеса на генериране на смисъл за всяка от тях. Впоследствие авторите изучават организационния КСО процес като съставен от две познавателни измерения (идентичността и подхода за легитимирането ѝ), две лингвистични дименсии (подходите за оправдаване на организационните действия и прозрачността им), три поведенчески дименсии (последователност в действията на организацията, привързаността към „Концепцията за КСО“ и позицията, която организацията заема по отношение на поетия ангажимент към стейкхолдърите и обществото като цяло) (Basu & Palazzo, 2008). Въз основа на предложените дименсии Басу и Палацо създават изследователска рамка, която разглежда оценката за КСО практиките на дадена компания и в светлината на сравнението (например между европейските и северноамериканските компании), трансформацията им, контекста, в който се реализират, тясната им връзка със стила на управление на компанията и вземането на бизнес решения.

Сериозен аспект на организационната комуникация за поддържане на позитивната корпоративна репутация представлява комуникацията по отношение на практиките в съзвучие с концепцията за КСО, реализирани от компанията. Чрез тази комуникация, която има за цел да насърчава диалога с ключовите стейкхолдъри, се конструира и реконструира идентичността. Най-общо казано, КСО практиките на компанията трябва да бъдат представяни и отстоявани в условията на непрекъснат диалог със стейкхолдърите, защото конструктивният диалог е в основата на поддържането на добри, ползотворни взаимоотношения между организацията и нейните стейкхолдъри.

Разпространението на съобщенията за действията на бизнеса в контекста на „Концепцията за КСО“ става чрез традиционните комуникационни канали, онлайн комуникацията, като все по-широко приложение намира и присъствието им в социалните мрежи. Интернет позволява по-бързото им разпространение, защото чрез него те достигат до по-широк кръг от публики (Marken, 1998). Същевременно компанията става по-прозрачна за своите стейкхолдъри. Целта на комуникацията по отношение на дейностите, осъществявани от компанията в светлината на принципите на КСО, е да я представи като етична, социално отговорна и открита. Представянето на КСО инициативите

трябва да подсигури и подкрепата за осъществяването им от страна на външните стейкхолдъри (Scott and Lane, 2000).

От изключително значение за успешното осъществяване на програмите, които реализира бизнеса във връзка с „Концепцията за КСО“, е приемането и осъществяването им от служителите. Интересът на служителите се състои във възможността им за мотивация и постигане на чувство за удовлетворение от работата за компанията чрез ясното разбиране на нейните цели, посоката, в която се развива, и основните акценти от дейността ѝ. Съответно служителите трябва да бъдат мотивирани за активното им участие в програмите, както и ангажирани с осъществяването им (Минкова, 2016). Ако организационните практики, част от които са и програмите, разработвани от организацията в съзвучие с тази концепция, се възприемат от членовете ѝ като необходими, насочени към подобряване на благосъстоянието на определени групи стейкхолдъри и/или на обществото като цяло, то те ще се идентифицират много по-силно с организацията. Голямата степен на идентификация с организацията се проявява и в социално отговорното поведение. Същевременно външните стейкхолдъри на организацията също ще я възприемат като отговорна и чувствителна спрямо актуалните обществени проблеми.

Китчън и Лорънс (Kitchen & Laurence, 2003) отбелязват, че стейкхолдърите проявяват все по-голям интерес към „Концепцията за КСО“ и практиките, реализирани от компаниите в съзвучие с нея, като това налага наличието на широкодостъпна информация за тях. Шнайц и Епстейн (Schneitz & Epstein, 2005) са на мнение, че тези практики имат невероятен положителен ефект върху корпоративната репутация и поддържат доверието на ключовите стейкхолдъри към компанията.

Изследване на Deloitte Volunteer IMPACT 2011 разкрива съществената връзка между доброволните дейности, изпълнявани от служителите в контекста на „Концепцията за КСО“, и ангажимента им към организацията, за която работят. Според същото изследване 70% от анкетиранияте предпочитат да работят за компания, поела и изпълняваща социални ангажменти към обществото. Следователно можем да кажем, че дейностите, които реализира компанията в съзвучие с постулатите на „Концепцията за КСО“ имат съществено значение за повишаването на нейната привлекателност за вътрешните стейкхолдъри и за подсилването на ангажимента им към нея. Позитивните перцепции на вътрешните стейкхолдъри и реализираните от тях програми подпомагат и афилиацията на външните стейкхолдъри. Същевременно позитивните отношения на външните стейкхолдъри на организацията към нея повишават личната самооценка на членовете ѝ, както и възприятията им за организацията като социално отговорна. Следователно „Концепцията за КСО“ представлява стратегическо предимство за възприелата я организация и значим източник на конкурентни предимства, както и на условия за повишаването им,

защото чрез своите дейности тя поддържа позитивни взаимоотношения както с вътрешните, така и с външните стейкхолдъри (Hess, Rogovsky and Dunfee, 2002; Walsh, 1999).

Примери от световни компании

Много световни компании реализират различни дейности в контекста на корпоративната социална отговорност, чрез които поддържат репутация на загрижени за благосъстоянието на вътрешните и външните си стейкхолдъри и на обществото като цяло. Пример за такава компания е The Coca Cola Company, която активно съдейства за възстановяването, рециклирането и пес-тенето на водата, използвана за бизнес цели, чрез реализиране на различни проекти с локално значение и отговорно менажиране на потреблението на водни ресурси. Компанията Starbucs е една от пионерите в тази област – тя под-помага възстановяването на ресурсите в регионите, от които получава кафе, на техните семейства, на локалната общност, неотменно реализира проекти за опазване на околната среда. McDonalds е компания, известна с международ-ната програма Ronald McDonald House, предназначена за подкрепа на деца, страдащи от различни заболявания, и техните семейства. Avon е популярна освен с козметичните продукти, които предлага, и с иницирираните и провеж-дани от нея световни кампании срещу рака на гърдата и срещу домашното насилие. Компанията Home Depot насърчава служителите си да полагат до-броволен труд в полза на обществото по програмата Habitat for Humanity, в рамките на която чрез дарения и доброволен труд се строят жилища, пред-лагачи адекватни битови условия на нуждаещите се. Компанията насърчава усилията на служителите си за опазване на околната среда, за подпомагане на младежи от рискови групи и за оказване на помощ при бедствия и аварии, как-то и за повишаване на възможността за превенцията им. Към служителите си Home Depot също проявява сериозен ангажимент. За тях се осигурява уебба-зирано обучение, което го подпомага както за изпълнението на настоящите им служебни дейности, така и във възможността им за преминаване на друга по-зиция в компанията, която е достъпна и онлайн (във всеки неин магазин има възможност за проверка на всички свободни позиции). Същевременно компа-нията подсигурява двугодишна програма за обучение както на новопостъпили служители, така и за напреднали в кариерата, предназначена да им осигури нови знания и практически умения за професионално и кариерно развитие. Всичко това, наред със здравноосигурителния пакет, показва на служителите, че компанията е активно ангажирана с опазването на тяхното здраве и общото им благосъстояние и добра кондиция.

Много компании популяризират своите ценности, мисия и визия не само чрез изданията, предназначени за вътрешните стейкхолдъри, но и чрез раз-пространение на речите на ръководителите по различни поводи, както и чрез

използване на концепцията за автокомуникацията: чрез пресъобщенията, отчетите и докладите за различните корпоративни дейности.

Заклучение

Развитието на корпоративната социална отговорност носи положителен резултат по отношение на осигуряването на финансова стабилност на компанията, увеличаване на печалбите, използване на квалифицирана работна ръка, увеличен достъп до инвестиции и капитали, законосъобразно поведение, намаляващо риска от санкциониране от институциите на изпълнителната и съдебната власт, намиране на лоялни клиенти. Но един от основните двигатели на КСО са неосезаемите ценности (intangible values) на компаниите, включващи идентичността и ангажиментите им (Miles and Covin, 2000). По този начин „Концепцията за КСО“ подпомага поддържането на позитивни отношения между организацията и нейните стейкхолдъри.

ЛИТЕРАТУРА

- Минкова, М.** (2016). Корпоративна социална отговорност: същност, възгледи и теории, Статия в сборник от Международна научна конференция „Лидерство и организационно развитие“, Университетско изд. „Св. Климент Охридски“, 1069–1079.
- Томс, Ж., Стефанова, М.** (2014). Корпоративна социална отговорност и комуникации за устойчиво развитие на бизнеса, София: Изд. Сиела, 17–18.
- Basu, K. & Palazzo, C.** (2008). Corporate Social Responsibility: A Process Model of Sensemaking. *The Academy of Management Review*, 33, N1, 122–136.
- Brickson, Sh.** (2007). Organizational Identity Orientation: The Genesis of the Role of the Firm and Distinct Form of Social Value. *The Academy of Management Review*, 32, N3, 864–888.
- Carroll, A. B.** (1991). The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders. *Business Horizons*, July-August, 39–48.
- Clarkson, M.** (1995). A Stakeholder Framework for Analyzing and Evaluating Corporate Social Performance. *The Academy of Management Review*, 20, N1, 92–117.
- Collier, J. & Esteban, R.** (2007). CSR and Employee Commitment. *Business Ethics: A European Review*, 16, N1, 19–33.
- Donaldson, Th. and Preston, L.** (1995). The Stakeholder Theory of the Corporation: Concepts, Evidence and Implications. *The Academy of Management Review*, 20, N1, 65–91.
- Freeman, R. E.** (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*. Boston, Pitman.
- Friedman, A. L. & Miles S.** (2006). *Stakeholders: Theory and practice*. New York, Oxford University Press.

- Hess, D., Rogovsky, N. and Dunfee, T. W. (2002).** The Next Wave of Corporate Community Involvement: Corporate Social Initiatives. *California Management Review*, 44, N2, 110–125.
- Kitchen, K. & Laurence, A. (2003).** Industry survey: Corporate reputation: An eight-country analysis. *Corporate Reputation Review*, 6, N2, 103–117.
- Marken, G. A. (1998).** The internet and the web: The two-way Public Relations Highway. *Online Public Relations*, 43, N1, 31–33.
- Miles, M. P. and Covin, J. C. (2000).** Environmental marketing: A source of reputational, competitive, and financial advantage. *Journal of Business Ethics*, 23, 299–311.
- Schnietz, K. E. and Epstein, M. J. (2005).** Exploring the Financial Value of a Reputation for Corporate Social Responsibility During a Crisis, *Corporate Reputation Review*, 7 (4), pp. 327–345.
- Walsh, J. (1999).** Good Cause, Good Business. *Harvard Business Review*, 77, 21–22.
- Welford, R. (1995).** Environmental Strategy and Sustainable Development. The Corporate Challenge for the Twenty-First Century. London, Routledge.
- Wood, D. J. (1991).** Corporate social performance revised. *Academy of management Review*, 16, N4, 691–718.
- Zadek, S. (2001).** The Civil Corporation – the New Economy of Corporate Citizenship. London, Earthscan Publications Ltd.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

ОРГАНИЗАЦИОННО ГРАЖДАНСКО ПОВЕДЕНИЕ: СЪЩНОСТ, ПРЕДПОСТАВКИ И ПОСЛЕДСТВИЯ¹

БИЛЯНА ЦВЕТАНОВА АЛЕКСАНДРОВА

Резюме. Настоящата статия има за цел да дефинира явлението „организационно гражданско поведение“, като изясни неговата същност, различните му форми и проследи тенденциите в тълкуването му от различни автори. Предпоставките за появата на такъв тип поведение също са подробно анализирани. Представени са и взаимовръзките между него и други организационни явления (привързаност, ангажираност, просоциално поведение и др.). В резултат на това са разгледани и последствията от проявяванията на различните форми на организационно гражданско поведение. Като цяло акцентът на статията е поставен върху анализа на вътрешната и външна организационна среда и процесите на индивидуално, групово и организационно ниво, които създават условия за формирането и развитието на всякакви форми на „индивидуално поведение, което е свободно избираемо, не е директно или експлицитно разпознаваемо от формалната система за възнаграждения и което в крайна сметка повишава ефективното функциониране на организацията“ (Podsakoff, MacKenzie, Paine, & Bachrach, 2000, p.513).

Ключови думи: организационно гражданско поведение, предпоставки, последствия.

---

¹ Статията е част от проект „Организационната култура като фактор за развитие на психологическия капитал“, проект №228 към Философски факултет / Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“ / Университетски център по управление на конфликти и организационни изследвания.

Organizational citizenship behavior: its nature, antecedents and consequences

Biliana Tsvetanova Alexandrova

Annotation. The current article aims to define the “organizational citizenship behavior” phenomenon as it cleans up its nature and different forms and follows up the tendencies in its understanding by different authors. The antecedents of that kind of behavior are analyzed in details. The relationships between it and other organizational phenomena (attachment, engagement, prosocial behavior, etc.) are presented. As a result of this, the consequences of the different forms of organizational citizenship behavior are discussed. As a whole, the accent of this article is put on the analysis of the internal and external organizational environment and the processes at individual, group and organizational level that create conditions for the formation and development of all kinds of “individual behavior that is discretionary, not directly or explicitly recognized by the formal reward system, and that in the aggregate promotes the effective functioning of the organization” (Podsakoff, MacKenzie, Paine, & Bachrach, 2000, p. 513).

Key words: organizational citizenship behavior, antecedents, consequences.

* * *

Въведение

Трудово-организационната психология и управлението на човешките ресурси са едни от най-динамично развиващите се направления в сферата на организационните науки. Съвременният бизнес е толкова иновативен, че продуктите и услугите създадени днес, утре вече може да не бъдат актуални. Стратегическото партньорство и управление на организациите стои в основата на изграждането на устойчиви политики за дългосрочно развитие и перспективи за утвърждаването на дадена компания като пазарен лидер. Ресурсното обезпечение придобива нови измерения и колкото и технологичен да е бизнесът, все пак основен ресурс остава човешкият. Ключово конкурентно предимство е човешкият капитал и неговото оптимално използване. За да се развие обаче пълният потенциал на един индивид, трябва да се излезе извън стандартната трудова роля, която той изпълнява в организацията. Отвъд задълженията в длъжностната характеристика и вътрешния трудов ред стоят редица други проявления, които са доброволни, просоциални, екстраролеви, подпомагачи, саморазвиващи и усъвършенстващи, които повишават продуктивността, удовлетвореността, мотивацията и разкриват нови перспективи за оптимизиране на процесите и подобряване на организационния климат. Всички те са част от явлението „организационно гражданско поведение“, което е обект на настоящата статия.

Същност на организационното гражданско поведение

Идеята за организационното гражданско поведение е неизменно свързана с развитието на организационната психология и организационното поведение като цяло. Този специфичен тип поведение се заражда в началото на 20. век, но получава солиден изследователски интерес и натрупва значително количество данни през 80-те и 90-те години. Денис Орган е първият автор, който въвежда понятието „организационно гражданско поведение“ (ОГП) и го определя като „индивидуално поведение, което е свободно избираемо, не е директно или експлицитно разпознаваемо от формалната система за възнаграждения и което в крайна сметка повишава ефективното функциониране на организацията“ (Organ, 1988; Podsakoff, MacKenzie, Paine, & Bachrach, 2000; Александрова, 2015). Постава се акцент върху това, че такова поведение не е задължително изискване, произлизащо от конкретната роля и длъжностна характеристика, както и от трудово-правните взаимоотношения между служител и организация. То е доброволен акт и ако не бъде приложено, няма да следват наказания. Няма и изградена система за оценка и възнаграждения, която да бъде прилагана спрямо него. Затова и много често се асоциира с понятия като екстаролево (Katz & Kahn, 1966; 1978) или просоциално поведение (Brief & Motowidlo, 1986; Puffer, 1987), организационна спонтанност и др. (George & Brief, 1992; Dyne, Graham, & Dienesch, 1994; Smith, Organ, & Near, 1983). Друго определение твърди, че „организационното гражданско поведение се състои от усилията на членовете на организацията, които подпомагат трудовата организация, нейния имидж и цели“ (Ригио, 2006). Т.е. в основата си това поведение е насочено към поддържането и осъществяването на мисията, визията и целите на организацията, чрез индивидуалния принос на всеки служител. Съществуват и редица други дефиниции, които се обединяват около идеята за доброволния характер на организационното гражданско поведение и ползите от него за подобряване на ефективността на организацията (Александрова, 2015).

Всъщност идеята за трудово поведение, което излиза извън рамките на установените стандарти и длъжностната характеристика не е нова. Тя постава основите си в теорията за социалния обмен и възгледа за своеобразния психологически договор, който служителите сключват с организациите си и според който всяка страна има своето участие и съответните очаквания да получи нещо в замяна. Според Марч и Саймън (March & Simon, 1958) личността дава своите индивидуални приноси чрез влагане на усилия, демонстриране на лоялност, ангажираност и привързаност, а организацията я стимулира в замяна чрез придобиване на желан социален статус, възнаграждения, повишения и признание. Този процес на обмен включва, от една страна, изпълнението на задълженията, пряко произтичащи от трудовата роля, но от друга – по-широко участие и включеност в активности извън трудово-правно регламентирани, които допринасят за постигане на организационните цели и имат решаващо

значение за цялостната ефективност. Оказва се дори, че този тип неформални отношения са много по-силен мотивиращ фактор, именно защото са психологически обусловани, а не нормативно контролирани. Взаимоотношенията са по-скоро когнитивно-афективни транзакции на психологически капитал, отколкото правно-икономически обмен на ресурси, знания и опит.

Кац и Кан разширяват този възглед и разграничават три основни типа организационно поведение, значими за функционирането на организацията. Първият тип е такова поведение, при което след постъпването си в дадена организация, индивидите трябва да останат в нея. Също така изпълнението на трудовата роля може да бъде вътрешно- или екстраролево. Първото е пряко следствие от формалните трудови изисквания и има външно мотивиращ ефект (организационната структура, политики, установения ред и др.), докато второто е доброволно, кооперативно и подпомагащо, свързано с вътрешната мотивация на служителя (осъзната лична нужда да се действа по точно определен начин с цел общо благополучие) (Katz & Kahn, 1966; 1978).

С времето конструктът организационно гражданско поведение се утвърждава, характеризирайки се с прояви на алтруизъм, оказване на взаимопомощ в работните задачи, проявление на граждански добродетели и инициативност (Smith, Organ, & Near, 1983; Dyne, Graham, & Dienesch, 1994). В основата му стоят механизмите на социалния обмен между организацията и нейните членове (Konovsky & Pugh, 1994), извън рамките на трудовото изпълнение (Puffer, 1987; MacKenzie, Podsakoff, & Fetter, 1991; Williams & Anderson, 1991).

Всичко това показва, че организационното гражданско поведение е сложно явление и зависи както от личностови, така и от ситуационни и организационни фактори, които могат да варират. Често то е провокирано от различни стимули и не е статичен, а динамичен и променлив поведенчески модел. Важно е обаче какъв ще е крайният резултат и какви ползи ще извлече служителят. Лоялните, отдадени и удовлетворени „добри самаряни“ (Organ, 1988) са ключовите фактори за успеха. А това е пряко свързано и с концепцията за управлението на човешките ресурси (Александрова, 2016). Когато на един служител се даде възможността да се развива и да превъзхожда другите с качествата и постиженията си, това може да доведе до креативност и алтернативно мислене. Често вече не е достатъчно просто да изпълняваш работата си, за да успяваш, но да го правиш с чувство и емоция, да привнесеш добавена стойност на доставяния продукт или услуга. Става въпрос за морала, етичните принципи и споделените очаквания на индивида, както и лидерските умения на прекия ръководител. Защото изпълнението е функция от личните знания и умения, мотивацията и условията на средата (Boxall & Purcell, 2003). Ако едно от тези условия не е на достатъчно добро ниво, цялостното изпълнение също се понижава.

В процеса на изследване на организационното гражданско поведение се обособяват две основни линии. Според първата, гражданското поведение в организацията се проявява като алтруистичен и просоциален акт, насочен в помощ

на другите – колегите, клиентите, външните контрагенти и в подкрепа на имиджа на организацията (Organ, 1988; Smith, Organ, & Near, 1983; Brief & Motowidlo, 1986; Puffer, 1987; Bateman & Organ, 1983). Такъв тип поведение може да бъде възнаградено и стимулирано от организацията, но то не е пряко свързано с подобни очаквания. Мотивацията е вътрешна и служителите са фокусирани върху собствените си приноси и ангажираност със задачите. Ако впоследствие организацията реши да ги възнагради, това е допълнителен бонус за тях.

За да бъде ясно дефинирано, организационното гражданско поведение трябва да бъде и операционализирано, като в едно от изследванията по темата факторен анализ установява, че то обхваща две основни дименсии – общо съгласие и алтруизъм (Smith, Organ, & Near, 1983). Общото съгласие има по-индиректна проява и е свързано с добросъвестност и косвено оказване на помощ и подкрепа. То се характеризира с оптимизиране на времето за изпълнение на работните задачи, спрямо интернализираните норми и организационни правила. Фокусът тук е върху адаптиране към средата и приобщаване на собственото поведение към заложените процеси от страна на организацията. Алтруизмът, от друга страна, е доста по-директна и явна проява на подпомагане на новопостъпилите служители да се ориентират и приобщат в организацията. Акцентира се повече върху междуличностните взаимоотношения и взаимодействията в рамките на работния екип в стремежа за постигане на груповите и организационните цели, изпълнение на задачите, постигане на високи резултати и ефективност.

Втората изследователска насока изхожда от политико-философското тълкуване на организационното гражданско поведение като „активен граждански синдром“ (Van Dyne, Graham, & Dienesch, 1994). Той обхваща три взаимосвързани категории граждански отговорности: подчиненост, лоялност и участие. Изхожда се от създадените от организацията политики и практики, вътрешния трудов ред, ценностите и организационната култура, които освен че регулират нормативно и формално изпълнението на работните задачи, създават и предпоставки за формиране на привързаност и лоялност към организацията, както и желание за по-голяма активност и включеност в „организационния живот“. Това означава и дейностен подход към иницирането, поддържането и развиването на различни активности и мероприятия, които освен че оптимизират процесите, подобряват и организационния климат и междуличностните взаимоотношения и повишават ефективността.

На базата на тези две изследователски линии има няколко класификации на формите на организационно гражданско поведение. Някои изследвания извеждат пет основни дименсии на организационното гражданско поведение: помагане (алтруизъм), добросъвестност, спортсменство, съдействие и граждански дълг (Organ, 1988). Разликата между двата подхода е, че алтруизмът или помагането не се включва като дименсия на организационното гражданско поведение, тъй като не е пряко свързан с груповата и организационната ефективност при търсене на промяна и иновации. Просоциалният подход пък

допринася за подобряването на кооперативността и екипната работа, когато те са критични за успеха.

Съществува и по-обширен модел, който включва 7 основни типа организационно гражданско поведение (Organ, 1988; Podsakoff, MacKenzie, Paine, & Bachrach, 2000):

- *Помагащо поведение* – свързано е с взаимоотношенията с другите. Включва доброволно помагане на другите и избягването на проблеми, свързани с работния процес. Служителят сам изяснява воля и желание да улесни работата на колегите си, проявявайки учтивост и намерение за създаване на условия за благополучието на всички.
- *Спортсменство* – означава приемане и толериране на неудобства, свързани с работата и запазване на положителна нагласа в името на общите интереси. Хора, проявяващи такова поведение, не се оплакват, приемат критика и несъгласие с идеите си, адаптират се към неизбежни ситуации и са готови на саможертва в името на доброто на групата, на която са членове.
- *Лоялност към организацията* – пряко свързана с привързаността към организацията, дълбоко вкоренено вярване в поведението на служителите. Лоялността се изразява в положително представяне на организацията пред външни хора, групи и организации и поддържане на нейния имидж. Независимо от условията организацията, в която работи индивидът, е най-доброто работно място и той е склонен да остане в нея и да я подкрепя в дългосрочен план.
- *Организационно подчинение* – изразява се в приемане и стриктно спазване на организационните правила и процедури, независимо от това дали някой упражнява контрол или не върху придържането към установения ред. „Добрият самарянин“ не се нуждае от пряка супервизия, за да изпълнява работните си задачи и да надхвърля предварително заложените очаквания.
- *Индивидуална инициатива* – бизнес организациите в днешно време оценяват високо служителите, които са изключителни изпълнители. Това са хора с вътрешна мотивация и локус на контрол, които постоянно искат да постигат повече и повече, да вложат допълнителни усилия и да привнесат добавена стойност към организацията. Те не се задоволяват само с изпълнението на дадена задача, но се стремят и към оптимизиране на процесите, даване на идеи, личностно развитие и самоусъвършенстване. Тези служители не са статични и не очакват промяната да се случи сама, а създават условия, за да я провокират и управляват успешно.

Граждански добродетели – този вид организационно гражданско поведение представлява интерес към организацията като цяло. То се демонстрира чрез изразено желание за участие в управлението ѝ (посещаване на различни срещи, изразяване на мнение, участие във взимането на решения и др.); ана-

лиз на средата за потенциални възможности и заплахи (напр. проследяването на определени тенденции в сектора, които могат да имат ефект върху конкретната организация); защита на интересите на организацията и отчитането на всякакви вредни действия спрямо нея, дори и с цената на лични загуби. То е и мислене, ориентирано към устойчиво развитие и адекватно използване на ресурсите и информираност за дейностите, които организацията извършва (корпоративна социална отговорност, участие в европейски програми и др.). Тези действия приобщават служителя и повишават самовъзприятието му за част от по-голямата организация, както гражданите на една държава възприемат ролята си на такива и понасят съответните отговорности, права и задължения (Podsakoff, MacKenzie, Paine, & Bachrach, 2000).

Самоусъвършенстване – свързва се с личностно и професионално развитие с цел подобряване на собствената ефективност и съответно и тази на организацията. Когато един служител има такава ориентация, той не чака организацията да го обучи, а сам се ангажира в различни професионални курсове, сертификационни и квалификационни програми, като отделя и значително време, за да следи последните тенденции в неговата професионална сфера на развитие.

Друг модел, който също има широко приложение и е използван в изследвания в български условия (Илиева, 2006) се фокусира върху 5-дименсионална структура на организационното гражданско поведение. Тези пет форми на организационно гражданско поведение са по-ясно изразени и релевантни за българския тип култура. Затова и този модел ще бъде използван като основа на бъдещи по-задълбочени изследвания, като доказал и психометричните си стойности за надеждни и валидни. Самите 5 дименсии на организационното гражданско поведение са:

- *Алтруизъм* – доброволно подпомагане на новопостъпилите служители и ориентацията им в рамките на организацията; извършване на дейности, които не се изискват изрично от тях и др.
- *Общо съгласие* – цялостна готовност за оказване на помощ и съдействие, без това да е насочено към конкретна личност; точност и прецизност спрямо трудовия ред (спазване на почивки и др.).
- *Лоялност* – изграждане, поддържане и промотиране на позитивен имидж на компанията в обществото.
- *Подчинение* – по отношение на правилата и нормите, стандартите за изпълнение на трудовите задачи.
- *Участие* – акцентът се поставя върху взаимодействието с другите, социалния обмен и личните приноси за постигане на резултатите.

Важно е да се отбележи, че не е необходимо един индивид да проявява едновременно всички форми на организационно гражданско поведение. Много често проявлението му е свързано с личностови, ситуационни и организационни фактори, които предопределят водещия поведенчески модел. Различни са и предпоставките, които предопределят формирането и устойчивото

развитие на организационното гражданско поведение. Самата организационна среда стимулира или възпрепятства възможностите за такива поведенчески прояви, а процесът е изключително динамичен.

Предпоставки за формирането на организационно гражданско поведение

Както вече беше споменато, една от основните линии на тълкуване на организационното гражданско поведение е в смисъла на просоциално поведение (Brief & Motowidlo, 1986; Puffer, 1987). Проявлението на организационното гражданско поведение е детерминирано от различни фактори, като индивидуални различия, структурни ограничения, лидерски стил, организационна култура, системите за възнаграждения, признанието, цялостната система за управление на човешките ресурси и др. Предпоставките (детерминанти, предиктори) за формирането му могат да се обособят в три основни групи: личностни, ситуационни и позиционни (Van Dyne, Graham, & Dienesch, 1994; Organ & Ryan, 1995). В групата на личностовите фактори попадат нагласите към работата, личностни черти от „големите пет“ (Elanain, 2007), тип А поведение (Organ & Hui, 1995), индивидуализъм – колективизъм (Moorman & Blakely, 1995; de León & Finkelstein, 2011; Finkelstein, 2012), цинично отношение към другите (Van Dyne, Graham, & Dienesch, 1994). Установено е, че хората с цинична диспозиция са подозрителни към мотивите и действията на другите и се стремят към лична изгода, а това води до негативно влияние върху алтруизма и другите проявления на организационно гражданско поведение. Има редица изследвания, които анализират взаимовръзките между алтруизма и различни социално-психологически конструктори. Установява се, че екстроверсията корелира положително с просоциалното поведение, а алтруизма – отрицателно с невротизма (Krebs, 1970). Хората с външна ориентация са по-чувствителни към средата и социалните стимули и са склонни към спонтанност и непринуденост в реакциите си. Хората, които пък са невротични, са фокусирани върху собствените си проблеми, затворени са и не отделят време и ресурси да се ангажират със събития, които не са пряко свързани с тях.

Доста изследвания поставят основен акцент върху удовлетвореността от работата и привързаността към организацията, като основни предиктори на организационното гражданско поведение (Organ & Ryan, 1995; Smith, Organ, & Near, 1983; Van Dyne, Graham, & Dienesch, 1994; Organ & Konovsky, 1989; Konovsky & Organ, 1996; Williams & Anderson, 1991; O'Reilly & Chatman, 1986; Pavalache-Ilie, 2014). Теорията за социалната реципрочност допуска, че удовлетворените служители ще са по-склонни на реципрочност и ангажираност, както и на гражданско поведение, като това влияе директно върху алтруизма и ролята на лидерската подкрепа (Organ, 1988). Когато се разграничава когнитивен и афективен компонент на удовлетвореността, се оказва, че първият е мно-

го по-силен предиктор на организационното гражданско поведение (Organ & Konovsky, 1989). Това затвърждава тезата за осъзнатия и доброволен характер на този тип поведение. Индивидът действа целенасочено, с ясна перспектива, а не импулсивно и необмислено. Като „добър самарянин“ той планира стратегически както собственото си развитие, така и благополучието на другите и успешното функциониране на организацията. Затова и колкото по-лоялен е той и колкото по-голяма е идентификацията му с организацията, толкова по-изразени са проявите на алтруизъм, участие, помагачо поведение, спортсменство и др.

Всъщност привързаността към организацията е също толкова силен предиктор на организационното гражданско поведение, колкото и удовлетвореността от труда (Илиева, 2006). Стивън Джарос (Jaros, 2007) обобщава различни изследвания и показва, че афективната привързаност корелира значимо с отсъствията от работа, изпълнението на задачите и гражданското поведение, като за последното влияние оказва и нормативната привързаност. Също така психологическият колективизъм (стремеж към членство в група и тенденция за спазване на груповите норми като личностна черта) е силен предиктор на гражданското поведение и изпълнението на задачите и е негативно свързан със склонността за отдръпване и отчуждение.

По отношение на ситуационните фактори, които влияят върху организационното гражданско поведение, водещи са характеристиките на извършваната работа, организационните ценности и култура, лидерството, възприетата справедливост при взимането на решенията и разпределението на ресурсите, системите за управление на човешките ресурси и др. Когато изпълнението на работните задачи е свързано с автономия, значимост, адекватна обратна връзка, вътрешната мотивация нараства, а чувството за повишена отговорност провокира проявите на просоциално поведение (Илиева, 2009; Van Dyne, Graham, & Dienesch, 1994). От друга страна, ценностите, заложи в организационната култура и ориентирани към постигането на целите и иновативност, са предпоставка за по-активно участие в организационните процеси, а подкрепящата култура подтиква към алтруистични постъпки (Илиева, 2006). Важно е и какъв е организационният климат, защото, когато той е подкрепящ, възнаграждаващ, стимулиращ, това също води до повече прояви на организационно гражданско поведение (Fargoqui, 2012).

В други изследвания се оказва, че когнитивни показатели като субективни похвали за постигнатите резултати имат по-силен предсказващ ефект за появата на свързани с работата просоциални поведения (за сметка на емоционални реакции), особено когато тази оценка се базира на знанията и професионализма на оценяващия/супервайъра. Като част от процеса на обмен между индивида и организацията, в повечето случаи акцентът е върху социалните взаимоотношения. Ако обаче се появи чувство на възприета несправедливост, обменът става по-скоро с икономически характер и по-малка включеност от страна на служителя (Organ & Konovsky, 1989). Затова е важно да се има предвид и влиянието

на организационната среда върху перцепциите на индивидите за структурирането на процесите, разпределението на ресурсите и моделите на управление.

В този контекст лидерството също е ключов фактор за формирането на организационно гражданско поведение. Изследванията показват, че трансформационното лидерство предсказва в голяма степен алтруизма и участието в организацията, докато транзакционното лидерство се базира на икономически обмен между лидера и последователите му (Podsakoff, MacKenzie, Moorman, & Fetter, 1990). На групово ниво е установено, че сплотеността на групата и положителното емоционално състояние на лидера ѝ благоприятстват появата на просоциално поведение (George & Bettenhausen, 1990). В този смисъл възприетата справедливост при взимането на решенията също е предиктор на гражданското поведение и по-специално т.нар. дистрибутивна справедливост (разпределение на резултатите и изходите от решенията) и процедурната справедливост (процедурите и начините за взимане на решение) (Moorman, 1991; Konovsky & Organ, 1996; Moorman, Blakely, & Niehoff, 1998).

Голямо внимание се обръща и на влиянието на подходите за управление на човешките ресурси (УЧР) за формирането на организационно гражданско поведение. Установява се, че практиките по управление на човешките ресурси корелират положително със съгласието (като форма на организационно гражданско поведение), опосредствани от възприетото влияние на работното място, което пък опосредства индиректно и влиянието на практиките по УЧР върху проявите на алтруизъм. Също така възприетата организационна подкрепа от страна на служителите показва, че те приемат организацията си като загрижена за тяхното благополучие, но няма доказателства, че това въздейства върху поведението им. Всъщност чрез залагането на определени модели за УЧР, свързани с изпълнението на дадена задача, се провокира вътрешната мотивация на служителите и това индиректно би могло да доведе до организационно гражданско поведение (Snape & Redman, 2010). Освен обаче изпълнението на определените спрямо длъжностната характеристика задължения, компаниите би следвало да провокират и доброволно и спонтанно поведение, повече включеност на служителите при взимането на решения, като това повишава ефективността и стремежа да се ограничават контрапродуктивните прояви, които вредят на постигането на желаните резултати (Wright & Kehoe, 2007). Доста организации използват и т.нар. „работни системи за високо изпълнение“ (high-performance work systems), които са интегративна част от системата за УЧР и организационната стратегия и включват селективен подбор, самоуправляващи се екипи, децентрализирано взимане на решения, програми за обучение на служителите, гъвкавост на работните задачи, отворена комуникация, възнаграждения, свързани с изпълнението и др. (Evans & Davis, 2005). Те са и неизменно свързани с организационната структура и системите на управление, създавайки конкурентно предимство пред останалите организации, използвайки успешно човешкия капитал в динамичните условия на пазара.

Третата група фактори, детерминиращи проявенията на организационното гражданско поведение, са позиционните. Оказва се, че по-продължителният стаж и по-високият статус в йерархията са предиктор на появата на повече разновидности на организационно гражданско поведение (Van Dyne, Graham, & Dienesch, 1994). Също така, колкото повече стаж имат в една организация, толкова по-развито чувство за компетентност и увереност в изпълнението на задълженията си имат тези служители и са по-склонни да показват позитивни чувства и поведения спрямо работодателя си. Нивото в йерархията и придобитият статус са свързани и с разпределението на ресурсите, упражняването на власт и контрол. Издигането в кариерата и организационната йерархия е свързано обикновено и с повече компетентности, отговорности, но и с повече свобода на взимане на решенията и на действията. Това поражда и афективна привързаност към организацията, която осигурява възможностите за професионално развитие и израстване. Колкото по-специфична пък е заеманата роля, толкова по-ценен е даден служител и това често води до ползването на специални привилегии – нещо, което често се наблюдава в компаниите в сектор „Информационни технологии“. Липсата на кадри в дадени сектори води до „глад за специалисти“ и завишените им очаквания за заплащане, социални придобивки, условия на труд и естество на работата. Така и статусът на тези роли става по-значим и ключов за организационната ефективност и това води до развиването на по-отворени, социално ориентирани и иновативни работни модели. Адаптацията е по-скоро от организацията към индивида и уеднаквяване на възгледите за организационната промяна.

Последствия от организационното гражданско поведение

Организационното гражданско поведение може все по-често да се наблюдава в съвременните организации в различните си форми, а това оказва влияние върху организационния живот на няколко нива: индивидуално, групово и организационно. Някои изследвания (Bolino & Turnley, 2005) показват, че има силна взаимовръзка между личната инициатива и конфликта работа–семејство, по-ясно изразена при жените. В съвременното общество професионалното развитие и реализация на жените става все по-важно в „борбата между половете“. В същото време обаче социалната роля на жената, свързана с грижата за дома и семејството, не отслабва и това води до емоционално претоварване, както и физическа умора.

В други изследвания се установява, че различните форми на организационното гражданско поведение корелират положително с трудовото представяне и разпределението на възнагражденията и негативно с намеренията за напускане, отсъствията и реалното текучество. На организационно ниво такива поведения са положително свързани с различни измерители на организационната ефективност като продуктивност, възвръщаемост и др. (Podsakoff,

Whiting, Podsakoff, & Blume, 2009). Това означава, че има правопрпорционална зависимост между просоциалните активности на служителите и финансовите показатели на компанията и колкото по-високи са те и в двата случая, толкова повече позитивен психологически капитал трупат служителите, а организацията – материални ресурси.

В изследване с 1034 студенти в турски университет за туризъм и хотелиерство се установява, че студентите, които харесват университета си, посещават по-често занятия, по-приобщени са и имат положителни взаимоотношения с колегите си. С нарастването на възрастта и необходимостта от търсене на работа се променят и социалните им интереси и склонността към граждански прояви, като това важи за по-горните курсове. Установява се и че по-отдадените и привързани към университета студенти, които са включени в доброволчески инициативи, имат и по-високи оценки (Ehtiyar, Alan, & Alan, 2010). Изводът е, че проявите на гражданско поведение са силен предиктор на академичния успех и професионалната реализация.

Личната инициатива, като форма на организационно гражданско поведение, е важен конструкт, който ни помага да осъществим реализирането на организационните промени в реално подобрение на изпълнението и повишаване на резултатите. Той би бил и важна част от политиките по УЧР, ученето в рамките на организациите и самоорганизацията и самоуправлението на високо ефективните екипи (Frese & Fay, 2001). Служителите, които са инициативни и проактивни, се справят успешно в динамични и неструктурирани ситуации, защото умеят бързо да се адаптират и да организират процесите. Често дори не се нуждаят и от формален лидер, защото управлението на ресурсите, целеполагането и изпълнението на задачите са споделени. Високите нива на автономност пък позволяват на мениджърите на високи нива да не се ангажират с оперативни дейности, а да управляват стратегически организациите, което оптимизира процесите и максимизира печалбите.

В други изследвания се установява, че помагащото поведение и спортменството имат значим ефект върху изпълнението в количествено отношение, а помагащото поведение – и в качествен аспект. Гражданските добродетели обаче не влияят върху нито един елемент от изпълнението (Podsakoff, Ahearne, & MacKenzie, 1997). Способността да приемаш критика и оспорване на идеите си и да преодоляваш неблагоприятните условия позволява да се запазят „производствените капацитети“. Когато има и елемент на взаимопомощ, качеството също се повишава, защото присъства и възможността за учене и усъвършенстване, развиване на професионалните умения и натрупване на ценен практически опит.

Доста от изследванията в областта показват, че организационното гражданско поведение подобрява организационната ефективност чрез обогатяването на социалната структура на организацията. Това води до повишаване на изпълнението и оптимизиране на използваните ресурси (Podsakoff,

MacKenzie, Paine, & Bachrach, 2000; Berber & Rofcanin, 2012). Проявите на организационно гражданско поведение са свързани и с гъвкавостта и по-лесния трансфер на знания и умения. Служителите, които демонстрират граждански добродетели и стремеж към самоусъвършенстване са склонни да анализират вътрешната и външната среда на организацията и да планират стратегически, отговаряйки на нуждите от промяна. Това спомага и за сравнянето с неяснотата и пазарните изисквания (Evans & Davis, 2005). Адаптивността е важна, защото динамиката на средата често расте с изключително бързи темпове и за да запази лидерските си позиции, организацията трябва да навакса в доста кратки срокове. Когато структурата ѝ е прекалено формална и йерархизирана, това би забавило процесите. Когато обаче има проактивност от страна на служителите и предварително формирана гражданска позиция, това ще ги улесни. Преди реално да се случат събитията, служителите са подготвени, защото са едновременно членове и на собствената си организация, и на по-голямата единица – обществото. В основата на тази подготвеност стоят и уменията за комуникация и споделянето на професионален опит.

Формирането и развитието на професионалните контакти е сложен и продължителен процес, който е повлиян от редица фактори. Пряко свързан и асоцииран и с трудовата роля на индивида като част от конкретна организация, той е неизменно обвързан с организационните явления в самата компания. Освен установените правила и норми на поведение, права и задължения на индивида като служител, често той проявява и форми на организационно гражданско поведение, които са с изцяло доброволен и самоинициативен характер и водят до повишаване на ефективността както на индивидуално, така и на групово и организационно ниво. Резултатите показват, че по-важно за служителите на една компания е не толкова как тя е представена в обществото и какъв имидж има, а каква е реалната ситуация вътре в самата организация, какви са отношенията и възможностите за растеж и развитие. Това кара хората сами да споделят добрите си впечатления, да препоръчват на свои познати и приятели компанията, да привличат нови служители, да изграждат имиджа на организацията и да го разпространяват по всевъзможни канали, което всъщност е проявление на организационно гражданско поведение. В голяма степен хората доброволно посещават бизнес нетуъркинг събития с цел развиване на мрежата си от професионални контакти, което би донесло плюсове както за индивида, така и за организацията. Тази лична инициатива и стремежът за представяне на организацията, в която работят хората, са прояви именно на организационно гражданско поведение. Получените резултати разграничават отчетливо и разделението между трудовата роля в смисъла на „модел на поведение, които са приети на базата на очаквания за функциите на определена позиция“ (Ригио, 2006) и индивида като самостоятелна социална единица с определен професионален профил (Александрова, 2015).

Освен своите позитивни страни обаче организационното гражданско поведение може да има и своите негативни и не толкова желателни последствия. Когато например то се използва за управление на впечатленията и трупане на активи, това може да политизира работното място. Възможно е дори такова поведение да се проявява само когато бъде възнаграждавано с цел изграждане на благоприятен образ за себе си. Като форма на екстраролево поведение гражданските действия могат да бъдат в противоречие с формалните трудови задължения, а качеството да страда за сметка на количеството. Отклоняването от основните изисквания на заеманата позиция може да изтощи хората и да доведе до по-голямо текучество. Прекомерното ангажиране със странични дейности може да създаде и ненужна конкуренция между колегите за постигането на определен статус в организацията. Прекалените доброволчески активности пък могат да сигнализират за липсата на достатъчно персонал и претоварването на наличните служители. Формите на организационно гражданско поведение могат да потискат креативността и да са съпротива срещу организационната промяна (Bolino & Turnley, 2003). Затова е важно, когато се анализират последствията, те бъдат разглеждани многоаспектно, за да се избегне едностранчиво представяне и да се пропуснат ключови факти, които да доведат до неблагоприятно развитие след това.

Заклучение

Организационното гражданско поведение е изключително интересно явление, което се радва на особен изследователски интерес в последните 30 години. Изхождайки от теорията за социалния обмен, екстраролево и про-социалното поведение, организационната спонтанност и други, днес то се проявява като алтруистично и помагачо поведение, лична инициатива и стремеж за самоусъвършенстване, спортменство и др. Все по-голяма популярност набира и конструктът психологически капитал, пряко свързан с личното и професионално благополучие на индивида в рамките на организациите и пряко свързан с гражданствеността. Така двата организационни феномена допринасят за развитието на организационен климат, благоприятстващ високо ефективни работни процеси и междуличностни взаимоотношения.

От изследователска гледна точка силен акцент е поставен върху разглеждането на детерминантите на организационното гражданско поведение (личностни, ситуационни, позиционни и др.), изясняването на неговата същност, връзката му с други конструкти (привързаност, ангажираност, контрапродуктивно поведение, УЧР и др.) и в по-малка степен на последствията от него, което пък е насока за бъдещи изследвания.

Обобщено накратко, може да се каже, че организационното гражданско поведение е доброволчески акт на индивида, който излиза извън рамките на дадената му трудова роля и е насочен към развиването на пълния му потен-

циал по отношение на знания, умения, опит, способността да се оптимизират ресурсите във всичките им измерения, успешно да се постигат целите и да се създаде образът на една многофункционална личност, която има капацитета на надраства себе си. Така че, за да е успешна една организация, тя трябва да управлява стратегически своите ресурси и освен да създава активно и оптимално функционираща вътрешна структура, да разкрива и пълния поведенчески потенциал и психологически капитал на хората, които реално съставят организацията.

ЛИТЕРАТУРА

- Александрова, Б.** (2015). Формиране и развитие на професионалните контакти в контекста на организационното гражданско поведение. *Лидерство и организационно развитие* (pp. 439–446). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Александрова, Б.** (2016). Традиционни и съвременни подходи в управлението на човешките ресурси. *Лидерство и организационно развитие* (pp. 566–574). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Илиева, С.** (2006). *Организационна култура: Същност, функции и промяна*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Илиева, С.** (2006). Организационно гражданско поведение – същност, измерване и детерминанти. *Психологични изследвания, 1*, 5–21.
- Илиева, С.** (2009). *Ценности и трудова мотивация*. София: СУ „Св. Климент Охридски“.
- Ригио, Р.** (2006). *Въведение в индустриалната/организационната психология*. София: Дилек.
- Bateman, T., & Organ, D.** (1983). Job satisfaction and the good soldier: The relationships between affect and „citizenship“. *The Academy of Management Journal, 26*, 587–595.
- Berber, A., & Rofcanin, Y.** (2012). Investigation of organization citizenship behavior construct: A framework for antecedents and consequences. *International Journal of Business and Social Research, 2*(4), 195–210.
- Bolino, M., & Turnley, W.** (2003). Going the extra mile: Cultivating and managing employee citizenship behavior. *Academy of Management Executive, 17*(3), 60–71.
- Bolino, M., & Turnley, W.** (2005). The personal costs of citizenship behavior: The relationship between individual initiative and role overload, job stress and work–family conflict. *Journal of Applied Psychology, 90*(4), 740–748.
- Boxall, P., & Purcell, J.** (2003). *Strategy and Human Resource Management*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Brief, A., & Motowidlo, S.** (1986). Prosocial organizational behavior. *The Academy of Management Review, 11*, 710–725.
- de León, M. C., & Finkelstein, M.** (2011). Individualism/collectivism and organizational citizenship behavior. *Psicothema, 23*(3), 401–406.

- Ehtiyar, V. R., Alan, A. A., & Alan, A. A.** (2010). The role of organizational citizenship behavior on university student's academic success. *Tourism and Hospitality Management, 16*(1), 47–61.
- Elanain, H. A.** (2007). Relationship between personality and organizational citizenship behavior: Does personality influence employee citizenship? *International Review of Business Research Papers, 3*(4), 31–43.
- Evans, W. R., & Davis, W. D.** (2005). High-performance work systems and organizational performance: The mediating role of internal social structure. *Journal of Management, 31*(5), 758–775.
- Farooqui, M. R.** (2012). Measuring organizational citizenship behavior (OCB) as a consequence of organizational climate (OC). *Asian Journal of Business Management, 4*(3), 294–302.
- Finkelstein, M.** (2012). Individualism/collectivism and organizational citizenship behavior: An integrative framework. *Social Behavior and Personality, 40*(10), 1633–1644.
- Frese, M., & Fay, D.** (2001). Personal initiative: An active performance concept for work in the 21st century. *Research in Organizational Behavior, 23*, 133–187.
- George, J., & Bettenhausen, K.** (1990). Understanding prosocial behavior, sales performance, and turnover: A group-level analysis in a service context. *Journal of Applied Psychology, 75*(6), 698–709.
- George, J., & Brief, A.** (1992). Feeling good – doing good: A conceptual analysis of mood at work-organizational spontaneity relationship. *Psychological Bulletin, 112*, 310–329.
- Jaros, S.** (2007). Meyer and Allen model of organizational commitment: Measurement issues. *The Icfai Journal of Organizational Behavior, 6*(4), 7–25.
- Katz, D., & Kahn, R.** (1966;1978). *The social psychology of organizations*. New York: Wiley.
- Konovsky, M., & Organ, D.** (1996). Personality, satisfaction, and fairness: Sorting out their linkages with organizational citizenship behavior. *Journal of Organizational Behavior, 17*, 253–266.
- Konovsky, M., & Pugh, S.** (1994). Citizenship behavior and social exchange. *The Academy of Management Journal, 37*, 656–669.
- Krebs, D.** (1970). Altruism – an examination of the concept and a review of the literature. *Psychological Bulletin, 21*, 294–301.
- MacKenzie, S., Podsakoff, P., & Fetter, R.** (1991). Organizational citizenship behavior and objective productivity as determinants of managerial evaluations of salespersons' performance. *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 50*, 123–150.
- March, J., & Simon, H.** (1958). *Organizations*. New York: Wiley.
- Moorman, R.** (1991). Relationship between organizational justice and organizational citizenship behaviors: Do fairness perceptions influence employee citizenship? *Journal of Applied Psychology, 76*, 845–855.
- Moorman, R., & Blakely, G.** (1995). Collectivism – individualism as a personality based predictor of organizational citizenship behaviors. *Journal of Organizational Behavior, 16*, 127–142.
- Moorman, R., Blakely, G., & Niehoff, B.** (1998). Does perceived organizational support mediate the relationship between procedural justice and organizational citizenship behavior? *The Academy of Management Journal, 41*(3), 351–357.

- O'Reilly, C., & Chatman, J. (1986).** Organizational commitment and psychological attachment: The effects of compliance, identification, and internalization on prosocial behavior. *Journal of Applied Psychology, 71*(3), 492–499.
- Organ, D. (1988).** *Organizational citizenship behavior: The good soldier syndrome*. Lexington, MA: Lexington Books.
- Organ, D., & Hui, C. (1995).** Time pressure, type A syndrome, and organizational citizenship behavior: A field study replication of Hui, Organ, and Crooker (1994). *Psychological Reports, 77*, 179–185.
- Organ, D., & Konovsky, M. (1989).** Cognitive versus affective determinants organizational citizenship behavior. *Journal of Applied Psychology, 74*, 157–164.
- Organ, D., & Ryan, K. (1995).** A meta-analytical review of attitudinal and dispositional predictors of organizational citizenship behavior. *Personnel Psychology, 48*, 775–802.
- Pavalache-Ilie, M. (2014).** Organizational citizenship behaviour, work satisfaction and employees' personality. *Procedia – Social and Behavioral Sciences, 127*, 489–493.
- Podsakoff, N., Whiting, S., Podsakoff, P., & Blume, B. (2009).** Individual- and organizational-level consequences of organizational citizenship behaviors: A meta-analysis. *Journal of Applied Psychology, 94*(1), 122–141.
- Podsakoff, P., Ahearne, M., & MacKenzie, S. (1997).** Organizational citizenship behavior and the quantity and quality of work group performance. *Journal of Applied Psychology, 82*(2), 262–270.
- Podsakoff, P., MacKenzie, S., Moorman, R., & Fetter, R. (1990).** Transformational leader behaviors and their effects on followers trust in leader, satisfaction, and organizational citizenship behaviors. *Leadership Quarterly, 1*, 107–142.
- Podsakoff, P., MacKenzie, S., Paine, J. B., & Bachrach, D. (2000).** Organizational Citizenship Behaviors: A Critical Review of the Theoretical and Empirical Literature and Suggestions for Future Research. *Journal of Management, 513*–563.
- Puffer, S. (1987).** Prosocial behavior, non-compliant behavior, and work performance among commission salespeople. *Journal of Applied Psychology, 72*, 615–621.
- Smith, A., Organ, D., & Near, J. (1983).** Organizational Citizenship Behavior: Its nature and antecedents. *Journal of Applied Psychology, 68*(4), 653–663.
- Snape, E., & Redman, T. (2010).** HRM practices, organizational citizenship behaviour, and performance: A multi-level analysis. *Journal of Management Studies, 47*(7), 1219–1247.
- Van Dyne, L., Graham, J., & Dienesch, R. (1994).** Organizational Citizenship Behavior: Construct redefinition, measurement and validation. *Academy of Management Journal, 37*(4), 765–802.
- Van Dyne, L., Graham, J., & Dienesch, R. (1994).** Organizational Citizenship Behavior: Construct redefinition, measurement, and validation. *Academy of Management Journal, 37*(4), 765–802.
- Williams, L., & Anderson, S. (1991).** Job satisfaction and organizational commitment as predictors of organizational citizenship and in-role behaviors. *Journal of Management, 17*, 601–617.
- Wright, P., & Kehoe, R. (2007).** Human resource practices and organizational commitment: A deeper examination. *CAHRS Working Paper #07–15*.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

РАЗЛИЧИЯ В ОРГАНИЗАЦИОННИТЕ ЦЕННОСТИ В ЗАВИСИМОСТ ОТ ЙЕРАРХИЧНОТО НИВО НА СЛУЖИТЕЛИТЕ

ЦВЕТЕЛИНА ЦВЕТАНОВА ПАНЧЕЛИЕВА

Резюме. Настоящото проучване цели да установи как служителите на различни йерархични позиции в бизнес организация възприемат настоящата организационна култура. В изследването участват ръководители и оперативно ниво служители. Използван е Organizational Culture Assessment Instrument (OCAI), базиран на Модела на конкурентните ценности. Чрез съпоставителен анализ се открояват приликите и разликите в начина, по който служителите от различните йерархични нива възприемат организационна култура. В статията се констатира какви са разминаванията в ценностите, извеждат се възможните рискове и се дават насоки за организационно развитие.

Ключови думи: организационна култура, ценности, йерархия, бизнес организация.

Differences in Organizational values depending on the hierarchical level of employees

Tsvetelina Tsvetanova Panchelieva

Abstract. This study aims to examine how employees of different hierarchical positions in business organization perceive the current organizational culture. In the study participate both managers and operational level employees. For the purpose of the study is applied Organizational Culture Assessment Instrument (OCAI), based on the Competing values framework. Through comparative analysis are revealed similarities and differences in the way employees from different hierarchical levels perceive organizational culture. The article marks the discrepancies in the values displayed, denotes the possible risks and provides guidance for organizational development.

Key words: organizational culture, values, hierarchy, business organization.

Измерването на организационната култура в една организация е важно, тъй като включва целите на организацията, разкрива стратегията, поведението и принципите, които трябва да бъдат следвани за постигането им. Уеднаквяването на целите на служителите и тези на организацията е ключът към постоянна иновативност, която е съществена част от конкурентоспособността на една организация. Организационната култура обединява социалните норми и виждания на определена социална група и дори определя нормите на подходящо и неподходящо поведение в организацията. Също така тя има влияние върху това как служителят си върши работата, удовлетвореността му и продуктивността. Според Хофстеде (1990) организационната култура има същия статут в организации като структура, стратегия и контрол, докато според Schwartz and Davis (1981) има тясна връзка между организационна култура и стратегия. Организационната култура е била разглеждана по различен начин от изследователите по времето, докато конструктът бъде проучван и приет. Wilkins (1983) твърди, че организационната култура проличава най-добре в обичайното поведение на хората и в техния приет за даденост начин на виждане на света. Акцентът трябва според Wilkins (1983) да бъде поставен върху основополагащите допускания, както и ориентации на една група от хора. Това е в съответствие с Schein (1992), който акцентира върху базисните допускания/предпочитания сред група от хора, защото тези допускания се приемат за даденост. Cameron and Quinn (1999) развиват идеята и твърдят, че организационната култура „се отнася до приетите за даденост ценности, в основополагащите допускания/предположения, очаквания, колективни спомени и определения, намиращи се в една организация“ (цит. по Cameron and Quinn, 1999, стр. 14). Културата може да се разглежда като повсеместна, обхващаща всички области на групов (т.е. организационен) живот (Schein, 1990). Schein (1990) смята, че култура е това, което една групата научава с течение на времето, решава собствените си проблеми за адаптация и оцеляване във външната среда, както и проблемите на вътрешната интеграция. Harris и Cronen (1979) приемат организационната култура като „договор“, включващ собственият образ на организацията, правилата, които формират убеждения и действия в светлината на този образ. Goffee and Jones (1996) разглеждат културата като „общност“, която е резултат от начина, по който хората се отнасят един към друг. Петигрю (1979) приема понятията за цел, ангажираност и ред, и разглежда как те се генерират в една организация. Чувствата и действията на основателя на организацията, както и различните вярвания, идеология, език, ритуали и митове, според Pettigrew (1979) се включват в организационната култура.

Развити са различни модели, които представят организационната култура. Моделът на конкурентни ценности на Камерън и Куин описва четири културни

ориентации (Камерън, Куин, 2012). Организациите могат да попадат в един, няколко или никой от типовете култура. Моделът на конкурентните ценности е определян като един от петдесетте най-влиятелни в историята на бизнеса (Камерън, Куин, 2012). В основата си моделът на конкурентните ценности обособява четири типа култура чрез две основни ценностни ориентации – ориентация към външната среда и към вътрешната среда и ориентация към гъвкавост и свобода на действие и към стабилност и контрол (Камерън, Куин, 2012). Заедно двете измерения на организационната култура формират четири квадранта, които представляват набор от индикатори на организационната ефективност. Тези индикатори отразяват какво хората ценят в представянето на организацията, определят какво се възприема като добро, правилно и подходящо. Четирите клъстера определят основните ценности, на базата на които се правят преценки за организацията. Тези ценности представляват противоположни или конкуриращи се ценности. Моделът на конкурентни ценности при комбинация на дименсиите описва четири културни ориентации. Организациите могат да попадат в един, няколко или никой от типовете култура. Четирите ориентации са подкрепа, иновации, правила и цели (Van Muijen et al., 1999). Клановата организационна култура е ориентирана към подкрепа на вътрешногруповите членове, насърчава се участието, сътрудничеството. Адхократичната култура се характеризира с търсене на нова информация, креативност, отвореност към промяна, експериментиране. При йерархичната култура се поставя акцент върху авторитета, рационалността, процедурите и разделянето на работата. Особеност на пазарната култура е ориентацията към постигането на целите. При поставени задачи се търси начин за изпълнението им, като се акцентира върху рационалност, показатели за изпълнение, отчетност и възнаграждения (Van Muijen et al., 1999). Ahmadi, Daraei, Akbari (2012) предоставят емпирични доказателства, че има положителна връзка между култура и стратегия на организацията. Според получените резултати в банкова институция с Organizational Culture Assessment Instrument, клановата и адхократичната култура значително благоприятстват прилагането на стратегията. Резултатите показват, че пазарната и йерархичната култура също насърчават прилагането на нова стратегия. В българска среда се наблюдава балансирана съвкупност от четирите типа организационна култура, като тенденцията е тя да се оценява по-скоро като пазарно ориентирана. Следващи за настояща култура по резултати са йерархична, адхократична и кланова (Stancheva, Piieva, 2014). По отношение на желаната култура тенденцията е към предпочитане на адхократичната, пазарната и клановата и в най-малка степен на йерархичната.

Целта на настоящето изследване е да разкрие как служителите на ръководни позиции в банкова институция – висш мениджмънт (членовете на Управителния съвет и постоянно поканените на заседанията на УС), мениджмънт (ръководители и заместник-ръководители на отдели) и оперативно ниво служители в цяла България в клоновете на компанията възприемат актуалната

организационната култура в банката. Първият етап от проучването е реализиран като пилотно изследване само сред Ръководството на банката. При втори етап за участие са поканени служителите от всички отдели и клонове на банката в страната.

Метод

За определяне на актуалната култура в банковата институция е приложен въпросник за изследване на организационната култура – Organizational Culture Assessment Instrument (OCAI). Въпросникът е базиран на модела на конкурентните ценности на К. Камерън и Р. Куин, предоставящ възможност за дефиниране на типа култура в дадена организация. Въпросникът е стандартизиран за българска среда и показва добри психометрични характеристики: алфа на Кронбах $\alpha = 0,731$ за настояща култура, алфа на Кронбах $\alpha = 0,813$ за бъдеща желана култура (Илиева, 2006). Въпросникът е предоставен за попълване на участниците на два етапа – първи – на ръководния екип и на втори етап – на всички служители оперативното ниво.

Извадка

В проучването участват 24 участници на ръководни позиции, работещи в Централно управление на банката. За втория етап от проучването са поканени да участват всички останали служители на банката – общо 562 човека. Въпросникът е попълнен от 300 участници, всички от които служители на банката във всички региони от страната. Таблица 1 представя честотно разпределение на заеманата позиция сред участниците.

Таблица 1. Честотно разпределение на позициите в организацията

		Честота – бр. участници	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	Висш мениджмънт	8	33,3	33,3	33,3
	Мениджмънт	16	66,7	66,7	100,0
	Общо	24	100,0	100,0	

По отношение на разпределение на служителите (от извадка 562 човека) по месторабота 34,3% от попълните теста работят в централно управление на банката – 103 души. 19,3 % от попълните или 58 души са служители от регион София, 12,3 % или 37 души са от регион Плевен, отново 12,3 % – 37 души са от регион Варна, 9,7% или 29 души – от регион Бургас и 12% или 36 души са от регион Пловдив. Таблица 2 представя нагледно посоченото разпределение.

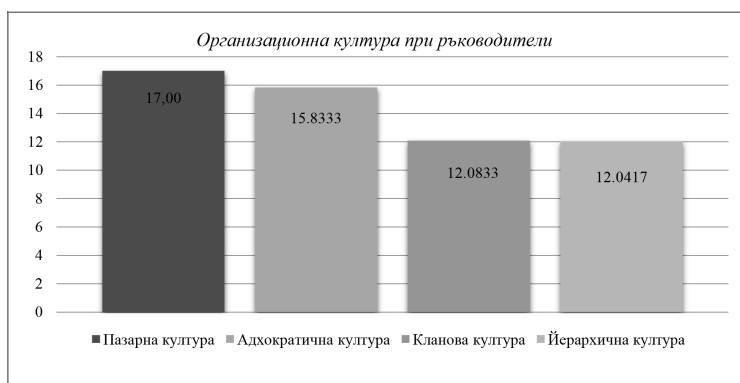
Таблица 2. Разпределение по работно място

		Работно място			
		Честота	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Валидни	София – ЦУ	103	34.3	34.3	34.3
	Регион София	58	19.3	19.3	53.7
	Регион Плевен	37	12.3	12.3	66.0
	Регион Варна	37	12.3	12.3	78.3
	Регион Бургас	29	9.7	9.7	88.0
	Регион Пловдив	36	12.0	12.0	100.0
	Общо	300	100.0	100.0	

Резултати при ръководителите

Резултатите разкриват спецификите на банката, като са и донякъде в синхрон с резултати от проучване на финансови институции. В проучване на Станчева и Илиева се посочва, че настоящата организационна култура в проучваната от тях банка е „балансирана съвкупност от четирите типа организационна култура“ (цит. по Stancheva, Pieva, 2014, p. 342). Според изследвания с въпросника OSAI (цит. по Камерън и Куин, 2012, стр. 99) във финансовите институции преобладават пазарната и клановата култура, следвани от йерархичната и съответно адхократичната култура. Преобладаваща пазарна култура е и резултатът от настоящото проучване. Разминаването на резултата от банката в нашето проучване с профила на други такива е по отношение на адхократичната култура, която в настоящето проучване изпреварва, макар и малко, йерархичната култура.

Разпределението на резултатите в настоящето проучване показва тенденция, че има баланс между четирите типа култура (фиг. 1).

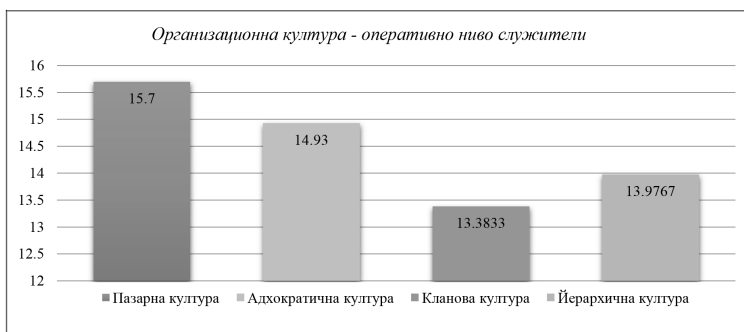
Фигура 1. Тип организационна култура при ръководители

Резултатите следва да се интерпретират внимателно поради малкия брой участници ($N=24$). Според оценката на участниците настоящата доминираща култура е пазарно ориентирана ($\chi=17.00$). Най-силно изяви в банката са ценности като позиционирането във външната среда, динамиката, конкуренцията, постигането на резултати, насоката към клиента. Продуктивността и печалбата са важни. Ръководителите са амбициозни, доминиращи и държат на бързината и конкурентоспособността. Адхократичната култура е със средна стойност 15.83 и е втора по резултат сред участниците. Според този тип култура в банката има динамична среда, насърчаваща предприемачеството и креативността. От значение при тази култура са рискът, гъвкавостта, експериментирането, индивидуалните инициативи и модерното мислене. По-ниски резултати спрямо първите два типа култура се наблюдават при клановата ($\chi=12.08$), при която преобладава лоялността, етиката, традициите и усещането, че служителите са част от едно цяло. При клановата култура са важни работата в екип и консенсусът. Характеристика на клановата култура е, че мениджърите се държат като ментори и понякога са възприемани като бащинска фигура, но предвид по-слабия резултат по този тип култура описаният образ на ръководителите не е толкова изявен в банката. Най-слабо възприемана е йерархичната култура със средна стойност $\chi=12.04$. Това означава, че най-слабо представени в банката са ценности като спазването на правила и процедури, на работни изисквания и длъжностни задания. Спрямо резултатите наличието на контрол, структура, внимателно планиране, операции, стандартизирани правила и стабилност не са толкова застъпени в стратегията и структурата на банката. При йерархичната култура успехът върви ръка за ръка с правилата, изпълнение на заданията в срок и качествено, докато ръководителите са в роля на координатори – те следят за работния процес. Предвид средните стойности подобни характеристики не са така изяви в организацията.

Резултати при оперативен ниво служители

Разпределението на резултатите при оперативен ниво служители ($N=300$) показва баланс между четирите типа култура (фиг. 2).

Фигура 2. Тип организационна култура при оперативно ниво служители

Според оценката на участниците настоящата доминираща култура е пазарно ориентирана ($x=15.07$). Най-силно изявиени в банката са ценности като позиционирането във външната среда, динамиката, конкуренцията, постигането на резултати, насоката към клиента. Продуктивността и печалбата са важни. Адхократичната култура е със средна стойност 14.93 и е втора по резултат сред участниците, като показва динамична среда, насърчаваща предприемачеството и креативността. По-ниски резултати спрямо първите два типа култура се наблюдават при йерархичната ($x=13.97$), при която ценностите са спазването на правила и процедури, на работни изисквания и длъжностни задания. Спрямо резултатите наличието на контрол, структура, внимателно планиране, операции, стандартизирани правила и стабилност не са толкова застъпени в стратегията и структурата на компанията. Предвид средните стойности подобни характеристики не са така изявиени в организацията. Най-слабо възприемана е клановата култура със средна стойност $x=13.38$. При нея преобладава лоялността, етиката, традициите и усещането, че служителите са част от едно цяло, което не е в голяма степен застъпено в организацията.

Съпоставителен анализ на актуалната организационна култура при мениджърски екип и оперативни служители

Организационната култура и ценности според участниците в проучването от мениджърския екип ($N=24$) имат следния профил: с най-високи стойности е пазарната ($X=17,00$), след нея с малка разлика е адхократичната ($X=15,83$), следваща е клановата култура ($X=12,08$) и на последно място по резултат е йерархичната култура ($X=12,04$). При участниците от оперативните звена в банката (300 участници общо) настоящата култура също е пазарната култура или ориентираната към пазара и конкуренцията ($X=15,07$). На второ място с малка разлика е адхократичната ($X=14,93$), следваща е йерархичната ($X=13,97$) и на последно място е клановата ($X=13,38$). Фигура 3 представя резултатите нагледно.

Фигура 3. Съпоставителен анализ за организационната култура

При отговорите на мениджмънта се наблюдават малко по-високи стойности за адхократичната и пазарната култура, но и в двата случая пазарната култура стои на първо място, следвана от адхократичната. Разлика има във възприятието за клановата култура – въпреки че служителите на оперативно ниво я поставят на последно място, средните стойности при тях са по-високи спрямо оценката на ръководството – 12,08 според оперативните служители и 13,38 според ръководителите. Подобни са и резултатите при йерархичната култура – според мениджмънта е застъпена най-малко, а при оперативните нива стои на предпоследно място. Резултатите са индикатор за насоченост към външната среда за компанията при проява на силна конкурентоспособност и състезателен дух. Настоящият културен профил на банката както според мениджърите, така и според оперативните служители, се отличава със стремеж към рентабилност, краен резултат, мощ в съответната пазарна ниша, крайно амбициозни цели, гарантирана потребителска маса. В същото време, според резултатите не се обръща достатъчно внимание за разработване на ефективни програми за мотивиране на персонала и корпоративна загриженост за него. От значение е да се обръща внимание на човешкия фактор, да има по-приятелска атмосфера и сплотеност, повече екипност. Освен това служителите и мениджърите отчитат, че структурата на банката не е създала напълно формализирана и строго структурирана работна среда, както и съвсем точни процедури, които да направляват действията на хората.

Анализ на резултатите – силни и слаби страни по отношение на организационната култура и ценности

Силни страни

В динамична среда и силна конкуренция пазарната и адхократичната култури означават ориентация към резултати, иновации, вискателни ръководители, които да управляват с решимост и да могат да поемат риск. Стремежът

към победа има ролята на вътрешна спойка. В дългосрочен план задачите са поддържане на състезателен дух, ясни цели, постоянен растеж и нови ресурси.

Слаби страни

Ориентацията към външната среда и рискът поставят под заплаха способността на организацията да поддържа здравословна вътрешна среда, да осигурява стабилност и контрол сред служителите. Взискателното придържане към високи външни цели поставя под изпитание лоялността и удовлетвореността на хората, които работят в банката. В дългосрочен план ориентацията към външната среда, постоянният натиск за резултати, водят до влошен вътрешен климат, до недобър имидж на работодателя и следователно до възможен спад в доверието и на клиентите, и на потребителите на банката.

Обобщение

Резултатите от изследването на ръководството и на останалите служители са относително близки, те показват сходни нива на възприемана организационна култура от страна на мениджмънта и на служителите на оперативно ниво. От една страна, това сходство може да се тълкува като признак, че всички вървят в една посока, имат едни и същи цели и възгледи, че организационната култура на мениджмънта съвпада с тази на служителите. Също така обаче има риск отговорите на служителите да не отговарят напълно на истинските им нагласи и виждания. Има вероятност оперативните служители да проявяват социална желателност, т.е. да са били водени от стандарта за приемливите отговори на съответните въпроси. Възможна насока за организационно развитие е въвеждането на инициативи, които да насърчат екипния дух на хората в компанията. Подкрепянето на дружелюбна работна среда, на индивидуалното развитие и грижа за човешкия капитал може да се изрази организиране на неформални събития, изграждане и поддържане на стройна система за кариерно развитие, екипни дейности. Предложенията за това какви да са те могат да дойдат и от самите служители, като по този начин ще се насърчи личната инициатива и ще се подкрепи индивидуалният принос. Създаването на добри практики и традиции, които да се имплементират, е допълнителна възможност.

ЛИТЕРАТУРА

- Илиева, Сн.** (2006). *Организационна култура*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Камерън, К.,** Куин, Р. (2012). *Диагностика и промяна на организационната култура*. София: Класика и стил.
- Ahmadi, S.,** Salamzadeh, Y., Daraei, M., Akbari, J. (2012). Relationship between organizational culture and strategy implementation: typologies and dimensions. In: *Global Business and Management Research: An International Journal*, 4/3 & 4, 286–299.
- Cameron, K. S., & Quinn, R. E.** (1999). *Diagnosing and changing organizational culture: Based on the competing values framework*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Goffee, R., & Jones, G.** (1996). What holds the modern company together? *Harvard Business Review*, 74(6), 133–148.
- Harris, L., & Cronen, V. E.** (1979). A rules-based model for the analysis and evaluation of organizational communication. *Communication Quarterly*, 27(1), 12–28.
- Hofstede, G.,** Neuijen, B., Ohayv, D. D., & Sanders, G. (1990). Measuring organizational cultures: A qualitative and quantitative study across twenty cases. *Administrative Science Quarterly*, 35(2), 286–316.
- Stancheva, M.,** Илиева, Сн. (2013). Organizational diagnosis and management of change in organizational culture of bank institution. In: *Entrepreneurship: Factors affecting small-scale business performance and development*, 1, 537, Belgrade: Faculty of Business Economics and Entrepreneurship.
- Schein, E. H.** (1992). *Organizational culture and leadership* (2nd ed.). San Francisco: Jossey-Bass Inc.
- Schwartz, H., & Davis, S. M.** (1981). Matching corporate culture and business strategy. *Organizational Dynamics*, 10(1), 30–48.
- Van Muijen, J., J.,** Koopman, P., et al. (1999). Organizational culture: the Focus questionnaire. 8 (4), 551–568. *European Journal of Work and Organizational Psychology*.
- Wilkins, A. L.** (1983). The culture audit: a tool for understanding organizations. *Organizational Dynamics*, 12(2), 24–38.

III

**Научна област
„Социални, стопански и правни науки“**

**Научно направление
„Политически науки“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

ИНДИКАТОРИ ЗА УСПЕХ НА ПРОТЕСТНИТЕ МОБИЛИЗАЦИИ В БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА 2011–2014 Г.

СВЕТЛИН ВИНЧЕНЦО ТАЧЕВ

Резюме. В периода 2011–2014 година в България се провеждат протестни мобилизации, които са различни по своята същност и цели, но обединяват големи маси от недоволни граждани. Тяхната сила се изразява в създаването на ново поле на гражданска активност, което действа като своеобразна контрадемократична форма на участие. За разлика от традиционните представители на гражданското общество, протестните мобилизации обединяват хора не на базата на политически убеждения, а на постигането на определена цел. Стихийността, липсата на формални лидери и отказът от създаване на формална организация поставят под съмнение техните успехи. Протестните мобилизации в България в периода 2011–2014 продължават да са актуална тема и днес, която дава възможност за широко поле на изследователска дейност. Настоящият текст има за цел да набележи индикаторите за успех, които да дадат възможност за оценка. На основата им ще се направи анализ на протестните мобилизации – техните специфики, особености и фактори, които определят ефективността им.

Ключови думи: Протестни мобилизации, индикатори за успех.

Success indicators of protest mobilizations in Bulgaria (2011–2014)

Svetlin Vinchentso Tachev

Abstract. In the period 2011–2014 are held in Bulgaria protest mobilizations, which are different in its essence and purposes, but unite large masses of dissatisfied citizens. Their strength is expressed in creating a new field of active citizenship, which acts as a counter-democratic form of participation. As opposed to traditional representatives of civil society, protest mobilizations unify not based on political convictions, and the achievement a particular

objective. Spontaneity, the lack of formal leaders and the refusal to create a formal organization cast doubt on their successes. The protest mobilizations in Bulgaria in 2011–2014 continue to be actual topic and today, which give possibility for wide field of research activity. This text aims to identify indicators of success that give the possibility for evaluation. On their basis is going to analyze the protest mobilizations – their specificities, features and factors that determine their effectiveness.

Key words: Protest mobilizations, indicators of success.

* * *

Увод

Протестните мобилизации от 2011 година, които завземат централните площади на редица столици, създават поле на контрадемократични форми на участие, които са на път да променят представите за истинска демокрация. Глобалните движения „Окупирай“, „Възмутените“ и „Реална демокрация сега“ напомнят на новите социални движения от 60-те и 70-те години на 20. век, които се появяват вследствие на държавната бюрокрализация и засилващата се криза на социалдемократическия консенсус. Те възвръщат спомена за нуждата от гражданска активност, която да даде отговор на неолибералната криза, избухнала през 2008 година. Това е своеобразна форма на културна ненасилствена революция в разбирането за колективното участие на индивида във вземането на обществени решения. Площадните окупации са бунт срещу елитите, срещу формализирането на представителната демокрация до нейните основни характеристики за сметка на все по-разширяващите се транснационални корпоративни интереси. Според Паоло Гербаудо 2011 г. е „нулева година“, която служи като основа за „нова политика“¹. От САЩ до Испания и от Гърция до Египет, участниците в уличното недоволство практикуват демокрация на участието – самоорганизация, хоризонталност, отказ от формализиране и взимане на колективни решения с консенсус. Техните действия, както ефектът на доминото, предизвикват формирането на локални протестни мобилизации, различни по своята същност, но обединявани в една обща кауза – обикновените хора срещу управляващите елити („99% срещу 1%“).

Вълната на движението „Окупирай“, която обхваща целия свят, не подминава и България, въпреки не големите мащаби, които приема. Въпреки това в периода 2011–2014 година в страната избухват няколко вълни на протестни мобилизации, които сигнализират, че изолирането на гражданите от участие

---

¹ 2011: година на окупации, която промени света. 2016. Превод: Светлин Тачев. <<http://www.lifeaftercapitalism.info/analyses/480-2011-okupacii-koito-promeniha-sveta>> (прегледан на 22.10.2016)

в политическите процеси е все по-осезаемо и води до задълбочаване на кризата на представителната демокрация. Те са уникален социален феномен в най-новата история на България, тъй като характеристиките им се различават от всички други до момента. За разлика от митингите и протестите в началото на 90-те години на XX в., когато се извършва преход от социалистическа към плуралистична политическа система, олицетворявани от идеята за анти-комунизъм и партийна опозиция, то протестните мобилизации в периода 2011–2014 година изпъкват със своята претенция за „гражданственост“ и „надпартийност“. Затова в научните среди, някои изследователи предполагат, че налице е нов преход² или втора революция³, но за разлика от първата, в която целта е смяна на режими, то тази прави опит за „демократизиране на демокрацията“⁴ чрез разширяването на възможностите за участие на все повече хора в политическия процес.

Въпреки надеждите, които донасят протестните мобилизации в периода 2011–2014 година в България, крайните резултати, които постигат, остават противоречиви. Това е така и поради липсата на конкретни индикатори за успех. Настоящият текст има за цел да анализира няколко възможни индикатора за успех на протестните мобилизации, с които принципно би могло да се направи оценка за успеха им.

1. Индикатори за успех

1.1. Теоретична рамка

Все още липсват изчерпателни изследвания върху оценката на протестните мобилизации в България в периода 2011–2014 година. Сред анализаторите няма консенсус по този въпрос и това което се дължи на различни фактори. Част от изследванията, мненията и коментарите в периода на самите протести са пречупени през призмата на геополитическите интереси и политически пристрастия. Трудност при анализирането на успеха им също така създават и последствията, които не могат лесно да бъдат определени – дали са следствие на конкретни действия на мобилизациите и техните поставени цели, просто случайност и до каква степен самите протести могат да ги възприемат за свое постижение. Някои успехи могат да бъдат измерени количествено, но други

---

² Дайнов: „Няма да има стабилно правителство, докато не изчегъртаме олигархията“. 2014. <http://offnews.bg/news/Politika_8/Dajnov-Niama-da-ima-stabilno-pravitelstvo-dokato-ne-izchegartame-oli_408847.html> (прегледан на 22.10.2016)

³ Кръстева, А. Граждански протести, е-демокрация, нови мобилизации. Качество на демокрацията в България, 2014, стр. 449–488.

⁴ Да демократизираме демокрацията. 2015. Превод: Венко Кънев <<http://bg.mondediplo.com/article1452.html>> (прегледан на 22.10.2016)

не. Всичко това се дължи на липсата на сериозно теоретизиране върху проблема в академичната общност, което не дава възможност за по-задълбочена изследователска дейност на този социален феномен. Въпреки постепенното попълване на празнините, то изследванията се съсредоточават основно в причините за зараждането на протестните мобилизации, тяхната същност и характеристики, но не и набелязването на индикатори за анализиране на техния успех. Задача, на чиято база изследователите на новите социални движения в световен мащаб са произвели богат набор от теоретични изследвания⁵. Тъй като в България липсват систематични анализи върху индикаторите за успех на протестните мобилизации и теоретизиране върху феномена нови социални движения, то настоящият текст ще се базира на изследвания от западната литература.

Теорията за резултатите на новите социални движения и тяхното влияние върху обществото е сравнително ново явление и се явява подкатегория на теорията за новите социални движения. Пионери в това направление са Уилям Гамсън с книгата си „Стратегия на социалния протест“ (1975) и Франсез Пивен и Ричърд Клоърд с книгата си „Движения на бедните хора: защо успяват и защо се провалят“ (1977). Тези две фундаментални изследвания дават началото на голям набор от дебати върху проблематика за разбиране на постигнатите резултати при социалните движения и мобилизации, индикаторите за успех и т.н.

В „Стратегия на социалния протест“ Гамсън разглежда 53 движения в периода 1800–1945 година, чиято оценка базира на ролята на вътрешните характеристики на всяко движение – „организационни променливи, специфичност на структурата, цели и тактики“⁶ и влиянието им върху две сфери на успех – „приемане“ и „нови предизвикателства“. Първата се отнася до това една организация да бъде приета от противоречива в легитимен изразител на определени интереси. Втората се адресира до постигането на целите, които си поставя организацията. Уилям Гамсън също така установява, че насилствените действия и йерархичната структура на организацията влияят положително върху сферите на успех.

Пивен и Клоърд в своята книга „Движения на бедните хора: защо успяват и защо се провалят“ до голяма степен се противопоставят на разбиранията на Уилям Гамсън. Основният принос, който дават с изследването си, се фокусира върху „решаващата роля на структурните кризи в социалните и икономически институции за раждането на социалните движения“⁷. Според тях, бедните

---

⁵ Виж. **Giugni, M., Bosi, L., Uba, K.** (2013) Outcomes of Social Movements and Protest Activities. In: Oxford Bibliographies in „Political Science“.

⁶ **Hofstedt, Brandon C.**, (2008) Arenas of social movement outcomes: accounting for political, cultural, and social outcomes of three land-use social movements, Graduate Theses and Dissertations. Paper 10874, p. 3.

⁷ Review of Frances Fox Piven and Richard A. Cloward, Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail, *Rural Sociology*, 1980, Vol. 45, No. 1, p. 171.

класи или не могат да се организират, или биват игнорирани, когато се опитват да постигнат дадени реформи. Единствената възможност това да се случи е наличието на структурни размествания и електорална нестабилност.

За разлика от Гамсън, който смята, че само здравата бюрократична организация може да постигне успешно целите си, Пивен и Клоърд достигат до точно обратното заключение, а именно че „във времена на нормалност, политическите институции [...] действат като инструменти на икономическите елити“⁸. Единствено по време на криза политическите елити могат да предложат на бедните класи да се противопоставят и извоюват реформи, но икономическите елити свикват с тях и „дори ги обръщат в своя полза.“⁹ От това двамата заключават, че формалните лидери играят по-скоро възпираща функция за надигащите се маси, което води до кооптиране и израждане на организацията в олигархична структура. Пивен и Клоърд установяват, че единствената възможност за негодуващите е стихийни форми на бунтове, които да се осъществяват „чрез национална мрежа от кадрови организации, способни да координират масови мобилизации и сблъсъци“¹⁰.

И докато първите анализатори измерват успеха на социалните движения на базата на вътрешноорганизационни характеристики, то Марко Джуни (1998) разширява изследването си в по-широк политически и социален контекст. Той откроява две нови посоки на изследване – ролята на общественото мнение и свързването на социалните движения с политическата среда. Според Джуни посланията, които изпращат протестните мобилизации, имат две основни цели – признаване от властта, за да могат да бъдат изпълнени техните искания, и спечелване на общественото мнение. Затова той смята, че „взимането на общественото мнение под внимание е важен външен фактор в проучването резултатите на социалните движения“¹¹. Наред с него, той определя и втора посока – възможността за съюзи и посредници между държавата и движенията, които могат да се използват като политически ресурс.

За настоящия анализ най-подходящ е дисертационният труд на Брандън Хофстед „Полета на успехи на социалните движения...“¹². Той развива теорията за резултатите на новите социални движения чрез създаване на аналитична рамка, която разделя постиженията им в „три припокриващи се полета“¹³: политическо, културно и социално. Според Хофстед, чрез влиянието им едно

---

⁸ Review of Frances..., с. 171.

⁹ Пак там, с. 171.

¹⁰ Пак там, с. 172.

¹¹ **Giugni, M.** Was It Worth the Effort? The Outcomes and Consequences of Social Movements, *Annual Review of Sociology*, Vol. 24 (1998), pp. 371–393

¹² **Hofstedt, B.** (2008) Arenas of social movement outcomes: accounting for political, cultural, and social outcomes of threefold-use social movements, *Graduate Theses and Dissertations*. Paper 10874

¹³ Пак там, с. 2

на друго, „результатите, които постига социалното движение, не се разглеждат нито наведнъж, като случващите се в даден момент от времето, нито като водещи до категоричен успех или неуспех“¹⁴. Той определя значението им във всяко поле, както следва.

Политическите резултати „обикновено водят до промяна или прилагане на публична политика, поставяне или влияние на политическия дневен ред [...] и осигуряване ресурси за участниците“¹⁵. Те са най-разпространени и са основна база за измерване в повечето изследователски анализи.

Културните се свеждат до „...обществено мнение и нагласи, социални норми и ценности, знания и традиции...“¹⁶ и влияят пряко върху обществения живот.

Социални резултати „включват промени в индивидуални и лични биографии, развитие на социални мрежи или социален капитал за мобилизиране на групи“¹⁷.

Тази концептуализация, поставена от Брандън Хофстед, разширява и обогатява теорията за резултатите на новите социални движения и създава широко поле за изследователска дейност на базата, на която могат да се използват широк набор от индикатори, с които „да се проучат множество резултати“¹⁸.

В настоящото изследване ще бъде маркиран по един индикатор от всяка сфера на влияние, чието преплитане ще спомогне за достигането на сравнително обективно измерване на постигнатите успехи:

- Политически резултати – постигнати цели; степен на легитимация пред властта;
- Обществено мнение – публично одобрение към каузата на протестните мобилизации;
- Набиране на социален капитал за мобилизиране на групи.

2. Протестни мобилизации в България в периода 2011–2014 година

Настоящият анализ се фокусира върху мобилизацията в периода 2012–2014 година, но не може да не се отбележи зараждането им, което започва в среда на глобална социална активност. Нуждата от съпоставимост и каузалност приема по-широката времева рамка 2011–2014 като ограничител на българските протестни мобилизации. Движението „Окупирай“ се появява на 17 септември 2011 година в парка „Зукоти“ в Ню Йорк и създава ново

---

¹⁴ Hofstedt, B. (2008) Arenas of, с. 3

¹⁵ Пак там, с. 7

¹⁶ Пак там, с. 10

¹⁷ Пак там, с. 7

¹⁸ Пак там, с. 3

поле на гражданска активност, която обхваща цялото земно кълбо. В този смисъл то може да бъде характеризирано като глобално. На 15 октомври в международните протести под надслов „Обединени за глобална промяна“ се включват и два града в България – София и Пловдив. На следващата глобална демонстрация (11.11.2011 година) те се увеличават на седем. Въпреки не големите си мащаби, протестите постигат две неща:

– Набиране на социален капитал – алтернативни медии („Съпротива“), фейсбук страници („Окупирай България“) и локални групи („Обединени за глобална промяна“ във Велико Търново). Част от участниците са инициатори на протестната мобилизация срещу добив на шистов газ в някои градове и АСТА (Велико Търново, например).

– Политическа култура – култура на протеста, какво представляват пряката демокрация и демокрацията на участието, как функционират и т.н.

Протестните мобилизации в периода 2012–2014 година си приличат по своя „граждански“ и „непартиен“ характер, но се различават по поставените цели. Затова е неминуемо протестни мобилизации да бъдат групирани. Най-общо казано могат да се разделят по следния начин:

– екологични протести, които се делят на две подгрупи:

* срещу проучванията на добив на шистов газ по метода на хидравлично разбиване;

* срещу промените в Закона за горите;

- протести срещу Търговското споразумение за свободна търговия (АСТА);

– антимонополни протести от зимата на 2013 година;

– антиправителствени протести, които се делят на две подгрупи:

* юнски протести от 2013 година;

* студентски окупации на университетите.

2.1. Екологични протести

2.1.1. Срещу проучванията на добив на шистов газ по метода на хидравлично разбиване

Първата мащабна протестна мобилизация в България се провежда срещу идеята за проучване и добив на шистов газ на територията на страната. Организатор и инициатор е „Гражданска инициатива за забрана на проучванията и добива на шистов газ“, която включва редица еко активисти и организации. На 14 януари 2012 година се провежда национален протест, който обхваща 12 града в България. Солидарност изразяват и българи, които живеят в Лондон и Копенхаген.

Политическите резултати отговарят на поставените цели. На 18 януари 166 депутати гласуват „за“ налагане на безсрочен мораториум.

Изследвания¹⁹ на общественото мнение показват негативна позиция спрямо идеите за проучване и добив на шистов газ – 65% са „за“ забрана срещу 21% „против“. Това се дължи на факта, че обществеността не е запозната с процедурите по извличане, тъй като са спорни и нееднозначни. Има наложени забрани във Франция, Чехия, Люксембург, Холандия и някои щати в САЩ. Едва 11% са наясно с процедурата на хидравличен фракнинг, 53% „знаят най-общо“, а 36% изобщо не са запознати.²⁰ Освен общественото мнение, подкрепа за налагането на мораториум е и подписката, инициирана по ЗПУГДВМС през ноември 2011 г., която събира 52 000 подписа.²¹

2.1.2 Срещу промените в Закона за горите

Втората протестна мобилизация от 2012 година е свързана с предложени промени в Закона за горите в края на 2011 година. На 13 юни 2012 година е извършена спонтанна блокада на Орлов мост в София. Това е първата по рода си мащабна пряка и неразрешена акция, която се повтаря няколко дни. На 15 юни е постигнато споразумение за частично изменение, а на 16 юни, президентът Росен Плевнелиев налага вето върху спорния закон. На 27 юни депутатите се съобразяват с него.

Заради своята значимост мястото остава ключово за всички последвали протести. Екомобилизацията е обект на голям набор от анализи и коментари.

Безспорно каузите на екоактивистите са успешни и създават поле за натрупване на социален капитал за мобилизиране на формални и неформални групи („Да спасим Карадере“, „Да спасим Корал“, „Спасете Бедечка“, коалиция „За да остане природа в България“ и т.н.), които продължават да се борят за опазването и запазването на природата в България.

2.2. Протестите срещу АКТА

На 26 януари 2012 година България заедно с още 21 страни – членки на ЕС, подписват Търговското споразумение за борба с фалшифицирането в Токио. Информацията за него е малка и неизчерпателна. Не се знае какви рискове крие. Подписът на България минава без обществено обсъждане, което логично води до протестни действия. Провеждат се два големи протеста в над

---

¹⁹ В настоящия текст данните на обществените нагласи се базират на агенция „Алфа Рисърч“.

²⁰ Обществени нагласи февруари 2012 <http://alpharesearch.bg/userfiles/file/Public%20opinion_AR_February%202012.pdf> (прегледан на 22.10.2016)

²¹ 52 000 в подписка срещу шистовия газ. 2012. <<http://novinite.bg/articles/6766/52-000-v-podpiska-sreshtu-shistoviya-gaz>> (прегледан на 22.10.2016)

десет града в България – на 11 и 25 февруари 2012 година.

Политическите резултати са ясно откритими и категорично може да се говори за успех. На 15 февруари Министерският съвет заявява, че спира процедурата по сключване на договора. На 11 юли с.г. правителството окончателно се отказва от АСТА.

Обществените нагласи спрямо спорното споразумение са: 47 % от анкетираните се противопоставят срещу едва 4 %, които го одобряват, а 49% нямат мнение.²²

Социален капитал за организиране на групи след протестните мобилизации срещу АСТА може да се търси в активистите, които се борят срещу Трансатлантическо партньорство за търговия и инвестиции (ТПТИ). България е на 9-о място по брой събрани подписи (12 750)²³ и е преизпълнила квотата си на 269%.

2.3. Антимонополни протести от зимата на 2013 година

Безспорно най-големите мобилизации в България са антимонополните протести от февруари – март 2013 година, които имат социален характер. Причина за тяхното избухване са високите сметки за ток и парно, но прерастват в недоволство срещу политическата система, породено от липсата на доверие в политическите партии и институции. Първите протести се провеждат в Сандански и Благоевград на 28 януари 2013 година. На 10 февруари те придобиват национален характер и постепенно обхващат 35 града в България, а подкрепа получават и от българи в чужбина. Протести се провеждат в Атина, Мадрид, Дюселдорф, Франкфурт, Мюнхен, Валенсия, Барселона, Берлин, Лондон, Виена и в други места по света.²⁴ На 19 февруари се стига до сблъсъци между протестиращи и полиция в София, сред които има ранени. Заради тях, ден по-късно, министър-председателят Бойко Борисов подава оставка. Създава се служебен кабинет и се насрочват предсрочни избори. В периода на протести, организаторите по градове провеждат 2 организационни срещи – в Сливен и Габрово, на които съгласуват исканията и действията си. Проведена е и кръгла маса, свикана от президента Росен Плевнелиев, между браншови организации, експерти и протестиращи. Оставката на кабинета и отказът да се създаде програмен кабинет с цел да бъдат приети исканията на гражданите, водят до постепенен и логичен край на протестната мобилизация.

Политическите резултати са нееднозначни. От една страна, има издигнати искания от протестиращите, които са както икономически, така и полити-

---

²² 52 000 в подписа...

²³ Europe an initiative against TTIP and CETA. <<https://stop-ttip.org/>> (прегледан на 22.10.2016)

²⁴ И българи в чужбина на солидарни протести. 2013. <<http://www.blitz.bg/news/article/184308>> (прегледан на 22.10.2016)

чески.²⁵ На практика нито едно от исканията на протестиращите не е изпълнено от кабинета, тъй като подава оставка предсрочно, което блокира всяка възможност за натиск върху властта. Въпреки, че не е търсен резултат, то оставката на кабинета е единственият директен и явен резултат на национално ниво наред с локалния успех във Варна – оставката на кмета Кирил Йорданов. Могат да се търсят резултати като последици от протестната мобилизация – опитът на следващото правителство да задържи цените на електроенергията, промяна на Изборния кодекс с обществен дебат и създаване на постоянна комисия към Народното събрание за взаимодействие с граждански организации и движения²⁶, както и развиване на идеята за създаване на обществени съвети, като форма на граждански контрол.

Общественото мнение в този период показва ясно, че протестиращите са постигнали успех в привличането и одобрението на публичността. В експресно изследване на „Алфа рисърч“ на 20 февруари, на въпроса „Одобрявате ли протестите в страната?“²⁷, положителен отговор дават 85% от анкетиранияте, 14% негативен.²⁷ На запитването „Какви според вас бяха протестите?“²⁸, 30% смятат, че са „изцяло граждански“, 49% – „граждански, но с провокаторски групи в тях“, а едва 21% мислят, че протестите са „използвани от групи имащи интерес“.²⁸ Месец по-късно, в края на самите мобилизации, процентът на одобряващите е 55%, а 38% го подкрепят, но частично. Относно исканията на протеста – 92% стоят зад икономическите и едва 20 % зад политическите.²⁹

Февруарските протести се превръщат в лаборатория за политически идеи, базирани на гражданско участие и контрол над властта. Наред с това, те създават и условия за формиране на голям брой граждански движения и партии, сред които гражданско движение **Орлов мост – за промяна**, гражданско движение **Освобождение**, политическо движение „Българска пролет“, форум **Обединение**, както и партията носител „Демократична гражданска инициатива“, която използва неформалните лидери на протестите Янко Петров, Ангел Славчев и Дончо Дудев. Резултатите ѝ на изборите за народни представители на 12 май са 0,437%³⁰. Натрупаната обществена енергия спомага за канализирането ѝ в последвалите юнски протести.

²⁵ Исканията на протеста: Парламентът да остане. 2013. <http://offnews.bg/news/Balgariaa_1/Iskaniata-na-protesta-Parlamentat-da-ostane_163121.html> (прегледан на 22.10.2016)

²⁶ НС ще има постоянна комисия за взаимодействие с граждански организации и движения. 2013. <<http://blog.apis.bg/2013/06/nsshte-ima-postoyanna-komisiya-zavzaimodejstvie-s-grazhdanski-organizatsii-i-dvizheniya/>> (прегледан на 22.10.2016)

²⁷ Експресно изследване – 20 февруари 2013 г. <http://alpharesearch.bg/bg/socialni_izsledvania/socialni_publicakcii/ekspresno-izsledvane-20-fevruari-2013.789.html> (прегледан на 22.10.2016)

²⁸ Пак там.

²⁹ Обществени нагласи март 2013 г. <http://alpharesearch.bg/userfiles/file/Public_opinion_AR_MART_2013.pdf> (прегледан на 22.10.2016)

³⁰ Резултати от избори за народни представители 12.05.2013 г. <<https://results.cik.bg/pi2013/rezultati/index.html>> (прегледан на 22.10.2016)

2.4. Антиправителствени протести срещу кабинета „Орешарски“

2.4.1. Юнски протести от 2013 г.

На 12 май се провеждат предсрочни избори в изключително напрегната обстановка, белязана от февруарските протести. Гражданската енергия, формирана и нагрупана в началото на 2013 година се канализира в нова форма на колективно действие. Назначаването на депутата от ДПС Делян Пеевски на за председател на ДАНС мобилизира нова вълна на протести, които започват като антиолигархичните и се превръщат в антиправителствени. Минават под мотото #DANSwithme, което е игра на думи. Целите, които си поставят – оставката на кабинета „Орешарски“, разпускане на 42-то Народно събрание и насрочване на предсрочни парламентарни избори. За разлика от февруарските протести, които се разпространяват в цялата страна, то тези се провеждат главно в София. Подкрепа получават от българи от близо 30 града в 16 страни³¹. Характеризират се със своята продължителност, която трае 405 дни. Това е най-дългата протестна вълна в историята на България.

Спорно е до каква степен антиправителствените протести постигат целта си, въпреки че на 23 юли 2014 г. министър-председателят Пламен Орешарски подава оставка. Падането на кабинета се дължи не на общественото недоволство, а на коалиционен разрыв между ДПС и БСП.

Общественото мнение в подкрепа на протестната мобилизация е категорично – 85%. Не така стоят нещата с целите, които си поставя недоволството – 51% подкрепят идеята за оставка на кабинета, а 42% – не.³²

Въпреки че мобилизациите от юни срещу кабинета „Орешарски“ не постигат целта си на базата на колективни действия, а на ниво управляваща коалиция, то в процеса на протести се създава възможност за набиране на социален капитал за мобилизиране на нови групи и партии, сред които „Протестна мрежа“, вестник „Протест“, партия „ДЕОС“, консолидиране и набиране на подкрепа за коалиция „Реформаторски блок“, студентското движение „Ранобудни студенти“.

2.4.2. Студентски окупации на университети

Енергията и зарядът, който имат юнските антиправителствени протести, започват да спадат, а числеността на участниците значително намалява. На 23

³¹ #DANSwithmeGlobal: Българи протестираха в 30 града в 16 държави, 2013.

<<http://novinite.bg/articles/44355/DANSwithme-Global-Bulgari-protestiraha-v-30-gradav-16-darjavi>> (прегледан на 22.10.2016)

³² Обществени нагласи юни 2013 г. <[http://alpharesearch.bg/userfiles/file/Public_opinion_AR_June_2013\(2\).pdf](http://alpharesearch.bg/userfiles/file/Public_opinion_AR_June_2013(2).pdf)> (прегледан на 22.10.2016)

октомври студенти от Софийски университет окупираха аудитория 272 в знак на протест срещу „решението на Конституционния съд да запази депутатските права на Делян Пеевски“³³, персонално отговорен, за което е председателят проф. Димитър Токушев. От 28 октомври окупацията се разраства и затваря целия Ректорат на СУ. Дни по-късно подобни действия се извършват в редица университети в страната – НБУ, ВТУ, ПУ, НАТФИЗ, ТУ, УНСС, ЮЗУ. Техните искания са за морал в политиката и оставка на кабинета „Орешарски“. Студентите правят две ключови събития с голяма обществена подкрепа – „Поход на справедливостта“ на 10 ноември и окупация на Народното събрание на 12 ноември 2013 г., което завършва с превишаване на полицейски правомощия, арести и дори насилие над студентите. Пълната окупация на Ректората на СУ завършва на 17 ноември, като се поддържа само тази на Аулата.

Общественото одобрение за действията на студентите са положителни в цяла България – „относително по-високо е в столицата и малките градове (64–67%), а малко по-ниско (59–56%) – в областните градове и селата.“³⁴ Сред хората, които не приемат студентските окупации, 20% от тях „са на мнение, че студентите са изразители на справедлив морален бунт, а не на користен партийен интерес.“³⁵ За затвърждаване на обществената подкрепа говорят и данните на отделните образователни групи – „няма силни разлики между хората с различно образователно равнище“³⁶. Тя варира между 57% и 62%³⁷. Единствено при хората над 60 г. са с обратен показател – 47% одобрение срещу 52% неодобрение³⁸. 2/3 от гражданите на България смятат, че студентските протести са „спонтанни, водени от чувство за справедливост“, а едва 29% – че са „платени и обслужват партийни интереси“³⁹. Изложените данни категорично доказват публичното одобрение на действията на студентите.

Целта, която си поставят – оставка на кабинета „Орешарски“ и морал в политиката, не е постигната на базата на техните колективни действия, но за сметка на това представят редица практики, които в българската студентска общност не са познати – окупация и студентска асамблея, които са честа практика на Запад. В България студентски окупации има през 1990 и 1994 година. Студентската асамблея е пример за прякодемократични взимания на решения в академичната общност.

---

³³ Студенти окупираха най-голямата аудитория в СУ. 2013. <<http://www.mediapool.bg/studenti-okupiraha-nai-golyamata-auditoriya-v-su-news212645.html>> (прегледан на 22.10.2016)

³⁴ Обществени нагласи към студентските протести октомври 2013 <http://alpharesearch.bg/userfiles/file/1013-Public%20Opinion-Alpha%20Research_Students_protests.pdf>

³⁵ Пак там.

³⁶ Пак там.

³⁷ Пак там.

³⁸ Пак там.

³⁹ Пак там.

Заклучение

2011–2014 година е период със засилена гражданска активност в България, който отразява глобалната динамика. Тя се канализира в протестни мобилизации, които влияят върху политически решения и обществения дневен ред на страната. Те са феномен, който ще продължи да бъде обект на анализ от страна на изследователите. На базата на изложените данни и използвани индикатори за успех, може да се заключи, че протестните мобилизации в България са частично или изцяло успешни. Екологичните каузи получават подкрепа от обществото и са по-устойчиви за натрупване на социален капитал. От това може да се изведе заключението, че постигането на целите им е много по-лесно, отколкото един протест от социален или политически характер, където винаги се стига до сблъсък на политически идеи и разделение на общественото мнение.

Представените теоретични концепции са само малка част от литературата, базирана на Теорията за резултатите на новите социални движения. Първите изследователи се фокусират върху вътрешните характеристики на организациите. По-късно се развива и разширява социално-политическата концептуална рамка, която дава гъвкавост в търсенето на индикатори за успех, които да отговарят най-точно на поставената цел. Изследването на индикаторите за успех е нужно, тъй като на тяхната основа могат да се открият редица характеристики, които обясняват кога един протест е постигнал целите си, в каква област и в каква степен.

ЛИТЕРАТУРА

- Giugni, M., Bosi, L., Uba, K. (2013)** *Outcomes of Social Movements and Protest Activities*. Oxford Bibliographies in „Political Science“.
- Giugni, M.** Was It Worth the Effort? The Outcomes and Consequences of Social Movements, *Annual Review of Sociology*, 1998, Vol. 24, pp. 371–393
- Hofstedt, B.** Arenas of social movement outcomes: accounting for political, cultural, and social outcomes of three land-use social movements“, 2008, *Graduate Theses and Dissertations*. Paper 10874.
- Review of Frances Fox Piven and Richard A. Cloward, *Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail*. *Rural Sociology*, 1980, Vol. 45, No. 1, pp. 171–173.
- Кръстева, А. (2014)** Граждански протести, е-демокрация, нови мобилизации. Качество на демокрацията в България, стр. 449–488.
- Да демократизираме демокрацията. 2015. Превод: Венко Кънев. <<http://bg.mondediplo.com/article1452.html>> (прегледан на 22.10.2016)
- Дайнов:** „Няма да има стабилно правителство, докато не изчегъртаме олигархията“. 2014. <http://offnews.bg/news/Politika_8/Dajnov-Niama-da-ima-stabilno-pravitelstvo-dokato-ne-izchegartame-oli_408847.html> (прегледан на 22.10.2016)

- Експресно изследване – 20 февруари 2013г. <http://alpharesearch.bg/bg/socialni_izsledvania/socialni_publikacii/ekspresno-izsledvane-20-fevruari-2013.789.html> (прегледан на 22.10.2016)
- И българи в чужбина на солидарни протести. 2013. <<http://www.blitz.bg/news/article/184308>> (прегледан на 22.10.2016)
- Исканията на протеста: Парламентът да остане. 2013. <http://offnews.bg/news/Balgariia_1/Iskaniyata-na-protesta-Parlamentat-da-ostane_163121.html> (прегледан на 22.10.2016)
- НС ще има постоянна комисия за взаимодействие с граждански организации и движения. 2013. <<http://blog.apis.bg/2013/06/nsshte-ima-postoyanna-komisiya-za-vzaimodejstvie-s-grazhdanski-organizatsii-i-dvizheniya/>> (прегледан на 22.10.2016)
- Обществени нагласи февруари 2012 <http://alpharesearch.bg/userfiles/file/Public%20opinion_AR_February%202012.pdf> (прегледан на 22.10.2016)
- Обществени нагласи март 2013 г. <http://alpharesearch.bg/userfiles/file/Public_opinion_AR_MART_2013.pdf> (прегледан на 22.10.2016)
- Обществени нагласи юни 2013 г. <[http://alpharesearch.bg/userfiles/file/Public_opinion_AR_June_2013\(2\).pdf](http://alpharesearch.bg/userfiles/file/Public_opinion_AR_June_2013(2).pdf)> (прегледан на 22.10.2016)
- Обществени нагласи към студентските протести октомври 2013 <http://alpharesearch.bg/userfiles/file/1013-Public%20Opinion-Alpha%20Research_Students_protests.pdf> (прегледан на 22.10.2016)
- Резултати от избори за народни представители 12.05.2013 г. <<https://results.cik.bg/pi2013/rezultati/index.html>>
- Студенти окупираха най-голямата аудитория в СУ. 2013. <<http://www.mediapool.bg/studenti-okupiraha-nai-golyamata-auditoriya-v-su-news212645.html>> (прегледан на 22.10.2016)
- 2011: година на окупации, която промени света, Живот след капитализма. 2016. Превод: Светлин Тачев. <<http://www.lifeaftercapitalism.info/analyses/480-2011-okupacii-koito-promeniha-sveta>> (прегледан на 22.10.2016)
- 52 000 в подписка срещу шистовия газ. 2012. <<http://novinite.bg/articles/6766/52-000-v-podpiska-sreshtu-shistoviya-gaz>> (прегледан на 22.10.2016)
- #DANSwithmeGlobal: Българи протестираха в 30 града в 16 държави. 2013. <<http://novinite.bg/articles/44355/DANSwithme-Global-Balgari-protestiraha-v-30-grada-v-16-darjavi>> (прегледан на 22.10. 2016)
- European initiative against TTIP and CETA <<https://stop-ttip.org/>> (прегледан на 22.10. 2016)

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ПРАВОМОЩИЯТА В ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СФЕРА МЕЖДУ НИВАТА НА УПРАВЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ

ТОДОР ВАЛЕРИЕВ ИЖБЕХОВ

Резюме. В статията се анализира съществуващият в България модел на разпределение на правомощията между нивата на управление в сферата на образованието – неговата специфика, характеристики, организация, противоречия. Задачите на изследването са насочени както към анализ на основните тенденции, процеси, промени в нормативните актове и други стратегически документи в образователната област, така и към опит за оценка на техните проекции в модела на разпределение на правомощията между управленските нива. Специален акцент е поставен върху процеса на децентрализация на държавното управление в образователната сфера. В тази връзка моделът е анализиран и оценен и през призмата на степента на децентрализация в образователния сектор. В заключение са обобщени резултатите от проучването и са направени изводи за наличието на проблемни аспекти. На тази основа са формулирани възможни решения за усъвършенстване модела на разпределение на правомощията в образователната сфера между управленските нива в България.

Ключови думи: нива на управление, училищно образование, правомощия, децентрализация.

Allocation of powers within the education sector among the levels of government in Bulgaria

Todor Valeriev Izhbehov

Abstract. The existing in Bulgaria model of allocation of the powers among the levels of government within the education sector is being analyzed in the report – this is to say, its specifics, characteristics, organization, contradiction. The objectives of the research are directed

both an analyses of the basic tendencies, processes, changes in the normative acts and other strategic documents in the education field, same as to the trial for the evaluating their projections on the model of allocation of the powers among the levels of government. A special accent is laid on the process of decentralization of governance in education sphere. In this connection, the model has been analyzed and evaluated also through the prism of the degree of decentralization within the education sector. As a conclusion, the results from the research have been summarized, same as conclusions are made for the presence of problematic aspects. On this basis, possible solutions for upgrading the model of allocation of the powers in the education sector among the levels of government in Bulgaria have been formulated.

Key words: levels of government, school education, powers, decentralization.

* * *

Въведение

Една от най-важните задачи на публичните институции е осигуряването на качествени, ефективни, ефикасни и достъпни публични услуги. Процесът на развитие на обществото и публичния сектор е съпътстван с появата на многообразни по вид потребители и ползи, публични блага¹ и свързаните с тяхното предоставяне публични услуги. Разнообразието от публични блага и услуги налага тяхното разпределение по нивата в институционалната архитектура и управленска система на държавата. Това предпоставя въпроса за формулирането на ясна система на разпределение на правомощията за предоставяне на тези услуги между различните равнища на административно управление.

В тази връзка акцентът в настоящия доклад е насочен към съществуващия модел на разпределение на правомощията между административните нива на управление в България при предоставянето на публични услуги в системата на образованието². Основанията за фокусиране върху тази проблематика са свързани с утвърждаването ѝ през последните години като обект на постоянен интерес и протичащи реформи. В хода на процесите по модернизация на образователната система след демократичните промени в страната все по-отчетливо през годините се откроява мнението за необходимостта от предефиниране на обхвата от правомощия и отговорности на публичните институции за осъществяване на обществени функции в сферата на образованието, в посока реструктуриране на услуги, правомощия и ресурси от централното към

---

¹ **Стоянова**, Стела. Субсидиите като източник на приходи в общинските бюджети. Теоретични подходи и практически решения. В: *Децентрализация и интеграция: регионално и местно самоуправление*. Състав. Милена Стефанова, Елена Калфова. София: ИК „Мултитрейд и Микропринтинг, 2004, с. 287, Цитат по: **Brawn**, С. V, Jackson, P. M. Икономика на публичния сектор (адаптиран вариант). София, ИК „ПъблишСайСет-Агри ООД“, 1998.

² Настоящият доклад е фокусиран върху основното и средно образование.

по-ниските нива на териториално управление. Неслучайно един от мотивите на законопроекта за предучилищното и училищното образование е, че той ще *ускори процесите на административна реформа и децентрализация на държавното управление чрез прехвърляне на правомощията и ресурси от централната власт към местното самоуправление*³. По същество замисълът на визираната по-горе заявка е да се промени нормативната училищна уредба, като с механизмите на законова регулация се установи модел на разпределение на правомощията, основан на реорганизация на структурите за управление на образованието и промяна в съотношението на правомощията и отговорностите между нивата на управление. Същевременно разработваният от няколко години нов училищен закон вече е налице. Приетият от Народното събрание Закон за предучилищното и училищното образование⁴ е основата, фундаментът, изграждащ и очертаващ „архитектурата“ на разпределението на правомощията в институционалната и административна система за управление на училищното образование.

В контекста на казаното дотук, *основната цел* на настоящата разработка е да се очертае, разгледа, анализира и оцени модела на разпределение на правомощията между административните нива на управление в България, по отношение на декларирания стремеж за децентрализация на държавното управление в образователната сфера.

Още на този етап е необходимо да посочим следното. *Първо*, уточняването на понятието *децентрализация* и неговите основни параметри е от ключово значение с оглед на разглежданата проблематика. Прегледът на научната литература показва, че терминът *децентрализация* се разбира и употребява по различен начин. Общото, което се откроява в научните разработки, е разбирането за децентрализацията като сложен и динамичен процес, свързан с предоставянето на сфери на компетентност, правомощия и ресурси от страна на по-високото към по-ниските нива на публично управление. В контекста на образователната сфера, децентрализацията се възприема като „стратегия за образователна промяна, при която се прехвърлят управленски функции и отговорности от централното към по-ниските управленски равнища на образователната система“⁵. *Второ*, анализът на модела на разпределение на правомощията в образователната сфера не може да се разглежда отделно от контекста на същностните характеристики на административната и финан-

³ **Мотиви към проекта на Закон за предучилищното и училищното образование**, с. 122. <<http://parliament.bg/bills/43/454-01-51.pdf>> (прегледан на 19.10.2016)

⁴ Следва да уточним, че с оглед оптимизиране на текста „Закон за предучилищното и училищното образование“ по-нататък се посочва като „ЗПУО“, „Регионално управление на образованието“ – „РУО“, Министерство на образованието и науката – „МОН“.

⁵ **Цоков**, Галин. Децентрализация и приватизация на образователните услуги: състояние и възможни решения. В: *Стратегии на образователната и научната политика*, 2001, № 2, с. 71.

сова децентрализация. Първата се отнася до управленските аспекти на разпределението и преразпределението на правомощията по предоставянето на съответните услуги.⁶ При административната децентрализация се прехвърлят два вида права и отговорности: 1) правомощия за вземане на решения, отнасящи се до вида, обхвата и качеството на публичните услуги; 2) правомощия за управление на дейностите, свързани с предоставяне на услугите – откриване/закриване на структурни звена, брой и структура на персонала, размер на заплащане, предоставяне на услугите от външни изпълнители, собственост и управленски контрол.⁷ От своя страна финансовата децентрализация „предполага разпределение и преразпределение на финансовите ресурси и правомощия за определянето и изразходването им по повод предоставяне на съответните услуги“⁸.

С оглед на гореизложеното, целта на разработката се операционализира в следните задачи:

1) преглед на новоутвърдената училищна нормативна уредба⁹, регламентираща правомощията на управленските субекти на централно, областно и общинско ниво.

Полезен инструмент в анализа и правно-нормативния преглед е въвеждането на два индикатора/раздела, в които са групирани правомощията: а) *управление и контрол*; б) *финансиране*. Изборът им е продиктуван от две принципни съображения. От една страна, производството и/или предоставянето на определена услуга, в случая образователна, е свързано с регламентирането на съответните правомощия за нейното управление (планиране, организиране, изпълнение и контрол) и финансиране. От друга страна, двата индикатора/раздела съответстват на съдържателните характеристики на две от формите на децентрализация, изяснени по-горе. Обособяването на под-индикатор *управление на човешките ресурси* е с оглед на разбирането, че децентрализацията основно се характеризира от мястото за вземане на решения както относно финансите (бюджета), така и персонала (служителите)¹⁰.

2) обобщение за реалното съотношение между правата и отговорностите

---

⁶ **Мониторинг на приложението на системата на делегираните бюджети.** София, 2008, с. 5 <http://www.self.government.bg/decentralization_counsel/analytic_reports2/?id=273> (прегледан на 19.10.2016)

⁷ **Актуализирана стратегия за децентрализация 2006–2015 г.**, с. 5 <<http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=616>> (прегледан на 19.10.2016)

⁸ **Мониторинг на приложението на системата на делегираните бюджети.** София, 2008, с. 5

⁹ В обхвата на прегледа се включват както Законът за предучилищното и училищното образование, така и предвидените в него подзаконови нормативни актове, приети и влезли в сила до момента на изготвяне на настоящата разработка.

¹⁰ **Burki, Shahid, Perry, Guillermo, Dillinger, Will.** Beyond the center. Decentralizing the State. Washington, D.C, World Bank, 1991, p. 58 <<http://documents.worldbank.org/curated/en/269511468046186308/pdf/multi-page.pdf>> (прегледан на 19.10.2016)

на управленските структури, въз основа на придобитата информация за вида и обема на правомощията, доколко и по какъв начин власт и правомощия се сведени до отделните административни нива;

3) анализиране и извеждане на цялостна оценка за модела на разпределение на правомощията в съответствие с целта на изследването.

Методите на изследване, използвани в разработката, са анализ на нормативната уредба, преглед на специализирана литература по проблематиката, обзор на набор от доклади и анализи.

1. Разпределение на правомощията между нивата на управление

1.1. Управление и контрол на образованието

На общинско равнище, съгласно ЗПУО местните власти осигуряват и контролират: обхвата на подлежащите на задължително предучилищно и училищно образование; условията за функциониране и развитие на центровете за подкрепа за личностно развитие; финансирането на делегираните от държавата дейности и на местните дейности по образование; необходимото имущество за функциониране на общинските институции; условията за целодневната организация на учебния ден; сигурността на учениците в училищата и центровете за подкрепа на личностно развитие; здравното обслужване на учениците; условията за детско и ученическо хранене, отдих и спорт и други¹¹. Съгласно новото училищно законодателство на общински контрол върху изразходване на предоставените средства подлежат както общинските училища, така и частните, които получават държавна субсидия по тяхно желание. Тук се включват още и общинските центрове за подкрепа на личностното развитие, както и физическите и юридическите лица, на които е възложено предоставяне на дейности за подкрепа на личностното развитие. Предвид регламентираната от ЗПУО нова образователна структура, общините са собственици на началните, основните, обединени и средни училища, гимназиите (профилирани и професионални), както и спортните училища. Общинските училища се откриват, преобразуват, променят и закриват със заповед на министъра на образованието, по предложение на кмета на общината, след решение на общинския съвет и становище на регионалното управление на образованието. ЗПУО регламентира създаването на центрове за подкрепа за личностно развитие. Съгласно нормативното предписание центровете за подкрепа на личностното развитие са общински, с изключение на центровете за специална образователна подкрепа, които са общински и държавни. Откриването, преобразуването, промяната и закриването на общинските центрове за личностно развитие е въз основа на заповед от страна на кмета на община-

---

¹¹ Чл. 256, ал. 1 от ЗПУО.

та, след решение на общинския съвет. Що се отнася до общинските центрове за специална подкрепа, то те се откриват, преобразуват, променят и закриват със заповед на министъра на образованието, след отправено предложение от страна на кмета на общината и решение на общинския съвет. Съгласно новата нормативна уредба сред кръга от правомощия на местните властни органи попадат и тези, свързани с: определянето на неучебни дни и списъка със средишните училища; приемането на стратегии за личностно развитие на децата и учениците; възлагането на дейности за подкрепа на личностното развитие на центрове за подкрепа за личностно развитие от други общини или на физически и юридически лица, предоставящи социални услуги за деца; участие на представители на общинските администрации в комисии, оценяващи постигнатите резултати от дейността на директорите на общинските училища; участие на представители на общинските администрации в обществените съвети към училищата; съгласуване на държавния и допълнителния държавен план-прием за определени училища и паралелки и др.

На областно ниво, с влизането в сила на ЗПУО регионалните инспектори по образованието продължават да осъществяват дейността си като регионални управления на образованието (РУО) – деконцентрирани структури към образователния министър „за управление и контрол на системата на предучилищното и училищното образование“¹². Нормативно уточнено е, че тези териториални администрации осъществяват и методическа подкрепа на детските градини, училищата, центрове за подкрепа на процеса на приобщаващото образование и центрове за подкрепа на личностното развитие. Функциите на РУО могат да бъдат проследени в посоки като: контрол на индивидуалните учебни планове; разходваните от частните детски градини и училища средства, получени от държавния бюджет; утвърждаването на държавния и допълнителния държавен план-прием за определен вид учебни заведения и паралелки; съгласуване на годишния план на общинската стратегия за личностно развитие на децата и учениците; проверка и становище относно откриването, преобразуването, промяната или закриването на общински училища и общински центрове за специална образователна подкрепа¹³; контрол върху годишното тематично разпределение¹⁴; разработване на годишни планове за квалификация на педагогическите специалисти¹⁵ и др.

Областните управители имат отношение към процеса на управление на образованието дотолкова, доколкото организират разработването и утвърждават областните стратегии за подкрепа на личностното развитие на децата и

---

¹² Чл. 252, ал. 1 от ЗПУО.

¹³ Съгласно ЗПУО.

¹⁴ Чл. 16 от Наредба № 5 от 30.11. 2015 г. за общообразователната подготовка.

¹⁵ Чл. 44, ал. 3 от Наредба № 12 от 01.09.2016 г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти.

учениците¹⁶.

На национално ниво, съгласно ЗПУО Министерският съвет осъществява държавната политика в областта на предучилищното и училищното образование. В обхвата на правомощията му попадат: приемането на националната квалификационна рамка; наредбите за държавните образователни стандарти за приобщаващо образование и финансиране на институциите; обявяването на неспециализираните училища за иновативни или за училища с национално значение; приемането на списък за средишните и защитените детски градини и училища, включително и критериите за включване в списъка; държавните изисквания за професионална квалификация „учител“; откриването, преобразуването, промяната и закриването на духовни училища и други. Като обособен специализиран орган за управление на образователната система, министърът на образованието и науката ръководи и координира провеждането на държавната политика в областта на предучилищното и училищното образование. Законът му вмениява контролни правомощия върху дейността на всички институции в системата на предучилищното и училищното образование и нормативното ѝ осигуряване чрез приемането на съответните подзаконовни нормативни актове. Най-общо, въз основа на прегледа на ЗПУО, могат да бъдат обособени две групи правомощия на министъра на образованието: 1) свързани с регулирането на учебния процес; 2) отнасящи се до организацията и функционирането на системата на предучилищното и училищното образование. В първата група попадат правомощия като: одобряването на познавателните книжки, учебници и учебни комплекти; утвърждаването на учебни програми, типови учебни планове, на държавния план-прием (за неспециализираните училища с национално значение, осъществяващи профилирано и професионално образование и обучение¹⁷) и др. Втората група включва широк набор от правомощия – от приемането на наредби за държавни образователни стандарти и правилници за дейността и организацията на различни структури (напр. специализираните обслужващи звена, РУО) до създаването, преобразуването, промяната или закриването на държавните и общински училища и центрове за специална образователна подкрепа.

1.1.1. Управление на човешките ресурси

Съгласно ЗПУО кметът на общината е регламентиран като орган по сключване и прекратяване на трудовите договори с директорите на общинските центрове за подкрепа на личностното развитие. Що се отнася до общинските центрове за специална образователна подкрепа, то следва да отбе-

---

¹⁶ Чл. 196 от ЗПУО.

¹⁷ Чл. 52, ал. 2, т. 1 от Наредба № 10 от 01.09. 2016 г. за организация на дейностите в училищното образование.

лежим друга регламентация, която законодателството предвижда по отношение назначаването и освобождаването на директорите им – от началника на регионалното управление на образованието. Началникът на РУО сключва и прекратява трудовите договори с директорите на общинските училища. Съответно, в комисията провеждаща конкурса, се включват представители на регионалното управление на образованието, на общинската администрация и представител на обществения съвет към училището. Според новоутвърденото училищно законодателство началникът на РУО е орган по сключване и прекратяване на трудовите договори и с директорите на: държавните неспециализирани училища; държавните центрове за специална образователна подкрепа; ученическите общежития, чиято дейност не се организира от училищата и астрономическите обсерватории. Директорите на държавните училища и специализираните обслужващи звена се назначават и освобождават от министъра на образованието и науката; директорите на държавните спортни училища – от министъра на спорта; директорите на училищата по изкуство и култура – от министъра на културата.

1.2. Финансиране

Следва да отбележим, че още през 2003 г., след стартиране на процеса на финансова децентрализация, дейностите по организирането, осигуряването и предлагането на публични услуги, финансирани чрез бюджетите на общините, са разделени на делегирани от държавата дейности и местни дейности. Съответно финансирането на делегираните от държавата дейности се осъществява на базата на стандарти. Като делегирана от държавата дейност, училищното образование се финансира от държавния бюджет и включва следната посока на разпределение на средствата: държавен бюджет – бюджет на финансиращите органи (министерства и общини) – бюджет на училищата. Законът за предучилищното и училищното образование урежда действащия модел на децентрализирано финансово управление, базиран на системата на делегираните бюджети, като нормативно структурира финансовите отношения между отделните участници. На централно равнище, с решение на Министерски съвет се приема стандартът за дете и ученик, определящ размера на държавните средства за всяка конкретна дейност за едно дете и ученик за съответната година. На местно равнище общините организират разработването на формули за разпределение на средствата по стандарта съвместно с директорите на училищата и утвърждават формулите по дейности. Тази формула включва както задължителни, така и допълнителни компоненти. Местните власти могат да разпределят отпускните им средства по стандарта не по-малко от 80 на сто на базата на основните компоненти по формулата и 20 на сто – въз основа на допълнителните компоненти. Законодателството позволява на Министерския

съвет да одобрява допълнителни изисквания към формулите и правилата за разпределение на средствата по тях, утвърждавани от първостепенните разпоредители. Съгласно регламентираното в ЗПУО по бюджетите на общините се определят и средства от държавния бюджет за обучението и на учениците в частните училища, включени в системата на държавно финансиране. На общините се предоставят и средства за организиране на ресурсното подпомагане на деца със специални образователни потребности от общинските центрове за личностно развитие и специална образователна подкрепа, в случаите когато училището не може да го осигури. Първостепенните разпоредители с бюджет делегират права на директорите на училищата да реализират собствени приходи, като им се предоставя за управление ползваната от тях държавна или общинска собственост в случаите, в които те не разполагат с тези права по силата на нормативен акт. Наред с това местните органи на властта със свои решения определят и средства за дофинансиране на училищното образование отвъд определените стандарти.

2. Изводи

Въз основа на прегледа на новорегламентираната нормативна уредба в образователната сфера и поставените изследователски задачи могат да бъдат направени следните изводи:

На първо място, в областта на училищното образование новият закон предоставя на общините отново предимно обслужващи функции.¹⁸ С регламентиране на новото законодателство действително се разширява кръгът от правомощия на местните власти. Особено отчетливо това се отнася до правомощията им по отношение на общинските центрове за подкрепа на личностното развитие. В тази връзка правно-нормативният преглед показва предоставяне на по-широки управленски права и отговорности на общинското ниво, както по отношение определянето на техния обхват (т.е. тяхното откриване, промяна, преобразуване и закриване), така и при определянето на ръководния им състав (чрез възлагането на работодателски функции на кметовете на общини по отношение на директорите на тези центрове)¹⁹. Същевременно, насочвайки

---

¹⁸ **Господинов**, Динко. (2015) Анализ върху Закона за предучилищното и училищното образование. В: *Българско списание за образование*, № 2, с. 52. <http://www.elbook.eu/images/4_Dinko_Gospodinov.pdf> (прегледан на 19.10.2016).

¹⁹ Тук следва да направим уточнението, че съгласно § 18, ал. 1, т. 1 с влизането в сила на ЗПУО съществуващите общински обслужващи звена продължават да осъществяват дейността си като центрове за подкрепа за личностното развитие. Препратка към Закона за народната просвета показва, че в периода на действие на стария закон общинските обслужващи звена са се откривали, преобразували и закривали със заповед на министъра на образованието по предложение на общинския съвет (чл. 10, ал. 6 от ЗНП). По отношение на органа за сключване и прекратяване на трудовите договори с директорите им ЗНП е

вниманието към училищата, новото законодателство не предвижда съществени промени в правомощията на местните власти. В действителност се очертават повече задължения и по-малко управленски права и отговорности²⁰. Както се посочва по този повод в становището за закона на Националното сдружение на местните власти в България: „Общото впечатление е, че общините отново нямат да имат реални права върху управлението и контрола на образователните институции – така например представители на местните власти участват в Обществените съвети, но решенията на този орган не водят до ангажимент на директора за тяхното изпълнение. Запазването на настоящата роля на общините като „разплащателна каса“ в системата на средното образование, ще засили зараждащата се тенденция за отдръпване на местните власти от проблемите на българското училище“²¹. Както се вижда от прегледа на нормативната уредба, правомощията и степента на самостоятелност на общините в организационно-административен, образователен и кадрови план са по-скоро формални и ниски. На практика се наблюдава ограничена роля и липса на реални управленски функции, чрез които органите на местното самоуправление да участват във вземането на решения, за сметка на централното и областно ниво (тук се има предвид РУО), където е налице „съсредоточаване на управленски права, концентрация на властта и отговорността за тяхното изпълнение“²². Що се отнася до отговорността, тук е мястото да се отбележи, че една от основните цели на децентрализацията е засилване носенето и търсенето на отговорност на местно ниво.²³ Именно в полето на децентрализацията е възможно да се отчете разликата между предоставяне на правомощия и предоставяне на отговорности и неслучайно се говори за прехвърляне на правомощия, ресурси и отговорности от по-високото към по-ниските нива на управление.²⁴ Ясно се очертава къде е позиционирана основната отговорност в управлението на образователната инфраструктура в случаите с откриването

регламентирал като такъв началника на регионалния инспекторат по образованието (чл. 37, ал. 5).

²⁰ **Ижбехов**, Тодор. (2016) Децентрализация на училищното образование в България: участие на местните власти в управлението на образованието на училищно ниво. В: *Българско списание за образование*, № 1, с. 76. <<http://www.elbook.eu/images/6-T.Ijbehov-1-2016.pdf>> (прегледан на 19.10.2016)

²¹ **Становище на НСОРБ по проект на Закон за предучилищното и училищното образование**. 2014, с. 1. <http://projects-namrb.org/images/novini/stanovishte_ZPUO.pdf> (прегледан на 19.10.2016)

²² **Ижбехов**, Тодор. Децентрализация на ..., с. 74. <<http://www.elbook.eu/images/6-T.Ijbehov-1-2016.pdf>> (прегледан на 19.10.2016)

²³ **Радо**, Петер и др. Децентрализация на училищното образование в България. София, 2009, с. 15. <http://osi.bg/downloads/File/Decentrall_full.pdf> (прегледан на 19.10.2016)

²⁴ **Ижбехов**, Тодор. Децентрализация на ..., с. 75. <<http://www.elbook.eu/images/6-T.Ijbehov-1-2016.pdf>> (прегледан на 19.10.2016)

и закриването на общински училища, както и при назначаването на училищните директори. Нещо повече. Съпоставяйки предписаното в Националната програма за развитие на училищното образование и предучилищно възпитание и подготовка (2006–2015 г.) относно правомощията на местните власти в откриването и закриването на общински училища²⁵, както и при назначаване и освобождаване на директорите им²⁶, ясно се очертава разминаване между декларираното в програмата и реално постигнатото. Правомощията остават непроменени както от периода преди приемането на програмата, така до настоящия момент.²⁷ Липса на нормативна регулация се откроява и по отношение на предписаното в програмите²⁸ за изпълнение на Стратегията за децентрализация от 2006–2009, 2010–2013 и 2014–2015 година.²⁹ Както се изясни, правомощията на местните власти при назначаването на директори на общинските училища се свеждат до излъчването на представители на общинската администрация в комисията за провеждането на конкурс, като началникът на регионалното управление на образованието сключва и прекратява договорите с директорите на общинските училища. Липсва равнопоставеност между финансиращите органи в системата на училищното образование – министрите на образованието, културата и спорта (централни органи на изпълнителната власт) са работодатели директорите на финансираните от тях училища, за разлика от общинските, при които орган по назначаването и освобождаването на директори е началникът на РУО (държавен служител). Очертава се един особен „баланс“ между управленските права и отговорности на финансиращите органи. Някои от тях са и работодатели на директорите на училищата (напр. министърът на спорта), а други (общинският кмет) участват индиректно, чрез свои служители в избора. Не на последно място е налице двойна зависимост

---

²⁵ Местните власти следва да имат по-големи правомощия по отношение на откриването и закриването на училища, но при запазване на контрол за законосъобразност от страна на Министерството на образованието.

²⁶ Важна роля в процеса на назначаване и освобождаване на директорите на училища следва да има местната общност – представители на родителите, на учителите, на местната власт. Тази нова процедура би пречатвала възможността за „спускане“ на директори и би осигурила по-добри възможности за контрол от страна на местната общност върху дейността на директорите.

²⁷ **Ижбехов**, Тодор. (2016) Децентрализация на училищното образование в България: участие на местните власти в управлението на образованието на училищно ниво. В: *Българско списание за образование*, № 1, с. 73. <<http://www.elbook.eu/images/6-T.Ijbehov-1-2016.pdf>> (прегледан на 19.10.2016)

²⁸ Мярка 1, Приоритет 4, отнасяща се до предоставяне на правомощия на общините за паритетно участие в избора на директори на общински училища, съвместно с училищните настоятелства и Министерството на образованието и науката.

²⁹ **Ижбехов**, Тодор. Децентрализация на ..., с. 73. <<http://www.elbook.eu/images/6-T.Ijbehov-1-2016.pdf>> (прегледан на 19.10.2016)

и подчиненост на директорите на общинските училища – от общината (във финансов аспект) и от регионалните управления на образованието (в професионален)³⁰. Същевременно в определени сфери, делегирани дейности като образованието, се наблюдава модел, при който цялостно са предоставени отговорности както по финансирането, така и права по управлението – култура, здравеопазване.³¹

На второ място, централната власт, в лицето на Министерския съвет и министъра на образованието (в т.ч. обслужващите ги администрации – МОН, РУО), запазва правомощията си в структурирането на образователната инфраструктура, управлението на човешките ресурси, определяне протичането на учебния процес, контрола на качеството. Същевременно, съпоставяйки старата и нова нормативна уредба в областта на училищното образование, отчетливо се откроява тенденция към деконцентрация на административната власт.³² Тя се изразява в разширяване на управленските правомощия на регионалните управления на образованието.³³

На трето място, бихме могли да открием един модел на разпределение на правомощията в образователната сфера, при който са предоставени различни правомощия в определени функции от управлението на училищното образование между административните нива – централно, областно и общинско. В контекста на формулираната изследователска цел и задачи, анализът на новорегламентираното училищно законодателство показва половинчатост по отношение на нормативното реализиране на декларирания стремеж към децентрализация на държавното управление в образователната сфера. В модела на разпределение на правомощията се откроява същностна разлика в принципа и обхвата на предоставяне на правомощия и отговорности на отделните административни нива. Така например, що се отнася конкретно до дейностите по подкрепа за личностно развитие, действително областните управители се включват в процеса на управление на образованието. В същата област органите на местното самоуправление разполагат с по-широки права и

---

³⁰ **Ижбехов**, Тодор. (2016) Децентрализация на училищното образование в България: участие на местните власти в управлението на образованието на училищно ниво. В: *Българско списание за образование*, № 1, с. 76. <<http://www.elbook.eu/images/6-T.Ijbehov-1-2016.pdf>> (прегледан на 19.10.2016)

³¹ **Становище на НСОРБ по проект на Закон за предучилищното и училищното образование**, 2014, с. 2.

³² Административната деконцентрация е степен на административна децентрализация, която се характеризира с прехвърляне на правомощия и ресурси за тяхното упражняване от централен орган на изпълнителната власт към териториални административни звена на негово подчинение. РУО са такива деконцентрирани структури.

³³ Пример в тази връзка е конституирането на РУО като органи по сключване и прекратяване на трудовите договори с директорите на държавните неспециализирани училища, държавните и общински центрове за специална образователна подкрепа.

отговорности. Същевременно, по отношение на останалите дейности в управлението на училищното образование, новото законодателство не е насочено към по-широка децентрализация на общинско ниво. Както се вижда от нормативния преглед, изпълнението на някои от функциите е споделено между нивата на административно управление, но е различна степента на тяхната отговорност, ангажираност и позиционираност в етапа на осъществяване на всяка една от съответните функции.³⁴

Заклучение

Няма единен, общоприет в теорията и практиката отговор на въпроса за оптималното разпределение на правомощията в образователната сфера между нивата на управление. В този смисъл универсален алгоритъм не може да бъде препоръчан. Научната литература и международният опит показват голямо разнообразие от решения, които се обуславят от фактори като: типа на държавно устройство; системата на териториална организация на властта, т.е. броя на управленските равнища; концепцията за ролята на общината – местното управление като агенция за предоставяне на услуги (local government) или като общинско управление (community government). Към тях следва да се добавят историческите и културни традиции, социално-икономическото състояние, националната политическата система и воля за децентрализация на управлението на образователния сектор. Българският модел на разпределение на правомощията в образователната сфера между нивата на управление носи белезите на съвременно демократично решаване на въпроса за обема от компетенции на всяко едно от управленските равнища. Същевременно разпределението на правомощията се реализира чрез такива форми и механизми, при които с известни изключения, се запазват съществени елементи от по-централизиран подход на организация и управление на училищното образование. Необходима стъпка към усъвършенстване на модела е следване принципа на субсидиарността при разпределението на правомощията: „във възможно най-голям практически обхват обществените дела да се управляват толкова по-близо до гражданите, колкото е възможно, и от този принцип трябва да се отстъпва само при абсолютна необходимост“³⁵. В тази връзка е нужно предефиниране на „инструментариума“ на местните власти при упра-

---

³⁴ **Ижбехов**, Тодор. (2016) Децентрализация на училищното образование в България: участие на местните власти в управлението на образованието на училищно ниво. В: *Българско списание за образование*, № 1, с. 72. <<http://www.elbook.eu/images/6-T.Ijbehov-1-2016.pdf>> (прегледан на 19.10.2016)

³⁵ **Куклиш**, Петер. (2004) Принципът на субсидиарността. В: *Децентрализация и интеграция: регионално и местно самоуправление*. Състав. Милена Стефанова, Елена Калфова. София: Мултитрейд и Микропринтинг, с. 82

влението на общинските училища. Възможна първа крачка в тази посока е засилване участието на местните органи на властта в подбора, назначаването и освобождаването на директорите на общинските училища, така че да се гарантира по-силна обвързаност, взаимна отговорност, отчетност и контрол между местното управление, училищно ръководство и общественост.

ЛИТЕРАТУРА

- Бурки**, Шахид, Пери, Гилермо, Дилинджър, Уил. (1991) Отвъд центъра. Децентрализиране на държавата. Вашингтон, Световна банка, <<http://documents.worldbank.org/curated/en/269511468046186308/pdf/multi-page.pdf>> (прегледан на 19.10.2016).
- Господинов**, Динко. (2015) Анализ върху Закона за предучилищното и училищното образование. В: *Българско списание за образование*, № 2, с. 42–53. <http://www.elbook.eu/images/4_Dinko_Gospodinov.pdf> (прегледан на 19.10.2016).
- Ижбехов**, Тодор. (2016) Децентрализация на училищното образование в България: участие на местните власти в управлението на образованието на училищно ниво. В: *Българско списание за образование*, № 1, с. 49–80. <<http://www.elbook.eu/images/6-T.Ijbehov-1-2016.pdf>> (прегледан на 19.10.2016).
- Куклиш**, Петер. (2004) Принципът на субсидиарността. В: *Децентрализация и интеграция: регионално и местно самоуправление*. Състав. Милена Стефанова, Елена Калфова. София: ИК „Мултитрейд и Микропринтинг“, с. 82–89.
- Мониторинг на приложението на системата на делегираните бюджети**. София, 2008 г. <http://www.self.government.bg/decentralization_counsel/analytic_reports2/?id=273> (прегледан на 19.10.2016).
- Мотиви към проекта на Закон за предучилищното и училищното образование** <<http://parliament.bg/bills/43/454-01-51.pdf>> (прегледан на 19.10.2016).
- Радо**, Петер и др. Децентрализация на училищното образование в България. София, Институт „Отворено общество“, 2009 г. <http://osi.bg/downloads/File/Decentrall_full.pdf> (прегледан на 19.10.2016).
- Становище на НСОРБ по проект на Закон за предучилищното и училищното образование**, 2014 г. <http://projects-namrb.org/images/novini/stanovishte_ZPUO.pdf> (прегледан на 19.10.2016).
- Стоянова**, Стела. Субсидиите като източник на приходи в общинските бюджети. Теоретични подходи и практически решения. В: *Децентрализация и интеграция: регионално и местно самоуправление*. Състав. Милена Стефанова, Елена Калфова. София: ИК „Мултитрейд и Микропринтинг“, 2004 г., с. 286–318.
- Цоков**, Галин. Децентрализация и приватизация на образователните услуги: състояние и възможни решения. В: *Стратегии на образователната и научната политика*, 2001, № 2, с. 68–82.

Законови, правилници и наредби

Закон за предучилищното и училищното образование. Обн., ДВ, бр. 79 от 13.10.2015 г., в сила от 1.08.2016 г.

Наредба № 5 от 30.11. 2015 г. за общообразователната подготовка
Наредба № 12 от 01.09.2016 г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти
Наредба № 10 от 01.09. 2016 г. за организация на дейностите в училищното образование
Наредба № 13 от 21.09.2016 г. за гражданското, екологичното и интеркултурно образование
Наредба № 9 от 19.08.2016 г. за институциите в системата на предучилищното и училищното образование
Наредба № 8 от 11.08.2016 г. за информацията и документите за системата на предучилищното и училищното образование
Наредба № 11 от 01.09.2016 г. за оценяване на резултатите от обучението на учениците
Наредба № 6 от 30.11. 2015 г. за познавателните книжки, учебниците и учебните помагала
Наредба № 7 от 11 август 2016 г. за профилираната подготовка
Наредба № 6 от 11 август 2016 г. за усвояване на книжовния език
Наредба № 4 от 30 ноември 2015 г. за учебния план

Стратегии и програми

Актуализирана стратегия за децентрализация 2006–2015 г. <<http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=616>> (прегледан на 19.10.2016).
Стратегия за децентрализация 2016–2025 г., приета с решение на МС № 735 от 08.09.2016 г. <http://self.government.bg/decentralization_counsel/strategy/?id=824&mid=5> (прегледан на 19.10.2016).
Национална програма за развитие на училищното образование и предучилищното възпитание и подготовка (2006–2015 г.) <<http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?Id=393>> (прегледан на 19.10.2016).

IV

Научна област

„Социални, стопански и правни науки“

Научно направление

**„Социология, антропология и науки за
културата“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

ВЛИЯНИЕТО НА ОРГАНИЗАЦИОННИЯ КОНТЕКСТ ВЪРХУ БАЛАНСА МЕЖДУ ПРОФЕСИОНАЛЕН И ЛИЧЕН ЖИВОТ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ

ЕЛЕНА ЛЮБОМИРОВА ПЕТРОВА

Резюме. Целта на този доклад е да покаже дали бизнес организацията оказва влияние върху баланса между професионален и личен живот на служителите и в какви конкретни аспекти се проявява това влияние. Чрез анализиране на резултати от проведено експертно интервю с HR мениджър в една бизнес организация и анкетиране на служителите в същата организация се осигурява необходимата база данни за реализиране на посочената цел. Изборът на методология е продиктуван от фокусирането на два ключови момента: Първият момент е свързан с въпроса доколко в рамките на една организация могат да бъдат открити различия по отношение на съвместяването на професионалния и личен живот на служителите? Вторият ключов момент се основава на възможността да бъдат сравнени две гледни точки – тази на служителите и тази на бизнесорганизацията, изразена чрез мнението на експерта „Човешки ресурси“ по отношение на наличието или липсата на подкрепящ баланс между професионален и личен живот, организационен климат.

Ключови думи: баланс между професионален и личен живот, съвместяване между работа и личен живот, трудности при съвместяване на работа и личен живот, чувство за подкрепящ баланс между професионален и личен живот организационен климат.

The influence of organizational context of Work-Life Balance among the employees

Elena Lyubomirova Petrova

Abstract. The aim of this thesis is to show if influence the business organization of Work-Life Balance among their employees and what about the aspects of this influence. Through the analysis from results of expert interview with HR Manager in one company and survey among

the employees in the same company is guaranteed the necessary database for this goal. The option of methodology is based on a focus from two essentially moments: The first is connected with the question: How far in one company can be found the distinction about the Work-Life Balance among the employees. The second aspect is based on the opportunity to be compared two viewpoints – this one of the workers with this one of the business organization in attitude to presence or absence of Work-Life Balance supported organizational climate.

Key words: Work-Life Balance, reconciliation between work and personal life, difficulty to reconciliation of work and personal life, sensation about Work-Life Balance supported organizational climate.

* * *

Увод

Една от актуалните теми на нашето съвремие е темата за баланс между професионален и личен живот. Нейната значимост се крие, от една страна, в нейната употреба като събирателен израз, отразяващ трудността на заетите да съвместяват своите професионални задължения и отговорности с личните ангажименти и интереси. От друга страна, нейната значимост произтича и от сложността да се обхване не само чисто съдържателно какво включва балансът между професионален и личен живот, но и методически, тъй като темата е чувствителна както в институционален, така и в организационен и индивидуален аспект. Това означава, че този, който се занимава с темата за баланс между работа и личен живот, трябва да приеме предизвикателството да изследва проблем, който изисква съобразяване на фактори от различен контекст. Причината за последното е, че моделите за съчетаване на дейностите, произтичащи от платената сфера и сферата извън платения труд, зависят от множество фактори, проявяващи се на национално, организационно и индивидуално ниво (Crompton and Lyonette, 2006, Ковачева, 2010).

Концепцията за баланс между професионален и личен живот и нейният организационен аспект

Произходът на идеята за баланс между работа и личен живот (Work-Life-Balance или WLB) е американски (Asgodom 2002,S.9). Първоначално тази идея намира израз в дебатите по въпросите за съвместяването между работата и семейството през 60-те години на миналия век, а малко по-късно е обвързана с движението за повече качество на живот на работното място, което се заражда през 70-те години. По това време се налага изискването за хуманизиране на работата, отнасящо се до едно справедливо човешко отношение и организиране на работното място, подкрепено от съответните научни изследвания в тази сфера. Заедно с това се появява и необходимостта, изготвянето на средствата

за производство, организацията и условията на производството да бъдат адаптирани колкото се може повече спрямо хората (например автоматизиране на опасната работа, самостоятелно определяне на разпределението на работата под формата на плаващо работно време). Акцентира се и върху предотвратяване на физическото и психическото натоварване, като в тази връзка се обръща внимание на необходимостта от премахването на натиска за постигане на определени резултати (Die Zeit 2005a, p.324). В началото на 90-те години концепцията за Work-Life-Balance се развива и добива повече популярност, тъй като по това време все повече добре образовани жени искат да се включат в пазара на труда. Тенденциите, свързани с увеличаващото желание на много мъже за ангажиращо бащинство и желанието на необвързаните за все повече лично пространство, също допринасят за развитието на идеята за WLB.

От гледна точка на бизнес организациите темата за баланс между работа и личен живот е обвързана все повече с необходимостта да се създадат условия за по-добро съвместяване на работата и личния живот на всички служители както за жените, така и за мъжете, както за обвързаните, така и за необвързаните, както за работещите родители, така и за тези без деца. Хвърляйки поглед назад, може да се обобщи, че докато това, което в миналото представлявало интерес като част от политиката на персонала, зачитаща семейството или пък това, което е възникнало като стимулиране на участието на жените в пазара на труда, се намирало под знака на WLB, то днес от перспективата на глобализацията и демографското развитие темата има по-широк обхват (Badura/Vetter 2004, p.5). Бизнес организациите приемат все повече идеята, че продуктивността на служителите е много тясно свързана с тяхното лично благополучие. Освен това все повече компании разбират, че Work-Life-Balance предлага голяма свобода на действие за по-дълготрайна ангажираност на служителите и привличане на нови кадри. WLB е нещо повече от нов, модерен етикет на традиционните стратегии за равенство на половете или класическата семейна политика. Днес балансът между професионален и личен живот отразява възможността и желанието на бизнес организациите да се погрижат за най-важния техен ресурс, а именно за техния човешки капитал.

Тук обаче критичният мислител трябва да се намеси и да постави следния въпрос: Не придобива ли постигането на този баланс форма на някаква панацея, която остава недостижима. Колкото повече усилия се хвърлят в разрешаването на този проблем, все повече се стига до извода, че постигането на баланс е нещо нереализируемо. Какъв е смисълът тогава да се насочват и насърчават хората да се стремят към нещо, което е обречено?... Не би било изненада, ако се окаже, че по този начин държавата и бизнесорганизациите прикриват своите истински намерения за власт и подчинение под маската на демонстрация на загриженост за благополучието на народа и съответно – служителите. Възможно е и друго обяснение за тази заблуда, състояща се в незрелостта и недалновидността на учените и мислителите, заели се с тази

„благородна мисия“ да разкрият „тайните за постигането на баланс между работа и личен живот“. Тези стремления много напомнят на човешкия копнеж по постигането на „вечно щастие“. Последното означава, че не бива да се изключва и допускането понятието баланс между работа и личен живот да представлява нова съвременна форма и плод на човешкия стремеж към това вечно щастие.

Причините за популяризирането на това понятие може да са много и целта на този труд не е те да се анализират. Това не изключва необходимостта от един критичен поглед към употребата на понятието и замяната му с по-неутралното понятие „съвместяване на работа и личен живот“. Като на свой ред под съвместяване на работа и личен живот трябва да се разбира уравнивесеното отношение между професионалните дейности и дейностите на заетите извън платената дейност, едно отношение което в крайна сметка се възприема от заетите като безпроблемно или без наличие на трудности. Това е една общовалидна концепция, която важи за всеки, макар че тук играят голяма роля жизнените обстоятелства, потребности и желания на отделните хора, които могат да бъдат много различни. А мястото на бизнес организациите в така изложената концепция е обвързана с ролята, която те изпълняват – чрез насочени мерки да въздействат позитивно върху съвместяването на професионалния и личния живот на своите служители така, че служителите да изпитват чувство за подкрепящ WLB организационен климат. Дали реално това е целта на бизнес организациите, зависи доколко те допринасят за по-доброто съвместяване и чрез какви механизми влияят върху него.

Изследователски модел

Настоящият доклад се базира на емпирични данни от проведено изследване като част от дисертационен труд на тема „Баланс между професионален и личен живот: модели на съвместяване“. С оглед на целта на доклада, свързана с отговор на въпроса дали бизнес организацията оказва влияние върху баланса между професионален и личен живот на служителите и в какви конкретни аспекти се проявява това влияние, е избран конкретният емпиричен материал – експертно интервю с HR мениджър в една бизнес организация и анкетиране на 75 служители в същата организация.

Подвъпросите, които допълват изследването съответно, са:

1. Доколко служителите изпитват еднаква степен на чувство за подкрепящ баланса между професионален и личен живот организационен климат?
2. Кои фактори определят от какво зависи дали служителите в рамките на една организация изпитват еднаква степен на чувство за подкрепящ WLB организационен климат?

3. Доколко служителите с еднаква степен на чувство за подкрепящ WLB организационен климат изпитват еднаква степен на трудност при съвместяването на работата с останалите дейности, извън сферата на платения труд?

Основната хипотеза в този труд е, че влиянието на организационния контекст върху безпроблемното съвместяване на работата с останалите дейности, извън платения труд на служителите не е силно и осезаемо. За да се докаже високата вероятност на това допускане, е валидна следната логика:

Ако се установи наличието на силно проявена тенденция, че служителите с висока степен на чувство за подкрепящ WLB организационен климат, изпитват ниска степен на трудност при съвместяването на работата и личния живот, както и ако служителите с ниска степен на чувство за подкрепящ организационен климат, изпитват висока степен на трудност при съвместяването, то би следвало влиянието на организационния контекст да бъде по-скоро силно. Съответно, ако не може да се потвърди горепосочената тенденция, приемаме, че влиянието на организационния контекст не е толкова осезаемо и по-смислено е нашият изследователски интерес да се насочи към влиянието на индивидуалните характеристики на служителите.

Следващото допускане недвусмислено оправдава изследователския подход в този труд – фокусът да бъде насочен само в една организация:

Характеристиките на работното място детерминират степента на чувство за подкрепящ организационен климат, а не характеристиките на самата организация като цяло. Следователно дори и в рамките на една организация е по-вероятно да се установи тенденцията служителите да се различават по своето чувство за подкрепящ организационен климат, отколкото да изпитват еднаква степен на подкрепящ организационен климат. Оттук изниква въпросът: Има ли характеристики на работното място, чието влияние е определящо за това каква степен на подкрепящ организационен климат ще изпитат служителите и съответно кои са те?

Показатели за измерване на влиянието на организационния климат

В изследването на влиянието на организационния контекст фокусът ще бъде насочен върху две зависими променливи: Трудност при съвместяване на работата с дейностите, извън сферата на платения труд и Чувство за подкрепящ организационен климат. Акцентът ще бъде поставен върху втората променлива, тъй като тя ще бъде разглеждана като независима променлива, от една страна, доколкото стремежът е да се проследи дали и доколко степента на трудност зависи от чувство за подкрепящ организационен климат, от друга страна и като зависима променлива доколкото се интересуваме от факторите, влияещи върху чувство на подкрепящ организационен климат.

За измерване на степента на трудност при съвместяването на работата и личния живот се използва скала, получена от комбинирането на отговорите на четири въпроса. Максималната стойност на съставения показател е 12, което съответства на „ниска степен на трудност, а минималната стойност е 0, което съответства на „висока степен на трудност“. Полученият коефициент на вътрешна съгласуваност на скалата (Cronbach alpha) е 0,852, което позволява да бъде използвана като индикатор за интересуващото ни понятие. Твърденията, по които е измерено съгласието на респондентите при формиране на скалата, са:

Моля посочете в каква степен изпитвате трудности да съвместявате работата си със следните дейности:

- поддържане на социални контакти (семейство, приятели, колеги);
- грижа за здравето (спорт, хоби, релакс, здравословно хранене);
- време посветено, лично на себе си;
- всички дейности, които вие считате за важни.

За измерване на чувството за подкрепящ организационен климат се използва скала, получена от комбинирането на отговорите на три въпроса. Максималната стойност на съставения показател е 6, което съответства на „пълна липса на чувство за подкрепящ организационен климат, а минималната стойност е 0, което съответства на „най-висока степен на чувство“. Полученият коефициент на вътрешна съгласуваност на скалата (Cronbach alpha) е 0,718, което позволява да бъде използвана като индикатор за интересуващото ни понятие. Трите твърдения, по които е измерено съгласието на респондентите при формиране на скалата, са:

- Общо взето фирмата, в която работя, насърчава съвместяването на ангажиментите в работата с тези въщи.
- За мен компанията е работодател, който подкрепя и зачита семейството.
- Работата ми позволява добре да съчетавам професионалния и личния си живот.

Изследването на социалните фактори, влияещи върху чувството за подкрепящ организационен климат, акцентира върху три групи фактори. Първата група включва индивидуалните характеристики на служителите като пол, възраст, семейно положение, образование. Втората група фактори измерват ресурсите на работното място: автономност на работата, социална подкрепа, възможност за развитие в кариерата, сигурност на работата и ниво на заплащане. Третата група са променливи, отразяващи изискванията, които работата предоставя към заетите: честота на извършване на допълнителна работа без предизвестие, очакване от страна на компанията служителите винаги да са на разположение, организация на работното време и място, стрес въщи причинен от проблеми в работата. Тъй като последните две групи фактори за разлика от индивидуалните характеристики се измерват със сравнително по-сложни и не толкова точно определени променливи, в табл. 1 са предста-

вени конкретните показатели, които ще бъдат разгледани в този доклад като съответстващи на тези групи фактори и твърденията, отнасящи се към тях.

Таблица 1. Показатели, влияещи върху чувството за подкрепящ организационен климат

Показател	Твърдение
<i>Ресурси на работното място</i>	
стаж, длъжност (с ръководни функции или без), позиция	
автономност	„Имам достатъчно правомощия да вземам решения.“
– група показатели за адекватност: 1. адекватност на времето 2. адекватност на заплащането 3. адекватност на уменията и способностите	„Разполагам с достатъчно време да изпълнявам задачите си.“ „Работата ми е адекватно заплатена.“ „Изискванията и отговорностите са съобразени с моите умения и способности.“
разнообразие по отношение на съдържанието	„Работата ми е разнообразна по съдържание.“
обучения	„Има възможност за обучение и допълнителна квалификация.“
социална подкрепа	„Прекият ми ръководител проявява разбиране.“ „Колегите ми проявяват разбиране.“
група показатели за стимулиране на служителите	Въпроси за наличието на допълнителни финансови стимули, допълнителни условия за здравето и безопасността, социални стимули, допълнителни придобивки
<i>Изисквания на работното място</i>	
намерение за смяна на работата	„... и след 3 г. ще работя за същата компания.“
работа без предизвестие	„Колко често работите извънредно, без да бъдете предупреден?“
оставане след установеното работно време	„Колко често оставате след установеното работно време?“
очакване винаги да бъде на разположение	„Колко често трябва да бъдете на разположение (он-лайн) на компанията, извън установеното работно време?“
стрес от работата	„Колко често се чувствате притеснен вкъщи заради проблеми в работата?“
група показатели организация на работното време и място	Въпроси за наличие на работа на смени, работа в екип, работа от вкъщи, гъвкаво работно време, плаващо работно време, временен трудов договор.

Представяне на компанията

Компанията, в която бе проведено изследването, е част от международен концерн в сектор „Търговия“ (Ритейл компания), която съществува от над 40 години. Създадена в Германия, експандира в Австрия, а оттам в Централна и Източна Европа. В момента концернът наброява 12 държави. В България е от 7 години, време за което се е утвърдила като популярна компания. В този концерн работят над 30 000 персонал, а в България служителите са над 450 – като преобладават жените (около 75%). Като структура организацията е обособена във филиална мрежа (магазини), Централен офис и Разпределителен център.

Чрез информация, получена от проведеното интервю с HR мениджъра на компанията, добиваме по-пълна представа за бизнес организацията и властващия в нея организационен климат. Специфичното в този случай е, че респондентът, освен че е ръководител на отдел „Развитие на персонала“ („Човешки ресурси“), е един от четиримата представители на ръководството за България. Това обстоятелство в комбинация с факта, че от самото начало е в компанията, дава основание да приемем, че неговата гледна точка по отношение на „разкриване на духа на компанията“ е компетентна и много близка до позицията на работодател, който е наясно, че служителите са съществен фактор за постигане на успеха на организацията.

В разговора с респондента изпъкват две важни характеристики на компанията, отражение на нейната фирмена политика. Първата характеристика е свързана с натиска от страна на компанията майка. Макар че става дума за международен концерн, всяка отделна държава има известна свобода на действие, правилата не се диктуват и следват сякво: *В тази компания целенасочено се дава възможност, даже се настоява на това, всяка от дъщерните фирми да си бъде в голяма степен самостоятелна, да си взима своите решения.* Друг важен белег за тази организация е, че се отдава голямо значение на мнението – желанията и потребностите на служителите. За компанията „е важно да тече поток на информация между служители и ръководители“. В подкрепа на това твърдение са съществуващите институционализирани механизми за търсене на мнението на служителите: анкетирането на служителите и така наречени разговори за потенциала на служителите.

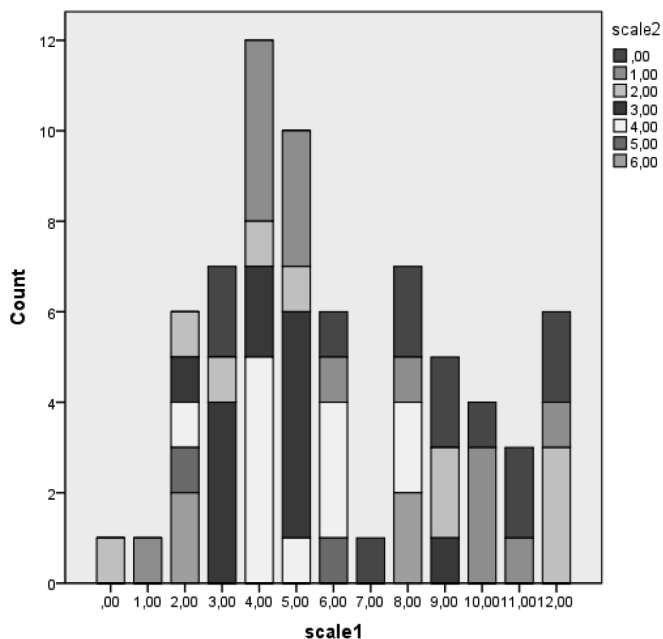
Последната характеристика на компанията, която ще бъде представена в този доклад като съществена, имаща пряко отношение с усещането за подкрепящ организационен климат, е позицията на компанията по въпроса за проблема за баланса между професионален и личен живот на служителите. Като цяло компанията се отнася с разбиране към тази тема. „Всичките тези неща, които говорихме, са доказателство..., това че има жени, които са майки, има хора студенти също така – започват да работят при нас на 4

часа, защото учат паралелно и така нататък ...“ Отговаряйки по този начин, HR мениджърът посочва като мерки, свързани конкретно с баланса между професионален и личен живот, тези насочени към гъвкавост на работното време – непълно работно време, работно време, извън стандартното работно време, въведени за отделни групи хора – майки с деца и служители студенти. Другият важен момент, който респондентът споменава, е че по темата се говори и то нееднократно, и тя е тема, провокирана от резултатите на анкетирането на служителите. Освен това компанията е въвела конкретна мярка в тази насока, а именно семинар по темата. Респондентът подчертава, че съществено обстоятелство, което определя значимостта на темата според него е етапът на развитие на компанията. Също така ясно е, че в началото на развитието на една фирма, когато ... работата е не малко и тя е винаги нова и само по себе си новото поставя хората извън зоната на комфорт, така че това също влияе върху това хората да се чувстват не особено комфортно и не особено балансирани . А с времето, когато се успокоят процесите във фирмата, когато се оформят отделите, когато процесите вече са протекли, когато работим вече върху изглаждане на работните процеси, на връзките между отделите – тогава вече стават малко по-спокойни и WORK LIFE BALANCE не е чак такава сериозна тема.“

В заключение може да се приеме, че в изследваната организация има условия за наличие на чувство за подкрепящ организационен климат сред служителите поради факта, че темата за баланса между професионален и личен живот се коментира в компанията, проявява се разбиране и дори са взети конкретни мерки в посока насърчаване на WLB.

Резултати от анализа

Чрез регресионен анализ, се установи, че моделът, изследващ връзката между степента на трудност (scale1) и чувството за подкрепящ организационен (scale2) е адекватен, с равнище на значимост Sig.- 0,001. Посоката на връзката е обратнопропорционална – коефициент B (-,705), което означава, че резултатът се изменя с -,705, ако чувството за подкрепящ организационен климат се увеличи с една единица. А силата на връзката е слаба, тъй като коефициентът на определеност е равен на 0,145, което означава, че едва 14,5% в различието на резултата (степен на трудност при съвместяване) се обясняват от фактора (усещане за подкрепящ организационен климат).

Фигура 1. Степен на трудност и чувството за подкрепящ организационен климат

След като беше установено, че връзката е слаба, следващата стъпка на анализа се насочи към изследване на връзката на всяко едно от твърденията, съставляващи фактора с цел да се концентрира върху онова твърдение, което има най-силна връзка с резултата.

Въз основа на дисперсионен анализ се получиха следните данни за трите твърдения:

Таблица 2. Дисперсионен анализ/чувство за подкрепящ организационен климат

Твърдение	Sig	Eta	Eta squared
1. За мен компанията е работодател, който подкрепя и защита семейството.	0,001	,440	0,194
2. Работата ми позволява добре да съчетавам професионалния и личния си живот.	0,000	,502	0,252
3. Общо взето фирмата, в която работя, насърчава съвместяването на ангажиментите в работата с тези вкъщи.	0,204	,258	0,067

Анализът показва, че между степента на трудност при съвместяването на работата с останалите дейности и първите две твърдения има връзка. От

своя страна, връзката с твърдение 2 е най-силна, тъй като 25% от различieto в степента на трудност се обясняват с него.

След като беше проследено кое твърдение се отличава с най-силна връзка, следващата стъпка в анализа е да се проследи кои са факторите от организационната среда, които оказват влияние върху това, работата да позволява добре служителите да съчетават професионалния и личния си живот. С оглед на това всеки един показател на изброените в табл. 1 ресурси и изисквания на работното място, бяха съотнесени спрямо зависимата променлива, съдържаща чувството за подкрепящ организационен климат и отговаряща на твърдението – Работата ми позволява добре да съчетавам професионалния и личния си живот. В табл. 3 по-долу са изброени само показателите с наличие на връзка и показващи силата на връзката.

За да се определи силата на връзката, бе приложена схемата, според която, когато коефициент на Cramer's V се намира между: 0–0,33, връзката се определя за слаба, между 0,33–0,67 връзката е умерена и 0,67–1 връзката е силна. Съответно показателите със стойности на Cramer's V, отбелязани със звездички, съответстват на наличието на умерена връзка, като тези с две звезди са с най-високи стойности и най-силна връзка измежду всички фактори.

Таблица 3. Анализ при зависима променлива – работа, позволяваща добро съчетаване на професионален и личен живот

Показател	Asymp. Sig	Cramer's V
<i>Ресурси на работното място</i>		
социална подкрепа от пряк ръководител	0,000	,441**
социална подкрепа от колегите	0,002	,340*
автономност	0,023	,299
адекватност на времето	0,000	,496**
обучение	0,003	,342*
адекватност на заплащането	0,001	,347*
адекватност на уменията и способностите	0,008	,322
<i>Изисквания на работното място</i>		
очакване винаги служителят да бъде на разположение на компанията	0,018	,305
намерение за смяна на работата	0,033	,285

Заклучение

Анализът от проведеното изследване в рамките на една-единствена организация дава основание да се приеме, че бизнес организацията в ролята си на създател на условия за подкрепящ WLB организационен климат влияе върху

съвместяването на дейностите в трудовата сфера и тези извън платения труд на служителите. Макар че влиянието е слабо, може да се говори за наличието на известна тенденция, проявяваща се сред онези служители, които имат силно чувство за подкрепящ WLB организационен климат и изразяваща се в тяхната ниска степен на трудност при съвместяването на професионалния и личния им живот, както и обратното – служителите със слабо ниво на чувство за подкрепящ организационен климат да изпитват по-висока степен на трудност.

Изследвайки тази връзка, се установи също така, че хората се различават по своето чувство за подкрепящ организационен климат дори и в рамките на една организация. А търсенето на определени закономерности в тази насока, както и търсенето на конкретни аспекти на проява на влиянието на бизнес организацията върху баланса между професионален и личен живот на служителите даде като резултат, че това дали работата се възприема от служителите като насърчаваща съвместяването или не, е обстоятелството от организационния контекст, което въздейства в най-висока степен. Съответно бяха открити и онези характеристики на работното място, които детерминират това обстоятелство, измежду които с най-силно влияние се отличават социалната подкрепа от прекия ръководител и колегите, наличието на обучение и адекватността по отношение на времето и заплащането.

Обобщението от анализа на влиянието на организационния климат върху баланса между професионален и личен живот не само показва, че влиянието е слабо, но и дава основания да се постави под критичен анализ идеята за баланса като цяло. След като бизнес организацията би могла да „спечели“ толкова много, ако нейните служители са балансирани в своя личен и професионален живот, защо тогава не хвърли всички усилия в тази насока. А може би онези организации, които под маската на загриженост за своите служители демонстрират колко „благоприятстваща е тяхната култура“, всъщност са намерили нови форми на контрол и манипулиране на своите служители. Това е едно допускане, което си заслужава да бъде проверено.

ЛИТЕРАТУРА

- Ковачева, С.** (2010). Баланс между работа и семейство, Младите работещи родители между възможностите и ограниченията, София: Изток-Запад.
- Asgodom, S.** (2002). Balancing – das ideale Gleichgewicht zwischen Beruf und Privatleben, 3. Auflage, Muenchen.
- Badura, B., Vetter, C.** (2004). Work-Life-Balance – Herausforderung fuer die betriebliche Gesundheitspolitik, in Badura B, Schnellschmidt, H., Vetter, C.(Hrsg), Fehlzeiten Report, 2003, Berlin; Heidelberg, pp.1–17.

- Beile, J., Jahnz, S.** (2006). Work life Balance und Unternehmenskultur. Die Praxis in Unternehmen, 2006, Arbeitspapier Nr. 6 aus dem Projekt TiM, Universität Rostock <http://www.econbiz.de/archiv1/2008/55284_work_life_balance.pdf>; (прегледан на 10.05.2015)
- Crompton, R., Lyonette, C.** (2006). Work-Life Balance in Europa, *Acta Sociologica*, Vol. 49, pp. 379–393.
- Klimpel, M., Schuette, T.** (2006) Work-Life-Balance. Eine empirische Erhebung, Reiner Hamp Verlag, Muenschen und Mering.
- DIE ZEIT** (2005). Das Lexicon in 20 Baenden, Band 01 A-Bar, Hamburg.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

КУЛТУРНИ ВЛИЯНИЯ И ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ВЪЗНИКВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ЧИТАЛИЩА И ТЯХНАТА РОЛЯ В КОНСТРУИРАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ

СИЛВЕНА НЕДЕЛЧЕВА БАЙРАКОВА

Резюме. Текстът разглежда зараждането на читалищата в контекста на културните влияния през Българското възраждане, обемащо прехода от традиционно към модерно общество и от народ към нация. Привнасянето на чуждия опит в организирането на модерни институции в специфичните условия на не-свобода води до появата на първата българска гражданска организация. Според наличните свидетелства българските читалищата възникват като инициатива на местните общности, в отговор на променените обществени нагласи и нови потребности. Чрез многостранната си дейност те представляват опит да се запълни огромният вакуум в публичното пространство и да се компенсира липсата на модерни образователни и културни институции. Развитието им в предосвобождението е своеобразна културна политика в служба на сформиранието на българската национална идентичност и консолидирането на българския народ в нация. Всички техни културно-просветни дейности са изява на стремежа за самообразование и наваксване на западноевропейското кохерентно развитие към модерна държавност с присъщите ѝ публични институции и национални граници.

Ключови думи: Читалища, Възраждане, нация, източноевропейски национализъм, идентичност, гражданска организация, местна общност.

Cultural influences and preconditions for the emergence of the Bulgarian chitalishta / community centers/ and their role in the construction of the Bulgarian national identity

Silvena Nedelcheva Bayrakova

Abstract. The paper examines the emergence of „chitalishta“ (bulgarian community centers) in the context of the European cultural influences during the Bulgarian National Revival which incorporates the transition from traditional to modern society and from folk to nation. The penetration of foreign experience in the process of founding modern institutions in the specific conditions of non-freedom leads to the emergence of the first Bulgarian civil organization. According to the historical sources the Bulgarian chitalishta /community centers/ grow as an initiative of the local communities in a response to the changed social perspectives and new demands. Through their multilateral activities, they represent an attempt to fulfill the immense vacuum in the public sphere and to compensate for the lack of modern educational and cultural institutions. Their development in the period before the Liberation of Bulgaria is a kind of cultural policy in the service of the formation of the Bulgarian national identity and the consolidation of the Bulgarian folk into nation. All their cultural activities are a manifestation of the will for self-education and catching up on western coherent development into a modern political state with its inherent public institutions and national boundaries.

Key words: Chitalishta /Bulgarian community centers/, Bulgarian National Revival, nation, Eastern European nationalism, identity, non-governmental organization, local community.

* * *

За да се постигне дълбоко разбиране на същностните характеристики на читалището като специфична културна институция, оказала силно въздействие върху прехода на българския етнос към българска нация, е необходимо първо да се изследват условията на възникването му, отчитайки цялостния културен контекст на епохата. Българското възраждане обема периода, през който българите извървяват пътя от традиционно към модерно общество и завършва с отвоюването на българската национална държава. Настоящият текст разглежда българските читалища като фактор, повлиял възприемането на единна културно-историческа идентичност, необходима предпоставка за смисловото свързване в една човешка заедност и за изкристализирането на националното съзнание.

Културни влияния и предпоставки за възникване на първите български читалища

Причините за възникването на възрожденския феномен „читалище“ са комплексни. Две са най-ярките линии на културно взаимодействие, които се акумулират от българското общество по пътя му към модернизацията. От една страна, Западна Европа търпи кохерентно развитие на идеите на Ренесанса

и Просвещението, за да навлезе в Модерността с натрупан социален опит, напълно различен от българския. От друга страна, вътрешният разпад на Османската империя и неуспешните ѝ опити за модернизация отварят пространство за интензивен културен обмен, за икономически подем на българската общност и за конструирането на „българска национална идентичност“.

Национализмът като съзнание за обща принадлежност и като политическо движение за създаване на собствена държава, която да обедини нацията в конкретни граници, завладява всички европейски народи от края на 18. век и се разгръща особено силно през 19. век. Българското национално възрождение се вписва в рамките на този общоевропейски процес, но с тази разлика, че западните ценности на културен универсализъм¹, на чиято основа става възможно мисленето и осъществяването на концепта за единна и суверенна нация-държава, са чужди на българското общество. В теоретичната литература съществува разграничение между западноевропейското и източноевропейското разбиране за национализъм. Тъй като западният модел се появява в абсолютни държави, той е свързан най-вече с политическото и териториалното и се основава на универсални ценности, свързани с равните граждански права и обективността на институциите. Източноевропейският национализъм се формира в контекста на етнически групи, борещи се за освобождение от мултиетнически империи (Отоманска, Хабсбургска, Руска). Така понятието за нация е семиотично натоварено с множество културни връзки, като обема в себе си историята, религията, фолклора и езика като маркери на националното. В този смисъл културните критерии, а не чисто териториалните или политическите, стават основа за нескончаемите конфликти между балканските държави в чертаенето на националните им граници.

Адаптирането на западната идея за националност в българския контекст на не-свобода² и икономически зависимо население предопределя особеностите на неговите модерни институции. Съседните балкански народи – сърби, гърци и влахо-молдовани, са в периферията на османската власт, което позволява тяхното по-ранно политическо обособяване, както и икономическо развитие, благодарение на близостта им с развиващия се по това време Западен капиталистически пазар. Освобождаването на гръцкия (1821–1822) и сръбския (1828–1829) народ от османско владичество и създаването на те-

---

¹ За културния универсализъм като предпоставка за възникването на модерната държава вж. Бицилли, Петър „Нация и култура“, Кабакчиева, Петя, „Гражданското общество срещу държавата“, С., 2001.

² Настоящият текст приема за исторически коректен термина „Османско владичество“ като най-точно описващ взаимоотношенията между Османската империя и подвластните ѝ народи. С ясното съзнание, че терминът „турско робство“ е продукт на идеологията на българското националното движение през 19. век, за целите на настоящия текст той ще бъде използван като метафора на „Османското господство/власт/управление“, пресъздавайки реториката на самото време.

хни национални държави става силен мотиватор на българските национални стремежи. В голяма степен читалищата възникват като отпор на сръбската и гръцката културна експанзия към българските земи. Те „са плод както на националния демократичен опит за изграждане на общини, църкви, училища в условията на робство, така и от опита на други народи за създаване на техни културно-просветни организации“³. Категоричната им разлика обаче от сръбските читаоници, гръцките силогоси, английските обществени библиотеки, френските литературни салони, немските читателски общества и др., които са създадени и се развиват с моралната и материалната подкрепа на техните държави, е в това, че българските читалища са продукт на волята на *местната общност*. Те се раждат с изключителни за времето си *народностни функции*, преди да се възстанови българската държава.⁴ Тяхната роля в конституирането на „българската идентичност“ е любопитна както поради своята мащабност, така и поради многообразието на културни дейности, способствали за хомогенизирането и обособяването на българската нация.

Първите български народни читалища

Динамичните промени в социалната структура на българското общество през периода на Възраждането, навлизането на европейски образци в градския начин на живот и културните влияния извикват появата на нови институции. Новите потребности на обществото стават предпоставка за възникването на възрожденския феномен „народно читалище“ като първи израз на необходимостта с бързи темпове да се запълни вакуума в българския обществен живот и да се консолидира „българската национална идентичност“. Читалището е първата *модерна градска институция*, създадена съзнателно, за да удовлетвори новите нужди на българското население по места. В отговор на напредъка в просветата и необходимостта от допълнително образование, особено за възрастното население, се появяват тези нови центрове, които бързо спечелват уважение и популярност.⁵ Известно е, че първите читалища, не в смисъла на библиотека или отделна читалня, а като комплексно културно сдружение, възникват почти успоредно в Свищов, Лом и Шумен през 1856 г. Именно тази едновременност и независимост на основаването им в различни селища ясно показва реалната нужда от нова форма на обществена организация, свързана с изпълняването на културно-просветни задачи.

Икономическото оживление и търговията създават условия за развитието на стремеж към по-високо образование, най-вече у по-заможните представители на българското население. Много семейства ориентират децата си към

³ Лазаров, Ст. (2011). *Читалищният съюз*, София: За буквите - О писменехъ, с. 5.

⁴ Пак там, с. 5.

⁵ Гаврилова, Р. (1992). *Векът на българското духовно възраждане*, София: Слов-Д, с. 76.

гръцките училища, които запълват липсата на светски знания, необходими за търговията. По думите на Иван Шишманов: „Чисто икономически интереси накараха... много по-първи българи да прегърнат елинизма, за да си осигурят привилегиите и изгодите, които имаха гръцките търговци в турската империя, па и в чужбина“⁶. В същото време засилващият се интерес към гръцкото образование води до културна експанзия и прояви на „гръчеене“⁷, което среща естествен отпор у част от сформиращата се българска интелигенция и предизвиква мобилизация за създаване на български народни светски училища.⁸ Образованието е класическо средство, чрез което се хомогенизира населението в надлокален мащаб и се постига народностно съзнание. Оттук произтича и значимостта на разглежданата проблематика във връзка с необходимите условия за сформиранието на „българската национална идентичност“, включваща ясно очертаване на нейните атрибути като произход, история, граници, език. Преодоляването на Средновековието в българската образователна система се случва с основаването на първото светско училище в Габрово през 1835 г. и преминаването на институцията от ръцете на Църквата в ръцете на гражданството. Само за 10 години броят на светските училища нараства на 53.⁹ Все пак развитието на взаимните и класните училища се оказва недостатъчно, тъй като е нецентрализирано и нестандартизирано, което възпрепятства налагането на обща идентичност и споделена визия за „родина“. От друга страна, то не е предназначено да обхване възрастното население, което е основен фактор в публичния живот. Така *новосформиращата се българска интелигенция изпитва липсата на нов тип духовни средища*, които да станат „говорител на новите идеи“¹⁰. По-младите и по-образовани членове на българското общество са първите съучастници в изграждането на модерните просветно-културни организации, подкрепяни от еснафлии, занаятчии и търговци, които осезаемо усещат необходимостта от разширяване на кръгозора и преодоляване затвореността на чаршията и градските събития. Главната движеща сила са учителите, които притежават знания и умения, които редовно следят пресата и съпреживяват ставащото в българските земи, които в ежедневието си изпитват нуждата от промени в градския обществен живот. И ако учителите са „читалищната душа“, то търговците и еснафството са „читалищна здрава и

⁶ **Натан, Ж.** (1949). *Българското възраждане*, София: Български писател, с. 56.

⁷ Тези прояви са свързани и с върховенството на гръцката Цариградска патриаршия и включването на различни етнически общности към гръцкия миллет. Когато идеята за принадлежност към източноправославната религиозна общност доминира етническият произход, сформиранието на национална идентичност е подкопано от различните кодове за самоидентификация.

⁸ **Генчев, Н.** (1995). *Българското възраждане*, София: Иван Вазов, с. 104–106.

⁹ **Кондарев, Н., Сираков, Ст., Чолов, П.** (1972). *Народните читалища преди Освобождението*, том 1, София: Отечество фронт, с. 19.

¹⁰ Пак там, с. 76.

мощна снага¹¹. В крайна сметка училището и читалището, създадено също от учителството, вървят ръка за ръка: в училището се образова и възпитава младото поколение, в читалището – „с чисто българска демократична уредба“ – се дава упътване и насока на всички стремежи от обществен интерес.¹²

Преди 1856 г. има читални, откривани предимно в стаите на училищата. Известни са читалнята „Общата стая“ (1847) в Трявна и читалнята, създадена от Кръстю Стоянов – Пишурка (1848) в Лом. Тези културни прояви обаче са били част от дейността на Тревненската и Ломска училищни библиотеки и собствено нямат общ корен със специфичното устройване на читалищата като организации с многостранна културна дейност. Идеята за организиране на читалище със свой устав, със свои членове и изборно ръководство определя дълбоката специфика на новата и демократична културно-просветна институция. Дори и за възникването на този възрожденски феномен да са използвани образци от чужди културни реалии¹³, претворяването му и адаптирането му към българската действителност го номинира като *постижение на новосформиращата се българска интелигенция*. На 30 януари 1856 г. в Свищов е основано първото българско народно читалище по инициатива на Емануил Васкидович, учител по това време в града.¹⁴ Уставът на Свищовското читалище е свидетелство за доброволния характер на сдружението, както и за безвъзмездния труд на читалищното ръководство. През месец април благодарение на усилията на учителя Кръстю Стоянов – Пишурка е създадено читалище в Лом, а в Шумен – по инициатива на Сава Доброплодни. Интерес представлява последвалото масово възпроизвеждане на читалищната организация, което позволява протичането на процеси на модернизация, обусловени от волята на обикновените хора, и репродуцирането на социални промени в една сравнително широка база. До 1869 г. броят на читалищата става около 30, а до 1876 г. в земите, населени масово с българи (сегашна България, Тракия, Македония, Добруджа), са били регистрирани общо 130. Организирането им „приема размах на движение“¹⁵. Веднъж оформен, организационният модел на читалището се разпростира бързо, поради характерния за епохата стремеж

---

¹¹ Юбилеен сборник на българското народно читалище „Зора“ в Сливен (1860–1910). – Фототипно издание, Велико Търново, 2015, с. 12.

¹² Юбилеен сборник по случай 35-та годишнина на разградското читалище „Развитие“ (1869–1904), Разград, 1904, с. 5.

¹³ В настоящия текст вече бяха споменати сръбските читаоници, гръцките силогоси, английските обществени библиотеки, френските литературни салони, немските читателски общества, които несъмнено са послужили за образец на читалищната организация. Въпреки културното си влияние, те остават строго профилирани и подпомагани от централната власт за разлика от читалищата, които са изява на интенцията на общността да се компенсират дейности на липсващи модерни институции в условията на липсваща национална държава.

¹⁴ Пак там, с. 17.

¹⁵ Гаврилова, Р. (1992). *Векът на ...*, с. 76.

към просвещение и следване на образци, към внасяне и разпространение на нови форми на обществена дейност. Благодарение на разработената читалищна мрежа, която впоследствие бързо става легален параван на революционни дейности, се случва конструирането на „въобразената общност“ и издигането в идеал на националната идея. „С една дума читалищата се обръщат в граждански клубове за българина, в които обезправеният роб се учи и на гражданственост, и на самоуправление“¹⁶.

Културно-просветни читалищни дейности и конструирането на българската идентичност

Организационното изграждане на народните читалища и културно-просветната им дейност, целите и задачите им, са в неразделно, взаимосвързано единство, което отразява дълбоката им специфика. Основните положения на читалищната организация са заложили и формулирани в устава. Широката членска маса, която представлява основата на народното читалище, е едно от измеренията на неговата самобитност. От нея произлизат ръководните му органи – настоятелство и общо събрание. Членовете на читалището са разделени в две или три категории според конкретния устав. Те могат да бъдат най-общо членове: 1. основатели; 2. действителни/редовни; 3. благодетелни/почетни. При степенуването на членовете има ясен разграничителен белег – членската вноска. За членовете основатели тя е висока и се дарява „изведнаж завинаги“, а за редовните членове тя е минимална. По този начин читалището като организация е достъпно за широката общественост, но едновременно с това стимулира дарителство у икономически благоустроените представители на общността. В уставите на народните читалища се подчертава, че всички членове на ръководството ще „служуват безплатно“¹⁷. Този принцип на доброволен труд ясно отразява силата на възрожденския идеал, призовавал тогавашния интелектуален елит да въвлече колкото се може повече хора в прехода към грамотност, живот в гражданство и потребление на „култура“.

В уставите на народните читалища са ясно описани техните цели, както и средствата за постигането им. Те могат да се синтезират най-общо като *просветни и благотворителни*. Основната задача на читалището, застъпена в уставите, но и в реалната му практическа дейност, е да осигури *допълнително обучение*, надхвърлящо възможностите на училището и църквата. Поради липсата на достатъчно добре подготвени учители и същевременно нарасналия обществен интерес към различни сфери от живота, се появява нуждата от своеобразно училище за възрастни. Опитвайки се да запълнят тази празнина,

---

¹⁶ **Чилингиров**, Ст. (1930). *Българските читалища преди Освобождението*, София: Министерството на народното просвещение..

¹⁷ **Кондарев**, Н., Сираков, Ст., Чолов, П. (1972). *Народните читалища ...*, с. 56–58

народните читалища се стремят: „да пробуждат народното самосъзнание, да работят за умственото и нравствено развитие на своите членове, да подпомагат българската книжнина, да разпространяват образованието между народа, да откриват и поддържат бедни и даровити деца“¹⁸.

Първа задача на всяко читалище е да осигури *абонамент за периодичния печат* и да даде *почти безплатната възможност на местната общественост да получава ново знание*. Така се зараждат *читалищните библиотеки*. Тази дейност на читалището е оказвала изключително силно влияние върху културния и обществен живот на местното население. Малцина българи са могли да си позволят абонамент. Освен това *читалнята към библиотеката* е предоставяла не само информация, но и пространство за обсъждане и дебат. Общуването между хората е било ключово в усвояването на новото знание. Към културата са били приобщавани и неграмотните люде, които идвали да слушат как учители или ученици четат на глас.¹⁹ „Разменянето на мисли“ и „тълкуванията“ учили българите на *умението да общуват*. Любопитно е и изнасянето на новото знание към периферията – към по-малките населени места, които нямат необходимия ресурс за организиране или обогатяване на собствените библиотеки.

Изнасянето на сказки е друга масова читалищна дейност, целяла да разпространи в популярна форма най-разнообразни знания. Така местната общност узнава не само любопитни нововъведения в науката, но и нови просветни, хуманитарни и политически идеи. Разнообразието на темите е било изключително поради наличния местен интелектуален елит и различните гостуващи лектори, както и поради спецификата на населеното място. Възпитателната роля на сказките оказва силен ефект върху българския народ и неговото пробуждане, защото укрепва и засилва вярата в собствените му сили. Данните за тяхната популярност сред обществеността, както и фактът, че организирането им е вписано в уставите и на много места са изнасяни почти всяка неделя²⁰,

---

¹⁸ **Хлебаров**, Я. (1930). „Нашето народно читалище“ в „25 години в служба на родната просвета и култура (1911–1936)“, Юбилеен сборник, София, с. 21.

¹⁹ В статия от 1870 г., посветена на читалищата, прави впечатление патосът на автора, че всеки има място в тях – и грамотните, и неграмотните люде, а в случай че разбирането на изложените въпроси е недостъпно за обикновените читатели или пък те искат по-пълни разисквания, ще се излагат „в нарочни четения от по-образованите и по-пригответните членове“ (сп. „Читалище“, год. I, 1870, бр. 5, „Полза от читалищата“). В този смисъл е явно адаптирането на работата на читалището според конкретните потребности на общността, в опозиция на централизираната културна дейност, когато инициативите се спускат „отгоре“.

²⁰ Обстоен преглед на тази читалищна дейност прави Петър Чолов в Кондарев, Н., Сираков, Ст., Чолов, П. (1972). Народните читалища преди Освобождението, том I, София: Отечествонен фронт, с. 111–119. Приведени са любопитни примери на сказки, изнасяни в различни населени места и дебатите, в които често са прераствали, участието на жените в тях, увеличаването на членската маса вследствие на изнасяните сказки и др.

потвърждават нарасналите потребности на социалната среда, жаждата на населението за нови знания, които променят жизнения му свят и осмислят по нов начин мястото му в него. Водещи теми стават моменти от българската история, животописите на личности от българското минало, българската книжовност и политически въпроси. Живата реч е предпоставяла развитието на обсъждания и дебати и по този начин е приучавала българина в гражданственост. Чрез своята достъпност сказките успяват да привлекат значима част от обществото и да му внушат идеи, присъщи на Просвещението. Идеалната цел е отвоюването на националната държава.

„Славното минало“ е основен идеен инструмент, призван да убеди българския народ в неговата идентична съдба и в неговото равно право на свобода. Сказките са надхвърляли времето и пространството на своето случване, тъй като за „най-парливите“ се е говорело по няколко недели и то далеч зад пределите на селището и често се пренасяли в периодичния печат, но те не са били достатъчни за целите на националната идея. За да се подреди мозайката на „великата българска история“ на Първото и Второто българско царство, необходима стъпка към самоопознаването и самоосъзнаването, е била нужна активна събирателска дейност и голяма доза идеализъм. Читалищната институция насочва усилията си в предоставяне на нещо веществено – материално свидетелство, което трябва да удостовери „славното минало“. Първият читалищен музей (и първият музей в страната) е създаден в едно от най-дейните читалища в предосвобожденската епоха – Свищовското, още при самото му създаване. Той се развива в две направления: като археологически музей и като исторически архив. Като особено редки ценности в него постъпват и се пазят стари пергаменти и ръкописи, както и два преписа от Паисиевата история, древни монети. Организационният подход към музейната и събирателска дейност е в пряка връзка с характера и същността на народните читалища, които, управлявани от най-напредничавите хора на епохата, са били подчинени на идеята да се използва миналото, за да се гради бъдещето – бъдещето на българската национална държава. Но поради липсата на подготвени кадри, които да поемат професионално тези важни задачи, крайният резултат е страдал от множество слабости. На фона на малкия капацитет за справянето с толкова мащабна и всестранна събирателска и музейна дейност изпъква идеологията, задвижила по-активната прослойка българи да издири, запази и представи останките от родното минало:

Хора, които се залавят с такива сиромашки средства, каквито тогава бяха на разположение, да изучават миналото на своето племе, на своя народ, не можеше да не искат от народната поезия повече отколкото тя можеше да даде. Народните умотворения застъпваха в много случаи историческите документи, които липсваха. Колкото повече народни песни можеше да се съберат, толкова по-добре. А пък ако можеше да се намерят песни с историческо или митологическо съдържа-

ние, радостта биваше безкрайна. Кой гледаше дали материалите не са подправени! Ентусиазмът заливаше всички.

Иван Шишманов в „Значението и задачата на нашата етнография“²¹

Процесът по конструиране на идентичността, по изискване на възрожденската освободенска доктрина, трябва да съгради ретроспективно величието на българския народ. Не обективните исторически обстоятелства, а силният дух на българите ги е опазил в условията на потисничество и „робство“, за да може той отново да възтържествува над Врага – „турския поробител“, отстоявайки идеала за „свобода, братство, равенство“. Прежеждането на високите идеали до езика на широките маси намира една своеобразна форма в *театралните представления*. Те стават могъщо средство в борбата за църковна независимост и политическа свобода. Не може да не се отбележи, че читалищната театрална дейност дава началото на българската драматургия и на българския съвременен театър. Първите представления, макар и по модела на западните и по примера на чужди емигранти, са любопитни с наивността си, липсата на декори, продължителността си (понякога до четири часа) и *въздействието си*. Възрожденският актьор не е професионалист, но той така съпреживява ролята си, че напълно завладява публиката. По изворови данни за първото театрално представление в Лом „Многострадална Геновева“, дадено през 1856 г. и организирано от Кръстю Стоянов – Пишурка, във възторг изпадат не само тези, които не са виждали театър, не само читалищните членове, но и тези, които са гледали на Запад. И първите артисти, и публиката еднакво се вълнуват и проливат сълзи. През следващите десетина години театралната дейност върви трудно²² и не излиза от рамките на романтизма.²³ Едва след края на 60-те години се поражда заразителен ентусиазъм, който въвлича многобройни читалища в активна театрална дейност – от около 130, създадени през Възраждането, 60 от тях изнасят представления.²⁴ Темите вече са други. Интересен пример са представленията, давани в с. Бяла Черква, където под ръководството на активния революционер Бачо Киро е подготвена драмата „Стоян войвода“, която по това време била забранена от турското правителство. За да я представят, актьорите изиграват първо действие от „Многострадална Геновева“, което прелива в сюжета на „Стоян войвода“. Съгласно спомените на участник в представлението, драмата се е играла шест вечери

²¹ Шишманов, И. (1889). Значението и задачата на нашата етнография, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, № 1, София, с. 14–15.

²² Освен първите три драми „Многострадална Геновева“, „Велизари“, и „Михал“, играни в Лом и Шумен, чак към края на 1862 г. Добри Войников побългарява комедията на Молиер „По неволю доктор“ и я поставя пак в Шумен.

²³ Кондарев, Н., Сираков, Ст., Чолов, П. (1972). Народните читалища ..., с. 121–122.

²⁴ Гаврилова, Р. (1992). *Векът на ...*, с. 79.

подред, а публика е имало и от съседните села.²⁵ Отразяването на трагизма на българската действителност в постановките надхвърля умерените образователни функции и работи за издигането на националното самосъзнание и патриотично чувство.

Естествено, както театралната дейност, така и самите читалища имат своите противници. Би било неадекватно историята на читалищното дело да се представя като линеен възход, лишен от своите трудности и противоречия, както и Възрожденската култура като еднопластов и хомогенен пик в националното самоосъзнаване. Идейни различия относно тактиката за бъдещото политическо развитие на българския етнос има и те се наблюдават отчетливо, както при основаването на читалищата, така и в бурните дискусии, предизвикани от театралната драматургия. В рамките на Османската империя контролът върху опитите за конструирането на българска национална идентичност е все още силен. *Поради свързаността на читалищата с местната общност, те неминуемо започват да отразяват и политическите настроения, като някои от тях се превръщат в легален параван за развитието на революционна дейност.* В зависимост от конкретната локация и фактори като икономически растеж, интелектуален елит, дистанция от властта, всяко населено място заема различна позиция в отстояването на националната идея и всяко читалище, като микросвят на местния обществен живот, избира ролята си в революционната мрежа. Макар и голяма част от българския етнос да е представлявала инертна маса, на чийто идеализиран образ са почивали надеждите на революционния елит, в отстояването на националното единство и право на съществуване българите правят огромна крачка към новото време. В изминаването на тази крачка българските читалища имат своите неоспорими заслуги.

ЛИТЕРАТУРА

- Андерсън, Б.** (1998). *Въобразените общности*, София: Критика и хуманизъм.
- Банков, Кристиан.** (2004). Семиотични тетрадки, част II, „Семиотика. Памет. Идентичност“, София: Нов български университет.
- Бицилли, Петър.** (2004). *Нация и култура*, София: Изток-Запад.
- Гаврилова, Райна** (1992). *Векът на българското духовно възраждане*, София: Слов-Д.
- Гаврилова, Р., Еленков, Ив.** (1998). Към историята на гражданския сектор в България, София: Фондация „Развитие на гражданското общество“.
- Генчев, Николай.** (1995). *Българското Възраждане*, София: Иван Вазов.
- Кабакчиева, Петя.** „Гражданското общество срещу държавата“, С., 2001.
- Кондарев, Н., Сираков, Ст., Чолов, П.** (1972). Народните читалища преди Освобождението, том I, София: Отечествен фронт.

---

²⁵ **Кондарев, Никола.** (1950). Народните читалища, София: Народна култура, с. 31.

- Кондарев**, Никола. (1950). Народните читалища, София: Народна култура
- Лазаров**, Стойко. (1992). Българските читалища и техният съюз (1911–1991), София: Ай Си.
- Лазаров**, Стойко. (2011). Читалищният съюз, София: За буквите - О писменехъ.
- Натан**, Жак, (1949). Българското Възраждане, София: Български писател.
- Пърсиг**, Робърт. (1993). Лайла, София: Хемус.
- Сборник „25 години читалища в развитие“, С., 2016.
- Стоянов**, Захари. (1983). Записки по българските въстания. Разказ на очевидци, 1870–1876, Т 1, София: Български писател.
- Хабермас**, Юрген. (1995). Структурни изменения на публичността, София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Хлебаров**, Ячо. „Нашето народно читалище“ в „25 години в служба на родната провета и култура (1911–1936)“, Юбилеен сборник, С., 1937.
- Чилингиров**, Стилян. (1930). Българските читалища преди Освобождението, София: Министерство на народното просвещение.
- Шишманов**, Иван. (1889). Значението и задачата на нашата етнография, София, „Юбилеен сборник на българското народно читалище „Зора“ в Сливен (1860–1910)“. – Фототипно издание, Велико Търново, 2015.
- Юбилеен сборник „Сто години читалище „Георги Димитров“ – Плевен“, С., 1969.
- Юбилеен сборник по случай 35-та годишнина на разградското читалище „Развитие“ (1869–1904), Разград, 1904.

Използвани електронни източници

- „Полза от читалищата“, сп. „Читалище“, 1970, кн. 5, с. 142.
<http://digitool.nalis.bg:1801/view/action/nmets.do?DOCCHOICE=481417.xml&dvs=1486384133148~302&locale=bg_BG&search_terms=%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%89%D0%B5&adjacency=&VIEWER_URL=/view/action/nmets.do?&DELIVERY_RULE_ID=4&usePid1=true&usePid2=true> (прегледан на 06.02.2017).
- „За ползите от читалищата“, сп. „Читалище“, 1970, кн. 17, с. 513.
<http://digitool.nalis.bg:1801/view/action/nmets.do?DOCCHOICE=481417.xml&dvs=1486384133148~302&locale=bg_BG&search_terms=%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%89%D0%B5&adjacency=&VIEWER_URL=/view/action/nmets.do?&DELIVERY_RULE_ID=4&usePid1=true&usePid2=true> (прегледан на 06.02.2017).
- Лилова, Десислава, „Балканите като родина? Версии за териториалната идентичност на българите под османска власт“, 2003. <<http://liternet.bg/publish8/dlilova/balkanite.htm>> (прегледан на 06.02.2017).

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

СБЛЪСЪКЪТ МЕЖДУ „РЕАЛНОТО“ И „НЕ-РЕАЛНОТО“: ТЕОРЕТИЧНА РАЗРАБОТКА НА ПОНЯТИЕТО ЗА „ИГРА“

ДИМИТЪР ДОНЧЕВ КАЦАРСКИ

Резюме. Статията се стреми да отговори на привидно лесния въпрос „какво е игра“ и разглежда някои от спецификите, които възникват в процеса. Когато се фокусираме по-детайлно върху спецификите на феномена на играта, се откроява една особена ситуация, при която „не-реалният“ свят на играта води до съвсем „реални“ последици. Това провокира необходимостта от задълбочаване на анализите в тази посока и отвежда към изследване на границите, при които една дейност престава да бъде игра и обратното. В статията се прави опит да се допринесе към този проблем, чрез извеждането на понятие за „игра“, което да може да послужи като инструментариум при разработването на различни социално, социологически и философски проблеми. За целта разработката премина през три етапа: 1) идентифициране на понятието за „игра“ в различни култури и в различни времеви периоди; 2) проследяване и анализиране на работите на различни социални учени по темата; 3) прилагане на критико-философски анализ, основаващ се на предходните две стъпки, чрез който ще се произведе понятие за „игра“.

Ключови думи: игра, реалност, идеален тип, социално действие, култура.

The clash between the “real” and the “non-real”: a theoretical development of the concept of “play”

Dimitar Donchev Katsarski

Abstract. This article attempt to answer the seemingly easy question of what is a “game”, and will address some of the specifics that arise in the process. When we focus in more detail on the specifics of the game a peculiar situation arises in which the “non-real” world of the game leads to quite “real” consequences. This is provoking the necessity to deepen the analysis in this

direction, and is referring the researcher to investigate the limits for when an activity ceases to be a form of a “game” and vice versa. The article will try to contribute to this problem by extracting a concept of “play”/“game”, which can be used as a tool in the development of various social, sociological and philosophical problems. This will be done by going through three main stages: 1) the definition of “game” will be sought in different cultures and in different time periods; 2) the work of different social scientists on the matter will be analyzed; 3) a critical philosophical analysis will be developed on the basis of the previous two steps, which will conclude with giving a definition of “game”.

Key words: play, reality, ideal type, social action, culture.

* * *

Този текст ще опита да произведе дефиниция за „игра“, като премине през три различни етапа – интерпретации и значения на понятието за „игра“ в различни култури, цивилизации и езици, понятието за „игра“ в контекста на социалните науки и накрая въз основа на предходните два етапа ще пристъпи към критически анализ, чрез който ще се цели да се изведе понятие за „игра“. При една успешна аргументация то би могло да се ползва като надежден инструментариум при изследването на различни социални, социологически и философски проблеми, съвсем не само в полето на „игрите“.

Отговорът на въпроса „какво е игра“ на пръв поглед не изглежда да е особено труден. Може да се каже, че повечето хора знаят какво е усещането „да играеш“ и са играли все някога, но въпреки това, когато трябва да се даде теоретично определение на понятието за „игра“, не само индивиди, които нямат научен интерес към темата, но и тези, които имат, са затруднени. Сътън-Смит (2001) пише, че тогава „изпадаме в глуповатост“ (Sutton-Smith, 2001, p.1). Тази „глуповатост“ се изразява в съвкупност от най-различни, често противоречащи си, интерпретации и определения за играта. Те варират както при различни цивилизации и култури, така и при различните изследователи. За едни една дейност ще е игра, за други тя няма да е, за трети може всичко да е игра и обратното. Този факт е валиден не само за различните култури и общества, които се намират на различни географски ширини, но и за различни времеви периоди. Това означава, че в даден исторически момент една дейност ще се възприема за игра, в друг – не, а това от своя страна усложнява още повече задачата.

Най-лесният вариант, чрез който може да се извлече дефиниция за „игра“, е да се вземе „наготово“ това, което съвременното ни (европейско) общество приема за игра, но при едно по-детайлно задълбаване в темата, става ясно, че този подход би бил подвеждащ, защото би предоставил едно твърде тясно разбиране за понятието, което би изключило съществени негови аспекти. По-долу ще бъде засегнат проблемът за различните интерпретации и значения на понятието за „игра“ в различните култури, цивилизации и езици.

До около 1800 г. повечето хора са приемали собствените си игри за даденост и не са полагали съществени усилия, за да анализират естеството им, като на някои места дори са нямали дума за „игра“ (Sutton-Smith, 2001, p. 6). В древногръцкото общество според Хьойзинха (2000, pp. 65–67) някои от състезанията, които са се провеждали, не са били смятани за игра. Всъщност те (гръците) са нямали една обединяваща дума за „игра“, а три – една за детски игри, една за „стандартни“ игри и една за състезателни игри. При древните индийци определен вид състезания също не са били смятани за игри. (Хьойзинха, p. 67). Липсата на обединяваща дума за „игра“ може да се забележи също така и при китайците (Хьойзинха, p. 68), както и при различни „примитивни народи“ (Хьойзинха, p. 69) и езика блакфут и на други места.

Японците и западноевропейците боравят с една обобщаваща дума, която побира широко разнообразие от игрови дейности. Въпреки това може да се проследят различни интерпретации за това какво може да бъде „игра“. Японците са имали език наречен, асобасе – котаба, при който когато трябва човек да се обърне към висшестоящите, е трябвало да го прави по особено интересен начин. Смятало се, че висшестоящата класа се е отнасяла към всичко, което правят, като към игра. Хьойзинха (2000, p. 71) дава пример с това, че изречения от сорта на „той пристига в Токио“ се превежда като „той играе на пристигане в Токио“, „научих, че вашият баща е починал“ на изискания език звучи като „научих, че господин баща Ви е играл на умирање“.

Изброените дотук употреби на понятието „игра“ само скицират разнообразието от възможности за неговото припознаване в разнообразни значения. Различни действия някъде са игра, другаде не са игра. Дори и в съвременното, без точно определение за „игра“, бихме могли да спорим кои дейности са игра и кои не. Съвременната политика в Европа например игра ли е? Ако приемем, че тя е някакъв вид състезание, и ако приемем, че състезанията са игра, то не би ли трябвало да заключим, че е игра? Например предизборните кампании, те дори се обявяват като „надпревара“. Кандидатите се състезават за одобрението „на народа“, за гласове. Управленските места, които ще получат, са тяхната награда. Изглежда сякаш те влизат в своеобразна политическа игра, сякаш се използва някаква „игра“, за да се определели кой да управлява. Трудно би било да се каже в момента, особено без ясно определение за „игра“, но въпреки това съвременните европейци не определят политиката и предизборните си кампании за „игра“. Те попадат в различни категории от тези, в които попадат футбол, рулетка или Формула 1. Не се твърди, че методът, който се ползва, за да се определят управляващите, е вид игра. Ако обаче управляващите се избираха с помощта на жребии, използвайки бели бобчета, то тогава този метод би бил определян като игра, особено имайки предвид, че лотарии и други хазартни игри в Европа се определят като игри. Но именно бяло бобче са използвали в Древна Гърция, за да определят своите управници (Caillois, 2001, pp. 109–110). След квалификационен изпит се е теглило жребий с по-

мощта на боб, за да се излъчи „победителят“. В Атина почти всички магистрати са били избирани по този начин с изключение на генерали и финансови министри, т.е. техници (Caillois, 2001, pp. 109–110). Жребият, като игрови способ, се е използвал не само в политиката, но и в правосъдието при някои древни народи. Хьойзинха (2000, р. 141) твърди, че това, което ние наричаме „право“, те са наричали „воля на боговете“, и затова най-справедливият начин за решаване на правен казус – дали някои е виновен или не – е чрез хвърлянето на жребии. Така, грубо казано, от европейска гледна точка древногръцката политика и правосъдието при въпросните древни народи са се осъществявали чрез и през играта, но за тях това не е било игра.

От всичко това следва, че дефиницията за „игра“ не може да бъде извлечена от нашите собствени ежедневни разбирания за понятието. Така се създава необходимостта вниманието да бъде насочено към различните дефиниции, които съществуват в социалните науки. Поради лимитите в обема на текста, зададени от настоящия формат, ще сведа анализите на понятията на изследователите по-долу само до някои от основните моменти.

Въпреки че Хьойзинха не е първият изследовател, който се занимава сериозно с проблема за „играта“, той прави важна крачка в това поле, чрез разработването на своя труд „Homo Ludens: изследване на игровия елемент на културата“ през 1938 г. и извеждането на понятие за игра. Основни критици към него са отправени в посока на това, че понятието му е твърде широко. Исак Паси твърди, че въпреки огромния филологически материал и „колосалната историческа ерудиция“, която Хьойзинха прилага, неговата теория остава незащитима в толкова големи мащаби (Хьойзинха, 2000, р. 17). Роже Кайоа обръща внимание на това, че Хьойзинха обвързва играта със свещеното/мистериозното, като според Кайоа двете неща са различни и не могат да бъдат приведени под общо определение. Кайоа уточнява, че мистериозността и свещеното могат да бъдат преобразени в игрови дейности, но тогава „веднага трябва да бъде отбелязано, че тази трансформация е в ущърб на мистериозното и свещеното“ (Caillois, 2001, р. 17). Не на последно място трябва да се отбележи, че дефиницията на Хьойзинха изключва „професионалните играчи“, защото той казва, че „играта“ е „извън сферата на материалната полезност или необходимост“ (Хьойзинха, 2000, р. 194).

Няма да бъде точно да се каже, че Кайоа изцяло модифицира понятието на Хьойзинха. До известна степен той преформулира и надгражда анализите му, но със съществени различия. Някои от тях правят впечатление и без задълбочен анализ. За разлика от Хьойзинха, Кайоа (2001, р. 8) изтъква факта, че има игри, при които привидно няма правила, т.е. такива, които индивидът може да практикува самостоятелно и при които има пълна свобода за импровизации в границите на въображаемото, което според него заема функцията на правилата. Той отделя хазартните игри в отделна категория и ги инкорпорира в понятието си за „игра“. Също така, както бе посочено по-горе, отделя сфе-

рата на мистериозното, различните мистификации и свещеното от полето на играта. Това, срещу което може да се спори, е, че Кайоа заделя една от шестте точки, които съставляват неговото понятие за игра, на това, че играта трябва да бъде „доброволна“ (Caillois, 2001, pp. 9–10). Това е линия на разсъждение, която той удържа през целия си труд, свързан с „играта“. Проблемът при това становище е, че даден индивид може да бъде заставен насила да „играе“ някоя игра (например шах), като по този начин на него (индивида) няма да му е никак приятно или разтоварващо, но независимо от това неговите действия ще бъдат поставени в логиката на самата игра, следователно те ще са игрови поне в някаква степен. Тази концепция ще се изясни с по-нататъшните анализи.

Едно от основните противопоставяния, което се удържа в работите на повечето изследователи, занимаващи се с „играта“, със сигурност на всички изброени в този текст, е: игрови свят – действителен свят. Както бе споменато вече, това, което е „игра“ за някои, за други няма да бъде. Така например, ако съвременен „европеец“ попадне на описание на гора, в която можеш да уловиш животно, само и единствено ако използваш стрели, направени от дърветата на някоя друга гора, но не и от същата, защото в противен случай стрелата сама ще се отклони от целта и дори ще реши да се откаже, сякаш може сама да решава, то той най-вероятно би сметнал, че става дума за сценарии на филм или приказка, или някаква игра. Но според това, което Дюркем (1998, р. 184) описва, за туземеца от племето *Watjbaluk* това съвсем не е някаква измислица, а светът, в който живее. Той е „убеден, че стрелата (...) ще се откаже“ (Дюркем, 1998, р. 184). За него това е фактологичната истина, която съставлява реалния свят, това е действителността. В тази връзка, тъй като самото противоречие – игра – действителност – е от съществено значение при дефинирането на „играта“, тук трябва да се даде една от основните предпоставки, които съставляват основата на разсъжденията за „играта“. За да не се получава голямо отклонение от основната линия, по която се движи текста, то няма да се представя подробно, а ще се направи референция към автори, които дават изчерпателна аргументация за него.

Тук се има предвид това, че човек не може да опознае действителността в нейната пълнота. За него тя се явява безкрайност, а това не позволява да се достигне до абсолютно познание и да се открие и види абсолютен и обективен смисъл. Няма наука, чрез която да се достигне до абсолютно знание. Дори наглед най-обективните науки като математика, физика и др. нямат ресурса за производството на абсолютно знание и не биха могли да претендират (аргументирано), че тяхното производство на знание обхваща безкрайността на действителния свят. Това е валидно дори за „ $2+2=4$ “. Така човек е заставен да базира своите морал, смисъл и знания на вяра¹. Този философски факт е

---

¹ Темата за „по-вярно и по-невярно“ е потенциален предмет за съвсем друго изследване.

застъпен в работите на Ницше (2006, р. 36), Камю (1982, pp. 100–191), Вебер (1998, pp. 23–85)², като те съвсем не изчерпват списъка. Противно на действителността, „игровият свят“ и според Хьойзинха (2000, р. 38), и според Кайоа (2001, р. 20), и според Сътън Смит (2001), предоставя правила, които са абсолютни за самия него. Спрямо неговата логика може да се каже обективно кое е правилно и кое грешно – има грешни или правилни ходове, има загубил или спечелил и т.н. Това го прави познаваем и краен. Тази „крайност“ при играта може да послужи като определителна линия за разграничаването на игровия свят от реалния, нещо което досега изброените автори използват. Така би могло да се направи разделение, където, от една страна, действията на един субект са насочени към игровия свят, така че те да могат да бъдат обективно познати спрямо него или, от друга, са насочени към действителния, при който се сблъскваме с гореописания проблем.

Трудността да се определи това какво е „игрови свят“ обаче все още е налице. Както има потенциал за крайна познаваемост на „игровия свят“, така би могло да има и за мисловната картина, която стои зад определен действителен обект или реално съществуваща системна организация, независимо дали ще имат описателна функция, или ще предписват правила. Един „идеален тип“ по Вебер (1998), отвъд неговото приложение в действителността и единствено като понятийна конструкция, става неразличим от едно „игрово“/въображаемо обяснение или „игрова“/„въображаема“ система от правила и смисли. Ето какво се има предвид тук:

„идеален тип“ – (към) → действителност

„игра“ – (към) → действителност

Ако „откъснем“ и изолираме от действителността мисловните конструкции на „идеалния тип“ и „играта“, и ги положим единствено в абстрактното пространство, разликите между тях изчезват. Логиката, по която трябва да се развие стратегията на един военен (боен) план за действие във война, става равностепенна на логиката за нападение в някоя стратегическа компютърна игра, клаузите на международното право няма да се различават особено от правилата на някоя настолна игра, дали ще наричаме едно дървесно листо „листо“ или, като част от пиеса, то ще символизира уши на елф, т.е. ще се назовава като „ухо“, няма да има разлика. Като изолирани и „откъснати“ от действителността мисловни конструкции, те придобиват крайност и заедно с това могат да имат претенции за обективност спрямо себе си.

Ако вземем за пример една административна система – тя ще съдържа определена логика, по която трябва да протекат отношенията между административните единици. Например – субект А трябва да вземе Декларация No.3, за да извърши действие Б. Ако субект А извърши действие Б, без да е

---

² Въпреки че целият текст до известна степен е съотнесен към този факт, на стр. 48 се предоставя подробна аргументация.

взел Декларация No.3, спрямо „идеалния тип“ на административната логика, той извършва грешка. Независимо дали е съкратил процедурата, дали е помогнал на по-бедните от него, дали е спестил пари и ресурс на държавата или е спазил религиозния код, по който ръководи живота си. От тази гледна точка „игровият свят“ би могъл да бъде своеобразен „идеален тип“. Каква би могла да бъде разликата? И двете са човешки произведени логически конструкции от правила или предписания, или дават обяснения за различни предмети, събития, феномени; и двете „не са историческа действителност и съвсем пък не са „същинска“ действителност“ (Вебер, 1998, р. 66).

Подобни мисловни гимнастики може да се окажат подвеждащи, защото позволяват привиждането на различни феномени под общ знаменател, нещо което Хьойзинха например прави на няколко различни места, едно от които е именно при международното право, което той приравнява на игра (Хьойзинха, 2000, р. 293). Тук причината, поради която се включва това размишление в текста, е друга и тя ще се изясни по-нататък.

За разделянето на една игрова система от правила, смисли и обяснения от една „реална“ система от правила, смисли и обяснения може да се използва тяхното съотнасяне към действителността. Вебер (1998, р. 65) твърди, че с помощта на „идеалния тип“ се опитваме „мисловно и разбиращо да овладеем действителността“. „Той (идеалният тип) представлява гранично понятие, чрез което действителността се сравнява.“ (Вебер, 1998, р. 66). Срещу това седи „игровият свят“, чиято логика не се използва за „овладяване“ на действителността, а е насочена към самата себе си, привидно³ самоцелна. Той не е действителен. Проблемът на това разделение е, че, както бе казано по-горе, човек не може да има претенции за абсолютно познание на действителността. Туземецът от Watjbaluk със сигурност не мисли, че си играе, когато прави оръжията си от дървета, които са извън влиянието на неговия тотем, защото в противен случай стрелата ще се „откаже“ да достигне целта. За него това не е игра, той *вярва*, че това е действителността. Съответно неговият „идеален тип“ обяснение за случващото се ще е доста по-различен от този на „европеца“. И точно това трябва да е основата на разделението между игра и не-игра. Независимо дали при китајци, японци, европейци, ескимоси, африканци, индиански или австралийски племена, независимо дали ще е в съвременето или назад във времето, една „сериозна“/„реална“ система от правила, логики, смисли и обяснения няма да е игрова, докато се *вярва*, че изразява действителността и/или е действителна. „Идеалният тип“ мисловни конструкции може и да „не са историческа действителност и съвсем пък (да) не са „същинска“ действителност“ (Вебер, 1998, р. 66), но са насочени към това, което се *вярва*, че е действителност. За игровия свят, от друга страна, се *знае*, че не изразява действителността и, въпреки че му се признава фактологична битийност, не се приема за истинен.

³ Защо „привидно“ ще стане ясно по-надолу.

Преди да се даде понятието за „игра“ е необходимо да се изтъкнат още няколко характеристики на „играта“. Както „идеален тип“ конструкции, чрез които се цели да се овладее действителността, така и игровите системи от правила и смисли са всъщност част от действителността. Това означава, че игровият свят не е нещо, което няма никакво влияние и има собствена, независима битийност, а точно обратното – той има влияние и се надгражда над действителността. Вебер (1998, pp. 23–85) и Шютц (1999, pp. 211–227) по различен начин казват едно и също нещо, което, грубо казано, звучи така: културата на едно общество определя какви ще са неговите ценности. Това какво е важно също ще бъде зададено от културата. Така тя може да поставя определени цели, които може да бъдат удовлетворени по различни начини. Например – ако за една култура е важно това да няма престъпления, тя ще потърси средство, чрез което да постигне сигурност. В някои случаи това може да бъде полицейска организация, която може да придава различни качества, привилегии и отговорности на определени индивиди. Мотивът на даден индивид, т.е. „смисловото основание на неговото поведение“ (Вебер, 2001, р. 22), който е част от тази организация, ще бъде насочен в служба на тази културнозададена цел. В този случай „полицейската организация“ изразява „идеално типична конструкция на социално действие, която (...) [показва] как би трябвало да се действа в ситуация на идеална (...) целева рационалност.“ (Вебер, 2001, р. 34). Подобни идеално типични конструкции на социално действие могат да бъдат приложени към най-различни цели. Спектърът от възможни „цели“, „смисли“ и „мотиви“, както и възможните „средства“ е в безкрайни параметри. Ако се цели „сигурност“, „полицейската организация“ е само една точка в безкрайната линия от възможни „средства“ наред с „пожарна организация“, „стабилна банкова система“, „развити комуникации“ и т.н., включително и „средствата“, които са извън способността ни да определим, отделим и разберем смислово.

Това, което се „намеква“ в тази част е, че „играта“ също може да бъде едно от тези „средства“ за удовлетворяване на културнозададена цел. Мотивът „да се играе“ може съвсем да не е самоцелен. Всъщност той няма как да бъде просто самоцелен. За да се създаде и играе една игра, трябва да съществува потребност от това. Подобно на идеално типичните конструкции по-горе, играта също задава указания „как би трябвало да се действа в ситуация на идеална целева рационалност.“ Това, на което трябва да се обърне внимание е, че при „играта“ целта не винаги е толкова ясно определена, но ако една култура няма интерес от ефектите на играта, самата игра не би могла да се случи, защото не просто няма да има кой да бъде зрител и не просто няма да има кой да изпълнява логиката ѝ (да я играе), няма да има кой да я измисли първоначално. Подобно на идеално типичните конструкции като „пожарна“, „парламент“, „градски транспорт“ и т.н., играта също показва какво трябва да прави един индивид, но реалният ефект от това и какво действително се случ-

ва са съвсем различни от първоначалната „идея“. Основно потребностите на една култура, които може да бъдат адресирани чрез играта, могат да бъдат групирани, на базата на изследванията на Хьойзинха (2000), Кайоа (2001) и Сътън-Смит (2001), в категорията на „нематериалните награди“. По малко по-груб начин следният пример може да онагледява разликата и приликата едновременно между различния тип културносъздадени „цели“ и „средства“: ако един човек си нарани крака, той най-вероятно би поискал да отиде на лекар, ако, от друга страна, изпитва силна скука, той по-скоро би избрал да отиде при човек, който се преструва (играе) на „лекар“, и който може да го разведри по този начин – например актьор. В първия случай, единият от възможните варианти, по който можем да определим „целта“, би бил да кажем, че тя е: в обществото да има по-добро физическо здраве, съответно „здравеопазване“. Възможно „средство“ за постигане на това е наличието на човек, който да съблюдава идеално-типичните указания за това как да бъдеш „лекар“ и да действа според тях. Във втория случай – „целта“ е постигането на „забавление“, „средството“ – театър и актьор. Мотивите, за да се играят игри, също варират. Сътън-Смит (2001, pp. 11–12) изброява няколко групи – към състезание, към създаването на контакт с други индивиди от обществото, към провокирането на креативност, към усъвършенстване на образованието, към възпитание на деца и възрастни и т.н. Подразбира се, че в този случай „мотивите“, „смысле“, „целите“ отново са безкрайни. По този начин играта всъщност се използва в различните култури за най-различни цели. Тя е „средството“ за достигане до тях, точно както всички други идеално типични системи, с които се „овладява мисловно и практически“ действителността.

При анализа на Вебер (2001) за смисъла на социалното действие проличава още един важен аспект на проблема. Две социални действия, които от външна гледна точка изглеждат идентични, може да имат съвсем различни мотиви; самият субект може да не е наясно с действителния набор от мотиви, които го подтикват да действа; подбудите за едно действие могат да бъдат от напълно противоречащ си характер (Вебер, 2001, p. 20). Тези три характеристики на социалното действие са напълно приложими и към „игровото действие“, но не само това. По-точно е да се каже, че те са характеристики на „човешкото действие“, а „игровото действие“ приспада към него. Това означава, че дори и в най-сериозното човешко действие може да има игрови мотив, доколкото то ще съставлява частица от линията от различни мотивации, които го формират. На всяко социално действие може да му бъде надградена и игрова характеристика, която да служи към определени цели. Например в случая с войната и военните действия – когато един войник трябва да ликвидира (убие) даден обект, с цел да „намали“ интензивността на случващото се, той може да опита да го преобрази в своеобразна игра, т.е. да се опита да си представи, че „играе“, доколкото му е възможно. В този случай „играта“ отново е „средство“, насочено към удовлетворяването на нематериални потреб-

ности. Ако някой трябва да пренесе тухли от едно място на друго, той може да създаде върху тези действия „игра“ или да се включи към вече създадена такава, така че да му „стане по-интересно“. Както вече бе казано, мотивите биха могли да бъдат безкрайни. По този начин в едно действие има различни линии на мотивация и смисли, които го съставляват и могат да бъдат опознати, освен тези, които не можем да разберем. Подразбира се, че когато се играе игра, принципът остава същия – мотивът един футболист да рита топка, далеч надхвърля логиката на играта, доколкото в него могат да бъдат разчетени най-различни смисли – да спечели пари, слава, популярност и т.н. Тези размишления водят до извода, че едно социално действие никога не може да бъде само „икономическо“ или само „политическо“, или само „игрово“, или само „романтично“ и т.н. до безкрай. Винаги ще има набор от различни взаимосвързаности, които ще го съставляват.

Последната характеристика, преди да се даде понятие за „игра“, е свързана с горния факт. Освен набор от различни смисли и мотивации, които може да има едно социално действие, трябва да се каже, че те винаги ще бъдат и в различна степен на влияние. Пример – нека приемем, че при покупката на определен артикул от магазин от даден индивид съществуват три линии на мотивация на неговото действие: купува го поради „икономически“ причини, защото е „изгодно“; поради „сентиментални“ причини, защото продавачът в магазина му е приятел; и поради „идеологически“ причини, защото вярва, че каузата зад дадения артикул трябва да бъде подкрепяна. Невъзможно е тези причини да влияят в една и съща степен, т.е. подбудите на индивида да купи този артикул да са в съотношение – 33.3% „икономически“, 33.3% „сентиментални“, 33.3% „идеологически“. Винаги една от тези ще влияе по-силно от останалите, и когато се прибави и фактът, че в действителност мотивациите и смислите са далеч над три, още по-ясно може да се види, че отнасянето на дадено социално действие става в различна степен на мотивация. В този смисъл един индивид „играе“ в определена степен. Той не може 100% само да играе, както и не може 50% да „играе“ и 50% да „работи“. „Смисловото основание на неговото действие“ (мотивацията му) винаги ще е в различни степени, но и освен това самите те (степените) ще са в непрестанно изменение една спрямо друга във всеки различен момент.

На базата на всички изложени факти и направени анализи до този момент като заключителна част на настоящия текст следва да се даде работно понятие за „игра“. То трябва да бъде общо, както твърди Сътън-Смит (2001, pp. 218–219), защото трябва да обхваща широк спектър от дейности, но в допустими граници, така че да не обхваща „не-игрови“ такива. Вече бяха показани няколко различни характеристики на играта – това, че може да е „инструмент“ за постигането на определена (съзнавана или не) „цел“; това, че се случва като част от многопластовостта на човешкото действие; това, че се осъществява в определени „степени“; това, че дава абсолютни правила и др., които трябва да

могат да бъдат припознати в теоретичната конструкция, която следва да бъде изложена. Понятието е следното:

Игра е умишленото (волевото) пречупване на действителността, такава каквато индивидът я възприема в своите вярвания, чрез което допълнително се надграждат въображаеми качества и смисли на различни реално съществуващи обекти. По този начин се създава паралелен игрови свят със собствена логика и смисъл.

Тук трябва да се направят няколко кратки уточнения:

1. Казва се „волево/умишлено“, защото човек може да изпита „пречупване на действителността, такава каквато я възприема в своите вярвания“ без да иска. Например при различни психически болести, сънища, халюцинации и др. Тогава индивидът може да знае/вярва, че това, което му се случва не е истинско, но да няма контрол върху него;

2. „Реално съществуващи обекти“ се отнася и за абстрактни обекти. При абстракциите индивидът пак има определени вярвания кои от тях са верни/истински и кои не. Той може да се заиграва и с тях, т.е. той може да играе дори единствено *чрез* и *във* въображението си отново на същия принцип.⁴ Принципите на „играта“ отново трябва да бъдат приложени, защото в противен случай има опасност всяко едно „въображение“, абстракция и мисловна дейност да бъде присъединена към полето на „играта“, което би било подвеждащо. Грубо казано – има разлика, когато един индивид „фантазира“, за да намери решение на действителен, според неговите вярвания, проблем и когато „фантазира“ (привидно) самоцелно, за да си доставя „нематериални награди“.

3. „Допълнително надграждане“ – уточнява се, че е „допълнително“, защото „играта“ се надгражда над вече надградена „действителност“.

4. „Пречупва действителността“ се отнася към това *ре*-формиране и създаване на паралелна „действителност“. Така действия, които не са сами по себе си „игрови“, когато биват положени в тази „пречупена действителност“, се сдобиват с игрови характеристики. Тук това повторение се прави, с риск да стане досадно, като критика към категорията на Кайоа (2001) *illinx*, в която той полага всевъзможни действия като люлеене, въртене, подскачане и т.н. Аргументът е, че не всяко люлеене е форма на игра. За да стане такава, то трябва да бъде положено в тази *ре*-формирана действителност;

5. Не е задължително една игра да бъде забавна или образователна или някое друго позитивно качество. Тя може да бъде неприятна, опасна, вредна и т.н. Формата ѝ ще зависи от това какво се „цели“ с нея.

---

⁴ Тук не се засяга философския дебат между реалисти и антиреалисти и вярването на първите, че абстрактните форми, числа и т.н. имат паралелна действителност, независима от наличния емпиричен свят.

ЛИТЕРАТУРА

- Вебер, М.** *Смисъл и ценност*. София: „Критика и Хуманизъм“, 1998.
- Вебер, М.** *Генезис на западния рационализъм*. София: „Критика и Хуманизъм“, 2001.
- Дюркем, Е. (1912). *Елементарни форми на религиозния живот*. София: София – С. А., 1998. p.184.
- Камю, А.** *Чужденецът/ Митът за Сизиф/ Чумата/ Падането*. София: „Народна култура“, 1982.
- Ницше, Ф.** *Човешко, твърде човешко*. София: „Захари Стоянов“, 2006.
- Шютц, А.** *Чужденецът*. София: ЛИК, 1999.
- Хьойзинха, Й.** (1938). *Ното Ludens: изследване на игровия елемент на културата*. София: „Захари Стоянов“, 2000.
- Caillois, R.** (1958). *Man, Play and Games*. Chicago: University of Illinois Press, 2001.
- Sutton-Smith, B.** (1997). *The Ambiguity of Play*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2001.

ПУСТОТАТА (*ŚŪNYATĀ*) Е „ЛАЗУРНО СИНЬО“ –
НИШИТАНИ КЕЙДЖИ И „ВЪОБРАЗЕНОТО“
(ФЕНОМЕНОЛОГИЯ НА ФИЛОСОФИЯТА
НА „ШКОЛАТА ОТ КИТО“)

КАЛИНКА ПЕТКОВА ЯНКОВА

Резюме. Има представа в Махаяна Будизма (Mahāyāna Buddhism), която задава идеята, че „човешките същества и дхармите са празни (人法俱空) по природа“. Аз-ът (себе си като субект) и дхарма (обективното битие) са празни. С други думи, причината на събудената Пустота е в момента, когато субект и обект се изпразнят от „себестност“ (無我).

В своята книга Shūkūbōtowa Nanika¹, преведена като „Религия и Нищо“, философът Нишитани Кейджи, един от представителите на т. нар. „Школа от Киото“, говори за Пустотата по много интересен начин. Той се опитва да разплете въпросите, породили се от взаимодействието между начина на мислене Изток и Запад и техните светогледи. И по-специално въпросът за Пустотата (*Śūnyatā*), *разглеждайки я като концепция, която се развива в нещо много по-съществено. Неговата идея за пустотата има намек за символ, който може да бъде лесно разбран. Думата „пустота“ на японски се маркира с йероглифа за небе (空), следователно, може да бъде въобразявана като нещо „синьо“.*

Нишитани Кейджи разбира Пустотата (*kiū* 空) – „небе“, „синева“ като нещо, което е празно от съдържание, но въпреки това е видимо. То обгръща света и го трансцидира. Тук е, но не съвсем. И не точно „тук“. В такъв смисъл, възможно ли е нещо празно и „пусто“ да съдържа някаква потенция за живот?

Пустотата съдържа всички форми и всички форми я съдържат. Тя поражда, тя прави възникването на същности, като в една или друга степен основава „понятия“, с които умът да „укрепва“ демонстрациите, пулсациите на собственото си не-точно съществуване, но въпреки това „присъствие“ в битиетовреме. Пустотата не би трябвало да поражда и случва... Тя е... Нищо.

И все пак, Е.

---

¹ 宗教とは何か

Ключови думи: Нишитани Кейджи², пустотата, дхарма, философията за пустотата (Shunyata), ни依лизъм, есенцията на ума, Аз, Другия, върховно въображение, въобразяване на пустотата.

**The Emptiness (*Śūnyatā*) is Blue –
Nishitani Keiji and the Imaginable
(Phenomenology and Philosophy of the Kyoto School)**

Kalinka Petkova Yankova

Abstract. “There is a notion (in Mahāyāna Buddhism) that “human beings and *dharma*s are empty – 人法俱空.” I (*the subjective self*) and *dharma* (the objective being) are both entirely empty. In other words, the causality of the emptiness awakening is the moment when the subjectivity of the subject becomes self-less 無我.”

Nishitani Keiji’s Book “Shūkyō to wa Nanika”³“What is Religion?” speaks about Emptiness in a very interesting manner. He tries to untangle the issues rising from the interaction between the Eastern and the Western ways of thinking and their worldviews, and precisely how the concept of *Śūnyatā* (Emptiness) has been developed into something substantial, shaped later as a philosophy in essays of authors under the name of the “Kyoto School”. His idea of Emptiness has a hint of symbolic meaning that makes it easier to comprehend. The word “emptiness” in Japanese means “sky” (空), therefore is an “imaginable blue”.

Nishitani understood emptiness (*kū* 空) as, so to speak, the “empty sky” (*kū* 空, literally “sky”) spreading above the human world and at the same time transcending it. Therefore, can that vacancy be looked at as something containing the potentials of life?

Emptiness contains all forms and all forms contain Emptiness. Emptiness gives rise to and causes the existence of beings, and in one way or another it lays the foundation of “concepts” which the mind uses to “strengthen” the demonstrations and pulsations of its own not-exact existence and simultaneous “presence” in the life-time. From a Western perspective Emptiness should not generate or cause things to happen... It is ... Nothing...

Key words: Nishitani Keiji, Emptiness, Dharma, Philosophy of “Emptiness”, nihilism, the essence of the mind, I, Other, Fundamental imagination, Imaging of emptiness.

---

² Кейджи Нишитани. В Японските имена, фамилното име винаги е отпред. В този случай Нишитани е фамилно име.

³ 宗教とは何か

*Толкова съм близо, че не можеш да ме видиш.
Толкова съм просто, че не можеш да ме разбереш.
Дзогчен ⁴*

Начало:

Кант може да постави и да отговори на фундаменталния въпрос на своята философия: как е възможна природата, защото за него природа беше не нещо друго, а представата за природата. Това не само означава, че „светът е моя представа“, че ние можем да говорим за природа само дотолкова, доколкото тя е съдържание на нашето съзнание; а че това, което ние наричаме природа, е особеният начин, по който нашият интелект комбинира, подрежда, формира възприятията на сетивата. Тези „дадени“ възприятия на цветове, вкусове, тонове и температури, на съпротивления и миризми, които пронизват съзнанието ни в произволния ред на субективно-то преживяване, сами по себе си още не са „природа“, а стават такава чрез активността на духа, който ги съчетава в предмети и редове от предмети, в субстанции и качества, в причинни свързаности.⁵

Ако заемем израза на Г. Зимел и кажем, че за Едмунд Хусерл съзнанието е не нещо друго, а *представа* за съзнанието, ще отворим дискусия за „представите“ и „нещата като представа“. За да достигнем до диалог между източната и западна феноменологична мисъл по въпроса за това, кой как „вижда“ или „съзнава“, е необходимо да се опитаме „да видим“ или „да съзнаем“ нещата в тяхната естествена среда. Необходимо е да се съобразим с редица предпоставки и следствия като: *място, култура, изкуство* изобщо с *друг*, различен поглед и реалност. С *другата* представа. Едно общуване на идеи, което се стреми да онагледи „същността“ на нещата. И въпреки че темата не е „съзнанието“, а представата за „въобразеното“, нека проследим как това „въобразено“ *става*, за да *бъде* „не-съществуване“ на нещата. Как *търси* *наличност* на изговореното.

За да се потопим в наглед чуждото светоусещане и да отсеем есенцията на дадена култура, за да я огледаме в нейното привично състояние, е необходимо повече от вживяване, кратък поглед или просто интуиция. Дао, конфуцианство, шинто, индуизъм, будизъм – Далечният изток е пропит от света, който го заобикаля, от природата, която го омагьосва, от силите в нея, които го заставят да живее в инстинктите на собственото си светоусещане. Как влиза-

---

⁴ “I am so simple that you cannot understand me. I am so close to you that you cannot see me.” Wangyal, Tenzin. 1998. The Tibetan Yogas of Dream and Sleep. Mark Dhalby (editor). p. 176.

⁵ **Зимел**, Г. Екскурс към проблема: Как е възможно обществото?

ме в подобен свят, за да разберем философията му? Нещо повече, как разбираме културата на една такава общност от хора – разумни, мислещи същества? Каква би била перспективата на подобен поглед?

В това, малко или много, въвеждащо есе⁶, ще се търсят паралели, които биха били адекватни за диалог, основан на *виждания* и идеи, разглеждани от източното и западното философско съсловие. По-скоро сантиментално, каквото е излъчването в заглавието на темата, отколкото аналитично издържано, есето цели да приближи читателите до една особено интересна според мен *спойка* между метафизика и „философия на религията“, въпреки особеността на двете сфери на знание⁷, в която „обектът“ и „субектът“ са цел в един и същи, донякъде, смисъл. Т.е. *Нищото* е от една страна, липса и отсъствие, но от друга, то е изпълнено със значения, които са „облечени“ в смисъл, поради необходимостта от осъзнаването им в тяхната „наличност“ като понятие.

Защо се стига до въпроса за особеностите в тези две *представи* за света? И от какво значение е *културният мост* между две такива „картини на света“?

За човека, роден в Далечния изток, реалността, фигуративно казано, не се разделя на вътрешна и външна, обективна или субективна. Тя е Шунята в индуизма и 空 – kū в дзен⁸. На пръв поглед противоречията на изказани твърдения, идеи и теории, изглеждат непреодолими в светлината на търсения диалог. Но от друга страна, именно те са база за извличането на уравнение, въз основа на съществуващите философии. Уравнение, чието решение стои в прилагането на формула⁹. Формула, изведена от редица допускания и решения. Формула, способна да се справя с огъващите се пространства на мисълта. Способна да „чете“ в гънките *метафизика* на „мое“ и „чуждо“. Способна, накрая, да съгражда върху готови форми на мисълта, преобразувайки ги, преоткривайки ги в нова светлина. В същото време да не се страхува да създава, да изследва нови полета.

В контекста на темата, диалог между философиите се *търси* в източниците зад идеите, които ги занимават, в интереса, който ги насочва, в средата, която образува смисловата констелация. Как *пустотата* може да бъде „видяна“, оттам „почувствана“? Свеждането на рационалното до интуитивното, оттам разбрано и преживяно са *неща* от битието, което през погледа на западната философска мисъл е непроследимо като връзки. Необходимостта от рацио-

---

⁶ Темата за пустотата е основна част от тезата на дисертацията ми със заглавие: Школата от Киото – „чистото съзнание“ и „жизненият свят“ във философията за „пустотата“. Феноменологични прочити.

⁷ За значенията на *философия* и *философия на религията* виж книгата на Владимир Градев, „Между абсолютното тайнство и нищото“ в главата „Философия на религията или Бог на философията“.

⁸ Всъщност „Пустотата“ (空) и „Нищото“ (無) в чан и дзен будизма. Разделение, обект на друг аспект от това изследване.

⁹ Своеобразен код на идеята за *philosophia perennis*...

нално обяснение е важно условие. В източен аспект, именно през интуитивното е връзката, от която се тъче смисълът на зададеното търсене. По този начин съобразяването на двата погледа, през които се прави опит за кореспонденция на идеи, е разговор с *другото*. Другото „мислене“ отвъд логиката на факта. На причината и следствието и все пак в света на причината и следствието. В света на „карма“¹⁰. Източната философия, основана на мироглед и съществуване, различна (донякъде) в ценности, етос и морал е все пак човешка гледна точка. Светът като „моя представа“ е свят, основан на „наша“-идея, за да се именува и живее като „общество“.

Преди да отличим едно от разбирания за *празнотата*, за да я разгледаме по дефиниция, нека поставим основите на питанията, които съпътстват подобна нужда. В какво се състои изразът „осъзнавам“, ако отправна точка са допусканията, зададени от собствена култура, в която даден човек се изгражда като част от обществото? Възможно ли е светът да се осмисли чрез наблюдение на явленията, чрез анализирането им като непосредствена даденост на съзнанието. В какво точно се изразява феноменът „съзнание“ през погледа на мисълта, която предполага граници, дефиниции, форми? Какво собствено е съзнанието, ако не бъде мислено в опита на всекидневното? Как трябва да се мисли? Каква е отправната точка, от която начева подобно разбиране? В интерес на межкултурния диалог между Изтока¹¹ и Запада¹², отговорът трябва да е някъде между идеята за единството на света и многообразието от форми на същия свят.

Какво собствено съдържа идеята за „празнотата“ наречена в будизма, „шунята“¹³? В Станфордската философска енциклопедия¹⁴ в резюмето: *За-*

---

¹⁰ कर्म – karma – букв. „извършване на работа“, „действие“. Карма е понятие, познато от текстовете на ведическа Индия и по-късно оформено, в индуизма, като важна предпоставка за съдбата на определен човек. Всяко действие, отговаря на определена предопределеност. Има случване и резултат, *действието* е наречено „карма“. От глаголният корен कृ/कृ – правя, върша. Идеино, терминът би могъл да се свърже със законите на механиката и динамиката – с традиция, *облечена* в западен стил от Галилей до Нютон и нататък...

¹¹ Под „Изток“ тук се разбира културата на Далечния изток: Япония, Китай и Корея, където основно си съжителстват идеите на будизма, тръгнал от Индия. (От Сидхарта Гаутама, букв. „пробуден“ – (बुद्ध, Buddha). Използва се и за обозначаване на философското мислене, основано на културните и метафизични влияния от близките, източни и по-далечни влияния.

¹² Под „Запад“ авторът подчертава най-вече философските течения, засягащи темата, която се обсъжда. Нейните влияния и акценти като възможност за диалогичност с тези на Изтока.

¹³ शून्यता – или „пустотата“. В речника на Monier-Williams, Sanskrit-English Dictionary от 1899 г. думата е преведана и като „отсъствие на ум и реалност“, „илюзорната страна на феномена реалност“ и други подобни.

¹⁴ Stanford Encyclopedia of Philosophy: 2014 <<https://plato.stanford.edu/entries/kyotoschool/#WesBeiVsEasNotOntVsMeo>> (прегледан на 06.02.2017)

падното понятие за „битието“ срещу източната идея за нищото? Или западна онтология срещу източна ме-онтология?¹⁵ Авторът отваря скоба, в която казва, че под „меонтология“¹⁶ на изток отговаря идеята за ти (無) – Нищо-то. И тази „му-онтология“ е олицетворение на модерната метафизична мисъл на Изток. Авторът добавя, че смислово идеята се доближава до това което М. Хайдегер има предвид, казвайки, че: „Нищото“ (*das Nichts*) е „воалът на битието“¹⁷. Интересна аналогия, която заслужава да се разгърне концептуално в някакъв последващ момент от разгръщането на диалога Изток – Запад¹⁸. Пътят, който ще поемем мислено, за да достигнем до определена дестинация по зададената тема, е донякъде условие за намирането на отговори.

И така. *Отразявам*, в първо лице, единствено число е точката, от която би тръгнал източният човек. Въпреки това, едва ли ще помисли, че в тази идея има нещо лично. Въпросът за „личното“ е изведен като една много „обща“ идея за заедност, която заслужава отделна тема.¹⁹ Затова е по-правилно да отбележим, че ако „феноменологът“ ни учи как да различаваме видимото от невидимото, как да умеем да разбираме „приноса“ на отделните ни способности към възприятието на онова, което наричаме „свят“, то за източния човек, практикуващ, не изповядващ дзен, картината не бива да се разглежда като части на пъзел или не бива да се нахъсва един път съставен. Освен това, няма да се спре на „осъзнавам“, като израз, а по-скоро на „ние осъзнаваме, че...“. Умът дефинира и посочва – с помощта на сетивата, но практикуващият *всекидневното* знае в себе си, че този свят е продукт на собствената му идея за свят. Умът – поддържащ илюзията за наличност на битието. Изобщо за битие. По тази причина всяко задълбочаване във вярването си за „съществувам“ наистина води до замърсявания, които мултиплицират съществуването. Основният извор на *истинското* съществуване е в центъра на сърцето. Този инстинкт се възпитава и се следва. Инстинкт, усещане за *идентичен на*, равносилен донякъде на идеята за „душа“ в западните концепции. Сърцето е наречено „чиста“ земя, в която може да покълне само правилният възглед за света. А кой възглед е правилен, посочват другите действия, които е необходимо да следваш.²⁰

¹⁵ Western Being vs Eastern Nothingness? Ontology vs Meontology? От гръцкото „meon“ „non“.

¹⁶ Т.е. липса на онтология.

¹⁷ Виж в Heidegger 1975, Vol. 9, 103–22; и в Vol. 65, 246–47.

¹⁸ Това отделяне на *нищото* от *празнотата*, в контекста на понятието за *шунята*, е именно идеята зад *философия на пустотата*, която обаче не е тема на настоящото есе.

¹⁹ Свързана с цитирания текст в анотацията за формите на дхарма: Има представа в махаяна будизма (Mahāyāna Buddhism), която задава идеята, че „човешките същества и дхармите са празни (人法俱空) по природа.“ Аз-ът (себе си като субект) и дхарма (обективното битие) са празни. С други думи, причината на събудената пустота е в момента, когато субект и обект се изпразнят от „себестност“ (無我).

²⁰ „Правилен възглед“; „правилно мислене“; „правилна реч“; „правилно намерение“; „правилно действие“; „правилно усилие“; „правилна концентрация“ и т.н. Осемкратния път, постановен в будизма по пътя към просветлението.

Стигаме до основния въпрос как една „философия“ за пустотата би се вписала в „гледната точка“ на това, което е отсъствие на явления? Какво отличава невидимото от видимото, ако същността на погледа е в не-мислимото, не-представата и не-предметността на видимото. Изобщо, ако си представим видимото като подредена от умът „стая“, в която съзнанието на мислещия разполага визиите си в границите на формите, които ума му задава, дали ще има вид осъзнаване за действителността? Съзнанието е означено в Абхидхарма²¹ като „различителната способност“, но умът е „режисьорът“ на поставената пред зора ни „картина на света“. Т.е., ако превърнем пустотата в „обект“ на феноменологична редукция, ако я означим, ако я субективизираме като имагинерен принцип с трансцендентална перспектива, какви биха били аспектите на една такава философия? Иначе казано, какво ако „пустотата“ е формите, дори скелето, зададено от умствените препратки на многофункционална машина за производство на пуканки. Защото една абстрактна и първична цялост не определя структурната пределност на битието. Напротив, идеализира го, без да го вижда в единството на собствената му природа. В този смисъл, ако задълбочим идеята за разликите между източното и западното мислене по въпроса за битието, ще бъде невъзможно да намерим брод, без намесата на идеята за *пустотата* на Изток. И по някакъв начин – без фрагментарността на понятието, или феномена като отделен субстрат на същата тази пълнота и нищност.

Нишитани Кейджи²² е философ от така наречената „Школата от Киото“. На пръв поглед чуждата философия, каквато се явява японската за Запада, той е един от малкото, които са се опитали да намерят общото в езика, чрез който да изразят собствената си философия. Японското общество е традиционно. Известно е с това, че всяко нещо в него е с регистрирано място и това място е наистина важно както в социален, така и в културен аспект.²³ Другото важно нещо е отношението.²⁴ Външно регламентираното отношение към другия. Невъзможно е да проявяваш грубост, любопитство или да бъдеш настоятелен и пряк. Необходим е такт, елегантност в поставянето на думи и изговарянето им към събеседника. Всичко е непрекъснато случваща се чаена церемония. В необходимостта да се изгради *разбиране*, върху постаментите на общуването се налагат етикети, образци на поведение, които извън зададените рамки не се отчитат. Не се мислят. Невъзможни са, и някак чужди на общоприетото. Тази

---

²¹ Абхидхарма-питака (санск. अभिधर्म, „кошница“ на висшата дхарма), третата част на палийския канон, съдържаща тълкувания на учението на Буда. *Abhidharma-kośabhāṣyam* by Vasubandhu vol. Vol. I.

²² Кейджи Нишитани в западен стил на изписване на имена. Т.е. собствено име и фамилия.

²³ Друга много важна фигура от „Школата“, Нишида Китаро (Китаро Нишида), изгражда философията си върху понятието за „мястото“.

²⁴ Както това е заложено в конфуцианството.

особеност на японския мироглед – нещата да не минават през аналитичното, оттам безоценъчно общуване, което не влиза в рамките на критиката²⁵, – е свързано с друг код на общуване, когато *маргиналът*, позволил си поведение извън рамките на общоприетото, бива „разглеждан“ през друга обществена призма. Поради тази причина, философия, основана на аналитичен подход е наистина нещо ново, като подход в исторически смисъл в Япония. По това време²⁶ „чуждо“ се е именувало всичко, идващо от Китай.

В опита си да прекрачи границите между западно и източното мислене, без да напуска собствено традиционното, Нишитани Кейджи се опитва да намери форма на „думите“, чрез които да обясни нихилизма в неговата съществена роля във философските си есета, посветени на идеята зад „пустотата“. Хасе Шоутсу²⁷ отбелязва в статията си, че „Само-заграждането с нихилизъм е както се казва, проникнато отвътре от пустотата. Това е, което Нишитани има предвид, когато говори за „преодоляване на нихилизма чрез нихилизъм“²⁸. Тази връзка между нищото и пустотата е родителна. Има метафизични основания и отваря *бездна от смисъл* пред опиталия се да разбере това, чрез рационалното. Рационалното, което си привежда реалността, извличайки я като довод отвън-навътре. Композирайки скелето на една действена, основана на „видимото“ картина. Съответно, обратното „движение“ довежда онзи, който я види и осъзнае в практикуване на концентрация, оттам навлизане в медитация, процес отвътре-навън до заветното състояние на „сатори“. И крайна цел пред практикуващия дзен. Както и пред този, който пише през дзен. Кое-то, при повечето представители от „Школата“, е едно и също. В тази връзка между теорията и практиката на Изток, се съдържат отговорите на въпросите вплетени в философия им.²⁹

„Това, което е важно във въобразяването на *пустотата*, е метафората, използвана, за да я опише.“ Така нещата стават очевидни, прозрачни³⁰.

---

²⁵ Най-малкото, защото е невъзпитано и неприето да бъдеш груб, като критикуваш нечий размисли.

²⁶ Периодът между Първата световна, преди и по-време на Втората световна война.

²⁷ Hase Shōtō, Professor Emeritus.

²⁸ **Shōtō**, Hase. (2009). Nishitani's Philosophy of Emptiness. In: *Memoriam* Harry Thomsen (1928–2008): Dialogical Missionary and Research Facilitator. Article: 2010–2017 <<http://japanese-religions.jp/publications/previous.html>> (прегледан на 06.02.2017)

²⁹ Поради тази причина японските философи и по-специално Нишида Китаро (Китаро Нишида) е особено привлечен от религиозната философия на Майстер Екхарт, който облича практикуването на своята религия в особено ясни теоретични писания, близки до дзен-практикуването върху идеята за „празнотата“. (Виж есето на Уеда Шизутеру (Шизутеру Уеда) Nothingness in Meister Eckhart and Zen Buddhism. In: *The Buddha Eye: An Anthology of Kyoto School and its Contemporaries*, 2004, New York)

³⁰ (有の透明化) – „правейки нещата прозрачни“, според израза на Нишитани Кейджи. **Shōtō**, Hase. (2009). Nishitani's Philosophy of Emptiness. In: *Emptiness and Immediacy*. Translated by Robert F. Rhodes (Otani University, Kyoto) in *Japanese Religions*, Vol. 34 (1): p. 78

Нихилизмът на Изток се разглежда, подобно на *коан*³¹. Побира само един израз. В него противоречието и безсмислието спират потока на мисълта, за да дадат път на *пред-мисълта*, на една интуиция, не обременена от логиката и структурите на причинно-следствения свят. *Смърт, илюзии, дхарма, карма, възглед, няма личност, има случване и последствия* са само термини, с които борави Изтокът, за да обозначи вече установени връзки. Връзки, изтъкани от *умението* да не се подчиняваш на емоционалност, на чувственост, присъщи на контрастите и *място*, за да локализираш „себе си“ и добиеш смисъл като *Аз*. Един вид: случването, съединяващо тъканите на това, което назовава, за да присъства и това, което именува, за да отчужди онтологичното като субстанция без смисъл, и оттам да не присъства³². И се докосва с нещо невъзможно за западното възприятие – с пустотата. В книгата си *Религията какво е?*, преведена на английски като *Religion and Nothingness*³³, Нишитани Кейджи разглежда понятието „пустотата“ в нейната двойствена, но не припокриваща се форма. *Нищо* – нихилизъм (nihilism) и празнота/пустотата (*Shūnyatā*).³⁴ Хасе Шоутсу (в статията, цитирана по-горе³⁵) посочва защо и как, Нишитани свързва „пустотата“ с думата/йероглифа за *чувство*³⁶ и проблемът, който се заражда заради абстрактното свързване на това понятие със състоянието на „в-чувстването“. Проблем, който се разглежда в съпреживяването на понятието за „пустотата“. А да съпреживееш, и да видиш нещата в тяхната действителност, дори като отсъствие на *нещо*, са различни състояния на ума, съзнанието и психиката. Затова усещането за пустотата, нейната визуализация е начин да се въздейства, да се облече в *образ, в начин* по който да бъде „разбрана“. В това си желание, авторът се опитва да изведе понятието до ниво, откъдето идеята добива *плът-*

---

³¹ (公案 – *kōan*) – отговор на въпрос, който отваря „врата без врата“ (заглавие на известен сборник с коан-и). Практика на школата Риндзай от Дзен-школите. Медитация върху коан. Изход от мисловния процес с „намирането“ на ясен отговор за същността на реалността.

³² **Ницше**, Фр. (1990). „Тъй рече Заратустра“. Книга за всички и никого. София: Издателска къща „Христо Ботев“.

³³ Преведена от Жан ван Брагт (Jan Van Bragt). Оригинално заглавие: 宗教とは何か – (*Shūkyō to wa Nanika*) – What is Religion?

³⁴ **Nishitani, Keiji**. (1982). *Nihilism and Śūnyatā in Religion and Nothingness*, p. 119. *Както отбелязах по-горе, разделението на Śūnyatā (शून्यता) на ku (空) – „пустотата“ и mi (無) – „нищото“ е следствие от пренасянето на идеята за „пробудения“ в Китай. Оттам влиянието на философия, която е тема на друг анализ. Разделено по този начин, понятието за „пустотата“ става обект на философски дискусии.*

³⁵ **Shōtō, Hase**. (2009). *Nishitani's Philosophy of Emptiness*. In: „Emptiness and Immediacy“. Translated by Robert F. Rhodes (Otani University, Kyoto) in *Japanese Religions*, Vol. 34 (1): Article.

³⁶ (jōi – 情意) – също така „емоция“, „воля“, „страст“. **Shōtō, Hase**. (2009). *Nishitani's Philosophy of Emptiness*. In: *Emptiness and Immediacy*. Translated by Robert F. Rhodes (Otani University, Kyoto) in *Japanese Religions*, Vol. 34 (1): Article 75–82.

ност, формализира се в известен смисъл, за да бъде изведена до вид уравнение в общуването с чуждото. С наглед различното *философстване*.³⁷

Способни ли сме да се отречем от идеята, че *нищо* реално не съществува? Че няма Бог – оттам вяра в Него? Няма сигурност – и всичко свързано с трупането на „блага“, правенето на кариера, семейство, създаването на отношения с *Другия* са всъщност несъстоятелни „завихрянния“ на съзнанието, допуснало умът да се „затлачи“ в бързеите на времето, което *признава* за своя основна черта съществуване само по-себе си и поради самото себе си. Възникването на света е философия, която няма съгласие с битието и неговата онтология за съвместимост с *Върховната реалност*. В източната философия въз основа на Буда-традицията, и по-точно в дзен това *възникване* е черта и не-черта, качество и не съвсем качество, част от *нищото*, което съдържа потенциата за *всичко*, наречено *пустотата*. Огледало, в което, ако се огледаш, то също ще се огледа в теб. В дзен нещата трябва да се приемат такива, каквито са – снегът – бял, а враната – черна.

Ако кажем: пустотата съдържа всички форми и всички форми я съдържат. Ако *нищото*, като „було на реалността“ е вид характеристика на действителността, какви отпратки биха се открили в една кореспонденция на философии?

Пустотата поражда, събужда, обосновава, прави възникването на същности, като в една или друга степен основава „понятия“, с които умът да „укрепва“ демонстрациите, пулсациите на собственото си не-точно съществуване, но въпреки това „присъствие“ в битиевремe. Въпреки че *пустотата*, като значение не би трябвало да поражда и случва... защото по дефиниция е... *Нищо*. *Нищо*, което въпреки това може да се в-чувства. Защото създава усещания, които за дадения човек имат параметри, имат пространство. Въпреки това „да се мисли против ценностите не означава да се бие барабан за лишението от ценност и нищожеството на съществуващото, а означава, обратно на субективизирането на съществуващото до гол обект, да се доведе до мисленото прояснение на истинността на битието.“³⁸ Битието, обаче, не е предмет. Сред нещата него го няма. То не е и вещь, а невидима светлина, в която се виждат нещата. Битието, на което ние бихме поискали да се осланяме, от гледна точка на вещите е *нищото*.³⁹ Защо тогава всичко, все пак пулсира във видимостта,

---

³⁷ Нещо като практика с визуализации в будизма. Дали в подобна кореспонденция се губи автентичността на вложения в понятието смисъл, би могло да стане ясно в едно по-задълбочено изследване, каквото има претенции да бъде това въведение в тематиката. Разбира се, през призмата на много по-обширен дебат и включването на по-широк спектър от мнения и автори.

³⁸ Хайдегер, Мартин. (1999). Същности, стр.196–197.

³⁹ Василев, Стефан. (2006). Онтология на човешкото съществуване. В: Онтологията. Античност и съвременност. Интернет източник: 2009–2017 <<http://vasev.org/publications/books/onthology/part2/ch5#sdfootnote42sym>> (прегледан на 06.02.2017).

независимо колко тя е ограничена като *довод на разума*. Защото реалността, от гледна точка на човек, самоопределящ се като принадлежащ на далекоизточна култура, не вижда смисъл в *траенето* на нещата. В тях умът случва и самопоражда. За да принадлежи. За да бъде признаван. За да признава, да интерпретира, да индивидуализира. Умът е *арена* на само-съзнанието за Аз. Изискват субстанции на собствените си завоевания във видимостта. Времето може да не се вижда, но то „протяга“ празнотата, кодифицира я в интервали и вектори, за да я изпълни с формите на това, което установява като биване. Като преживяване на съзнанието. Всекидневното съзнание, запознаващо себе си като сбор от черти, установени и признати от други, подобни нему като индивидуалност. Без тази индивидуалност да е точно обект. Разликите в субектно-обектните пулсации на Аз-а всъщност са съществени само в рамките на видимото и психиката като отграничена в социалната реалност. Останалото е несводимо до претенциите на ограниченото Аз-ово самополяризиране. Това, което остава, е въпросът: Какво точно съдържа глаголът *създавам*, без да пермутира отглаголните си прилагателници до статичността на *същестителност*? *Живее* е транзитивно свойство на траенето и излъчването, на пулсациите и непрестанното възникване едно от друго на реалност, сводима до „преживяване“.

Една непрестанна алегория на движението? Дали това е постоянството на понятието? А какво е Бог? И защо в окоето на бурята виталността е само алегория на ума? Какво е времето само по себе си?

Така поставено, представянето *онаглеждава* понятията като нихилизъм (nihility) и празнота/пустотата (Shunyata), които Нишитани Кейджи обсъжда и в есето си „Нищо и пустота“, представено в сборника му „Що е религия?“. През конкретната идея за „пустотата“ (空—kū), Нишитани Кейджи го разтяга, отвеждайки разбирането за *битието* в неговата „празнота“. В него и *извън* него, пустотата „пулсира“ в самия живот, за да му даде смисъл. Смисъл, който обаче не бива да се търси навън. Едно обективно преживяване, заради самото живеене, а не поради очакванията и изискванията на Другия към Аз-а, т. нар. „логика на социалното съществуване“⁴⁰.

Но защо именно „пустотата“? В езика и разбирането на западната философия *пустота* е равно на нихилизъм. Нишида Китаро, първият представител на школата, я осмисля във философията си като „абсолютното нищо“ или по-скоро „място“ на абсолютното нищо. Нишитани Кейджи, от своя страна, прави „пустотата“ синоним на „празнотата“ и централно понятие във философията си. Интерпретирането на битието в културен аспект, който се превежда в съвременното чрез модернизация, технология, забавление, задоволяване на

---

⁴⁰ Израз от есе на Сугимото Коуичи, В: Conversation with Kyoto School. Japanese and Continental Philosophy. Introduction, Conversations on an Ox Path. 2011. Edited by Bret W. Davis, Brian Schroeder and Jason M. Wirth. Indiana University Place, p. 6.

потребности, които битуват като жизнена картина в следвоенна Япония, про-вокират философа Нишитани Кейджи да констатира, че всичкото това субектно-обектно заменяне обезстойността човешкото съществуване. Обезчовечава го, лишава го от качеството да бъде съпричастен и деен, за да го доведе до състояние на празнота. Авторът свързва нихилизма с възхода на модерната наука, което идейно го доближава до Хусерл и други западни философи, като това според него е своеобразно осъзнаване, оттам – освобождаване от без-смислието, илюзорността за природата на самите неща, които, според философията на будизма, са „пусти“ в същността си. Това не означава непременно „празни“ в западна перспектива. Празни, като бездна. Защото самата пустота е разглеждана като извор. Дори етимологично да не можем да свържем смислено *празнота* и *извор*, нека само за момент си представим, как, гледайки небето, то е синьо, меко, нежно, можем да го докоснем, ако затворим очи, и това небе всъщност е *извор* на безкрайна синева. Вярно, регистрирана от окоето ни, но нещо, което свързваме с цвета на синьото, безкрайното, свободното. В този смисъл, „Празнотата е нещо, което човек може да вдиша“⁴¹. Нещо, което може да *вкуси* и регистрира със сетивата си. Това е т. нар. *jōiniokerukū* (情意における空). Иначе казано силното *в-чувстване* в пустотата⁴². Един безкраен извор на живот за същества, кое от кое по-разнообразни и свързани от „кръга“ на безкрайността. Обратът в противоречието позволява на японския мислител да насладва смисли, без да ги предполага предварително. Истината и смисълът не са релевантни, защото те са обект на размишления само на разумната човешка природа. И като такива са различни по същност, взаимно се изключват, защото истината не е обективна по природа, тя е просто и ясно „това, което е“. Затова се бърка с интерпретирането, което следва след случването на нещо. Ако нямаше местоимения, които да впрягат личността в хоризонти на съществуване, на отношения и обективизации, припокриващи се в социалността и природата на подобното, то тогава съществата нямаше да търсят смисъла, като го свързват с истината. Истинското предизвикателство пред човека днес, според Нишитани, е да преодолее своята емоционална зависимост от смисъла. Също така от търсенето на *истина* чрез ума. В ума има само готови конструкции на вече познати неща. Като уравнение, зададено без перспектива. Разбирането ни е продукт на готови идеи. Или идеи, които да бъдат подобени, но отново за съществуване като субекти в една безкрайна пазарна въртележка. Колкото и да отграничаваме вътре и вън обаче за *истината*, такава, каквато си е, подобни пространствени мисли не съществуват. Не и отделно. Истината не е социална. Нищо от порядъка не е. Небето дава контраст, простор и събитийност, която да

---

⁴¹ **Shoto**, Hase. Nishitani's Philosophy of Emptiness. In: *Emptiness and Immediacy*. Translated by Robert F. Rhodes (Otani University, Kyoto). In: Japanese Religions, Vol. 34 (1) p. 77.

⁴² **Shoto**, Hase. Nishitani's Philosophy of Emptiness. In: *Emptiness and Immediacy*. Translated by Robert F. Rhodes (Otani University, Kyoto) in Japanese Religions, Vol. 34 (1): 75.

отведе индивида до чистия извор на собственото му сърце. Ако това се случи, чувствата ще затихнат в тишината на собственото дихание, на единственото дихание, откъдето е входът към всяка истина. „Всъщност нямам какво да ти кажа [...], а и то никога няма да е твое“⁴³.

Нишитани пише за пустотата с калиграфска изтънченост. Рисува в *битието на термина*, подобно художник, който иска да изобрази нищото в най-фината му дреха. Защото за източното мислене тялото е дреха, която обличаме, за да онагледим *Нещо*, което всъщност не съществува. Това тяло е *дух*, който всеки момент може да предяви своите истински претенции към същността на *нещата*. Изчистването на ума се свежда до простото действие, да поемеш въздух. Да влезеш в този въздух и да не създаваш картини на идентичност, в които Аз-ът да се разпознава. Което означава, че осъзната, празнотата се превръща в нещо като „поемане на дъх“ за хората. И самата тя вече *съществува*, без да присъства. Така представена, пустотата „слиза“ до обикновена представа, която може да бъде въобразена, оттам преживяна. Нишитани нарича това „въобразяване“ на пустотата и го обяснява с това, че както йероглифът за небе отразява празнотата, така и чувството в човека може да отрази празнотата, ако си я въобрази⁴⁴.

Небето е пустотата. Пустотата е небето.

Този вид „позитивен нихилизъм“, въпреки противоречието, въвлеча ума в една линия на времето, която е до самия център на разбирането за същността на този свят. Позволява му преобразувания в единствеността. „Празнотата“, продължава Нишитани, е мястото, където ние реално се появяваме като конкретен човек⁴⁵. Дхармата „човек“ е просто проекция на ума. Едно трето лице на глагола съществувам, което поставя „мястото“⁴⁶ като подлог в изречението. Няма личност, има само причинност. Човешкият живот, за разлика от идеята за *будност* при Хусерл, тук е като кадри от филм. В него всеки е главен герой, няма второстепенни роли, защото никой Аз не е способен да види себе си в позицията на обект. Именно тук, източната философия пристига с идеята, че *няма*, в определен смисъл, разделение между субект и обект. Въпреки че е трудно да си представим подобно нещо, ако в краткия проблясък на едно подобно изречение допуснем не-мисъл, не влагане на разбиране, а просто и ясно виждане, тогава, може би, бихме намерили онази точка в коана за потока⁴⁷, от

⁴³ „Учител казва на своя ученик...“ Из Suzuki, „Essays in Zen Buddhism“, II, 69.

⁴⁴ Интересно, как би изглеждало подобно канджи (йероглиф). На човек, в-чувстваш пустотата.

⁴⁵ превод: Дарин Тенев, Пустота и празнота, стр. 46.

⁴⁶ Основно понятие във философията на НишидаКитаро (basyonogyori).

⁴⁷ Един монах горял от желание да изучи дзен. Той се обърнал към Учителя:

– Аз съм отскоро в монашеското братство. Ще благоволите ли да ми покажете пътя към Дзен?

Учителят попитал:

която можем да влезем в дзен. В разбирането за нищото. Пустотата е термин, понятие, образ на безпредметното, безличностно себе-вдишване, което във философията на Нишитани е „вход“ към изхода от лутането в търсене на смисъл.

Възможен ли е свят, независим от съзнанието? Японската гледна точка, както и на целия източен свят, се гради на нещо съвсем просто. Свят, извън съзнанието, което не е ум, не съществува. Светът е човешка инвокация, извикване към нищото „да бъде“. Съзнанието⁴⁸ според *науката* на будизма е едно от петте условия, за да е наличен ум. Казва се, че: „току-що отминалото съзнание, става основа на ума. Такова е и тълкуването на „съзнание“ в Абхидхарма⁴⁹: съзнанието е една от петте скандхи в *света на желанията*⁵⁰ *И го има*, т.е. налично е само *сега*. „*След това*“ е поле на ума.

Битието е като сбор от *виртуални* програми за живот, които поддържат илюзията за дълбочина чрез в-живяване. И тук отново стигаме до един от ключовите моменти в идеята на Нишитани Кейджи за пустотата. Тя трябва да бъде в-живяна, не разбрана, не точно видяна, в-живяна с най-силното чувство. За японските автори, *правещи* философия през дзен⁵¹, умът като субектно-обектна предпоставка за света е това, което е, защото се „захваща“ с/в определенията. В замърсяванията, наречени желания. Дзен философът със съзнанието, че е разбрал *философията зад пустотата*, се въздържа от съждения за битието. Прилага своеобразно *епохе*, както би опитал да направи Едмунд Хусерел, за да отмие илюзията на обект-субектната интерпретация на живеенето⁵². Нещо като: Огледалото, което е напълно лишено от егоизъм и самосъзнание. И не остават никакви следи. Такова не-привързване, състояние на не-съзнание или истински свободното действие на огледалото се сравнява с чистия и ясен ум.⁵³

Нишитани Кейджи разглежда пустотата като вибриращо, изпълващо и зареждащо с живот себе-усещане за цялост, в което пребивава всяко съзнание.⁵⁴

– Чуваш ли ромоленето на планинският поток?

Монахът отвърнал:

– Да.

– Там е входът – казал Учителят. **Шелър**, Дейвид. Дзен – джобен пътеводител. (1994). Електронен източник: < <https://chitanka.info/text/3207/23> > (прегледан на 07.02.2017).

⁴⁸ Vijñāna – **विज्ञान**, (санскрит) – от-виждам знанието.

⁴⁹ и се определя като: разграничителна способност, която обаче не определя понятията субект или обект. Останалите са, както следват: 1. *Материя*; 2. *Усещане*; 3. *Идеи*; 4. *Skandhas* (*всички предишни опитности на уплътненото съзнание*); 5. *Съзнание*. *Abhidharmakośabhāṣyam* by Vasubandhu. Vol. I. 1998–1999. Assian Human Press.

⁵⁰ Т. нар. *kama-dhatu* (*санскр.*).

⁵¹ Както повечето представители на Школата от Киото.

⁵² Въпреки че самото понятие *εποχή* вече обезсмисля редукцията.

⁵³ **Shibayama**, Zenkei. (1967). *On Zazen Wasana*, Kyoto, p. 28.

⁵⁴ В глава 14 – „За спокойните и щастливи деяния“. **सद्धर्मपुण्डरीक सूत्र**
Saddharmapuṇḍarīka Sūtra

За да онагледа това, ще дам за пример каменните дзен градини. В тях времето, което изхбява материята, за да я отмахне като съдържание във видимото е основният присъстващ. Т.е. те са *жива* картина на това как всяко витално нещо всъщност е неподвижно. Единствено *времето* запълва пукнатините в действителността на един човешки живот. Защото, ако си се представим, като статуи на собствения си Аз-образ, ще се намерим стоящи неподвижно върху подвижните пясъци на времето, докато то изхбява материята в протяжността, която е негова същност. Колкото повече тежим, толкова повече отпечатваме себе си върху пясъка, докато не потънем в него и не станем частици от същността на пръстта. Кръговете, като след хвърлен във вода камък, отмерват, подобно на слънчев часовник, протяжността в години. В един миг, синевата става просто метафора на празнота, за да излъчи смисъла на съществуването. Но ехото от нейното „присъствие“ резонира в кръговете от шума на „паднала“ материя, а всекидневието привързва индивида, откроява го, обективизира го, за да му предостави потенция за внимание.

В метафизиката, мислена през дзен, и изобщо в контекста на будизма концентрацията върху материалното е начин то да се превъзмогне, като освободи основанията за едно съществуване без утежненията на културните обективизации. В така представения текст няма наистина структура и очертано поле, в което да се намери еднозначен отговор на това дали една *философия за пустотата*, макар и образно казано, може да даде представа за *нищото* като програма за живот. Нито дава отговор зад наслагването на образи, в които *небето* е еднородно с *пустотата*. Че може да я „обясни“⁵⁵. Идеята в това есе беше изградена около смисловото ядро за *вход*, към разглеждане ѝ в рамките на една *феноменология на пустотата*. Самият Нишитани Кейджи променя вижданията си по въпроса за пустотата, разглеждайки я многостранно, без да я определя напълно. Резултатът от подобно вживяване и извеждане на пустотата до понятие със сантиментална стойност е нейното, по дефиниция, не-хващане в подобни рамки или форми. Неща, сами по себе си взаимодопълващи се и взаимоизключващи се. Но в положения, които позволяват мигове на просветление, дори в причинно-следствени аналогии. Въпреки това едно подобно онаглеждане на пустотата като цвят, като виждане, като усещане за небе е идея, която заслужава внимание. Защото действията, породени от едно или друго чувство или емоция, са това, което човешкият свят разглежда като смисъл на живеенето. Така, както небето създава илюзия за плътност, ние вярваме че съществуваме наистина и сме открояващо се смислени?

В този ред на *мисли* е добре да се сложи началото на *Нещо*, което ще се окаже *Празно*... с течение на времето, което е действително единствено *сега*.

---

⁵⁵ Изглежда като *коан*, даден от Умберто Еко във вид на нововъведена дисциплина по абсурдистика: „Да търсиш образност и колорит в брайловата азбука“ ... и да откриеш „фонетика в ням филм“... **Еко**, Умберто. (1992). *Махалото на Фуко*. София: Народна култура.

Секкьо запитал един от монасите си:
 – Искаш ли да хванеш Пустотата?
 – Ще опитам – отвърнал монахът. Вдигнал ръце във въздуха и свил юмруци.
 – Не е много добре – рекъл Секкьо. – Не си уловил нищо.
 – Добре, учителю – съгласил се монахът, – моля ви, покажете ми как. Тогава Секкьо хванал носа му и силно го дръпнал.
 – Ох! – извикал монахът. – Заболя ме!
 – Ето, така можеш да уловиш Пустотата! – гласял отговорът на Секкьо.

ЛИТЕРАТУРА

- Тнев**, Дарин. (2007–2008). Алтера Академика II. Нишида Китаро, Изоставеният проблем за съзнанието, София.
- Зимел**, Г. Екскурс към проблема: Как е възможно обществото? Електронен източник: <<http://grosni-pelikani1.hit.bg/humanitari/simmel.htm>> (прегледан на 06.02.2017).
- Герджиков**, Сергей. За относителността на езика. Електронен източник: <<http://www.gherdjikov.com/za-otnositelnosta-na-kulturata-i-ezika/>> (прегледан на 06.02.2017).
- Хусерл**, Едмунд. (2005). Кризата на европейските науки, София.
- Пенге**, Морис. (2001). Доброволната смърт в Япония, София.
- Хусерл**, Едмунд. (1991). Идеи във Феноменологията, София.
- Ницше**, Фридрих. (1990). „Тъй рече Заратустра“. Книга за всички и никого, София: Издателска къща „Христо Ботев“.
- Градев**, Владимир. (2007). Между абсолютното тайнство и Нищото, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Хайдегер**, Мартин. (1999). Същности, София.
- Еко**, Умберто. (1992). *Махалото на Фуко*, София: Народна култура.
- Zenkei**, Shibayama. (1967). *On Zazen Wasana*, Kyoto.
- Keiji**, Nishitani. (1982). *Religion and Nothingness (Shūkyōtowa Nanika/宗教とは何か)* Translated with an Introduction by Jan Van Bragt. Foreword by Winston L. King. University of California Press.
- The Buddha Eye. An Anthology of the Kyoto School and Its Contemporaries* by Frederick Frank.
- Abhidharmakośabhāṣyam* by Vasubandhu. Vol. I. 1998–1999. Assian Human Press.
- Heidegger**, Martin. „Zur Seinsfrage“. In: *Wegmarken, Gesamtausgabe*, vol. 9. Conversation with Kyoto School. Japanese and Continental Philosophy. Introduction, Conversations on an Ox Path. 2011. Edited by Bret W. Davis, Brian Schroeder and Jason M. Wirth. Indiana University Place.
- Heidegger’s (dis)engagement with Asian Languages на Лин Ма от China.

- People's University of China, Пекин, Китай. Електронен източник: <<https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/281502/1/2008-JCP-HH.pdf>> (прегледан на 06.02.2017).
- Inoue**, Katsuhito. (2013). Characteristics of Eastern Thought and the Philosophy of Kyoto School. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences* 10 (2013, 6), article.
- Shoto**, Hase. Nishitani's Philosophy of Emptiness. In: *Emptiness and Immediacy*. Translated by Robert F. Rhodes (Otani University, Kyoto) in *Japanese Religions*, Vol. 34 (1): 75–82.
- Heidegger**, Martin. „Zur Seinsfrage“. In: *Wegmarken, Gesamtausgabe*, vol. 9. <<https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/281502/1/2008-JCP-HH.pdf>> (прегледан на 06.02.2017).
- Suzuki**. (1935). „Essays in Zen Buddhism“, Otani University, Kyoto. Vol. II, p. 69. Електронен източник: <<http://terebess.hu/zen/mesterek/Suzuki-DT-Introduction-Zen-Buddhism.pdf>> (прегледан на 06.02.2016).
- Carter**, Robert E. The Kyoto School: An Introduction.
- Heising**, W. James. (2001). *Philosophers of Nothingness: An Essay on the Kyoto School*. Nagoya, Japan.
- Goto-Jones**, Christopher. (2008) *Re-Politicizing the Kyoto School as Philosophy*. New York, USA.
- Carter**, Robert E. (2001). *Encounter with Enlightenment. A Study of Japanese Ethics*. New York, USA.
- Carter**, Robert E. (2008). *The Japanese Art and Self-Cultivation*. New York, USA.
- Wangyal**, Tenzin. (1998). *The Tibetan Yogas of Dream and Sleep*. Mark Dhalby (editor). p. 176.
- Watsuji**, Tetsurō. 1996 *Watsuji Teturō's Rinrigaku*, Translated by Yamamoto Seisaku and Robert E. Carter. Tokyo, Japan.
- Carter**, Robert E. (1997). *The Nothingness Beyond God*.
- Carter**, Robert E., Isenberg, Sheldon. (1997). *The Ideal in the World's Religions. God, The Self and Nothingness: reflections eastern and western*.
- Nishitani**, Keiji. 1986–1995 *Zuiso (Nishitani Keiji chosakushū)*. Collected Writings of Nishitani Keiji. 26 vols. Tokyo: Sōbunsha.
- Marra**, Mishael F. (2001). Emptiness and Samness. In: *Modern Japanese Aesthetics: A Reader*, Honolulu, p. 179–217.
- Buchner**, Harmut (ed.). (1989). In: *Japan und Heidegger*, Sigmaringen: Thorbecke. (Contains documents of, and essays about, the relation between Heidegger and the Kyoto School.).

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

БЪЛГАРСКОТО ПРЕДСЕДАТЕЛСТВО НА СЪВЕТА НА ЕС: ПОВЕЧЕ ПОЛИТИКИ, ПО-МАЛКО ФЕСТИВАЛНОСТ

КРЕМЕНА ВАСИЛЕВА ХРИСТОВА

Резюме. Една от опасностите, пред които България е поставена в подготовката на Председателството на Съвета на ЕС, е през 2018 г. да предложи повече представителна, отколкото политическа програма пред Европа и международната сцена. В пълна сила това предизвикателство стои пред културната програма на българското председателство, която би могла да бъде „изложение“ и показ на българско изкуство и културно наследство, или чрез селекцията от изкуства, събития и участници да адресира конкретни проблеми и възможни техни решения. Второто е по-логичният избор, предвид мащаба и възможностите, с които събитието се характеризира. Оптимистичните очаквания на заинтересованите страни са културната програма да адресира конкретни трудности и да предлага начини за преодоляването им, надскачайки формата на фестивал или изложение за изкуства, в каквито по-често страната ни участва.

Председателството е отлична възможност България да заяви ролята си на събеседник в дебатите около дневния ред на ЕС, включително посочвайки като акцент важни за нея и Общността теми. Културната програма на Председателството е един от механизмите това да се случи, но за тази цел има няколко предизвикателства, пред координационното звено за култура, които следва да бъдат преодоляни: да се повиши неговият административен капацитет; да се постигне координацията между отговорните органи и заинтересованите страни; да се въвлече ефективно неправителственият сектор заради професионализма и опита му в международен план; да се изведат приоритети на българското председателство в областта на културата; да се обособят два вида културна програма – насочена към българска и чуждестранна аудитория; да се формулира мотото на културната програма.

Ключови думи: Председателство, предизвикателства, комуникационна стратегия, културна програма, България.

Bulgarian Presidency of Council of the European Union: more policies, less festivity

Kremena Vasileva Hristova

Abstract. One of the biggest challenges that Bulgaria faces in the preparation process for the Presidency of the Council of European Union in 2018 is to offer a more of facile than a political program to Europe and the international audience. This challenge stands in full in front of the cultural program of the Bulgarian Presidency, which could be either a “fair” and a display of Bulgarian art and historical heritage or, through a selection of arts, events and participants to approach particular problems and to suggest their possible solutions. And, given the size and the opportunities that characterize the event, the second choice seems to be the more logical one.

Presidency of Council of the EU is excellent opportunity for Bulgaria to be presented as a speaker in the big debates of EU and a successful Cultural programme is a mechanism for reaching that goal. Today there are a number of steps before coordination body of Bulgarian presidency which would lead the state to that perspective. Among them are: building administrative capacity of the Coordination body; improving coordination between stakeholders and responsible authorities; formulating theme/moto of the Cultural programme; differentiation of two types of Cultural programme – oriented to local and international audience; defining priorities of Bulgarian presidency in cultural aspect; and last but not least involving nongovernmental sector in the preparation and implementation process relying on its capacity and professional experience.

Key words: Presidency, challenges, communication strategy, cultural programme, Bulgaria.

През 2018 г. за първи път България поема председателството на Съвета на ЕС, с което страната се изправя освен пред възможностите на такъв голям форум, така и пред предизвикателствата, произтичащи от него. В този смисъл основна задача пред страната ни е да придаде политически функции на Председателството, а не представителни, като тази дилема стои с пълна сила пред културната програма, която страната ще изготви и заседанията на Съвета по образование, младеж, култура и спорт, които ще ръководи. Оптимистичните очаквания са културната програма да адресира конкретни проблеми и да предлага решения, надскачайки формата на фестивал или изложение за изкуства, в каквито по-често страната ни участва.

Съветът на Европейския съюз е институция, която събира всички национални министри на държавите членки, за да приемат закони и координират политиките заедно с другите органи на ЕС. Той е основен орган на ЕС за вземане на решения, заедно с Европейския парламент и Европейската комисия (ЕК), след съответната законодателна процедура.

Съветът отговаря за координацията на националните политики на държавите членки в конкретни области, вкл. в областта на културата, като приема рамки за политиките на ЕС и приоритети за сътрудничество между държавите членки и Комисията. Съветът има функция и да възлага мандат на ЕК, която да договаря от името на ЕС споразумения между ЕС и държави извън Съюза, както и споразумения с международни организации. След процес на

преговори, ръководени от Комисията Съветът взема решение да подпише или не постигнатото споразумение.

Въпреки че Съветът е един правен субект, той заседава в 10 различни състава според темата, която разглежда. Състави на Съвета са: Съвет по общи въпроси и Съвет по външни работи, които имат специфична роля и специални правомощия¹, Съвет по заетост, социална политика, здравеопазване и потребителски въпроси, Съвет по икономически и финансови въпроси, Съвет по конкурентоспособност, Съвет по околна среда, Съвет по правосъдие и вътрешни работи, Съвет по Селско стопанство и рибарство, Съвет по транспорт, телекомуникации и енергетика, и не на последно място Съвет по образование, младеж, култура и спорт.

Следвайки философията, че културата е преди всичко отговорност на всяка държава, а не обект на обща политика на ЕС, Съветът по образование, младеж, култура и спорт има за задача да осигури рамка за сътрудничество между държавите членки – обмен на информация и опит, но без да се намесва пряко в динамиката на културните процеси във всяка от тях. Съветът приема преди всичко препоръки и мерки за стимулиране на културното сътрудничество между страните. Изхождайки от приоритетите на програмите „Еразъм +“² и „Творческа Европа“³ обаче, може да се каже, че приоритетни области на Съвета са аудиовизуалните въпроси и творческото цифрово съдържание, свързаните с тях културни и творчески индустрии, както и културното наследство. Причините за това са предимно пазарни, тъй като най-голям дял от приходите, реализирани в областта на културата на европейско ниво, са реализирани от културните индустрии, а същевременно движимите и недвижимите културни ценности бележат най-голяма себестойност от пазарна перспектива, независимо дали са се превърнали в пазарен обект легално или нелегално.

Работата на Съвета на ЕС се придвижва от Председателството му, което се поема на ротационен принцип за период от 18 месеца от три държави. Те си предават тази роля на всеки шест месеца, а през всички 18 работят в близко сътрудничество. Триото определя дългосрочните цели и теми, които да бъдат разгледани от Съвета в периода от 18 месеца, като въз основа на тази селекция всяка държава подготвя собствена, по-подробна програма. Председателството насрочва и ръководи заседанията на министрите и работните групи за обсъждане на законодателството на ЕС и представлява Съвета в преговорите с ЕК и ЕП.

---

¹ **Съветът по общи въпроси** изпълнява специална координационна роля и отговаря за институционалните, административните и хоризонталните въпроси. **Съветът по външни работи** отговаря за външната дейност на ЕС, която обхваща външната политика, отбраната и сигурността, търговията, сътрудничеството за развитие и хуманитарната помощ.

² Ръководството за програма „Еразъм+“. (2017). <https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/resources_bg> (прегледан на 18.12.2016).

³ Бюро Творческа Европа България. (2017). <<http://www.creativeeurope.bg/>> (прегледан на 20.12.2016).

През юли 2017 г. Председателството на Съвета на ЕС поема тройката Естония, България и Австрия, като българското председателство е определено за януари – юни 2018. Поемането на тази роля е сериозно политическо, финансово и административно предизвикателство, за което през 2016 г. България започва да се подготвя. Първите стъпки, направени на административно ниво, са провеждането на обучения на държавната администрация, подготвящи нейните членове за събитието през 2018 г. Определени са министрите, отговорни за всеки ресор, вкл. логистика, създаден е Национален център за подготовка на Председателството⁴. В края на 2016 г. България вече е готова с План за подготовка на българското председателство на Съвета на Европейския съюз⁵ през 2018 г., в който са заложили дейностите, отговорните органи и сроковете за различните мерки по подготовка на събитието. Две от мерките са свързани с културния аспект на Председателството. Това са мярка VI. Комуникационна стратегия и мярка VII. Културна програма на Председателството, като за тях се очаква, че регламентират необходимите аспекти на култура, изкуства и визуална идентичност около събитието. По отношение на Комуникационната стратегия се предвижда изготвяне и изпълнение на комуникационна стратегия в два плана – национален и международен; брандиране на местата, където ще се случват събитията в България (а именно „НДК – Конгресен център, София“ ЕАД и Дом № 2 от Комплекс „Бояна“); обезпечаване на медиен екип в Брюксел и актуализиран интернет портал на Председателството. Петте дейности изчерпват съдържанието по мярката.

Същевременно на министъра на културата е вменено да координира другата мярка, за която стана дума – мярка Културна програма: нейното изготвяне и изпълнение също се предвижда в национален и международен план. Дейностите по Културната програма се реализират съвместно между Министерство на културата, Министерство на външните работи, Столична община и Национални център. Цитираните две дейности изпълват цялото съдържание на мярката.

През 2016 г. са публикувани общо два отчета за изпълнение на Плана за подготовка на Председателството. Те са за периода февруари – април 2016 и

---

⁴ Центърът е създаден с Постановление № 171 от 12 юли 2016 г. за приемане на Устройствен правилник на Национални център по подготовката и провеждането на Българското председателство на Съвета на Европейския съюз през 2018 г.: Постановление № 171 от 12 юли 2016 г. за приемане на Устройствен правилник на Национални център по подготовката и провеждането на Българското председателство на Съвета на Европейския съюз през 2018. Обн. в ДВ бр. 55 от 19.7.2016, с. 4. <<http://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp;jsessionid=CB604F824D1814F6F62A41D87DA425A6?idMat=105754>> (прегледан на 6.02.2017).

⁵ План за подготовка на Българското председателство на Съвета на Европейския съюз през 2018 година. (2016). <<http://www.eu2018bg.bg/bg/view/dokumenti/plan-za-podgotovkata>> (прегледан на 9.12.2016).

май – юли с.г. И в двата документа Комуникационна стратегия и Културна програма са обединени в една точка на отчет, вероятно поради сходните задачи, които се предвижда да изпълняват. Поради това в настоящия текст предизвикателствата пред културния аспект на Председателството биват обвързани не само с културната програма, но и с комуникационната стратегия.

От отчета по изпълнение на Плана за периода февруари – април 2016 става ясно, че са предприети мерки по количественото и качественото подобряване на административния капацитет, инфраструктура, логистика и сигурност, финансиране и обществени поръчки, приоритети и програма цялостно на Председателството. Дейности за периода са извършени също и по отношение на комуникационна стратегия и културна програма на Председателството. Като задачи към двете споменати мерки в документа са заложили: изготвяне и изпълнение на комуникационна стратегия на българското председателство, организиране на Пресцентър и изготвяне и изпълнение на културна програма (КП) с предложения за териториален и тематичен обхват. В отчета по напредъка по Комуникационната стратегия (КС) е отбелязано провеждането на проучване на опита на Литва, Латвия, Гърция и Полша, както и срещи с техни представители, среща с ресорен представител на ЕК и други органи на Съюза. През същия период е проведена среща с директорите на българските културни институти в чужбина за работата им в контекста на комуникационната стратегия и утвърждаването на положителния имидж на България в чужбина. Подготвена е също бюджетна прогноза за визуалните материали, необходими за „брандирането“ на Българското председателство и са сключени два договора: за „Изработване на концепция за тема/визия на българското председателство на Съвета на ЕС през 2018 г.“ и „Провеждане на пилотна разяснителна кампания в медиите, свързана с подготовката на българското председателство на Съвета на ЕС през 2018 г.“. Смуцаващо в първия случай е, че не е публично известен бенефициентът на договора, а във втория случай са избрани четири от най-компрометираните медии в българската медийна среда – „Стандарт“, Агенция „Стандарт нюз“, Агенция „БЛИЦ“ и Агенция „ПИК“. Според трети сключен договор за „Изработване на концепция за работа с медиите и провеждане на пилотно обучение на журналисти във връзка с Българското председателство на Съвета на ЕС през 2018 г.“ би следвало да е изготвена концепцията, но тя отново не е публично достъпна. През ноември 2015 г. е проведено социологическо проучване⁶ като част от подготовката за КС и културната програма под формата на телефонно интервю с 1013 души. Резултатите показват, че респондентите на практика не са запознати дори с годината на поемане на Председателството от България. А в отговор на друг въпрос посочват, че стра-

---

⁶ Статия, резюмираща някои от резултатите на проучването: Експресно проучване на „Галъп интернешънъл болкан“ относно българското председателство на Европейския съюз. (2016). <<http://www.eu2018bg.bg/bg/view/dokumenti/analizi-i-prouchvaniya>> (прегледан на 9.12.2016).

ната може да представи своя образ най-добре чрез природата и историята си – и двете са традиционните отправни точки за идентичност в българското общество от години и назоваването им и този път не носи изненада, а по-скоро тушира очакванията за нова, обогатена и разнообразна представа за българското общество в чужбина. Проучването потвърждава, че е необходима много работа за популяризиране на Председателството сред българските граждани, вкл. на трудностите и възможностите, които то предоставя.

Отчет за изпълнението на Плана за следващия период, май – юли 2016, ни информира за някои допълнителни дейности, извършени за подобряване на резултатите по двете мерки, които, както стана дума по-рано, изглежда изчерпват съдържателно намерението за културен елемент в подготовка на Председателството. Според изнесените данни са проведени две срещи с целеви групи за изясняване на символи, понятия и „лица“ на КС, както и шест срещи с чуждестранни представители, с които са договорени гостуване на български изложби в чужбина. Последните се описват като част от подготовката на Културната програма на Председателството. Като елемент от изпълнението на КП пък се отчита концерт в Лондон, организиран от Българския културен институт там, с участието на London Chamber Players, чийто диригент е Иван Янъков, на Теодосий Спасов и Мистерията на българските гласове.

Отвъд културния аспект на Председателството, който е основен обект на анализ в настоящия текст, е редно да се обърне внимание на един допълнителен смуцаващ факт, касаещ и останалите мерки от Плана за подготовка. Многократно в наличните документи се споменава за допълване на работните групи с нови членове, но към 15 януари 2017 г. в нито един от материалите, налични на официалния портал на Председателството, няма информация за хората, които работят по подготовката на събитието, нито за техните ръководители или представители по звена. Тази практика не е нова, но имаше очакване при подготовката на Председателството да бъде преодолена, тъй като е компрометираща за публичността, информираността на гражданите и отговорността за добре или зле свършена работа, които като че ли всяко развиващо се общество отдавна припозна като ценност.

Всеки от договорите, споменати в отчета за напредъка по подготовка на Председателството в областта на КС и културната програма, съдържа въпроси, чиито възможни отговори могат да бъдат нелицеприятни, както показва едно журналистическо проучване, проведено през август 2016 г.⁷ Страната отдавна вече не се намира в началния етап на своята подготовка и намаляват шансовете да бъдат предотвратени злоупотребите, които за разлика от тради-

---

⁷ Според материала, подготвен от журналистите Мила Чернева и Росен Босев за в. Капитал, фирмите изпълнители на посочените договори са управлявани от хора, близки до партията или фирми на роднини на Меглена Кунева и Вежди Рашидов, на които е поверена подготовката на КС и културната програма: **Чернева, М., Босев, Р.** И пак Вежди Рашидов. В: *Капитал*, N 82, 4 авг. 2016. <http://www.capital.bg/biznes/media_i_reklama/2016/08/04/2806539_i_pak_vejdi_rashidov/> (прегледан на 18.09.2016).

ционните случаи на сключване на неясни договори, застрашават не само дадено количество национални средства, но също образа на България, културния потенциал и професионализма на хората в изкуството.

От свършеното до момента е видно, че няколко големи въпроса в областта на културата стоят пред българското председателство, които биха могли да компрометират бъдещите комуникационна стратегия и културна програма. Техният характер позволява да бъдат дефинирани като функционални и съдържателни.

Първото функционално предизвикателство е свързано с **нивото на административен капацитет** на отговорните екипи, работещи за нуждите на Председателството. Няма публикувани количествени и качествени данни за екипа, който ще бъде ангажиран с Председателството изобщо, а и в частност на екипа от страна на Министерството на културата, както и не става ясно с какво неговите задължения ще са по-различни от досегашната административна работа на „културната администрация“. Въпреки че Планът за подготовка на Председателството приет по-рано от правителството предвижда поетапно увеличаване на екипа, занимаващ се със събитието, на практика не става ясно какви са конкретно плановете за повишаване на административния капацитет в областта на културата. В същото време са споменати някои дейности за измерване на знанието по език на екипите, като остава неясно обаче нивото на владеење на английски език сред ангажираните, а тук трябва да кажем, че подобен международен форум сегашната администрация на Министерството на културата не е организирала. През октомври 2016 г. са планирани обучения на 350 членове от екипа на Председателството, които следва да учат език три семестъра от по 5 месеца, или общо 15 месеца. Това означава, че в края на 2017 г., месец преди България да влезе в новата си роля, ангажираните с подготовката ѝ, едва ще са завършили курса си по език. Всяка друга конкурентна среда не би търпяла подобно изоставане в капацитета. По решаване на задачата за повишаване на административния капацитет на екипите е необходимо да се работи още в началния етап на подготовката на Председателството, а не в неговия край. За преодоляване на това предизвикателство пред администрацията би следвало да бъде потърсено съдействието на неправителствения сектор, който в последните 20 години натрупа опит както на местна сцена, така и на международно ниво, участвайки в някои от най-големите европейски форуми за култура и изкуства.

Второто функционално предизвикателство пред културната програма и комуникационната стратегия на Председателството е **координацията между отговорните органи и заинтересованите страни**. Тук ще се спрем само върху тези, които попадат в обсега на културата, макар че тя присъства като хоризонтален феномен също така във финансирането и логистиката на Председателството например. И все пак в подготовката на КС и КП би следвало да си сътрудничат не само отделните администрации на МК, но Министерство нато културата и Министерството на външните работи, където функционира и

Културен институт към министъра на външните работи⁸. Чрез администрацията за межкултурно сътрудничество към МК, българските културни институти в чужбина, подчинени на министерството, както и Културният институт, отговорен за постигането на външнополитическите приоритети на страната със средствата на културната дипломация, би следвало да се разработи частта от програмата за българското председателство, насочена извън страната. Координацията между споменатите звена ще позволи ефективна и ефикасна работа в полза на българското председателство, но предназначена за чуждестранна аудитория. Тя е необходима във всеки етап от подготовката на Председателството, както и в шестте месеца, в които страната ни поема ролята.

Пред Председателство през 2018 г. стои още едно функционално предизвикателството, а именно да бъде намерена успешната формула за **въвличане на неправителствения сектор** в културната програма и КС на България. До момента няма данни това да се случва особено отчетливо, но участието на професионалистите извън държавната администрацията, развиващи сектора, е неизбежно. Те от своя страна могат да използват вниманието, насочено към България, за да поставят горещи теми от дневния ред на сектора и да потърсят съдействие за решаването им. Една такава е липсата на Национална стратегия за култура, поредицата недобре работещи закони (Закон за меценатството – който не стимулира дарения за култура; Закон за филмовата индустрия – където не изпълняват квотите за брой и вид филми, подкрепяни от държавата на година, Закон за авторските права – където продължават неуспешно да се обезпечават авторски права на български творци); централизираното финансиране за артистични и изследователски проекти в областта на културата и др.

Днес, една година преди поемането на Председателството, българското координационно звено за култура е изправено пред още един въпрос – кои са **приоритетите на българското председателство в областта на културата**. Отговорът на този въпрос бихме могли да определим като първо предизвикателство на съдържателно ниво. През 2015 г., когато Люксембург⁹ поема ролята, акцент в обсъжданията на Съвета по образование, младеж, култура и спорт са незаконният трафик и унищожаване на културното наследство, и межкултурния диалог, като механизъм за разбирателство между приемащото общество и мигрантите от 2013 насам. В едно от заседанията на Съвета се обсъжда нуждата от колективни действия срещу нарушенията към паметниците на културата и артефактите и се постига съгласие между министрите за засилване на сътрудничеството между държавите членки за борба с този вид трафик и унищожаване. В заключителен документ от заседанието министрите осъждат унищожаването на културно наследство в конфликтни зони и

---

⁸ Културен институт. Министерство на външните работи. (2016). <<http://www.culture-mfa.bg/>> (прегледан на 23.09.2016)

⁹ Luxembourg Presidency of the Council of the EU 2015. (2015). <<http://www.eu2015lu.eu/en/>> (прегледан на 18.09.2016).

отнемането му от бъдещите поколения, като извеждат някои спешни мерки за борба с това все по-масово явление: документиране и каталогизиране на паметници и артефакти в размирните райони; защита на обектите, чрез цивилни мисии; както и някои утопични мерки за борба с нелегалния трафик на ценности, чрез повишаване на информираността на населението за важността на обектите. Предвидени са също финансови механизми за защита и възстановяване на щетите, както и повишаване на капацитета на граничните служби¹⁰. В другата приоритетна за Председателството област – насърчаване на културното разнообразие – министрите се съгласяват относно нуждата да се изследват конкретни практики за това как културата и изкуствата свързват хората, в контекста на миграционната и бежанска криза в Европа. Целта е да се повиши ролята на последните в социалния и културния живот на приемащото общество. Очаква се тази мярка да се приложи за създаването на наръчник с добри практики. Наивно е да смятаме, че той би могъл да се справи с предизвикателствата пред ЕС, произтичащи от миграционната криза, радикализацията и засилващата се ксенофобия, но е първа стъпка в посока на споделянето на опит и прилагането на проверени, ефективни механизми за обществено помирение.

По-различни са приоритетите на холандското председателство. От заседание на Съвета по образование, младеж, култура и спорт през месец май 2016 г. става ясно, че фокус на обсъжданията са аудио-визуалните медийни услуги и по-конкретно свободното движение на аудио-визуални произведения¹¹. В дневния ред на заседанието влизат ролята на Европейана и единният дигитален пазар.

Чуждестранният опит на предишните председателстващи Съвета индикира разнообразие от теми, които биха могли да бъдат припознати като приоритети на българското председателство. От една страна България, може да продължи хода на дебатите, инициирани от предшестващото трио, но също така има свободата да предложи други. Със стриктна подготвителна работа и задълбочено предварително проучване страната ни би могла да повдигне актуален дебат между министрите в Европа, като има минимум две теми, които да постави на масата за обсъждане. Първата от тях се базира на новата стратегия за ролята на културата във външните отношения на ЕС, която Европейската комисия приема през лятото на 2016 г. Нейното създаване сякаш потвърждава факта, че икономическите и политическите интереси днес повече от всякога не са достатъчни за добрите отношения между гражданите. Ако до момента културната дипломация е била използвана като „меката сила“ за

---

¹⁰ Acting together against the destruction and illicit trafficking of cultural heritage in conflict areas – Policy debate. 18.11.2015. <<http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13647-2015-REV-2/en/pdf>> (прегледан на 19.09.2016).

¹¹ Programme of the Netherlands Presidency of the Council of the European Union. (2016).

постигане на външнополитически приоритети, документът прави следваща стъпка, като дефинира сферите, в които културата има изцяло принос, така че процесът вече се преобръща и културата не е само средство във външните отношения, а елемент от тях. Нейното включване в международните отношения е ключово за ролята на Европейския съюз като глобален актьор. През подкрепа в областта на културата могат да преминават връзките на ЕС с трети страни и популяризирането на образа на Съюза сред държавите членки и тези извън. С новата стратегия в международните връзки ЕС си поставя за задача да насърчава межкултурния диалог и зачитането на човешките права и да насърчава културното изразяване чрез съществуващите мерки за сътрудничество, а именно Инструмента за партньорство, Европейски инструмент за партньорство и човешки права, Инструмента за стабилност и мир, Програма „Творческа Европа“ и др. И тук България има какво да предложи, тъй като с последователни усилия още през 2008 г. Културният институт към министъра на външните работи започва проучване за възможните подходи и практически насоки за дейността на Института в областта на регионалното културно сътрудничество в Балканския и Черноморския регион. Целта на документа е да представи ролята на културата в рамките на участието на България в международното сътрудничество за развитие. Докладът съдържа както общ поглед върху културата като инструмент за развитие, така и конкретен анализ и препоръки за възможните нейни употреби при работата с пет фокусни държави (по азбучен ред): Армения, Грузия, Македония, Молдова и Сърбия¹².

Освен че подчертава ползите от културното взаимодействие между страните и ползите от преките контакти между хората и обмяната на идеи, новата стратегия за ролята на културата във външните отношения на ЕС съдържа и важен акцент върху културното взаимодействие като механизъм за опознаване и включване на бежанци, търсещи закрила лица и мигранти в обществен живот на страните, в които са се установили. Този нов елемент, поставен за обсъждане от Люксембург през 2015 г., може да бъде продължен от българското председателство и надграден със средносрочните резултати от приемането на стратегията. Освен да акцентира върху напредъка по документа, до 2018 г. страната ни ще има критична маса информация от тригодишното прилагане на стратегията, така че да постави за обсъждане нейните слаби страни. Наред с това би могла да сподели и собствения си опит за межкултурно и междурелигиозно разбирателство, тъй като в страната то не е съвременен феномен, феномен на 21. в. или на 2013 г., когато започна първата бежанска вълна. Различни религиозни конфесии се разполагат по днешните български земи от

---

¹² **Разсолкова, К.,** Генова, Я., Вълковски, Ю. Възможни подходи и практически насоки за дейността на държавния културен институт в областта на културното сътрудничество в Балканския и Черноморския регион. София, Културен институт Министерство на външните работи, (2008). <http://sic.mfa.bg/images/content/1276/conference_text_bg.pdf> (прегледан на 22.09.2016).

векове, така че за местното население религиозното и културно разнообразие не е предизвикателство. Намирайки се, метафорично казано, на кръстопътя на Мюсюлманския изток и Християнски запад страната ни би могла да бъде ценен събеседник в дебата за религиозно разбирателство и межкултурен диалог, както и в законодателната инициатива по тези въпроси. Географското положение я прави ценен участник в европейския разговор за това как да се преодолее радикализацията и социалната изолация чрез култура и изкуство.

Отново на съдържателно ниво „координационният щаб“ за култура би следвало да обмисли разработването на **два вида културна програма** – насочена към българска и към чуждестранна аудитория, и то на относително начален етап от подготовка на Председателството. Преглед на програмите на българските културни институти в чужбина¹³ показва, че събитията, които те предлагат, са по мотиви вече остарели спрямо културната действителност, или са неразпознаваеми за контекста на страната, в която се показват. Лесно може да се открие тенденция за привличане преди всичко на българи в чужбина, на които се предлагат събития, подхранващи емоционалната им връзка с България, но не предлагащи актуална, съвременна картина на културния живот в страната. Пример за такива са циклите „златно българско кино“, лекции за традициите на България, или представянето на артисти мигранти от България. Подобни похвати са напълно непродуктивни сред чуждестранната публика, която като че ли по традиция, остава извън залите на българските културни институти в чужбина. В замяна на това е необходим индивидуален подход към всяка страна, където ще гостува българска културна програма, така че показваното съдържание да бъде разпознаваемо за целевата аудитория. Последната също би следвало да се дефинира, тъй като би могла да продължи да се състои от български имигранти (когато стратегическата цел на държавата е да поддържа близки контакти с българите в чужбина и да поддържа „националното им самосъзнание“¹⁴), да се разшири от местна публика, интересуваша се от изкуство (така че да популяризира образа на България и българите сред приемащото общество, правейки ги по този начин по-познати и близки), или да се насочи към тесен кръг професионалисти, интересувачи се от съответния културен продукт от България (за да инвестира в поддържането на професионални кръгове и създаването на партньорства, а така също и във възникването на икономически връзки между двете страни в областта на изкуствата). Всеки тип аудитория е възможен и за привличането му би имало достатъчно аргументи, така че Председателството е повод те да се изведат и да започнат целенасочени усилия за привличането на публика.

---

¹³ Общо 11 на брой. В: Берлин, Братислава, Будапеща, Варшава, Виена, Лондон, Москва, Париж, Прага, Рим, Скопие.

¹⁴ Поддържането на емоционална близост с българите в чужбина, основаващо се основно на миналото и спомените, е базисен подход за управление, но доста остарял. Неговите слаби страни биха могли да са обект на отделно изследване.

Третото предизвикателство на съдържателно ниво пред културната програма на българското председателство е определянето на нейната **философия/мото /тема/**. През 2013 г. Ирландия избира Culture connects и въвлича в мрежа от събития артисти от Ирландия и професионалисти от други страни в Европа, а и извън Стария континент, като наред с това акцентира върху желанието да комуникира с публики от цялата страна. Според координаторите на програмата тя се концентрира около съвременна Европа, но и върху историческите влияния в Ирландия, като в същото време е отворена за местни граждани и чужденци. Специфика на културната програма на Ирландия подчертава нейната философия за това културата да свързва. През 2016 г. Холандия избира Europe by People, с което подчертава връзката между културата, отвореното холандско общество и иновациите. С това мото и с поредицата културни събития в програмата Амстердам се превръща във вдъхновяващ град, в който съвременни социални проблеми са адресирани със средствата на изкуствата и дизайна, за да предложат решения за ежедневиия живот на обществото. Този подход прави културната програма на Холандия изключително видима в градско пространство, а не затворена в залите на културните институти. Въпреки че Холандия залага на участието на публиката и гражданите, координационният екип твърди, че не изгубва контрол и над качеството на артистичната работа. Подходът, който страната избира, подхожда напълно на обществото на Холандия, което не се страхува от промени и иновации.

Председателството на Съвета на ЕС ще концентрира значително внимание върху България, както на международна сцена. Това е отлична възможност за страната да заяви ролята си на събеседник в дебатите около дневния ред на ЕС, включително извеждайки като акцент приоритетни теми. Културната програма на Председателството е един от механизмите това да се случи, но за тази цел има поредица задължителни стъпки, пред координационното звено за култура, които следва да бъдат направени: да се изведат приоритети на българското председателство в областта на културата; да се обособят два вида културна програма – насочена към българска и чуждестранна аудитория; да се формулира мото на културната програма; да се повиши административният капацитет на екипа; да се постигне координацията между отговорните органи и заинтересованите страни; и не на последно място да се въвлече ефективно неправителственият сектор заради професионализма и опита му в международен план.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Български културен институт в Берлин. (2016). <<http://www.bulgarisches-kulturinstitut.de/>> (прегледан на 16.09.2016).
- Български културен институт в Братислава. (2016). <<http://www.bulkis.sk>> (прегледан на 16.09.2016).
- Български културен институт в Будапеща. (2016). <<http://www.bolgarkultura.hu>> (прегледан на 16.09.2016).
- Български културен институт във Варшава. (2016). <<http://bikpolska.pl/bg/>> (прегледан на 16.09.2016).
- Български културен институт във Виена. (2016). <<http://www.haus-wittgenstein.at/>> (прегледан на 16.09.2016).
- Български културен институт в Лондон. (2016). <<http://www.bcilondon.co.uk/>> (прегледан на 16.09.2016).
- Български културен институт в Москва. (2016). <<http://www.bci-moscow.ru/bg/>> (прегледан на 16.09.2016).
- Български културен институт в Париж. (2016). <<http://www.ccbulgarie.com/>> (прегледан на 16.09.2016).
- Български културен институт в Прага, (2016). <<http://www.bki.cz/>> (прегледан на 16.09.2016).
- Български културен институт в Рим. (2016). <https://www.facebook.com/IstitutoBulgaroDiCultura/about/?entry_point=page_nav_about_item> (прегледан на 16.09.2016).
- Български културен институт в Скопие. 2016. <<http://www.kicbg.com/>> (прегледан на 16.09.2016).
- Бюро Творческа Европа България. 2017. <<http://www.creativeeurope.bg/>> (прегледан на 20.12.2016).
- Експресно проучване на „Галъп интернешънъл Болкан“ относно българското председателство на Европейския съюз. (2016). <<http://www.eu2018bg.bg/bg/view/dokumenti/analizi-i-prouchvaniya>> (прегледан на 9.12.2016).
- Културен институт. Министерство на външните работи. (2016). <<http://www.culture-mfa.bg/>> (прегледан на 23.09.2016).
- Отчет за изпълнението на Плана за подготовка на българското председателство на Съвета на европейския съюз през 2018 г. (февруари – април 2016 г.). (2016). <<http://www.eu2018bg.bg/bg/view/dokumenti/otcheti-po-plana>> (прегледан на 28.09.2016).
- План за подготовка на българското председателство на Съвета на Европейския съюз през 2018 година. (2016). <<http://www.eu2018bg.bg/bg/view/dokumenti/plan-zapodgotvката>> (прегледан на 9.12.2016).
- Постановление № 171 от 12 юли 2016 г. за приемане на Устройствен правилник на Националния център по подготовката и провеждането на българското председателство на Съвета на Европейския съюз през 2018. Обн. в ДВ бр.55 от 19.7.2016, с. 4. <<http://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp;jsessionId=CB604F824D1814F6F62A41D87DA425A6?idMat=105754>> (прегледан на 24.09.2016).

- Разсолкова, К.,** Генова, Я., Вълковски, Ю. Възможни подходи и практически насоки за дейността на държавния културен институт в областта на културното сътрудничество в Балканския и Черноморски регион. София, Културен институт Министерство на Външните работи, (2008). <http://sic.mfa.bg/images/content/1276/conference_text_bg.pdf> (прегледан на 22.09.2016).
- Ръководството за програма „Еразъм+“. (2016). <https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/resources_bg> (прегледан на 18.12.2016).
- Чернева, М.,** Босев, Р. И пак Вежди Рашидов. В: *Капитал*, N 82, 4.08.2016. <http://www.capital.bg/biznes/media_i_reklama/2016/08/04/2806539_i_pak_vejdi_rashidov/> (прегледан на 24.09.2016).
- Acting together against the destruction and illicit trafficking of cultural heritage in conflict areas – Policy debate. 18.11.2015. <<http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13647-2015-REV-2/en/pdf>> (прегледан на 19.09.2016).
- Programme of the Netherlands Presidency of the Council of the European Union. (2016). <https://www.consilium.europa.eu/%2Fen%2Fdocument-council-eu%2Fpdf%2F2016-netherlands-presidency-workprogramme-en_pdf%2F&usg=AFQjCNFxmDYZTmms58SCaLW60vMVzVIQ> (прегледан на 26.09.2016).
- Lithuanian Presidency of the Council of the EU 2013. (2013). <<http://www.eu2013.lt/en/>> (прегледан на 18.09.2016).
- Luxemburg Presidency of the Council of the EU 2015. (2015). <<http://www.eu2015lu.eu/en/>> (прегледан на 18.09.2016).
- Slovak EU Presidency 2016. (2016). <<http://www.eu2016.sk/>>(прегледан на 19.09.2016).

V

Научна област
„Социални, стопански и правни науки“

Научно направление
„Обществени комуникации
и информационни науки“

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И БАРИЕРИ ПРЕД ИЗПОЛЗВАНЕТО НА ИМПАКТ ФАКТОР КАТО СИСТЕМА ЗА ОЦЕНЯВАНЕТО НА НАУЧНОИЗСЛЕДОВАТЕЛСКАТА ДЕЙНОСТ: САМОЦИТИРАНЕ ПОД НАТИСК И CITATION STACKING

РОСЕН КРАСИМИРОВ СТЕФАНОВ

Резюме. Интеграцията на новите информационни технологии играе ключова роля за изграждането на научната парадигма на 21. век. Отвъд чисто качествени промени има основания да се говори и за тенденция, която води до промени от количествен характер. Обемът на научно информационната продукция се увеличава значително с всяка изминала година. Това води до нуждата от откриване на методика за анализ и оценяване на този документален поток както за изследователи, така и за информационните специалисти, които обслужват техните информационни потребности. Един от най-ясно изразените отговори на това предизвикателство са цитатните индекси, сред които е импакт фактор на Thomson Reuters. Приложението на тези индекси води със себе си множество потенциални предизвикателства и бариери. В доклада фокусът е поставен върху две такива предизвикателства: феномените на самоцитирането под натиск, както и citation stacking (натрупване на цитирания).

Ключови думи: импакт фактор, JIF, самоцитиране, citation stacking, Thomson Reuters.

Challenges and barriers related to the use of impact factor as a system for the evaluation of scientific and research activities: coercive self-citation and citation stacking

Rosen Krasimirov Stefanov

Abstract. The integration of new information technologies plays a key role in developing the scientific paradigm of the 21st century. Beyond purely qualitative changes, there exist grounds to also talk about a tendency, which is leading to changes of a more quantitative character. The

volume of scientific document production is increasing considerably with each passing year. This is leading to the need for discovering a methodology for the analysis and evaluation of this stream of scientific documents, both for the needs of researchers, as well as those of the information specialists, whom service their information needs. One of the most clearly defined answers to this challenge are the citation indexes, among which is the impact factor index of Thomson Reuters. The application of these indexes is bringing with itself multiple potential challenges and barriers. The focus of this report is on two such challenges: the phenomena of coercive citation, as well as citation stacking.

Keywords: impact factor, JIF, self-citation, citation stacking, Thomson Reuters.

* * *

Същност

Появата и широкото разпространение на новите информационни технологии водят до значителни качествени промени, които оказват влияние върху развитието на научната дейност през 21. век. Отвъд качествените промени като появата на нови информационни формати и носители, новите технологии водят със себе си и до чисто количествени изменения. В контекста на научноизследователската дейност това се изразява най-ясно в драстичното увеличение на обема на публикуваната научна литература. Според данни, установени след проучване на научната периодика, на публикации през 2015 г., академичната общност има достъп до над 34 000 професионални научни списания, които включват в себе си над 2,5 милиона статии¹. Само по себе си това огромно количество от информация представлява сериозно предизвикателство както за световната научна общност, така и за библиотеките и информационните центрове, които предоставят информационно обслужване. Сред основните цели на всяка библиотека, която предоставя услуги на научни и академични организации, е задоволяването на информационните потребности на техните потребителски групи. Важна стъпка за изпълняването на тази цел е комплектуването на библиотечния фонд спрямо профила на конкретната библиотека. Съответно подборът на качествени информационни източници може да бъде определен като приоритет за тези институции. За изпълнението на тази цел библиотечно-информационните специалисти трябва да извършват качествен подбор на подходяща за комплектуване литература в контекста на представения по-горе огромен обем от потенциални източници. Този факт, както и ускорените темпове на публикуване, които са характерни за научната литература през 21. век, изискват наличието на методика, спомагаща за качествения подбор на релевантни материали.

---

¹ **Ware, Mark and Michael Mabe.** (2015). The STM Report: an overview of scientific and scholarly journal publishing. In: *STM*. <http://www.stm-assoc.org/2015_02_20_STM_Report_2015.pdf> (прегледан на 10.09.2016).

Макар и силно изразено днес, това предизвикателство е разпознато още през 50-те и 60-те години на 20. век. През 1961 г. Юджийн Гарфийлд и неговите колеги от Института за научна информация (ИНИ) в САЩ създават цитатния индекс Science Citation Index (SCI).² Целта на SCI е да предоставя списък с най-качествените научни списания, които покриват различни научни полета. Централна роля за подреждането и класифицирането на тази обемна информационна база играе системата импакт фактор (impact factor (IF)) или още Journal Impact Factor (JIF)). Импакт фактор индексът се поставя на индивидуални научни списания под формата на числен индикатор, обновяван на ежегодни интервали. Той се изчислява на основата на *номератор* (колко пъти статиите, публикувани за последните две години в дадено списание, са били цитирани от публикациите за текущата година) и *деноминатор* (общият брой на публикации, издадени в дадено научно списание за определения период).

При всяка дискусия, свързана с импакт фактор системата, е нужно да бъде подчертано, че това е общ индекс, свързан само с конкретното научно списание, а не на съдържаните в него публикации. Днес IF стои в основата на наукометричната система, действаща в информационната платформа Web of Knowledge на медийната фирма Thomson Reuters. Импакт фактор също така се използва за създаването на ежегодното издание Journal Citation Reports. JCR включва текущ списък с наукометрична информация за академични списания, покриващи широка гама от научни полета и дисциплини. Освен импакт фактор индексът съществуват и други често използвани цитатни системи като SCImago Journal Rank/SJR (SJR използва алгоритъм, близък до друга наукометрична система: Page Rank на Google) и Source normalized impact by paper/SNIP, използвани от друга голяма информационна система: платформата Scopus на издателство Elsevier.

Системите, които са представени по-нагоре в текста, играят важна роля в научноизследователската дейност на 21. век. Въпреки тяхната чисто метрична същност, тези индекси оказват значително влияние върху дейността на изследователи и научни организации. От особено значение е това, че цитатни индекси като JIF могат да бъдат определящ фактор за чисто практически решения на научни организации, като това кои научни проекти да бъдат приемани и финансирани.³ Съответно тези наукометрични стойности могат да оказват значително влияние върху динамиката на развитие на различните научни полета и дисциплини. Цитатните индекси като JIF са

---

² **Garfield, Eugene.** (2005). The Agony and the Ecstasy: The History and Meaning of the Journal Impact Factor. In: *Garfield Library*. <<http://garfield.library.upenn.edu/papers/jifchicago2005.pdf>> (прегледан на 10.09.2016).

³ **Rosner, Mike, Heather Van Epps and Emma Hill.** (2007). Show me the data. In: *JCB*, 179, N 6, p. 1. <<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2140038/?tool=pubmed>> (прегледан на 10.09.2016).

обект на значителни дискусии в научноизследователската сфера, свързани с тяхната значимост като метод за оценяване на академичната дейност. Често открояван резултат от тези дискусии се изразява в представянето на потенциални проблеми и предизвикателства, свързани с използването на тези наукометрични системи. Фокусът на този текст е поставен предимно върху два аспекта на тези дискусии: феномените на самоцитиране под натиск при списания (още познато като coercive citation) и citation stacking (натрупване на цитирания). Подчертава се основно ефектът на тези феномени върху цитатния индекс на Thomson Reuters: импакт фактор. В същото време, поради споделената им същност като наукометрични системи, същите или подобни предизвикателства може да бъдат считани за валидни и за други цитатни индекси като SJR или SNIP.

Предизвикателства и бариери пред използването на импакт фактор като система за оценяване на научната дейност

Коментирайки проблемните области, свързани с разглежданата тема, е необходимо да отбележим, че критиките към импакт фактора до голяма степен се отнасят до същността на системата като средство за оценяване на научноизследователската продукция. Системите, сред които е разглежданият JIF, представляват чисто метрични показатели, без реално качествено изражение. Първоначалното предназначение на импакт фактор системата е свързана с нейната функция като спомагателно средство за академични и научни библиотеки, които целят да оптимизират своята стратегия за комплектуване на релевантни научни материали.⁴ В този си смисъл, както и отчитайки приложението му, импакт фактор индексът може да бъде разглеждан като метод за определянето на престижа на дадено научно списание в конкретната научна дисциплина, която то покрива. Предизвикателството в този случай се изразява в това, че с течение на годините импакт факторът придобива нехарактерната за него същност като метод за оценяването на качеството на труда на отделни изследователи. Нещо, което, предвид факта че изчислението на цитатния индекс не е свързано по никакъв начин с оценяването на конкретни статии, е крайно некоректно. Един от фактите, които са в подкрепа на твърдението относно неадекватността при това прилагане на JIF, е правилото „80–20“. Според него 80% от всички цитати в дадено списание се съдържат в топ 20% от включените статии⁵. С други думи високият импакт фактор на дадено научно списание

---

⁴ Price, Michael. (2013). You Can't Judge a Scientist Using Journal Impact Factors. In: *Science*. <<http://www.sciencemag.org/careers/2013/05/you-cant-judge-scientist-using-journal-impact-factors>> (прегледан на 10.09.2016).

⁵ Why you should not use the journal impact factor to evaluate research. (2013). In: *Editage Insights*. <<http://www.editage.com/insights/why-you-should-not-use-the-journal-impact-factor-to-evaluate-research>> (прегледан на 10.09.2016).

не може да бъде аналогично прилаган към всички публикувани в него статии. Вследствие на това използването на импакт фактор индекси като системи за оценяване качеството на отделни статии може да бъде некоректно. Въпреки това този тип приложение на цитатния индекс е широко разпространено и възприето както от индивиди, така и от занимаващи се с научна дейност институции.

Но дори ако бъде изключено некоректното асоцииране на импакт фактор индекса с качеството на отделни статии, отново остават значими критиките относно влиянието на тази цитатна система върху научноизследователската сфера. Израз на това може да бъде намерен в промяната на парадигмата, в която се отразяват взаимодействията между изследователи и научни списания. Днес изборът на „правилно“ (престижно) научно списание може да има значителен ефект върху кариерата на даден изследовател, както и върху мястото му като авторитет в избраното от него научно поле/полета. Професионалното развитие и престиж на отделни изследователи, както и възможностите им за финансиране на проекти може да зависят до по-голяма степен от импакт фактора на списанията, в които те публикуват, отколкото от цялостното качество на техните публикации.

Придаването на такива качествени измерения на чисто наукометрична система като JIF създава предпоставки за изменения в поведението както на самите изследователи, така и на научните списания, където те публикуват своите материали. Ситуацията с този род окачествяване на импакт фактор системата е толкова силно изразена в модерното научноизследователско поле, че фирмата, отговорна за съставянето на импакт фактор индекси Thomson Reuters, се намира принудена да издава материали, подчертаващи ролята на системата, както и методите за нейното коректно използване и интерпретиране^{6,7}. Дори създателят на импакт фактор индекса – Юджийн Гарфийлд, отразява това, като казва, че „като ядрената енергия, импакт фактор е нож с две остриета“⁸. Нужно е да се отбележи, че тук изразената ситуация не е резултат от каквито и да са „дефекти“ в същността на самия цитатен индекс, а от неговото некоректно, но вече утвърдено интерпретиране от научноизследователската общност, както и от академичните издатели и списания. Неразбирането на значимостта на самите цитати е друг сериозен проблем. Независимо от това дали даден цитат подкрепя, или критикува дадена публикация, той

---

⁶ **The Thomson Reuters Impact Factor.** (1994). In: *Thomson Reuters*. <<http://wokinfo.com/essays/impact-factor/>> (прегледан на 10.09.2016).

⁷ **Using Journal Citation Reports wisely.** (2014). In: *Thomson Reuters*. <<http://ipscience-help.thomsonreuters.com/incitesLiveJCR/JCRGroup/usingJCRWisely.html>> (прегледан на 10.09.2016).

⁸ **X Garfield, Eugene.** The Agony and the Ecstasy: The History and Meaning of the Journal Impact Factor. In: *Garfield Library*, 2005. <<http://garfield.library.upenn.edu/papers/jifchicago2005.pdf>> (прегледан на 10.09.2016).

спомага за формирането на финалния импакт фактор индекс⁹. Вследствие на това, дори „противоречиви“ или неутвърдени научни статии и материали могат да имат принос върху изграждането на JIF индекса на дадено списание.

В заключение, представените до този момент факти отразяват предимно същностната характеристика на импакт фактор системата и това как тя може да бъде интерпретирана по некоректен начин. Но също така може да се открие и друга категория предизвикателства: методи, спомагащи за съзнателното манипулиране на цитатния индекс на дадено списание от неговото ръководство и/или редакционна колегия.

Най-ясно изразените форми на манипулация на импакт фактор индекси са самоцитирането под натиск (coercive citation) на материали, публикувани в списанието от други автори, както и по-актуалният феномен, познат като citation stacking (прев. от англ. ез.: цитатно натрупване или натрупване на цитирания), извършван от т.нар. цитатни картели. Първоначален фокус на този текст е поставен върху първия феномен.

Тенденцията, при която дадени статии цитират вече съществуващи материали, вместени в определено списание, не е новост. Още през 1963 г. Гарфийлд и Шер разкриват, че 20% от всички цитирания в дадено списание идват под формата на самоцитирания¹⁰ (*бележка на автора*: в контекста на този текст под „себецитиране“ се разбира практиката на цитиране на текстове, вече вместени в дадено списание, а не практиката, при която автори цитират предишни свои текстове). Обичайната проява на този процес не представлява нищо изненадващо или проблематично. При по-престижните или по-специализирани научни списания известно количество на самоцитиране може да бъде очаквано. Този процес се превръща в проблем едва когато бъде окуражаван съзнателно с цел подобряването на импакт фактора на дадено научно списание. Трябва да се уточни, че това не е свързано с практиката на редакционни колегии да съветват подаващи текстове автори в това да добавят релевантни цитати към техния материал с цел подобряването и обогатяването на неговата научна стойност. Реален израз на този процес е т.нар. citation coercion (прев. от англ. ез.: принудително цитиране), при което редакторите на дадено списание връщат предложен за публикуване текст на автора с инструкции те да добавят допълнителни цитати към конкретни статии (вече публикувани в това списание). При тази дейност от основно значение е просто да бъдат приложени повече цитати, без значение от тяхната релевантност спрямо разглеждания в текста проблем. Целта на това действие е да бъде подобрен импакт факторът

---

⁹ **Why you should not use the journal impact factor to evaluate research.** (2013). In: *Editage Insights*. <<http://www.editage.com/insights/why-you-should-not-use-the-journal-impact-factor-to-evaluate-research>> (прегледан на 10.09.2016).

¹⁰ **Garfield, Eugene and Irving Sher.** (1963). New factors in the evaluation of scientific literature through citation indexing. In: *American Documentation*. N 18: p. 195–201.

на определеното списание чрез акумулирането на голям брой допълнителни (изкуствено натрупани) цитати.

През 2012 г. Уилхайт и Фонг провеждат изследване, фокусирано върху този проблем.¹¹ Проведената от авторите анкета представя някои интересни тенденции. Участие в изследването взимат общо 6672 автори на научни текстове. Разглежда се техният опит във взаимодействията им с 832 научни списания (покритите научни дисциплини включват полета като икономика, социология, психология и други). Данните сочат, че от представените 832 списания, 175 са открити да насърчават автори в добавянето на излишни самоцитирания на други материали, вместени в техните издания. 87% от участниците в изследването намират тази практика за крайно некоректна. В същото време 57% от тях признават, че предварително добавят излишни цитати към своите текстове, ако знаят, че дадено списание следва тази практика редовно. Авторите на изследването разкриват 3 основни характеристики, свързани с този феномен:

На ниво автори: колкото по-опитен е даден изследовател или академик, толкова по-малък е шансът те да бъдат убедени да предприемат действия, свързани с добавянето на излишни цитати. Това може да се обясни с желанието на тези изследователи да запазят своя натрупан престиж и научен интегритет. От друга страна, редакторите на списания, прилагащи тази практиката на самоцитиране, намират по-неопитните изследователи за по-лесни за убеждаване. Отново това е свързано със значимостта и видимостта на конкретния учен, но в обратна посока: новопостъпилият в полето си академик може да бъде изкушен от възможността да повиши по по-бърз начин своя престиж като изследовател, чрез публикуването в списание с висок импакт фактор. Степента на самоцитиране също така може да зависи от броя на авторите. Колкото повече съавтори има даден труд, толкова по-малък е шансът те да бъдат убедени от списанието в добавянето на допълнителни цитати.

На ниво научна дисциплина: резултатите от проведената анкета показват, че определени научни дисциплини проявяват по-голяма тенденция към самоцитиране. Например автори, които пишат в полетата на науки, изследващи бизнеса, са по-податливи към този процес в сравнение с техните колеги, които работят в областта на социологията. Нещо повече, потенциалът за самоцитиране в дадена научна дисциплина има тенденцията да се увеличава спрямо броя на списанията в това поле, които извършват тази дейност.

На ниво издателство: изследването показва, че чисто комерсиални издателства окуражават повече своите списания в излишно самоцитиране под натиск, отколкото академични издания, свързани с университети или други научноизследователски институции. Академичните издателства придават

---

¹¹ **Wilhite, Allen and Eric Fong.** (2012). Coercive Citation in Academic Publishing. In: *Science*, 335, p.542–543. <http://lms.lt/archyvas/files/active/0/Coercive_Citation_in_Academic_Publishing.pdf> (прегледан на 10.09.2016).

по-голямо значение на обществения им престиж, отколкото на потенциално по-големите продажби, свързвани с по-висок импакт фактор.

Разбира се, представените от изследването доводи не бива да бъдат възприемани еднозначно, но те спомагат за очертаването на общата картина към процеса на самоцитирането под натиск. Същевременно е нужно да се отбележи, че методът на самоцитиране с цел манипулация на импакт фактор индекси е вече утвърден и разпознат феномен в научноизследователската общност и като такъв неговата ефективност е спорна. Той е предмет на анализ в различни научни изследвания, проведени през последните няколко години^{12, 13}. В допълнение на това Thomson Reuters съставя ежегодни списъци, включващи списания, временно отстранени от Journal Citation Reports поради доказани случаи на злоупотреба с импакт фактори. Тази тенденция води до това, че някои списания търсят нови, по-трудни за проследяване начини за манипулиране и подобряване на техните импакт фактори: именно такъв е методът на citation stacking (цитатно натрупване).

При метода на манипулация, познат като citation stacking, две или повече научни списания създават обща мрежа (понякога наричана „цитатен картел“). Целта на тази мрежа е включените в нея списания да цитират свои публикации помежду си, като по този начин изкуствено увеличават импакт фактор индекса на участниците в „схемата“. През 2016 г. Хенеберг публикува изследване, в което идентифицира такава мрежа, която включва три румънски списания: Proceedings of the Romanian Academy (PRA): серия А, Romanian Journal of Physics (RJP) и Romanian Reports in Physics (RRP)¹⁴. При изследване на наукометричните показатели на трите списания (които биват публикувани взаимно от издателство Editura Academiei Romane) се отбелязват няколко необичайни стойности. Списанието PRA притежава значително количество цитати, произлизащи от публикации, издадени в другите две румънски списания. Впоследствие на този феномен импакт фактор индексът на PRA се увеличава драстично. През 2009 г. общият ранг на списанието в Journal Citation Reports, в подкатегория „мултидисциплинарни списания“, е 46 от 50. През 2014 г. този ранг се увеличава значително, като позицията на списанието е 15 от 57, т.е. импакт факторът на списанието скача от 0,088 (2009) до 1,658 (2014). Подобни, но не толкова драстични, тенденции се наблюдават и при другите две списания (RJP и RRP). Именно този отбележим скок в цитатни

¹² **Straub D. and C. Anderson.** (2009). Journal self-citation VI: Forced journal self-citation—Common, appropriate, ethical?. In: *Comm Assoc Inf Syst.*, N 25, p. 57–66.

¹³ **Opthof, T.** (2013). Inflation of impact factors by journal self-citation in cardiovascular science. In: *Neth Heart J.* N. 21, p. 163–165.

¹⁴ **Heneberg, Petr.** (2016). From Excessive Journal Self-Cites to Citation Stacking: Analysis of Journal Self-Citation Kinetics in Search for Journals, Which Boost Their Scientometric Indicators. In: *PLOS.* <<http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371>> (прегледан на 10.09.2016).

индекси, заедно с голямото количество цитати, споделяни между списанията, създават съмнения относно това, дали методът на цитатно натрупване не се използва за повдигане престижа на тези публикации. Същевременно не съществува конкретно доказателство за провеждането на тази дейност в този случай и всичките доводи на Хенеберг са базирани на анализ на разглежданите променливи стойности.

Пример за ясно доказателство за такава манипулация на импакт фактор индекс е представено през 2013 г., когато в Бразилия е разкрита мрежа, използваща citation stacking за подобряване на престижа на техните списания (схемата е разкрита чрез системата Title Suppression на Thomson Reuters)¹⁵. Този конкретен случай визира драстичното увеличаване на импакт фактора на 4 бразилски научни списания през 2011 г. Това се обяснява с публикуването на голям брой обзорни статии, включващи „съмнителен“ брой цитати към материали, публикувани от членове на тук представената мрежа през 2009 и 2010 година. Сами по себе си обзорните статии са съвсем приемлива и нормална форма на академични публикации. Теми, които се открояват като важни или постоянни в научната общност, често изискват предоставянето на общ преглед върху това какво е постигнато до този момент в даденото поле. В същото време обзорните статии предоставят възможност за злоупотреба от страна на някои научни списания. В случая на бразилските списания, използващи метода на citation stacking, е от голямо значение да бъде разгледан контекстът, в който решението за такива действия е било предприето. Авторитетна роля в развитието на образователната система в Бразилия се играе от „Програмата за координиране на усъвършенстването на кадрите във висшето образование (CAPES)“¹⁶. Според един от редакторите на обвинените в злоупотреба списания CAPES оценява качеството на дадени академични проекти на основата на импакт фактора на списанията, в които участниците в тези проекти публикуват своите открития. Съответно списания, желаещи да привлекат повече автори на публикации, биват поставени в положение, при което придобиването на по-висок импакт фактор може да измести професионалните и етическите стандарти на публикуване като приоритет.

Така представената ситуация не оправдава по никакъв начин некоректното поведение на тези (и други подобни) списания, но представя важен извод. Политиките и практиките на научните списания са често подвластни на условията, в които те се намират. Вследствие на това този организационен и политически аспект трябва да бъде част от изследвания, разглеждащи проблемите, свързани с манипулацията на импакт фактори. Трябва да се отбележи, че и проблемът на citation stacking все още е относително нов и тепърва предстои неговото по-обстойно изследване. Съществуването на други текстове, фоку-

---

¹⁵ Van Noorden, Richard. (2013). Brazilian citation scheme ousted. In: *Nature*. <<http://www.nature.com/news/brazilian-citation-scheme-ousted-1.13604>> (прегледан на 10.09.2016).

сиращи се върху този феномен, дават надеждата, че това е тема, която ще бъде обект на значителни дискусии през следващите няколко години^{16, 17}.

Днес методите на излишно самоцитиране на списания и цитатно натрупване са възприети като феномени, имащи влияние върху световната научна общност и академичните издателства и публикации, свързани с нея. Фирмата Thomson Reuters възприема прилагането на такива методи като злоупотреба със създадения от тях цитатен индекс. В съответствие с това те въвеждат програма, целяща откриването и наказването на списания, които са виновни в използването на некоректна форма на самоцитиране и/или citation stacking за увеличаването на техните импакт фактори. Като резултат от действията в тази посока Thomson Reuters издава ежегоден списък на публикациите, които са временно изключени от Journal Citation Records: т.нар. Title Suppression списъци. Действащ от 2007 г. до днес, този списък включва значително количество списания. Само за 2015 г. Title Suppressions включва 18 научни списания, временно премахнати от Journal Citation Records (16 случая на излишно самоцитиране и 2 примера за citation stacking)¹⁸. Изборът за включването на списания в Title Suppressions се базира на анализа на няколко ключови фактора¹⁹:

- Общ брой цитати, вметени в списанието.
- Текущ импакт фактор показател.
- Ранг на даденото списание в определеното му поле в JCR и ефектът, който самоцитиранията имат върху него.
- Процентът на самоцитираня, участващи във формирането на импакт фактора на даденото списание.
- Сравняване на увеличаването на импакт фактора със/без самоцитираня (т.е. до каква степен самоцитиранята играят роля в изграждането на конкретния индекс).

При открити съответствия спрямо вече представените фактори, списанието се включва в списъка с изключени от JCR заглавия за едногодишен срок. Въпреки тази информация, никога не бива да се забравя, че както самоцитирането, така и citation stacking невинаги са признаци на злоупотреба с цитатни индекси. Известно количество самоцитираня е напълно естествено проявление в полето на академичното публикуване, когато то бъде провеж-

---

¹⁶ **Davis**, Phil. (2012). The Emergence of a Citation Cartel. In: *The scholarly kitchen*. <<https://scholarlykitchen.sspnet.org/2012/04/10/emergence-of-a-citation-cartel/>> (прегледан на 10.09.2016).

¹⁷ **Mongeon**, Philippe, Ludo Waltman and Sarah de Rijcke. (2016). What do we know about journal citation cartels? A call for information. In: *CWTS*. <<https://www.cwts.nl/blog?article=n-q2w2b4&title=what-do-we-know-about-journal-citation-cartels-a-call-for-information>> (прегледан на 10.09.2016).

¹⁸ **Title Suppressions**. (2015). In: *Thomson Reuters*. <<http://ipscience-help.thomsonreuters.com/incitesLiveJCR/JCRGroup/titleSuppressions.html>> (прегледан на 10.09.2016).

¹⁹ **Title Suppression from Journal Citation Reports**. (2014). In: *Thomson Reuters*. <<http://wokinfo.com/media/pdf/jcr-suppression.pdf>> (прегледан на 10.09.2016).

дано коректно. В същата насока случаите, където няколко списания взаимно цитират свои публикации, е разбираемо: като пример за това са списания, покриващи крайно специализирано научно направление, което не влиза в профила на други публикации. Съответно е нужно да бъде отделено внимание при обвиняването на списания в изкуственото завишаване на импакт фактори. Научната общност не бива да става катализатор за модерен „лов на вещици“ и всяко възможно проявление на злоупотреби трябва да бъде анализирано внимателно.

Импакт факторът е система, която е тясно обвързана с академичната общност и организациите, които я обслужват. Това налага отбелязването на голямото значение на всяка промяна, свързана с фирмата, изработваща и предоставяща цитатната информация от този индекс: Thomson Reuters. Считано от юли 2016 г., Thomson Reuters продава своята научно информационна дивизия и свързаните с нея информационни продукти за 3,55 милиарда долара²⁰. Това включва и свързаните с импакт фактор информационни продукти като цитатните БД на Web of Knowledge и Journal Citation Reports. Новите съвместни собственици на научно информационната дивизия са Onex Corp. и Baring Asia. Тези фирми вече са изразили своето желание за интеграцията на този нов ресурс в тяхната дейност, но формата, под която това ще бъде сторено, все още не е конкретизирана.²¹ Но нито една от двете нови фирми собственички няма реален опит в предлагането на научно информационни продукти и услуги. Основната дейност на двете фирми се изразява под управлението и подпомагането на частни инвестиции и контрол на капитали (т.е. холдинг фирми). Предвид това дали Web of Knowledge и свързаният с платформата индекс на импакт фактор ще продължат да функционират в текущата си форма под ново ръководство, или ще предстоят по-значителни структурно-организационни промени, е въпрос, чийто отговор ще има голямо значение за бъдещето на полето на наукометрията.

Заклучение

Разбирането на феномени като самоцитирането под натиск и цитатно натрупване има много голямо значение в процеса на осъзнаване на същността и ролята на цитатните индекси като импакт фактор. До известна степен всяка

---

²⁰ **Thomson Reuters sells intellectual property and science unit to Onex, Baring.** (2016). In: *The Canadian Press*. <<http://www.cbc.ca/news/business/thomson-reuters-onex-1.3673546>> (прегледан на 10.09.2016).

²¹ **Thomson Reuters Announces Definitive Agreement to Sell its Intellectual Property & Science Business to Onex and Baring Asia for \$3.55 billion.** (2016). In: *Thomson Reuters*. <<http://finance.yahoo.com/news/thomson-reuters-announces-definitive-agreement>> (прегледан на 10.09.2016).

система дефинира своите граници върху основите на предизвикателствата, ограниченията и бариерите, които са свързани с нейното използване и прилагане. Налице са основания да се обобщи, че това твърдение е напълно валидно и за системите, които са познати като цитатни индекси. Осъзнаването на тези потенциални ограничения и проблеми е още по-важно днес, когато все повече държави целят създаването на свои собствени национални цитатни индекси с цел придобиване на по-голяма независимост от големите международни системи на Thomson Reuters и Elsevier. Може би основата на този проблем се намира в самия процес на придаване на качествени характеристики на чисто метрични системи като импакт фактор? Независимо от отговора на този въпрос, поне засега импакт фактор индексът и другите наподобяващи го системи ще продължат да играят важна роля в оформянето на научноизследователския пейзаж на 21. век.

ЛИТЕРАТУРА

- Ware, Mark et al.** (2015). The STM Report: an overview of scientific and scholarly journal publishing / Mark Ware, Michael Mabe. In: *STM*. <http://www.stm-assoc.org/2015_02_20_STM_Report_2015.pdf> (прегледан на 10.09.2016).
- Garfield, Eugene.** (2005). The Agony and the Ecstasy: The History and Meaning of the Journal Impact Factor / Eugene Garfield. In: *Garfield Library*. <<http://garfield.library.upenn.edu/papers/jifchicago2005.pdf>> (прегледан на 10.09.2016).
- Rossner, Mike et al.** (2007). Show me the data / Mike Rossner, Heather Van Epps, Emma Hill. In: *JCB*, 179, N 6, p. 1. <<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2140038/?tool=pubmed>> (прегледан на 10.09.2016).
- Price, Michael.** (2013). You Can't Judge a Scientist Using Journal Impact Factors / Michael Price. In: *Science*. <<http://www.sciencemag.org/careers/2013/05/you-cant-judge-scientist-using-journal-impact-factors>> (прегледан на 10.09.2016).
- Why you should not use the journal impact factor to evaluate research** (2013). In: *Editage Insights*. <<http://www.editage.com/insights/why-you-should-not-use-the-journal-impact-factor-to-evaluate-research>> (прегледан на 10.09.2016).
- The Thomson Reuters Impact Factor.** (1994). In: *Thomson Reuters*. <<http://wokinfo.com/essays/impact-factor/>> (прегледан на 08.09.2016).
- Using Journal Citation Reports wisely.** (2014). In: *Thomson Reuters*. <<http://ipscience-help.thomsonreuters.com/incitesLiveJCR/JCRGroup/usingJCRWisely.html>> (прегледан на 10.09.2016).
- Garfield, Eugene et al.** (1963). New factors in the evaluation of scientific literature through citation indexing / Eugene Garfield, Irving Sher. In: *American Documentation*, N 18: p. 195–201.
- Wilhite, Allen et al.** (2012). Coercive Citation in Academic Publishing / Allen Wilhite, Eric Fong. In: *Science*, 335, p.542–543. <http://lms.lt/archyvas/files/active/0/Coercive_Citation_in_Academic_Publishing.pdf> (прегледан на 10.09.2016).

- Straub, D.** et al. (2009). Journal self-citation VI: Forced journal self-citation—Common, appropriate, ethical? / D. Straub, C. Anderson. In: *Comm Assoc Inf Syst.*, N 25, p. 57–66.
- Opthof, T.** (2013). Inflation of impact factors by journal self-citation in cardiovascular science / T. Opthof. In: *Neth Heart J.*, N. 21, p. 163–165.
- Title Suppressions.** (2015). *Thomson Reuters*. <<http://ipscience-help.thomsonreuters.com/incitesLiveJCR/JCRGroup/titleSuppressions.html>> (прегледан на 10.09.2016).
- Heneberg, Petr.** (2016). From Excessive Journal Self-Cites to Citation Stacking: Analysis of Journal Self-Citation Kinetics in Search for Journals, Which Boost Their Scientometric Indicators / Petr Heneberg. In: *PLOS*. <<http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371>> (прегледан на 10.09.2016).
- Van Noorden, Richard.** (2013). Brazilian citation scheme ousted / Richard Van Noorden. In: *Nature*. <<http://www.nature.com/news/brazilian-citation-scheme-ousted-1.13604>> (прегледан на 10.09.2016).
- Davis, Phil.** (2012). The Emergence of a Citation Cartel / Phil Davis. In: *The scholarly kitchen*. <<https://scholarlykitchen.sspnet.org/2012/04/10/emergence-of-a-citation-cartel/>> (прегледан на 10.09.2016).
- Mongeon, Philippe et al.** (2016). What do we know about journal citation cartels? A call for information / Philippe Mongeon, Ludo Waltman, Sarah de Rijcke. In: *CWTS*. <<https://www.cwts.nl/blog?article=n-q2w2b4&title=what-do-we-know-about-journal-citation-cartels-a-call-for-information>> (прегледан на 10.09.2016).
- Title Suppression from Journal Citation Reports.** (2014). In: *Thomson Reuters*. <<http://wokinfo.com/media/pdf/jcr-suppression.pdf>> (прегледан на 10.09.2016).
- Thomson Reuters sells intellectual property and science unit to Onex, Baring.** (2016). In: *The Canadian Press*. <<http://www.cbc.ca/news/business/thomson-reuters-onex-1.3673546>> (прегледан на 10.09.2016).
- Thomson Reuters Announces Definitive Agreement to Sell its Intellectual Property & Science Business to Onex and Baring Asia for \$3.55 billion.** (2016). In: *Thomson Reuters*. <<http://finance.yahoo.com/news/thomson-reuters-announces-definitive-agreement>> (прегледан на 10.09.2016).

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

МУЗЕЙНИТЕ ПУБЛИКИ – ПОЗНАТИ И НЕПОЗНАТИ

МАДЛЕН СТАМЕНОВА ЯНЕВА – ГЕОРГИЕВА

Резюме. Основната цел на разработката е да посочи необходимостта от приложението на маркетинговите принципи и стратегии в музейната дейност. Това е от особена важност за музеите, които следва не само да предложат нови начини за комуникация между институцията и нейните потребители, но и да работят в посока за привличането на потенциални посетители, останали в страни от нея до момента. Разгледани са определени групи от (не)посетители и са идентифицирани част от бариерите, които възпрепятстват музейните посещения. Обратната връзка, която музейните организации биха получили от прилагането на редовни изследвания на различните категории публики, ще спомогне за по-широкото им припознаване не само като „пазители“ на културното наследство, но и като място за взаимодействие и социален диалог.

Ключови думи: музейна публика, (не)посетители, маркетингови проучвания.

The museum audience – do we know them or not

Madlen Stamenova Yaneva – Georgieva

Abstract. The goal of this paper is to highlight the need of implementing marketing principles and strategies in museum activities so as to enable the museums to offer new ways of communication between the institution and its users and also to attract potential visitors, who have till now been staying away from the museums. Some groups of (non)visitors are analyzed, and some of the reasons that keep them from visiting museums have been identified. The feedback that regular studies of visitors can provide to the museums will enable their wider recognition not only as cultural heritage preservation institutions but also as a place of interaction and social life.

Key words: Museum audience, (non)visitors, marketing research.

Въведение

Социалният авторитет на музейната институция се изгражда и налага в съвременното общество от възможностите, които тя предоставя на своите разнородни публики. В последните 20-ина години се налага тенденцията музеите да излязат от позицията си на утвърдени пазители на културното наследство и развият нова публична роля. Те имат амбицията да се превърнат в централни места за културен и обществен живот. Музейните специалисти насочват усилията си към разработването и предлагането на иновативни програми, модерни интерактивни пространства и интересни експозиции, които в съчетание с новите технологии са насочени към привличането на все по-разнообразни аудитории. Съвременните музейни практики предлагат повече възможности за участие, съ/участие и ангажираност на посетителите. Този процес е ясна индикация за това, че музеите изпълняват все по-успешно съществена част от своята основна задача, вписана в Етичния кодекс на Международния съвет на музеите (ИКОМ) – привличането на „възможно най-широка публика от местното население, както и от други групи и общности“¹ – и затова, че тяхната дейност има устойчив ефект.

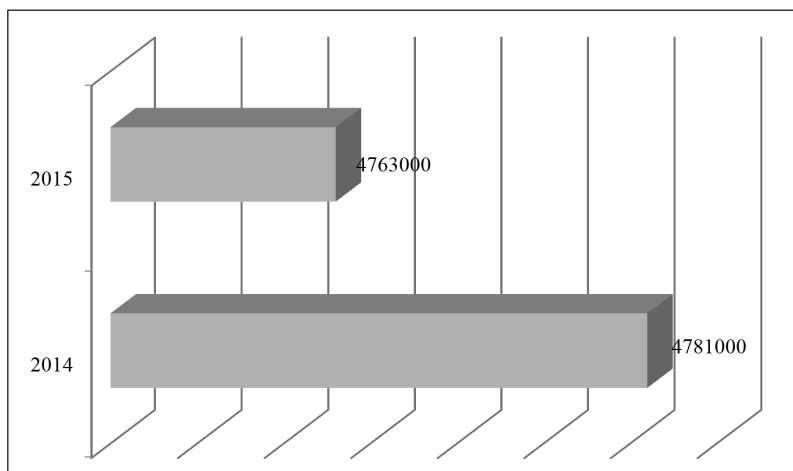
Въпреки тези позитивни насоки, статистическите показатели (в световен мащаб) отчитат, че част от хората не припознават музеите като предпочитано място за прекарване на свободното време, обучение и диалог.

Според публикуваната информация на Националния статистически институт (НСИ)² през 2014 г. българските музеи и галерии (201 регистрирани на брой) са били посетени от 4 781 000 посетители, докато през 2015 г. са с 0,4% по-малко (4 763 000 души) (фиг. 1). От тях близо 1 247 000 посещения са в дните в които входът е обявен за свободен (фиг. 2). Броят на чуждестранните посетители също бележи спад – 738 000 души за 2015 г., срещу 792 000 души за 2014 г. (фиг. 3)

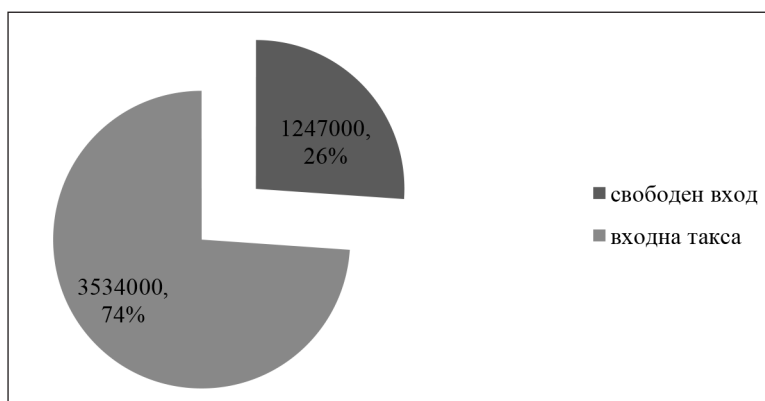
---

¹ **Code of Ethics for Museums.** In: <http://icom.museum/professional-standards/code-of-ethics/>. [Viewed: 27.01.2016]. Available from: http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/Codes/code_ethics2013_eng.pdf

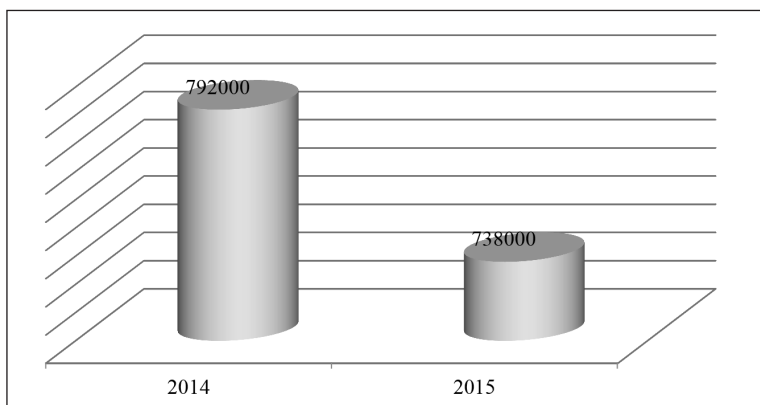
² **Национален статистически институт.** В: <http://www.nsi.bg/>. (прегледан на 27.01.2016). Достъпен от http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Culture2014_6E286MU.pdf.

Фигура 1. Посетители в българските музеи

Фигура 2. Посетители за 2014 г.

Фигура 3. Чуждестранни посетители в българските музеи

Данните, които ежегодно се публикуват от НСИ, включват само количествени статистики, без да се отчитат качествените показатели. Мотивите и причините за посещението или липсата на такова, оценката от направената визита, степента на преживяване, обратната връзка и други определящи индекси, необходими за получаването на точен и ясен профил на музейните посетители отсъстват. За музейните експерти остават неясни причините, довели до намаленото посещение. Това затруднява усилията им да реагират по адекватен начин на изискванията на публиката, да я удовлетворяват и да постигат успех по отношение на привличането ѝ. За да подхождат към нея по подходящ начин, е необходимо добре да се разбират потребителите, да се осъществяват редовни изследвания, да се анализират тенденциите, възможностите и перспективите, да се прогнозира евентуалните заплахи и рискове, както и да се осигури нужната превенция. Създаването на качествен продукт е резултат от събраната информация за съответния потребител. Не е достатъчно обаче организациите само да събират тази информация. Те трябва и „да я използват, за да постигнат такова познаване на клиентите и пазара, което ще ги направи силни“³. Правилата на маркетинга са валидни и за музейните институции, тъй като „насочената към потребителя организация е онази, която прави всички усилия, в рамките на своя бюджет, да почувства, да обслужи и удовлетвори потребностите и желанията на своите клиенти и аудитории“⁴. Дали това определение е актуално и приложимо за музейната среда в България?

Актуалност и необходимост

Настоящото изложение си поставя задачата да обърне внимание към необходимостта от по-съществено прилагане на маркетинговите изследвания в музейната дейност, да маркира музейните посетители и (не)посетители, и да идентифицира основните бариери, които възпрепятстват музейните посещения. Според автора това ще улесни музейните специалисти да „скъсят дистанцията“⁵, която ги разделя от техните потребители и същевременно ще им даде повече възможности за привличането на нови посетители, останали встрани до момента.

---

³ Котлър, Филип, Андерсън, Алън. (2005), *Стратегически маркетинг за нестопанските организации*. София: Класика и стил ООД, с. 54.

⁴ Пак там.

⁵ Концепцията за „скъсяване на дистанцията“ е първата стъпка на музеите към социалното приобщаване. Тя е подробно представена в наръчник „Скъсяване на разстоянието. Активация, участие и промяна на ролята“. **Toolkit 3: Bridging the gap. Activation, participation and role modification.**[online] In: <http://www.museums-exhibiting-europe.de/>. [Viewed: 16.01.2016]. Available from: <http://www.museums-exhibiting-europe.de/toolkit-manuals-activity-8/>.

В музеоложката литература терминът PUBLIC⁶ има две значения в зависимост от това дали се използва като прилагателно, или като съществително:

1. Прилагателното „публичен“ показва и уточнява „юридическата връзка между музея и хората в района, където той се намира“⁷;

2. Като съществително „публика“ се отнася „до потребителите на музеи (музейната публика), както и като разширение на действителния потребител – обществото – към цялото население, към което е обрънат музеят“. Музейните дейности са пряко свързани с „потребителите, дори и тези, за които е предвидено да се възползват от тях, но не ползват услугите му“, като под понятието „потребители“ се разбират „посетителите – широката общественост“⁸.

За целите на работата, се използва второто значение, като термините „музейни публикации“, „посетители“, „ползватели“, „потребители“, „адресати“, „реципиенти“, „(не)посетители“, „потенциални посетители“, „музейна/и аудитория/и“ се използват равностойно.

Проучвания на музейните публикации в Европа и Съединените американски щати се правят още от средата 60–70 години на миналия век. Въпреки отдавна приетата практиката резултатите от тези изследвания рядко се публикуват. Те се използват най-вече за пазарните политики на самите музеи поръчители. Изключение в това отношение е Датската агенция за култура, която извършва изследване на всички музеи и техните публикации в два периода (2009–2011 г. и 2009–2014 г.) и прави данните обществено достояние. Малко музеи определят и методологията, по която събират и обработват статистически данни, поради което е трудно да се сравнява информацията за различните страни. Съществено значение върху количеството, броя и вида на посещенията имат икономическото и политическото положение, богатството на културно наследство и начина на неговото представяне в отделните държави. В опит тези разлики да бъдат преодоляни през 2002 г. е създадена Европейска група за музейна статистика EGMUS⁹, чиято основна цел е събирането и публикуването на сравними статистики. Тя обхваща 27 европейски и извъневропейски страни (България не е член на групата) и е индикатор за вниманието, което се поставя върху проблемите, свързани с музейните публикации.

До настоящия момент в страната ни няма реализирано национално проучване на музейните публикации. „Музеен маркетинг в България почти не съществува“¹⁰, отбелязва Александър Вълчев в съобщение, изнесено на Меж-

⁶ Desvallées, André, Mairesse, François. (2010). Key Concepts of Museology, Paris, Armand Colin, pp 70–72, ISBN: 978-2-200-25398-1.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там.

⁹ EGMUS [online]. European Group on Museum Statistics. [Viewed: 16.01.2016]. Available from: <http://www.egmus.eu/en/>

¹⁰ Вълчев, Александър. (1998). За директното и индиректното общуване с културното наследство. В: *Беседи по музейно дело*, София: Национален политехнически музей, кн. 2, с. 8.

дународния семинар „Мениджмънт на културния туризъм“, проведен в София през 1998 г. В него той подчертава, че не се изучават последователно потребностите на посетителите, не се индуцират интереси към културното наследство, а се разчита предимно на усета на музейния работник, за когото „чуждестранният посетител остава анонимен като потребител на музейния продукт“¹¹. Въпреки дистанцията на времето констатацията продължава да бъде актуална.

За необходимостта от промяна в политиката на музеите с публиките и поставянето ѝ върху принципите на комуникационния музеен мениджмънт и маркетинг през предходните години обръщат внимание Симеон Недков, Руси Русев, Стефанка Кръстева, Евгений Сачев, Леонора Бонева, Наталия Начева, Соня Алексиева и редица други изследователи. През 2015 г. излизат книгите на Иглика Мишкова „Образование в музея. Състояние и перспективи в България“ и на Цветана Кьосева – „Управление на музея“, в които фрагментарно са засегнати историята на музейните проучвания, различните сегменти публики и работата с тях.

Частична представа за структурата на посетителските потоци периодично се получава и от публикуваните у нас специализирани музейни издания и сборници. В тях се представят статистически данни, анализи, мнения и резултати от осъществени проучвания в различни български музеи по повод реализирани специални събития, инициативи, временни или гостуващи изложби.

Достъпни за ползване от музейните специалисти (и широката общественост) са две маркетингови изследвания: „Наръчник на туристическия бизнес“, реализиран по оперативна програма „Регионално развитие“ 2007–2013 г. и „Маркетингово проучване и оценка на взаимодействието между музеите – училището и младите потребители“, осъществен със съдействието на програма „Публики“ на Национален фонд „Култура“ от екип на Националния исторически музей (НИМ).

Наръчникът отразява състоянието на националния туристически пазар за периода 2007–2013 г. Според екипа с ръководител Мариана Асенова направените проучвания на българския пазар показват засилен интерес, с над 40%, към дейности по време на почивката, свързани с културно потребление под формата на културен туризъм. Той включва „пътувания, чиято основна или второстепенна цел е посещение на исторически, художествени, научни или свързани с културното наследство обекти и прояви“¹². Важна особеност на културния туризъм според тази дефиниция е допускането, че „посещението на културни обекти и събития не е непременно основен мотив за пътуване“¹³.

¹¹ **Вълчев**, Александър. (1998). За директното и ...

¹² **Асенова**, Мариана, Маринов, Васил, Дограмаджиева, Елка, Семерджиев, Димитър. Наръчник на предприемача за вътрешен туризъм. *Как да привлечаме и обслужваме български туристи?*. София: Ти Ди Джи принт, б. г.

¹³ Пак там.

Като основен ресурс за развитието на културния туризъм са включени „археологически, архитектурни, етноложки, религиозни обекти, исторически забележителности, както и културни институции – музеи, галерии, читалища и културни събития от различно естество“¹⁴.

Авторите на изследването приемат, че профилът на българските туристи, които ползват продуктите на културния туризъм, е аналогичен на този на международния турист. В обобщените от тях изводи той е по-образован от средното ниво на туристите, по-платежоспособен, с малък превес на жените спрямо мъжете (жените идентифицират себе си с характеристиките на посетителите в музеите по-лесно от мъжете), като потребяващите културни продукти са и отчасти по-възрастни – над 35 години, от останалите туристи. Отделено е специално внимание на „преживяването, свързано с посещението на културно-туристически атракции“¹⁵, което задължително трябва да включва в себе си елементите „на новост, вдъхновение, емоция, разбиране и качество, ориентирани към потребителя“¹⁶. Липсата на един от посочените елементи води до неудовлетворение на потребителите. Изнесените данни служат като своеобразен ориентир за по-доброто разбиране на посетителите в музеите (и онези, които все още не са в тази група), без обаче да дават пълна представа за отделните потребителски сегменти и не могат да доведат до генерални обобщения.

Констатацията е валидна и за изнесените резултатите от проведеното през 2012–2013 г. „Маркетингово проучване и оценка на взаимодействието между музеите – училището и младите потребители“. Основните цели на проучването е да бъдат разкрити „причините за нарушената връзка между музея, младите хора и училището“¹⁷ и „се разбере какво е мястото на музея в училищния живот, на потребностите и нагласите на младите хора към него“¹⁸. Таргет групата на проекта са ученици от V до VIII клас от 16 столични училища. Музейните специалисти от НИМ отчитат, че „с тази възрастова категория ученици се работи най-трудно и тяхното посещение в музея е най-слабо. Изборът на групата е обоснован и от факта, че именно в тази възраст се формира ценностната система на младите хора и по-специално отношението им към културните ценности, които са в основата, както на идентичността на нацията, така и на общата принадлежност към Европа“¹⁹. Анкетирани са 490 ученици – 263 момчета и 227 момичета, 70 учители и 57 музейни специалисти. (фиг. 4)

---

¹⁴ **Асенова**, Мариана, Маринов, Васил, Дограмаджиева, Елка, Семерджиев, Димитър. Наръчник на предприемача ...

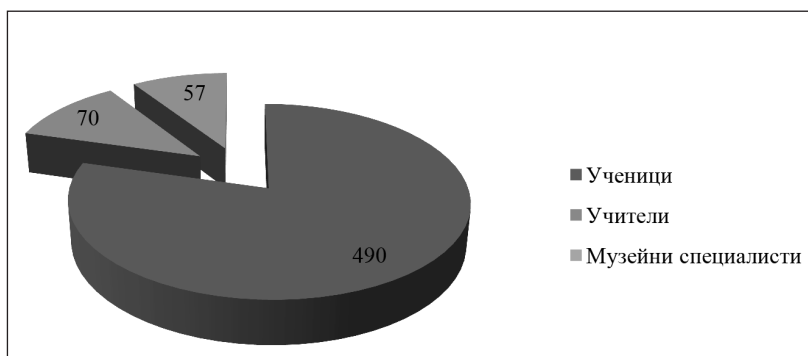
¹⁵ Пак там.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ **Национален исторически музей**. *Маркетингово проучване и оценка на взаимодействието между музеите – училището и младите потребители*. [онлайн]. 14 януари 2013. В: <http://www.historymuseum.org/>. (прегледан на 05.01.2016). Достъпен от <http://www.historymuseum.org/bg/projects/nov-proekt/>

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Пак там.

Фигура 4. Участници в анкетата

За музейните експерти отговорите на зададените в изследването въпроси стават основа, върху която изграждат стратегия за достигане на младите потребители чрез използването на адекватни канали и подходящи послания. В резултат от анализиранияте и обобщени желаниа на младежите образователната програма, реализирана в НИМ до момента на анкетирането, се обновява, допълва с нови теми, интерактивни занимания и дейности. Изследването става причината на 25 март 2013 г. да се открие детски музейно-образователен център, предназначен за работа с подрастващи, ученици и семейна публика с деца. Въпреки положителният публичен ефект изследването обхваща ограничена целева аудитория и не може да послужи за цялостно обобщение и анализ на младите музейни потребители и комуникационните взаимоотношения между тях и музеите.

Посетители и (не)посетители

От гледна точка на статистиката официална дефиниция за това колко често хората трябва да посещават музеи, за да бъдат приети за „посетители“, няма. Възниква и въпросът дали се определят като посетители гражданите, които в собствената си страна не посещават музеи, но с удоволствие и желание го правят, когато пътуват извън нейните граници. Освен това, ако посещават музеите само в дните със свободен вход или на организирани прояви, които в повечето случаи са безплатни, това прави ли ги посетители на музеите?

Според Desvallées-Mairesse²⁰ посетителите са хора, които посещават музеите, за да разгледат колекциите или за да развият персонални интереси. Посетителите се разглеждат и като индивиди, които при влизането си в музея носят културата и ценностите си с тях. Те пречупват музейната експозиция

²⁰ Desvallées, André, Mairesse, François. (2010). Key Concepts of Museology, Paris, Armand Colin, pp 70–72, ISBN: 978-2-200-25398-1.

чрез своя минал опит, културни вярвания и многогодишни умения. Стефанка Кръстева дефинира музейния посетител като „човек, посещаващ музея с цел да види експозицията или да участва в музейни инициативи, свързани с изучаването или обогатяването на музейния фонд. Посетителите могат да бъдат индивидуални или организирани в групи, случайно попаднали в музея или постоянно посещаващи го“²¹. Като „музейна аудитория“ тя определя съвкупността от посетители на музея.

В социокомуникативен аспект музейният посетител се разглежда като „адресат“²², към когото „се обръща културно-историческият комуникатор (медиатор) в процеса на социокултурно-историческата комуникация“²³, а семиотичният подход развива нови модели за анализ на посетителите. Те се разглеждат като „продукт на културната среда, в която живеят“²⁴ и „конструкт“²⁵ на комуникациите на тази култура. За да се разбере какво точно движи музейните посетители, „трябва да се погледне вътре в тях и отвъд тях в културния контекст, който ги заобикаля и информира“²⁶. В специализираната литература те се класифицират още като „потребители“, „консуматори“, „зрители“, „реципиенти“.

Ясна разграничителна линия между понятията „посетител“ и „(не)посетител“ не е поставена. Определянето на тези потенциални групи посетители е трудно. Как да се идентифицират хора, които не се разпознават? Какви културни услуги и дейности да се предложат, след като няма яснота за кого да бъдат предназначени?

Терминът (не)посетител се отнася за „хора, които поради някакви причини никога, или много рядко посещават музей“²⁷. Те се дефинират също така и като: „неконсуматори“, „неходещи“, „неучастващи“, „неизползващи“, „неинформирани“, „не-учени“, „потенциални посетители“²⁸. Тук се включват не само хора, които не посещават културни обекти изобщо – те биха могли да променят своя статус, след като временно участват в определена музейна ини-

---

²¹ **Кръстева**, Стефанка. (2003). *Студии по музеология. Топеми, тезаруси, кунсткамери, виртуални пространства*. София: Агенция ФДК, с. 206. ISBN 954 9908 20 8 (т.2).

²² **Сачев**, Евгений, Денчев, Стоян. (2010). Паметници на културата и историята. Теоритико-методологични и информационни проблеми. София: За буквите – О писменехъ, с.113.

²³ Пак там.

²⁴ **Борисова**, Савена. (2006). Пилотно проучване на посетителите на Националния исторически музей (НИМ). Семиотичен подход. В: *Анали*. София: РИА Арно и Анали, N 1–4, с.108–123. ISSN 0861-3095.

²⁵ Пак там.

²⁶ Пак там.

²⁷ **Toolkit 3: Bridging the gap. Activation, participation and role modification**. [online] In: <http://www.museums-exhibiting-europe.de/>. [Viewed: 16.01.2016]. Available from: <http://www.museums-exhibiting-europe.de/toolkit-manuals-activity-8/>.

²⁸ Пак там.

циатива и се превърнат от потенциални в постоянни посетители – но и такива, които не посещават определено място, но има вероятност да посещават друг културен обект. Представените термини не са еднозначни за всички музеи, защото „да откриеш непосетителите означава да изследваш потенциалната конкретна музейна публика и да намериш причините защо определена част от нея не посещава музея“²⁹.

Установяването на пречките помага на музейните институции да откриват нови начини за презентация на своите предложения и да намалят дистанцията, разделяща потенциалните посетители от музея. Разпознаването на хората, които не посещават музеите, и идентифицирането на „барьерите“, които ги затрудняват, ще отговори на въпросите кои са тези т. нар. (не)посетители, поради какви причини избягват музеите и как самите музеи да променят своите политики към тях.

Според Нина Саймън³⁰ хората, които нямат желание да посещават културни институции, посочват най-често пет фактора за това:

1. Музеите са места без значение за техния живот.
2. Закостенели институции, които никога не се променят.
3. Авторитарни организации.
4. В тях няма възможност за себеизява и творчество.
5. Музейната институция не се припознава като „социално място“.

Обширен литературен преглед на резултатите от изследванията на посетители и (не)посетители от различни държави за около тридесет годишен период представят Ема Нарди и Синция Анджелини в издадения Наръчник „Скъсяване на разстоянието. Активация, участие и промяна на ролите“, изготвен при реализирането на международния проект „ЕвроВизия. Музеите представят Европа“³¹.

Те установяват известна „еднаквост“³² в тях. Има повтарящи се въпроси, които карат (не)посетителите да възприемат музеите като нещо, което е „далечно от техния всекидневен живот“³³, като „скупни или прекалено образо-

---

²⁹ **Кьосева**, Цветана. (2015). Проблемът за посетителите и непосетителите в светлината на музейния маркетинг (Из опита на проекта ЕМЕЕ). В: *Известия на Нац. ист. музей*, София: Уникарт, Т. 27, с. 259–284.

³⁰ <http://www.participatorymuseum.org/>. [Viewed: 23.09.2016]. Available from: <http://www.participatorymuseum.org/preface/>.

³¹ Целта на проекта е да развие модернизацията на музеите чрез ре/интерпретиране на музейните експонати и теми от трансрегионална европейска перспектива, както и да развие медиаторски похвати. Виж <http://www.museums-exhibiting-europe.de/> (прегледан на 21.09.2016).

³² **Toolkit 3: Bridging the gap. Activation, participation and role modification.**[online] In: <http://www.museums-exhibiting-europe.de/>. [Viewed: 16.01.2016]. Available from: <http://www.museums-exhibiting-europe.de/toolkit-manuals-activity-8/>.

³³ Пак там.

вани места³⁴, в които преживяванията не са достатъчно атрактивни, поради което се подценяват и отричат като алтернатива за приятно прекарване на свободното време. Липсата на достатъчно добра и редовна информация за това, което се случва в музеите, се нарежда също сред причините, поради които хората не посещават експозициите и събитията, които се организират. Според тях отсъствието на интерес не винаги е основната прерада за неучастие в културния живот. За определен процент от хора, музеите са почти „недостъпни места“³⁵.

В Доклад на ЮНЕСКО „Измерване на участието в културата“³⁶ от 2009 г. се събират и обобщават няколко основни причини, които често затрудняват потенциалните посетители. Барьерите пред участието могат да бъдат от различно естество:

- физическо: за хората с физически или ментални увреждания, както и за възрастните, може да е трудно да достигнат до залата, защото зависят от някой друг или защото там няма необходимите съоръжения. Това може да се превърне и в психологическа бариера;³⁷

- икономическо: включва всички аспекти на културното посещение – като се започне от цената на входния билет и се премине през разходите за транспорт, храна и т.н., които могат да станат непосилни за хората с ниски доходи, както и за семействата с деца;³⁸

- социално и образователно: тези бариери може да затрудняват участието на конкретни групи от населението, които може да не знаят за събитията, тъй като нямат достъп до информационни канали или да се чувстват „заstraшени“ от него, защото не смятат, че имат необходимото културно ниво да го разберат;³⁹

- практическо: затруднения, свързани с работното време или логистиката.⁴⁰

За да отговорят на социалните промени и да се адаптират към очакванията на своите посетители по-лесно, е необходимо музеите се ориентират към създаването на оптимален маркетинг-микс, който да им позволи да стигнат и до тези категории хора. Прилагането на ефективна комуникационна стратегия ще изгради нова представа за тях, която да убеди скептичните (не)посетители да приемат идеята, че тези институции са места, където могат да научават

---

³⁴ Пак там.

³⁵ Пак там.

³⁶ **Unesco (2009). Measuring Cultural Participation.** In: <http://www.uis.unesco.org/culture/Pages/framework-cultural-statistics.aspx>. [Viewed: 16.01.2016]. Available from: <http://www.uis.unesco.org/culture/Documents/framework-cultural-statistics-culture-2009-en.pdf>.

³⁷ Пак там.

³⁸ Пак там.

³⁹ Пак там.

⁴⁰ Пак там.

нови неща, докато се забавляват, могат да бъдат активни участници, а не просто пасивни наблюдатели.

В заключение можем да изведем следните изводи.

За част от хората музеите са предпочитани и желани места, за други те не са обект на внимание, а за определен кръг – достъпът до тях е ограничен.

Определянето на причините за посетителската алиенация са отправна точка за дискусия, която да задейства активността на музейните институции да обърнат внимание към създаването на механизми за привличане на потенциалните потребители, които имат ограничен или никакъв достъп до участие в културния живот.

Установяването на бариерите може да помогне на културните институции да постигат целите си, свързани с развитието на тяхната публика, като откриват нови начини за представяне и комуникиране на своята културна оферта и скъсяване на дистанцията, разделяща (не)посетителите от музея.

У нас все още няма проведено актуално изследване по горе изложената проблематика. Наличните сведения за профилите на музейните публики са фрагментарни, а по отношение на посетителите със специфични потребности, социално изолираните, малцинствени, етнически и маргиналните общности напълно липсват.

Преосмислянето на музейните политики налага цялостно проучване на разширени целеви групи, включително и на този сегмент от посетители, които за момента не са потребители на музейни продукти, но потенциално биха могли да извлекат ползи. Дейностите, които са специално насочени към (не) посетителите, представляват изследователски интерес с цел оценка на тяхното въздействие. Посещенията в музеите е един от начините за достъп на хората до културните ресурси. Те са свързани и се определят от техните навици и предпочитания, следователно е необходимо, същите да бъдат детайлно проучвани от музейните специалисти.

ЛИТЕРАТУРА

- Аснова**, Мариана, Маринов, Васил, Дограмаджиева, Елка, Семерджиев, Димитър. *Наръчник на предприемача за вътрешен туризъм. Как да привличаме и обслужваме български туристи?*. София: Ти Ди Джи принт, б. г.
- Борисова**, Савена. (2006). Пилотно проучване на посетителите на Националния исторически музей (НИМ). Семиотичен подход. В: *Анали*. София: РИА Арно и Анали, N 1–4, сс.108–123. ISSN 0861-3095.
- Вълчев**, Александър. (1998). За директното и индиректно общуване с културното наследство. В: *Беседи по музейно дело*, София: Национален политехнически музей, кн. 2, с. 8

- Кръстева**, Стефанка. (2003). *Студии по музеология. Топеми, тезаруси, кунсткамери*, виртуални пространства. София: Агенция ФДК, с. 206. ISBN 954 9908 20 8 (т.2).
- Коглър**, Филип, Андерсън, Алън. (2005). Стратегически маркетинг за нестопанските организации. София, Класика и стил ООД, с. 54, ISBN 954-9964-68-X.
- Къосева**, Цветана. (2015). Проблемът за посетителите и непосетителите в светлината на музейния маркетинг (Из опыта на проекта ЕМЕЕ). В: *Известия на Нац. ист. музей*, София: Уникарт, Т. 27, с. 259–284, ISSN 1311–5219.
- Сачев**, Евгений, Денчев, Стоян. (2010). Паметници на културата и историята. Теоретико-методологични и информационни проблеми. София: За буквите – О писменехъ, с.113, ISBN 978-954-8887-63-2.
- Desvallées**, André, Mairesse, François. (2010). Key Concepts of Museology, Paris, Armand Colin, pp 70–72, ISBN: 978-2-200-25398-1.

Интернет източници

- Национален исторически музей**. Маркетингово проучване и оценка на взаимодействието между музеите – училището и младите потребители. [онлайн]. 14 януари 2013. (прегледан на 05.01.2016) В: <http://www.historymuseum.org>. Достъпен от <http://www.historymuseum.org/bg/projects/nov-proekt/>
- Национален статистически институт**. В: <http://www.nsi.bg/> (прегледан 27.01.2016). Достъпен от http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Culture2014_6E286MU.pdf
- Code of Ethics for Museums**. In: <http://icom.museum/professional-standards/code-of-ethics>. [Viewed 27.01.2016]. Available from: http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/Codes/code_ethics2013_eng.pdf
- EGMUS** [online]. European Group on Museum Statistics. [Viewed 16.01.2016]. Available from: <http://www.egmus.eu/en/>
- Toolkit 3: Bridging the gap. Activation, participation and role modification**. [online] In: <http://www.museums-exhibiting-europe.de/>. [Viewed 16.01.2016]. Available from: <http://www.museums-exhibiting-europe.de/toolkit-manuals-activity-8/>
- Unesco** (2009). **Measuring Cultural Participation**. In: <http://www.uis.unesco.org/culture/Pages/framework-cultural-statistics.aspx>. [Viewed 16.01.2016]. Available from: <http://www.uis.unesco.org/culture/Documents/framework-cultural-statistics-culture-2009-en.pdf>
- <http://www.participatorymuseum.org/>. [Viewed 23.09.2016] Available from: <http://www.participatorymuseum.org/preface/>
- <http://www.museums-exhibiting-europe.de/>. [Viewed 21.09.2016]

Прегледана литература

- Алексиева**, Соня, Бокова, Ирена. *Туризм и културно наследство*. София, НБУ, 2013, ISBN 978-954-535-783.
- Бонева**, Леонора. *Музейните изложби. Пространство-Колекции-Публика*. София, Сдружение Кръг будител, 2007, ISBN 978-954-92141-2-3.

- Мишкова**, Иглика. *Образование в музея. Състояние и перспективи в България*. София, ИГ Гутенберг, 2015, с.193, ISBN 978-619-176-044-2.
- Начева**, Наталия. *Връзки с обществеността на културни институции. Състояние и перспективи в България*. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2010, ISBN 978-954-07-2975-6.
- Недков**, Симеон. *История на музейното дело в България*. София, Европрес, 2006. ISBN 954-91144-8-1
- Русев**, Руси. *Съвременни идеи в музеознанието*. София, 2000
- Сачев**, Евгений. *Социокомуникативна музеология*. София, Петекстон, 2004, ISBN 954457019-5.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 1, 2016

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 1, 2016

TYPO3 КАТО СИСТЕМА ЗА РЕДАКЦИЯ НА СЪДЪРЖАНИЕ

КИРИЛ АСПАРУХОВ КАМБУРОВ

Резюме. TYPO3 е безплатен софтуер с отворен код, който използва програмен език PHP и база данни, работещи както върху Apache (Linux), така и върху IIS (Microsoft Windows Server), Mac OS X и OS/2 на IBM. Системата е мултиплатформена и представлява работна среда с вътрешен и допълнителен инструментариум. Със своите предимства и недостатъци системата намира приложение основно в Европа и най-вече в Германия. В България внедряванията са по-скоро изключение, което е продиктувано от сложността за управление на системата и липсата на подготвени кадри с широки познания в областта на администрацията на подобни системи за редакция на съдържание. При избор на софтуер за разработка на институционален уебсайт, най-новата версия на TYPO3 следва да бъде в задължителния списък, редом с най-популярните WordPress, Joomla или Drupal.

Ключови думи: TYPO3, системи за редакция на съдържание.

TYPO3 as a content management system

Cyril Asparuhov Kamburov

Abstract. TYPO3 is free open source software, which uses PHP programming language and databases running under Apache (Linux), IIS (Microsoft Windows Server), Mac OS X and OS/2 of IBM. The system is cross – platform and represents working environment with internal and additional tools. With its advantages and disadvantages, the system finds application mainly in Europe and mostly in Germany. The implementation of the system in Bulgaria is rather exception, which is dictated by the complexity of the system management and the lack of qualified specialists with wide knowledge in the field of the administration of such content management systems. When choosing software for developing institutional website, the newest version of TYPO3 should be in the obligatory list together with the most popular systems like WordPress, Joomla and Drupal.

Key words: TYPO3, content management systems.

Актуалност

В условията на нарастване на количеството електронни публикации пред потребителите на системи за редакция на съдържание и институциите, отговорни и ангажирани с разработката на уебсайт, стоят проблеми, свързани с публикуването, редактирането и потребяването на софтуер и платформи, създадени с тази цел. Интензивното навлизане на новите информационни технологии от 90-те години на 20. век насам все по-настойчиво поставя въпроси, свързани с бъдещето на традиционните книжни издания, замяната им с електронните, и такива с онлайн достъп. Темповете на нарастването на интернет потребителите са значими и развитието на модерен уебсайт е предизвикателство.

„Все по-важно е бързото и безпрепятствено достигане до информационните ресурси. Все по-важно е как създателят на дадено произведение го предлага за ползване. Все по-важно е как издателят, производителят на дадена творба, ресурс го публикува, предоставя за достъп. Все по-важно е какво получава читателят, ползвателят, потребителят.“¹

Модерният софтуер при разработката на съвременен уебсайт, особено при голям обем информация от различен тип – графична, текстова, мултимедия, е системата за редакция на съдържание (СРС). Съществуват множество такива системи и много от тях се използват активно, включително при публикуване на електронни варианти на книжни издания, а все повече и като единствено решение за публикация – само в интернет. Поради това изборът на СРС е от огромно значение. С динамично развиващия се софтуер, най-вероятно в близките няколко години избраната система ще променя коренно не само своя изглед, но и начин на функциониране. Възможността интернет изданието да продължи да се развива като софтуер, запазвайки функционалността и достъпа до информацията, публикувана от него, е сериозно предизвикателство пред всеки опит за внедряване на подобна система.

В настоящата статия първо ще бъде представена системата за редакция на съдържание ТУРОЗ с нейните предимства и слаби страни, нейното развитие и перспективи. Като един от водещите софтуери в тази област, той заслужава внимателен анализ, особено що се отнася до възможностите му за разработка на периодично издание, базирано изцяло в интернет среда. Ще бъде показан пример за успешно внедряване в Германия. Разработката на Университета в Мюнхен би могла да служи за пътна карта и нагледен пример как може да бъде разработен добре университетски уебсайт и в България. Използвайки

---

¹ **Миланова**, Милена. (2014). Каталогизацията в дигиталната епоха. В: *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*. Филос. фак. Книга Библиотечно-информ. науки, Т. 6, с. 23–24.

тази система е възможно много по-доброто представяне на информацията, публикувана на подобен уебсайт. На системата незаслужено не е обърнато внимание при такива университетски проекти и би могла да бъде отлична алтернатива на платените системи за редакция на съдържание.

Етимология и авторство на ТУРОЗ

Системата ТУРОЗ първоначално е разработена от датчанина Каспър Скархой (Kasper Skårhøj) през 1997 г.²

Скархой³ ползва за работно заглавие името „свободен стил“ (freestyle, англ.). Това наименование обаче поставя някои проблеми поради своята асоциация с определени дейности, продукти и търговски марки. Така, поради липсата на по-добра идея на този етап, въпросът за името остава на заден план.

По време на работа Скархой по случайност успява да изтрие код на програмата си, върху който е работил цяла седмица. Решавайки да възстанови информацията, въвежда отначало по спомен загубения код. Пресъздаването му се е получило изненадващо бързо, именно заради вече добре обмислените идеи и експерименти. Ироничното в случая било, че грешката в крайна сметка довела до подобряване на продукта. Именно тази грешка (туро, *разг.*, *печатна грешка при набора*) повдигнала въпроса, че изразът „печатна грешка“ е възможен като име за самия софтуер. Допълнителен принос има и свързването на туро с понятията *оформление* и *съдържание*. Така „грешка“-та всъщност става заглавие на продукта.

Версии 1, 2 и 2.5 съществуват в периода до 2001 г., когато е представена официално версия 3. Устойчивият ѝ успех е възприет заедно с версията – „3“, която в крайна сметка е приложена към заглавието на продукта. След стартирането на „ТУРОЗ версия 4“, въпросът с името бил окончателно решен – ТУРОЗ остава като име на продукта, а версиите му следват номерацията от 4.

Скархой развива системата до 2007 г. Професионалната кариера на Скархой се променя и понастоящем той притежава с Бьорн Торуп (Bjørn Thorup, Дания) и Георги Янков (България) хардуерна компания, носеща неговото име.⁴

Системата се развива под ръководството на Бенджамин Мак (Benjamin

---

² TYPO3 Association. The History of TYPO3. In: TYPO3 – The Enterprise Open Source CMS [online]. About section. [Viewed 18.12.2016]. Available from: <https://typo3.org/about/the-history-of-typo3/>

³ TYPO3 Association. About the name. In: TYPO3 – The Enterprise Open Source CMS [online]. The Brand section. [Viewed 18.12.2016]. Available from: <https://typo3.org/about/the-brand/about-the-name/>

⁴ Skårhøj, Kasper. About Skaarhoj. In: Skaarhoj K/S [online]. About section. [Viewed 18.12.2016]. Available from: <http://skaarhoj.com/about/about-skaarhoj/>

Mack, Core team leader) и Матияс Шрайбер (Mathias Schreiber, Product Owner).⁵

Лицензиране и отворен код

Един от въпросите, свързани с избора на СРС, е лицензирането. Съществуват няколко възможности в това отношение, а именно:

– СРС с абонаментен достъп – системата е структурирана не като софтуер, който се продава, отдава под наем или предоставя безвъзмездно, а като услуга с достъп под формата на абонамент за определен период от време. Популярният термин е „софтуер като услуга“ (*SaaS, от англ. software as a service*). ТУРОЗ не се предлага в такъв вариант.

– Платена СРС със затворен код – закупуването на съответния софтуер от издателя му дава право да бъде използван по посочения от него начин със съответните ограничения; Популярният термин е „частен софтуер“ (*от англ. proprietary software*). ТУРОЗ не попада и в тази категория.

– Платена или безплатна СРС с отворен код. ТУРОЗ се разработва на принципа на „отворения код“ (*от англ. open source*). Лицензирането на версия ТУРОЗ 3.x, 4.x, 6.x, 7.x е на базата на GNU General Public License версия 2⁶, публикуван от Free Software Foundation⁷. В този смисъл кодът на програмата е общодостъпен – може да бъде изследван, копиран, модифициран, както и да служи за основа на други програми и/или части от програми, които не са обвързани с ТУРОЗ.

Тук основателно стои въпросът дали е удачно да се използва безплатна система с отворен код. Какви са подбудите на разработчиците да правят подобен софтуер и дали има перспективи пред него? На тези въпроси не може да се отговори еднозначно. Някои СРС с отворен код са започнати като неуспешен проект за комерсиална версия, но след публичното им представяне и одобрение от съмишленици те получават сериозно развитие. Други са разклонение и подобрене на вече съществуващ проект с отворен код. Трети още от самото си начало се изграждат от ентузиастични в дадена област. По една или друга причина през последните петнадесет години тези СРС с отворен код се развива, намериха множество свои поддръжници и разработчици и изместиха категорично от пазара софтуера, собственост и предлаган за продажба от определена компания, осигуряваща и неговата поддръжка и развитие. Този тип

⁵ TYPO3 Association. Core Development Team. In: TYPO3 – The Enterprise Open Source CMS [online]. Core Development section. [Viewed 18.12.2016]. Available from: <https://typo3.org/teams-committees/core-development/>

⁶ GNU General Public License v.2. (1991). GNU Operating System. 06 August 2016, 17:50 [Viewed 20 Aug 2016]. Available from: <http://www.gnu.org/licenses/old-licenses/gpl-2.0.html>

⁷ Free Software Foundation (<http://www.fsf.org/>) е неправителствена организация, основана от Richard Stallman през 1985 г.

системи разчитат на общност, обединена около даден проект. Тази общност може да бъде изключително организирана. Преводите на някои СРС се извършват от доброволци и са достъпни в рамките на дни след обявяването на нова версия, докато това съвсем не е така при „частния софтуер“. Той например може да няма версия с интерфейс на български с години, поради малкия или безинтересен за съответната компания наш пазар.

Потребителите често свързват „отворения код“ предимно с технологични ентузиаста, които не желаят да заплащат за даден софтуер, включително и СРС. Тази представа е погрешна, защото „отвореният код“ навлезе изключително широко и се използва масово. Големи компании като Google (операционната система Android), Oracle (офис пакета Open Office и програмната среда Java) и Microsoft също разработват на този принцип някои от продуктите си.

Конкретно за ТУРОЗ, разработването му като система с отворен код води до положителното му развитие и превръщане в голяма мултифункционална система за редакция на съдържание.

Системата ТУРОЗ официално се поддържа и развива от „Асоциация ТУРОЗ“ – неправителствена организация с идеална цел, основана през 2004 г. Целта ѝ е финансиране на разработките и дългосрочното развитие на софтуера. Организацията събира членски внос и дарения, като към настоящия момент има над 750 индивидуални и корпоративни членове. Асоциацията организира също така ежегодни конференции – ТУРОЗ Conference, Т3CON.

Също така следва да се отбележи, че думата ТУРОЗ и логото ТУРОЗ са притежание на асоциацията ТУРОЗ. Изисква се писмено потвърждение от страна на организацията при използването им във връзка с различни инициативи, регистрация на домейн, конференции и/или други прояви, като такава употреба не следва да се свързва с официалните за организацията домейн и собствени инициативи. Точните регулации и възможности и начини за употреба са изяснени на страницата на асоциацията (<https://typo3.org/association/>).

Възможности на системата ТУРОЗ

Предимства и силни страни спрямо други популярни системи за редакция на съдържание:

Модулиране – може би едно от най-сериозните предимства на ТУРОЗ е неговата възможност за модулиране⁸ и разновидности. Затова и системата е подходяща както при изграждането на обикновена фирмена интернет страница, така и като основа за големи новинарски интернет страници.

Разширения – системата предлага няколко хиляди разширителни апли-

---

⁸ Which CMS to choose [digest]. TYPO3. In: Opinions of popular CMS scripts, advantages and disadvantages ... [online]. TYPO3 Section. [Viewed 25.12.2016]. Available from: <http://whichcmstochoose.com/typo3.html>

кации, включително библиотеки от изображения, форуми, интернет магазин и др.

Административна система – изключително детайлно разработена система за администриране на всякакъв тип уебсайтове. Системата позволява едновременна работа на множество администратори, разделени по групи и роли с различни права и възможности. Многостъпковата организация на администрирането дава възможност да се разработи например процес, при който един потребител набира текст, друг добавя снимков материал, а отделните обекти и единичната уебстраница биват одобрявани и публикувани от редактори. Потребителите се групират в зависимост от техните роли.

Обработка на съдържанието – силна страна на ТУРОЗ е обработката на различни видове документи в рамките на базата данни. Това включва както неформатиран и форматиран текст, изображения и мултимедия, така и таблици, форми и други предварително зададени обекти. В рамките на една публикация е възможно допълнително прикрепяне на множество обекти, които са предварително дефинирани.

Поддръжка – ТУРОЗ разполага с подробна документация и дискуссионни групи в рамките както на официалната си страница, така и като общество на потребителите.

Версии на обектите и връщане в предходно състояние – системата предлага специализиран модул за проследяване на версиите на всеки един обект (текст, графика, изображение), направените промени по него, кой и на коя дата/час ги е утвърдил/одобрил за публикация. Опция, особено ценена от администраторите на подобен тип системи именно заради възможността да ползват инструмента на възможно най-ниско ниво. На практика няма ограничение в проследяването и/или възстановяването на произволен обект от базата данни.

Организиране на структура на отделната страница в уебсайт – Предимство и в същото време сложност е организацията на единичната страница в рамките на уебсайт, направен с ТУРОЗ. В полето за страница няма предварително зададен ред на отделните статии. Подреждането и оформлението на страницата е посредством указатели за изваждане на записи от базата данни със съответни параметри.

Вътрешен скрипт език – TurboScript е вътрешен за системата език за програмиране, позволяващ създаването на отделни елементи, като статичен HTML елемент с динамично (изтеглено от базата данни) съдържание в него. С негова помощ е възможно изграждането на процеси и събития, без да е необходима намесата на администратор.

Недостатъци и слаби страни спрямо други популярни системи за редакция на съдържание:

Инсталация и модифициране – TYPO3 не е лесна за инсталация и настройка система⁹. Също така е необходимо повече време и усилия от страна на потребителите за схващане на концепцията и инструментариума.

Сървърни ресурси – Модулността и поддръжката на версии на обектите, организацията на записите (макар и индексирани) поставят сериозни изисквания относно параметрите на сървъра, върху който работи TYPO3. На практика обръщанията към базата данни са в десетки пъти повече, в сравнение с други популярни CMS системи. Това има особено значение, ако интернет страницата има няколко хиляди посетители едновременно и съдържа десетки самостоятелни обекти, формиращи всяка отделна страница.

Човешки ресурси – За редакторите системата е удобна за употреба, докато администрирането ѝ е свързано със специализирано познание за конкретния скрипт език. Програмирането за TYPO3 изисква допълнителни немалки усилия и не е особено популярно.

Развитие на TYPO3

Версия 3 (от 2001 г. до ноември 2005 г.) съществува във варианти от 3.0 до 3.8.1. Основно нововъведение е мултиезичността и интегрирането на различни езикови пакети. Не се поддържа към настоящия момент.

Версия 4 (от април 2006 г. до април 2012 г.) е с основна преработка на потребителския и административен интерфейс, както и с редица нововъведения в отделните ѝ варианти от 4.0 до 4.7. Понастоящем не се поддържа, включително и 4.5 LTS варианта, който е предвиден за дългосрочно развитие (до 2012 г.). Това е един от най-устойчивите и ползвани варианти на платформата.

Версия 5 (с кодово име „Финикс“) е напълно преработена и е много различна в сравнение с 4.x. Асоциацията TYPO3 и общността от програмисти, участвали в написването ѝ, решават да брандират TYPO3 5.0 като съвсем отделен продукт. Публикуван е като система за редакция на съдържание, наречена FLOW3, а по-късно TYPO3 Flow и съответно TYPO3 Neos. Екипът, разработващ новия Neos, вариант ребрандира системата, като тя съществува като отделен софтуерен продукт (<https://flow.neos.io/>) без пряка връзка с TYPO3.

Версия 6 е с развитие от ноември 2012 г. до март 2014 г., като съществува вариант 6.2, поддръжан и до днес.¹⁰

Версия 7 представя основната преработка на системата и предлага ново развитие в различни посоки на софтуера. Първият вариант (7.0) е представен през декември 2014 г. и има развитие до ноември 2015 г., когато е представен устойчивият вариант TYPO3 7.6 LTS с удължена поддръжка до 2018 г.

⁹ Skårhøj, Kasper. (2002). Installing and Upgrading TYPO3 3.0. [Viewed 20 Aug 2016]. Available from: http://www.4any1.de/fileadmin/installing_upgrading.pdf

¹⁰ TYPO3 Association. Roadmap. In: TYPO3 – The Enterprise Open Source CMS [online]. Roadmap section. [Viewed 18.12.2016]. Available from: <https://typo3.org/typo3-cms/roadmap/>

Версия 8 е предложена през м. Март 2016 г. Основната цел на разработката на TYPO3 8.0 е подобряване на производителността на софтуера, изцяло преписан и съобразен с изискванията на езика за програмиране PHP 7. Езикът предлага нови възможности за подобряване на кода и в TYPO3 е направен опит за пълно използване на новите му възможности и капацитет. В междинната версия 8.1 е подобрена интеграцията на по-старите модули (писани за по-ранни версии на PHP) и слоя за интеграция на външни за системата приложения.

Разпространение на TYPO3

Проследяването на разпространението и намирането на достоверна статистика за внедряванията на произволен CMS софтуер е задача, свързана с много неизвестни. TYPO3 като отделен случай не прави изключение.

Мерителна единица, която ползват организациите, създаващи такъв софтуер, е броят сваляния на пакетите от техните страници за даден период.

Пакетът TYPO3 е зареден над 9 млн. пъти от 2005 г. насам¹¹. Разбира се, това дава груба идея за интереса към софтуера, но не и за броя конкретни внедрявания. Системите, с които се изграждат различните интернет страници, също се променят и една и съща страница може да е ползвала или да ползва в момента система, различна от времето, по което е било правено дадено изследване.

Според асоциацията TYPO3 над 500 хил. интернет страни по света ползват тази система за редакция на съдържание. Регистрирани при тях са над 79 хил. разработчици на различни модули, локализации и др.

Друг метод за извличане на статистически данни за ползваемостта са *паяците* (*web crawlers*, англ.). Тези автоматизирани системи прихващат освен домейн името и метатагове в самите страници, указващи език, платформа и др. данни за самите страници.

Подробен инструмент е CMS CRAWLER¹² индексиращ над 70 млн. страници. Според него страниците, задвижвани от TYPO3, са над 360 хил., определящи му четвърто място (след WordPress 7,3 млн., Joomla 1,1 млн. и Drupal 586 хил.) в класацията по популярност. Интересен феномен е разпространението по държави (определя се на базата на TLD¹³), като от тях следва да се разглеждат отделно .com, .net, .org. Най-голямо разпространение системата намира в Европа и по-конкретно в Германия (.de) с 207 хил. инсталации,

---

¹¹ TYPO3 Association. TYPO3 in numbers. In: TYPO3 – The Enterprise Open Source CMS [online]. TYPO3 in numbers section. [Viewed 18.12.2016]. Available from: <https://typo3.org/home/typo3-in-numbers/>

¹² Статистиката е представена на <http://www.cmscrawler.com/tool/TYPO3>

¹³ TLD – Top Level Domain е домейн от първо ниво в системата на интернет имената.

следвана от Швейцария с 28 хил. и Австрия с 23 хил. инсталации. Според тази статистика, в България (.bg) има 121 намерени активни системи на тази платформа. Това донякъде може да се обясни с подробната документация на немски език, въпреки че поддръжката и различните официални документи от години съществуват и се реализират и на английски език, а самата система е мултиезична.

Според Alan Townend в публикация¹⁴ към Leipzig-Business.com *Единственото обяснение за подобен феномен е, че множеството от IT специалисти в Германия предпочитат да ползват немски източници на информация. Те пишат и четат документация основно на немски език, въпреки че английският се е наложил като основен в IT сферата.*

Друг популярен статистически инструмент е W3Techs – World Wide Web Technology Surveys (<https://w3techs.com/>), базиран на Alexa (<http://www.alexa.com/>) рейтингът на Amazon. Инструментът анализира 10 милиона страници с висок рейтинг в Alexa. Според този анализ¹⁵ TYPO3 заема шесто място по популярност сред страниците, задвижвани с някаква система за редакция на съдържание. 55% от анализираните страници не ползват подобна система. От останалите интернет страници тези с WordPress заемат челно място с 59% от внедряванията, Joomla (6,2%), Drupal (4,9%), Magento (2,8%) и Blogger (2,5%), а TYPO3 (1,5%), като преимуществено се използва версия 4 (75,2 %) или версия 6 (24%).¹⁶ Статистическите данни на този инструмент потвърждават¹⁷ широкото му разпространение в Германия – WordPress (38,6%), TYPO3 (20,5%), Joomla (7,9 %) сред анализираните 330 страници в рамките на .de областта.

Практическо приложение на TYPO3

За водещ пример по отношение на приложението на TYPO3 може да бъде посочен уебсайтът (<http://www.tum.de>) на един от най-големите немски университети – Техническият университет в Мюнхен (Technische Universität München, TUM), който е изграден изцяло и единствено със средствата на TYPO3.¹⁸

---

¹⁴ **Daerr**, Torsten. (2013). Why is Typo3 so popular in Germany? In: English-team [online]. Author Archives. [Viewed 27.12.2016]. Available from: <http://blog.english-team.com/2013/01/19/why-is-typo3-so-popular-in-germany/>

¹⁵ **W3Techs**. (2016). Usage of content management systems for websites. In: Technologies [online]. Content Management section. [Viewed 27.12.2016]. Available from: https://w3techs.com/technologies/overview/content_management/all

¹⁶ Пълните данни са достъпни на <https://w3techs.com/technologies/details/cm-typo3/all/all>

¹⁷ Пълните данни са достъпни на https://w3techs.com/technologies/segmentation/tld-de/content_management

¹⁸ Technische Universität München. Legal details. In: TUM – Technische Universität München [online]. About TUM section. [Viewed 18.12.2016]. Available from: <http://www.tum.de/en/about-tum/contact-directions/legal-details/>

Университетът има филиал в Сингапур (от 2001 г.), обучава над 39 хил. студенти, поддържа връзки с множество научни институции и компании по целия свят. Университетът също така е с една от най-високите оценки в международни класации на университетите.¹⁹

Посочен на трето място (след Ludwig Maximilian и Heidelberg)²⁰ в класацията за Германия, Техническият университет в Мюнхен е единственият държавен университет с фокус върху технологиите – инженерни специалности, естествени науки, селско стопанство и медицина. С общ годишен бюджет от 1,3 млрд. евро²¹, университетът може да се похвали и с финансиране от трети страни за над 228 млн. евро (Европейски програми, фондации, частни компании и отделни дарители).

Развитието на научната мрежа има огромно значение за университета. От 1927 г. до днес са присъдени 13 Нобелови награди на учени, свързани с университета за постижения във физиката, химията и медицината. За академичната 2015 г. има защитени над 1000 доктората²² и публикувани над 5700 научни публикации, които включват отделни статии, конферентни материали и др. (според Scopus към юни 2016), което е осъществено и на базата на този софтуер.

Уебсайтът на университета е разработен и се поддържа на платформата TYPO3 от вътрешноуниверситетските звена Corporate Communications Center, IT-Servicecenter (ITSZ) и частната компания in2code GmbH.²³

Огромната по обем информация, публикувана онлайн, включва както уеб-портали за студенти и преподаватели, така и отделни по-малки страници по факултети и специалности, специализиран портал за кампуса в Сингапур, други групи от страници за отделните научни инициативи, активности по факултети, програми и др. Информацията е представена двуезично – на немски и английски език (включително и отчетите). На уебсайта се публикува собственото научно издание *Faszination Forschung*²⁴ и съвместното с още четири ев-

---

¹⁹ 53-то място според класацията на *Times Higher Education World University Rankings* за 2015–2016 г. Класацията е публикувана на https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2016/world-ranking#!/page/2/length/25/sort_by/rank_label/sort_order/asc/cols/rank_only

²⁰ Пак според тази класация (<https://www.timeshighereducation.com/student/best-universities/best-universities-germany>)

²¹ Пълните данни са достъпни на <http://www.tum.de/en/about-tum/our-university/facts-and-figures/funding/>

²² **Technical University of Munich** (2016). *Facts & Figures 2015/16*. [Viewed 19 Aug 2016]. Available from: http://www.tum.de/fileadmin/w00bfo/www/Broschueren/160518_Daten-und-Fakten_WEB_EN.pdf

²³ Подробно описани на <http://www.tum.de/en/about-tum/contact-directions/legal-details/>

²⁴ **Faszination Forschung** [online]. (2016). Edition 19. [Viewed 28.12.2016]. Available from: https://portal.mytum.de/pressestelle/faszination-forschung/2016nr19/index_html

ропейски технически университета научно списание The Technologist (<http://www.technologist.eu/>). Faszination Forschung се издава чрез ТУРОЗ, докато при The Technologist е предпочетена друга система за редакция на съдържание с отворен код, а именно WordPress.

Публикуването на научно списание със система за редакция на съдържание като ТУРОЗ показва иновативността на Техническия университет в Мюнхен, като това не се ограничава само с публикуване на резюме или кратка анотация на материалите. Самите статии се публикуват пълнотекстово в свободен за ползване вид.

За да бъде съотнесен опитът на университета в Мюнхен с България, може да се отбележи, че в проекта за „Концепция за прилагане на принципа на отворен достъп до научна информация“ на Министерството на образованието на България се говори за изграждането на общество на знанието, което изисква насърчаване на всеобщия достъп до информация и знание чрез информационни и комуникационни технологии (ИКТ). Това включва подкрепяне на многоезичието в киберпространството, осигуряване на достъп до информация за хора с увреждания, разработване на национални политики за информационното общество, опазване на документално наследство, както и използването на ИКТ в образованието, науката и културата. Ключова роля за това има свободният достъп до научна информация и изследвания.²⁵

Отново по отношение на системите с отворен код и научната информацията със свободен достъп през 2016 г. проф. Ален Берец и проф. Курт Декетелеер (председател и генерален секретар на LERU – Лигата на европейските научноизследователски университети) представиха позицията на LERU относно отворения достъп. Около 10 хил. подписа от частни лица и институции бяха представени от комисар Карлос Моедаш (Carlos Moedas, European Commission), призовавайки политиките за ясни инициативи за насочване на развитието на „зелени и златни пътеки“ към отворен достъп до научна информация.²⁶

Система като ТУРОЗ успява да даде целия необходим инструментариум и да подпомогне изграждането на портали или единични уебсайтове, опитващи се да постигнат подобни цели.

Също така подобна система би могла да се използва и от страна на библиотеките при представянето на дигитализирани материали. „Не бива да за-

---

²⁵ **МОН** (2016). Проект за концепция за прилагане на принципа на отворен достъп до научна информация [online]. В: Секция Национална политика на отворен достъп до научна информация и научни данни [viewed 05.01.2017] Available from: <http://www.mon.bg/?h=downloadFile&fileId=8889>

²⁶ **League of European Research Universities**. The academic world urges publishers to enter a brave new world [Online]. 27.01.2016. In: LERU official website [Viewed 05.01.2017] Available from: <http://www.leru.org/index.php/public/news/the-academic-world-urges-publishers-to-enter-a-brave-new-world/>

бравяме, че в лични колекции, в шкафовете и по таваните на домовете ни „дремат“ изоставени, а може би и с десетилетия неотваряни семейни архиви, които могат да се съхраняват надеждно в държавни институции и да се ползват широко от специалисти и любители именно чрез дигитализирането им. За да се случи това обаче, библиотеките и архивите трябва да работят целенасочено, професионално и с мисълта за потребителя, да градят авторитет на модерни и отворени за гражданите институции с високообразовани, отговорни и приветливи служители.²⁷ Именно в тези случаи системи като TYPO3 са изключително подходящи. Може би не толкова популярни като WordPress, Drupal или Joomla, но с не по-малки, а в някои отношения и по-големи възможности спрямо тях.

Заключение

TYP03 е модерна, детайлно изградена система с възможности за надстройка и развитие. Тя дава възможност за създаването на уебсайтове с много широк диапазон от функционалности. Може да се класифицира като система за редакция на съдържание от много висок клас. Модулността и поддръжката на версии са както предимство, така и недостатък. Направата и поддръжката на елементарна интернет страница изисква подробно познаване на системата, което често я прави нежелана за начинаещи администратори. Времето за разработка и приложение на наученото е значително повече в сравнение с други CMS системи.

Лицензирана като софтуер с отворен код, самата система е предпочитана за работна среда от предимно от напреднали програмисти и разработчици, търсещи стабилна развойна среда с широк инструментариум.

Приложението в България е предимно в частния сектор, а системата би могла да послужи за развойна среда за университетски уебсайт, електронно периодично издание, уебсайт на библиотека с достъп до дигитализирано или електронно съдържание.

Проблемите във връзка с изучаването и сложността на администриране са пречка пред по сериозното ѝ навлизане у нас.

Въпреки това при разработването на уебсайт тя следва да бъде поставяна като възможно добро решение. Осигуряването на обучени кадри за работа с нея може да издигне представянето на една институция в интернет пространството на качествено ново ниво.

---

²⁷ **Панчева**, (2015). Цветанка. Дигиталните архивни колекции и използването им в научни изследвания и любителско творчество в областта на краезнанието и фамилната история. В: *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*. Филос. фак. Книга Библиотечно-информ. науки, Т. 7, с. 236.

ЛИТЕРАТУРА

- МОН** (2016). Проект за концепция за прилагане на принципа на отворен достъп до научна информация [online]. В: Секция Национална политика на отворен достъп до научна информация и научни данни [Viewed 05.01.2017] Available from: <http://www.mon.bg/?h=downloadFile&fileId=8889>
- Миланова**, Милена. (2014). Каталогизацията в дигиталната епоха. В: *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*. Филос. фак. Книга Библиотечно-информ. науки, Т. 6, с. 23–24.
- Панчева**, Цветанка. (2015). Дигиталните архивни колекции и използването им в научни изследвания и любителско творчество в областта на краезнанието и фамилната история. В: *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*. Филос. фак. Книга Библиотечно-информ. науки, 2015. Т. 7, с. 236.
- Daerr**, Torsten. Why is TYPO3 so popular in Germany? 2013. In: English-team [online]. Author Archives. [Viewed 27.12.2016]. Available from: <http://blog.english-team.com/2013/01/19/why-is-typo3-so-popular-in-germany/>
- Faszination Forschung** [online]. 2016. Edition 19. [Viewed 28.12.2016]. Available from: https://portal.mytum.de/pressestelle/faszination-forschung/2016nr19/index_html
- GNU General Public License v. 2.** (1991). GNU Operating System. 06 August 2016, 17:50 [Viewed 20 Aug 2016]. Available from: <http://www.gnu.org/licenses/old-licenses/gpl-2.0.html>
- League of European Research Universities.** The academic world urges publishers to enter a brave new world [online]. 27.01.2016. In: LERU official website [Viewed 05.01.2017] Available from: <http://www.leru.org/index.php/public/news/the-academic-world-urges-publishers-to-enter-a-brave-new-world/>
- Skårhøj**, Kasper. Installing and Upgrading TYPO3 3.0. (2002). [Viewed 20 Aug 2016]. Available from: http://www.4any1.de/fileadmin/installing_upgrading.pdf
- Skårhøj**, Kasper. About Skaarhoj. In: Skaarhoj K/S [online]. About section. [Viewed 18.12.2016]. Available from: <http://skaarhoj.com/about/about-skaarhoj/>
- Technical University of Munich** (2016). Facts & Figures 2015/16. [Viewed 19 Aug 2016]. Available from: http://www.tum.de/fileadmin/w00bfo/www/Broschueren/160518_Daten-und-Fakten_WEB_EN.pdf
- Technische Universität München. Legal details. In: TUM – Technische Universität München [online]. About TUM section. [Viewed 18.12.2016]. Available from: <http://www.tum.de/en/about-tum/contact-directions/legal-details/>
- TYPO3 Association. About the name. In: TYPO3 – The Enterprise Open Source CMS [online]. The Brand section. [Viewed 18.12.2016]. Available from: <https://typo3.org/about/the-brand/about-the-name/>
- TYPO3 Association. Core Development Team. In: TYPO3 – The Enterprise Open Source CMS [online]. Core Development section. [Viewed 18.12.2016]. Available from: <https://typo3.org/teams-committees/core-development/>
- TYPO3 Association. The History of TYPO3. In: TYPO3 – The Enterprise Open Source CMS [online]. About section. [Viewed 18.12.2016]. Available from: <https://typo3.org/about/the-history-of-typo3/>

W3Techs. Usage of content management systems for websites. (2016). In: Technologies [online]. Content Management section. [Viewed 27.12.2016]. Available from: https://w3techs.com/technologies/overview/content_management/all

Which CMS to choose [digest]. TYPO3. In: Opinions of popular CMS scripts, advantages and disadvantages ... [online]. TYPO3 Section. [Viewed 25.12.2016]. Available from: <http://whichcmstochoose.com/typo3.html>

